

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXIX

Sa. 256

Aralık 2005

ANKARA - 2005

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

	Sayfa
GÜNBATTI, CAHİT: Kültepe'de Bulunmuş İki Antlaşma Metni (4 levha ile birlikte)	759
ÖKSE, A. TUBA: Salat Tepe 2000-2002 Kazıları Stratigrafik Sonuçları (10 çizim ile birlikte)	781
KAHYA, E.SİN: İbn Sina'nın Mineroloji Çalışmaları	801
AYNAKULOVA, GÜLNİSA: Gregoryen Kıpçaklar'a Dair	825
SAÇSÖZ, AYŞE - ÖZGEN, SÜLEYMAN: Tarihi Erzurum Kenti Üç Kumbetler ve Çevresin- de Bir Analiz Çalışması (47 resim, 18 şekil ile birlikte)	841
IMAZAWA, KOJI: İdris-i Bitlisi'nin <i>Heşt Bihişt</i> 'inin İki Tip Nüshası Üzerine Bir İnceleme	859
DEMİRCİ, SÜLEYMAN: Collection of <i>Avâriz</i> and <i>Nûzul</i> Levies in the Ottoman Empire: A Case Study of the Province of Karaman, 1620-1700	897
AYDIN, MİTHAT: Bosna-Hersek Ayaklanması (1875)'nda Panslavizmin Etkisi ve Sırbistan ve Karadağ'ın Rolü	913
LEISER, GARY: The Dawn of Aviation in the Middle East: The First Flying Machines Over İstanbul (16 şekil ile birlikte)	937
PEKER, MÜMTAZ : Lozan Konferansı'nda Nüfus Tartışmaları	1015

Kitap Tanıtma:

AKA, İSMAİL: Mirza Şems-i Buhara-yî: <i>Tarih-i Buhara, Hokand ve Kaşgar (Der şerh-i hükûmrâni-i Emir Mir Haydar der Buhara, Muhammed Ali Han der Hokand ve Cihangir Hoca der Kaşgar)</i>	1047
İLGÜREL, MÜCTEBA: <i>Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)</i>	1051
ÖZTEPE, ERHAN: <i>Hanghaus 1 in Ephesos. Funde und Ausstattung, Forschungen in Ephesos VII</i>	1053
KAÇAR, TURHAN : Peter Heather: <i>The Fall of the Roman Empire: A New History</i> – Bryan Ward-Perkins: <i>The Fall of Rome and the end of Civilization</i>	1057

Nekroloji:

ÇINAROĞLU, AYKUT: Prof. Dr. Tahsin Özgüç (1916-2005) (1 resim ile birlikte)	1061
İngilizce Özetler	1075

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR
PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

Cilt: LXIX - Volume: LXIX

Sayı: 254-256 - No.: 254-256

ANKARA, 2005

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü
Türk Tarih Kurumu Adına
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Proprietor and Redactor in Chief
Turkish Historical Society
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler:	Sayfa
AIİMETBEYOĞLU, ALİ : Avrupa Hun ve Hazar Devletlerinin İktisadî Gelir Kaynakları	117
AYDIN, AYŞE : İstanbul Arkeoloji Müzelerindeki Fildişi Pyksis (8 resim ile birlikte)	59
AYDIN, MİTHAT: Bosna-Hersek Ayaklanması (1875)'nda Panslavizmin Etkisi ve Sırbistan ve Karadağ'ın Rolü	913
AYNAKULOVA, GÜLNİSA: Gregoryen Kıpçaklar'a Dair	825
BEŞİRLİ, MEHMET : Tokat Voyvodalığı (1774-1842)	161
BİLGİN, MUSTAFA SİTKİ : Lozan Konferansı'nda Ermeni Meselesi: İtilaf Devletlerinin Diplomatik Manevraları ve Türkiye'nin Karşı Siyaseti	267
DEMİRCİ, SÜLEYMAN : Collectors of <i>Avârız</i> and <i>Nüzul Levies</i> in the Ottoman Empire: A Case Study of the Province of Karaman, 1621-1700	539
DEMİRCİ, SÜLEYMAN: Collection of <i>Avârız</i> and <i>Nüzul Levies</i> in the Ottoman Empire: A Case Study of the Province of Karaman, 1620-1700	897
DÖNMEZ, ŞEVKET : 1997-1999 Yılları Yüzey Araştırmalarında İncelenen Amasya İli Demir Çağı Yerleşmeleri (42 resim ile birlikte)	467
EKİNCİ, ABDULLAH : Ortaçağ Ortadoğusu'ndaki Marjinal Hareketlerin (İsma'îli-Karmatî Hareketinin) Dönemin İslam Dünyasına Alternatif Sosyal Yaşam Sunma Çabaları	499
EKİNCİ, İLHAN : Kızıldeniz'in Güneyinde Rekabet - Şeyh Said ve Fersan Adaları Meselesi- (1 harita ile birlikte)	567
GÜNBATTI, CAHİT: Kültepe'de Bulunmuş İki Antlaşma Metni (4 levha ile birlikte)	759
IMAZAWA, KOJİ: İdris-i Bitlisî'nin <i>Heşt Bihîşt</i> 'inin İki Tip Nüshası Üzerine Bir İnceleme	859
KAHYA, ESİN: İbn Sina'nın Mineroloji Çalışmaları	801
KOÇHAN, NURETTİN : A Fragment of Pediment from Cyzicus (6 resim ile birlikte)	1
LEISER, GARY: The Dawn of Aviation in the Middle East: The First Flying Machines Over İstanbul (16 şekil ile birlikte)	937
ÖKSE, A. TUBA: Salat Tepe 2000-2002 Kazıları Stratigrafik Sonuçları (10 çizim ile birlikte)	781
ÖZER, MUSTAFA : Edirne -Karaağaç- Timurtaş Köyü Timurtaş Paşa Camisi (14 resim, 2 şekil ile birlikte)	145
ÖZGÜDENLİ, OSMAN G. : İlhanlı Hükümdarı Ebû Sa'id Hân'a Ait Dört Yarlıg (3 sayfa belge ile birlikte)	65
ÖZME, ADİL : Ruha (Urfa) Hanları Üzerine Bir Değerlendirme (5 resim, 10 plan, 11 şekil 1 harita ile birlikte)	131
PEKER, MÜMTAZ : Lozan Konferansı'nda Nüfus Tartışmaları	1015
REYHAN, CENK : Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914)	217

SAĞSÖZ, AYŞE - ÖZGEN, SÜLEYMAN: Tarihi Erzurum Kenti Üç Kümbetler ve Çevresinde Bir Analiz Çalışması (47 resim, 18 şekil ile birlikte)	841
SEVİM, ALİ : İlginç Yönleriyle Sultan Melikşah	517
ŞAHİN, H. ALİ : Asurlu Tüccarların M.Ö. 2. Bin Yılın İlk Çeyreğinde Anadolu'da Faiz Uygulaması	425
TAHBERER, BEKİRCAN - UZEL, İLTER : Antik Kilikya Sikkelerinde Asklepios Kültü (1 harita, 79 resim ile birlikte)	9
UMUŒ, HIMMET : Hemingway in Turkey: Historical Contexts and Cultural Intertexts	629
YILMAZ, SALİH : Armin Vámbéry'nin Türkistan Seyahatnamesi ve Karakalpak Türklerine Dair Kayıtlar	599

Kitap Tanıtma:

AKA, İSMAIL: Mirza Şems-i Buhara-yî: <i>Tarih-i Buhara, Hokand ve Kaşgar (Der şerh-i hükümrâni-i Emir Mir Haydar der Buhara, Muhammed Ali Han der Hokand ve Cihangir Hoca der Kaşgar)</i>	1047
İLGÜREL, MÜCTEBA: <i>Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)</i>	1051
ÖZTEPE, ERHAN: <i>Hanghaus 1 in Ephesos. Funde und Ausstattung, Forschungen in Ephesos VII</i>	1053
KAÇAR, TURHAN : Peter Heather: <i>The Fall of the Roman Empire: A New History</i> - Bryan Ward-Perkins: <i>The Fall of Rome and the end of Civilization</i>	1057

Nekroloji:

ÇINAROĞLU, AYKUT: Prof. Dr. Tahsin Özgüç (1916-2005) (1 resim ile birlikte)	1061
2004 Yılı İkinci Yarısında Kütüphanemize Gelen Kitaplar ve Dergiler	285
2005 Yılı Birinci Yarısında Kütüphanemize Gelen Kitaplar ve Dergiler	643
İngilizce Özetler	417
İngilizce Özetler	753
İngilizce Özetler	1075

CONTENTS

Articles and Studies:	Page
BAŞTAV, ŞERİF: The Founding of the Ottoman Empire	63
BİLGİ, ÖNDER - ATASOY, SÜMER - DÖNMEZ, ŞEVKET - SUMMERER, LATİFE: The Cultural Development in Samsun (Amisos) Region (with 1 carte, 27 illustrations)	387
ÇAKAR, ENVER: Settlement and Population in the District of Antakya, During the Second Half of the 17 th Century [According to the <i>Avârız-Hâne</i> (Household Tax) Register, dated 1678/1089]	431
ÇETİN, ALTAN: Seljuk Influence on the Mamelukes	105
ÇEVİKEL, NURİ: The Vienna Version of Piri's <i>Fethiyye-i Cezîre-i Kıbrıs</i>	633
DÖNMEZ, ŞEVKET: Sinop Province in the Second Millennium B.C. (In the Light of New Archaeological Evidence) (with 1 map, 1 plan, 30 illustrations)	1
DÖNMEZ, ŞEVKET: Sinop Province in the Second Millennium B.C. (In the Light of New Archaeological Evidence)	29
DURNA, GÜL E.: Venus Promoter From Mythos to Politics a Divine Key Figure in the Relations Between Rome and Aphrodisias	33
DURU, REFİK: Excavation at Bademağacı Preliminary Report, 2002 and 2003 (with 53 plates)	519
ERDEMİR, HATİCE: The Nature of Turko-Byzantine Relations in the Sixth Century Ad..	423
GÜRLER, BİNNUR: Oil Lamps from the 5 th and 7 th Centuries A.D. At the Tire Museum (with 8 illustrations)	613
KARAMUK, GÜMEÇ: Traces of Roman civilisation within the area formerly occupied by the Roman Empire	621
KARPAT, KEMAL H.: The Entry of the Ottoman Empire into World War I.....	687
KÖSE, OSMAN: A Crisis in Ottoman-American Relations: The Boycott of the Hacı David Shipping Company (1911)	461
ÖKSE, A. TUBA: A New Find Showing How "Syrian Flasks" were Carried (with 9 illustrations)	599
SEVİN, VELİ: Chronology for the Van Area During the Late Bronze and Early Iron Ages the Urartu -a Search for the Origins of this State (with 2 cartes, 23 illustrations)	355
ŞANAL, MUSTAFA: Women Administrators and Teachers Working in Ottoman Era Girls' Schools of Education and the Courses they Taught.....	649
TAŞAĞIL, AHMET: Chinese Side of Kök Tigin's Inscriptions	403
TEMEL, MEHMET: Ottoman-Brazilian Relations in the 19 th Century and in the Beginning of the 20 th , According to Ottoman Archival Sources (with 4 documents)	131
TÜRKMEN, ZEKERİYA: Medical Treatment of Ottoman Army by Kızılay (The Association of Hilâl-i Ahmer) During the Balkan Wars	483
UMUNÇ, HİMMET: On the Edge of the Civilized World: Cyrus Hamlin and the American Missionary Work in Turkey	671

Translations:

LEWIS, BERNARD: (translated by, Arslantaş, Nuh) : A Jewish Source about Damascus, immediately after its Conquest by Ottomans	561
STILLMAN, NORMAN (translated by Nuh Arslantaş) : Matters Concerning Labour, Workers and Businessmen, in Egypt during the Middle Ages.....	155

Book Reviews:

AKA, İSMAIL: Budak Münşi-yi Kazvinî: Cevâhir'ül-Ahbar (Bahş-i Tarih-i İran ez Kara Koyunlu tâ sâl-i 984 h.k.),	735
BAYKARA, TUNCER: Settar Cabbar: Kurtuluş Yolunda	577
ÇİÇEK, KEMAL: Eunjeong Yi: Guild Dynamics In Seventeenth-Century Istanbul: Fluidity and Leverage	751
İLGÜREL, MÜCTEBA: Câbî Ömer Efendi: Câbî Tarihi, (Tarih-i Sultan Selim-i Sâlis ve Mahmud-ı Sâni), Tahlil ve Tenkidli Metin	747
KAHYA, ESİN: Gary Leiser-Noury Al-Khaledy: Questions and Answers for Physicians	749
KAHYA, ESİN: Z. Vesel-H. Beikbaghban-B. Thierry: La Science Dans le Monde Iranien à L'Epoque Islamique	569
KAYAPINAR, AYŞE: Nicolas Vatin-Gilles Veinstein: Le Sérail ébranlé, Essai sur les morts, dépositions et événements des sultans Ottomans, XIVE-XIXe siècle	741
KAYAPINAR, LEVENT: Kemal H. Karpat: Studies on Ottoman Social and Political History. Selected Articles and Essays	737
KAYAPINAR, LEVENT: The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography..	585
ÖZCAN, AZMİ: Travellers in Faith: Studies of the Tablighi Jamaat as a Transnational Islamic Movement for Faith Renewal	581
The books and periodicals our library received during the first half of 2004	755
The books and periodicals our library received during the second half of 2003	167
Abstracts	349
Abstracts	591
Abstracts	905

BELLE TEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Yayın Komisyonu / Commission of Publications
Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN
Prof. Dr. Abdülkadir DONUK
Prof. Dr. Özer ERGENÇ

Hakemler / Referees
Prof. Dr. Hakkı ACUN
Doç. Dr. Çağrı ERHAN
Prof. Dr. Hayat ERKANAL
Prof. Dr. Reşat GENÇ
Prof. Dr. Mehmet ÖZ
Prof. Dr. Abdülkadir ÖZCAN
Prof. Dr. Hüseyin SEVER
Doç. Dr. Ömer TURAN

Adres/Address:

Türk Tarih Kurumu Kızılay Sokak No: 1

06100-Sıhhiye/ANKARA

Tel: 310 23 68/210-217

310 25 00

Fax: 310 16 98

Internet: <http://www.ttk.org.tr>

e-posta: yusuf@ttk.org.tr

e-posta: ttkinfo@ttk.org.tr

ISSN 0041-4255

Türk Tarih Kurumu Yayınlarını Internet üzerinden alabileceğiniz adresler

Internet Adresi : <http://e-magaza.ttk.org.tr>

e-posta : e-magaza@ttk.org.tr

Sarıyıldız Ofset tarafından basılmıştır.

Tel : (0312) 342 16 14

BELLETEN

Cilt: LXIX

Aralık 2005

Sayı: 256

KÜLTEPE'DE BULUNMUŞ İKİ ANTLAŞMA METNİ*

CAHİT GÜNBATTI

Kultepe-Kaniş kârumunda ortaya çıkarılan ve büyük bir kısmı Asurlu tüccarların ticarî faaliyetlerini ihtiva eden belgeler arasında, seyrek de olsa, son derece önemli tarihî, idarî ve hukukî belgeler de bulunmaktadır. Başta Akadlı Sargon'la ilgili tablet (Kt.j/k 97)¹ olmak üzere, arka arkaya tespit edilen limu listeleri², Mama kralı Anum-Hirbi'nin Kaniş kralı Waršama'ya gönderdiği mektup (Kt.g/t 35)³ ile Harsamna kralı Hurmeli'ye hitaben yazılmış diğer bir mektup (Kt.01/k 217)⁴ ve burada işlediğimiz iki antlaşma metni ilk akla gelen örneklerdir.

Asurlu tüccarlarla yerli yönetimler arasındaki ilişkilere ışık tutan bir kısım tabletlerde, Asur veya Asurlu tüccarları temsil eden bazı kuruluşlarla yerel krallıklar arasında, taraflar arasındaki ekonomik, ticarî, sosyal ve hukukî ilişkileri düzenleyen antlaşmalar yapıldığına dair imâlar yer almasına rağmen, şu anda büyük bir kısmı gözden geçirilmiş tabletler arasında, açık biçimde bir antlaşma niteliği taşıyan bir tablete rastlanmamıştır. Kaldı ki, 1987'de Kültepe'den çok uzakta, Kültepe tabletlerinde bir kârum merkezi olarak geçen ve Asur-Kaniş arasındaki ilk istasyonlardan birisi olan Apum⁵

* Bu makale İngilizce olarak Assyria and Beyond Studies Presented to Mogens Trolle Larsen (ed. J.G.Dercksen). Leiden, 2004, s.249-268'de neşredilmiştir.

¹ Günbattu 1997, s.131 vd.

² Şimdiye kadar Kültepe'de 6 limu listesi bulunmuştur. Bk. Veenhof 2003, s. 3-5, 69.

2001'de bulunmuş olan 6. liste (KEL F=Kt. 01/k 287) üzerindeki çalışmalarım hâlen sürmektedir.

³ Balkan 1957, s.6 vd.

⁴ Bu önemli tarihi mektup yakın bir zamanda tarafımdan neşredilecektir.

⁵ Bk. Günbattu 2002, s.84.

olduğu anlaşılan Tel-Leylan'da, Apum kralı Til-Apnû ile Asur arasında yapılmış bir antlaşmayı içeren, Eski Asurca yazılmış ve Kültepe Ib'ye tarihlenen bir antlaşma metni ele geçmiştir⁶.

Nihayet 2000 yılı Kültepe kazılarında beklentilerimiz gerçekleşmiş ve bu kazı mevsiminde bulunan toplam 18 tablet arasındaki Kt.00/k 6 ve 10 kazı env.numaralı tabletlerin birer antlaşma metnini ihtiva ettikleri görülmüştür.

Burada bu tabletlerin tarafımdan neşredilmesi için izin verme lütfunda bulunan Hocam Prof.Dr.Tahsin Özgüç'e şükranlarımı sunmayı bir borç biliyorum⁷.

Antlaşma metinlerinin buluntu yeri ve genel durumları

Kazı Başkanı Prof.Tahsin Özgüç her iki tabletin de 2001 kazılarında ortaya çıkarılan ve 140 tanesi Ib tabakasına ait olan toplam 230 tabletin bulunduğu XLIX/115 plân kareye bitişik L/114 plân karede Ib katında ele geçtiklerini; buluntu yerlerinin gerek mimarî yapı, gerekse ortaya çıkarılan arkeolojik buluntular itibariyle dikkati çeken bir özelliklerinin olmadığı bilgisini vermiştir.

Büyük bir talihsizlik, her iki tablet de iyi korunmamıştır.Kt.00/k 6 iki parça hâlinde ele geçmiş ve yapıştırılmıştır.Tablet 90 satır yazıyı içermektedir.Özellikle ön yüz çok kötü durumdadır ve çoğu yerde anlamlı cümleler kurmak mümkün olmamaktadır.Arka yüz daha iyi korunmuştur.6 satır yazı bulunan sol kenarın da büyükçe bir kısmı hasarlıdır.Tablet Kaniş ile Asur arasında yapılmış bir antlaşmayı ihtiva etmektedir.Taraflar *mer* Aşşur "Asurlu" ve *mer* Kaniş "Kanişli" olarak belirtilmektedir.

Kt.00/k 10 boyutları ve dört sütunlu olması itibariyle Kültepe için ünik bir tablettir.Tabletin yaklaşık olarak yarısı eksiktir.Bir araya getirilmiş

⁶ Eidem 1991, s.185 vd.

⁷ Herhalde bir yanlış anlama sonucu olarak, meslektaşım V.Donbaz neşir izni şahsıma verilmiş olan bu tabletin fotoğrafını çekerek, üzerinde çalışmış ve Londra'da toplanan 48. Uluslararası Assirioloji Kongresine "The Treaty between Anatolia and Assur found at Kültepe" başlığı ile sunmuştur. Bu kongreye katılmadığım için, Donbaz'ın sunduğu bildiri metni elimde bulunmamaktadır. Tabletın okunmasında ve tercümesinde meslektaşımın aramızda mutlaka bazı farklılıklar bulunacağı ve daha önemlisi, iki antlaşma metninin de aynı yerde yayınlanmasının isabetli olacağı düşüncesiyle Kt. 00/k 6'yı da burada işledim.

parçalar da oldukça kötü durumdadır. Hemen hemen tam olarak korunmuş tek bir satırın bile bulunmadığı tablette ancak 124 satır tespit edilebilmektedir. Sık sık tekrarlanan *mer Aššur* "Asurlu" ve *mer Hahhim* "Hahhumlu" veya *mer kārīm* Hahhim "Hahhum kārūmu'ndan kimse" sözlerinden antlaşmanın Hahhum ile Asur arasında yapılmış olduğunu öğreniyoruz.

Kt.00/k 6

(Açık kahve; 15.3 x 7.1 x 3 cm.)

Kaniš ile Asur arasında yapılmış antlaşmayı içeren metinde, Asurluların can ve mal güvenliklerinin sağlanmasına yönelik hükümler ağırlıklı olarak yer almaktadır. Bunlar arasında Asurlu kimselerin taşınır veya taşınmaz mallarının zorla ve ucuza alınamayacağı (st.14-18, 64-68); kayıp mallarının bulunup iade edileceği, bulunmadığı takdirde kaybın tam olarak ödeneceği (st.57-61); öldürülen bir Asurlu için kan parası ödeneceği ve katilin bizzat Asurlular tarafından öldürülerek cezalandırılacağı (st.39-44); Kanišli bir kimseye borçlu olan bir Asurlunun ticari faaliyetlerinin kısıtlanmayacağı ve borçlunun yerine bir başkasının sorumlu tutulmayacağı (st.72-76); Asurlu bir kimsenin angaryadan muaf tutulacağı (st.78-81) gibi hükümler dikkati çekmektedir.

- 1 [x x x (x)]-mì / ^dIM / ší-im šu'-mì¹ x¹
- 2 [DINGIR.MEŠ] ¹KUR¹ Kà-ni-iš¹ ¹KUR¹ A-áš-kà¹ šī¹-pá
- 3 [x x x] AB kam¹ / ^{ab}Sú-in / ¹d¹[U]TU¹
- 4 [x x x] ^d¹Ku¹-ba-ba / [.....]
- 5 [x x] BA¹ e [x x x] ¹e¹ ni [.....]
- 6 [x x]-kà / [x x] KU lu ¹x¹ [.....]
- 7 [x x x x x k]à ¹x¹ BA [.....]
- 8 [.....]
- 9 [x x x x x x] ¹x¹ [.....]
- 10 [x x x x x x] ¹x¹ [x x x x x]-¹tām¹
- 11 [x x] ¹x¹ ¹x¹ [x x x x x] ¹x¹-nim
- 12 [x x] šu'¹ ¹x¹ [x x] ha-¹x¹ [x] ¹lu¹ ta-lá-qé-ú-ni
- 13 [x x] x [x x x t] a-lá-qé-ú-ni

- 14 [x x] ku¹ ta¹-[nim x x] 'x x¹ ra-qá-tim
 15 'ù ku-sí¹-ú[m x x s] a li-tab-sí-kà
 16 a-na 'e-né¹-kà [x x x]-ta-ku-ru-ni
 17 i-na e-mu-qé¹-e lá¹ [t] é-té-ru-ni
 18 a-na s[í-m]i-im / ba-at-qí-im / lá ta-lá-qé-ú-ni
 19 [a-n]a TÚG.[Hİ].A ku-ta-nim / iš-tù ni-is-ha-ú-kà
 20 'ta¹-lá-q[é-ú-ni] '4¹ TÚG ma¹ ku-hi 2¹ [k] u-ta-ne-en₆
 21 a-na sí-[mì-im ša ma-ku-hi ú] 'TÚG.Hİ. 1A ku-ta-ni
 22 ta-lá-q[é-ú-ni x] 'x¹ [x x x GÍN.]TA KÙ.BABBAR
 23 i-na [x x x x x x-tu]m i-nu-mi
 24 [.....] 'an¹
 25 [.....] 'ú¹-ba-lá-ni
 26 [x x x x] KU¹ 10 'x¹ [.....]
 27 [x x x x t]im / 'lu ta¹ [x x tù-s]u-ru-ni
 28 [x x x x] / NA₄.GÌN.ZA / [x x]-pì-iš-tim
 29 [šu-ma lá] -áb-šu-um / i-[da-na]-ku-um
 30 [šu-ma lá lá] -áb-šu-um / a-sí-šu / tù-ta-ar-ma
 31 [a-šar ʃ]i-bi-šu / ú-ba-al / ú a-ta
 32 [i-na m]a-tí-kà / ra-bi-ú-tim
 33 [ú a-l]i-kà / sú-qá-qí-kà / i-na ma-tí-kà
 34 [ú a-li]-kà / lá tù-ša-ri-[ú]-ni-ma
 35 [i'-pá']-ni¹-šu / ú 'ur-ki¹-šu /
 36 [x x a]-sí-šu 'x¹ [x G]A¹-šu
 37 [a-na] be-el / a-sí-i-im
 K. 38 [x x]-ni-ma¹ / a-sí-šu
 39 [x-x]-ú-ni / i-nu-mi / da-mu-u[m]
 40 [ša DUMU] A-šùr / i-na a-li-kà
 41 [ú ma-t]í-kà / i-né-pu-šu-ni
 42 [hu-lu]-qá-um / i-ba-sí-ú-ni
 Ay. 43 [a-n]a da-me-e / sí-im-tá[m]

- 44 [ta-d] á-na-ni-a-tí-ma / ni-du-wa-ak-šu
 45 [ša]-[ni]-a-am / pu-ha-a[m'] / lá ta-dá-na-ni-a-tí
 46 [hu]-[lu]-qá-am / lu tù-ta-ru-ni / i-nu-mi
 47 [DUMU Kà-ni]-[i]š / ú DUMU ^dA-š[ur] a'-na dí-ni-im
 48 [i-li-ku-n]i dí-šu-nu i-na ke-na-tim
 49 [lu ta-dí-na-ni] 'a'-na 'DUMU¹ a-li-kà / Kà-ni-iš
 50 [x x x x x] šu-ma / DUMU ^dA-šur
 51 [a-na DUMU Kà-ni-iš] / i-ta-ah-ba-al
 52 [ú-ša-ra-ma DUMU K]à-[ni-i]š / i-lá-qé
 53 [DUMU ^dA-šur ur-k] à-t[ám] i-lá-qé / šu-ma
 54 [DUMU Kà-ni-iš a-n]a DUMU ^dA-šur
 55 'i-ta¹-[ah-ba-al] ú-ša-ra-ma / DUMU A-šur
 56 i-lá-qé / 'DUMU¹ [Kà-ni]-[i]š / ur-kà-tám
 57 i-lá-qé-e / šu-ma / be^J el TÚG.HĪA hu-lu¹-qá-um
 58 i-na a-li-kà / ú ma-tí-kà / i^J ba^L[š]
 59 ta-šé-e-ma / tù-ta-ar / šu-ma /
 60 lá ta-ta-mar / be^J el¹ hu-lu-qá-e / i-ta-ma-ma
 61 ú a-ta hu-lu-qá-am / tù-ma-lá / a-na É^{best}
 62 tám-kà-ri-im / al-ma-tim / DUMU Kà-ni-iš
 63 ú ha-pi-ra-am / lá tù-šu-ru-ni
 64 a-na É^{bestim} SĠG₅ ur-dim SĠG₅
 65 am-tim SĠG₅ 'GÁNA¹ SĠG₅ ú ki-ri-im
 66 SĠG₅ / ša DUMU A-šur / šu-um-šu / e-né-kà
 67 lá ta-na-ší-ú-ma / i-na e-mu-qí
 68 lá té-té-ru-ni-ma / a-na ur-dí-kà / lá ta-du-nu-ni
 69 i-na 10.TA¹ pā¹-ra-kà-ni¹ l pá-ra-kà-nam
 70 ni-is-ha-tí-kà / ta-lá-qé / šu-ma TÚG
 71 i-na a-bu-lim / i-ša-ba-at TÚG ší-im^J tám¹
 72 i-ta-ba-al / šu-ma DUMU A-šur / a-na DUMU Kà-ni-iš
 73 i-ta-ah-ba-al-ma / a-na ma-tim

- 74 *ša-ni-tim / i-ta-[lá-a] k a-pu-hi-šu*
 75 *tám-kà-ra-am ša-ni-a-am / a-hi-a-am*
 76 *ú a-hu-šu / lá i-ša-bu-tù-ni / ha-bu-lá-nam*
 77 *ši-im-tám / lu i-šé-e-ú-ni*
 78 *i-nu-mi / ma-at-kà*
 K. 79 *[a]-na ú-nu-šf-im ta-lá-pu-tù-ni*
 80 *[DU]MU A-šùr šu-um-šu / a-na ú-nu-šf-im*
 81 *‘lá ta¹ lá-pu-tù-ni / i-nu-mi / i-na a-[i]-kà*
 82 *‘ša¹ dí-tim / ‘a¹ du-ra-ar am-ti[m]*
 83 *[ú ur-dim x x]-ta‘ ša ‘DUMU Kà¹-ni¹ iš¹*
 84 *[x x DUMU] ‘A-šùr¹ šu-um-šu a-du-ra¹ ar¹*
 Sk. 85 *[x x (x)] ‘ru¹ [x x x x x x x] i-na e-mu-q [í lá t] a-ša-ba-tù-[ni*
.....]
 86 *[x x (x)] šu a¹ zi¹ [x x x x x] ‘a¹ hi ša¹ x¹ lá¹ x¹ [DUMU] A-šùr*
[.....]
 87 *[x x] na-ak-ra-‘tí-ni¹ ha-ra¹ nam lu tù-šu-ru-ni-a-tí-ni*
[.....]
 88 *[i-nu]-mi DUMU A-šùr a-na ma-mi-tim ta-du-nu-ni GÍR ú*
šu-ga-ri-[a-im ša A-šùr.....]
 89 *[x]-ša-ku-nu-šu-ni DINGIR^{lu-ú} a-ni-ú-tum be-e[l m] a-mi-tí-kà*
i-dá-gu₅-lu-kà ‘ma¹-mì-tum¹ / [šaLUGAL]
 90 *GAL Kà-ni-šé-e-im*

Tercüme:

¹⁾ [.....] Adad.....²⁾ Kaniş ülkesinin [tanrıları], Aşkaşıpa dağı, ³⁻⁴⁾ [.....] Sin, Şamaş, [....] Kubaba [.....] ⁵⁻¹¹⁾ [.....]¹²⁾ [.....] alacaksın.¹³⁾ [.....] alacaksın.¹⁴⁻¹⁸⁾ Giyinmen (için) [.....] *kutānum*-kumaşından, [....] *raqqatum*-elbisesinden ve *kusitum*-elbisesinden, gözüne kestirdiğini(!) zorla alıp götüremeyeceksin (ve) düşük fiyata alamayacaksın.¹⁹⁻²⁰⁾ *kutānum*-kumaşlarını, (ancak) *nishātum*-verginini (ödedikten) sonra alabilirsin. ²⁰⁻²²⁾ [*makūhum* ve] *kutānum*-kumaşlarından (öncelikli satın alma hakkı olarak ancak) ‘4¹ *makūhum*-kumaşı (ve) 2 *kutānum*-kumaşı

alabilirsin.²²⁻²³⁾ [...x]'er [*šeqe*] gümüşe [.....] ²³⁻²⁷⁾ [.....] getirdiğinde [.....] 10 [.....] serbest bırakacaksın.²⁸⁾ [.....] lapis-lazuli.....²⁹⁾ [Eğer] hoşuna giderse, onu sana satabilir.³⁰⁻³¹⁾ [Eğer] hoşuna gitmezse, sen onun *aši'um*'unu (ona) iade edeceksin ve o (onu) istediği [yere] götüreceksin.³¹⁻³⁴⁾ Ve sen (onu) büyük ülkende [ve] şehrinde; sokağında, ülkende [ve] şehrinde serbest bırakmayacaksın.³⁵⁻³⁶⁾ Ondan önce veya sonra [.....] onun *aši'um*'unu [.....] ³⁷⁻³⁹⁾ *aši'um*'un sahibi [.....] ve onun *aši'um*'u [.....] ³⁹⁻⁴⁴⁾ Senin şehrinde [veya] ülkende bir Asurlu'nun kanı döküldüğünde (ve) bir kayıp olduğunda, kan parası olarak belirlenmiş miktarı bize vereceksin ve onu (kâtili) biz öldüreceğiz.⁴⁵⁾ (Kâtilin) yerine bize başka birisini vermeyeceksin.⁴⁶⁾ Kayıp (malı da) iade edeceksin.⁴⁶⁻⁴⁹⁾ [Bir Kanişli] ve bir Asurlu mahkemeye [gittiği] zaman, onların kararını doğru olarak [vereceksin].⁴⁹⁻⁵⁰⁾ Senin şehrin Kaniş'ten birisine [.....].⁵⁰⁻⁵²⁾ Eğer bir Asurlu [bir Kanişli'ye] borçlanırsa [o (borçlu) serbest kalacak ve Kanişli] (parasını) alacak.⁵³⁾ [Asurlu (bütün borcu ödendikten sonra)] geri kalanı alacak.⁵³⁻⁵⁶⁾ Eğer [bir Kanişli] bir Asurlu'ya borçlanırsa, o serbest kalacak ve Asurlu (parasını) alacak.⁵⁶⁻⁵⁷⁾ Kanişli (bütün borcu ödendikten sonra) geri kalanı alacak.⁵⁷⁻⁵⁹⁾ Eğer senin şehrinde veya ülkende kumaşları kayıp birisi var ise, sen (kumaşları) arayacak ve (onları sâhibine) iade edeceksin.⁵⁹⁻⁶¹⁾ Eğer (kayıpları) bulamaz isen, kayıpların sâhibi yemin edecek ve sen kayıpları tam olarak ödeyeceksin.⁶¹⁻⁶³⁾ Bir tüccar veya dul bir kadının evine bir Kanişli'nin veya bir göçebenin (*hāpirum*) girmesine izin vermeyeceksin.⁶⁴⁻⁶⁸⁾ Bir Asurlu'nun iyi bir evine, iyi bir kölesine, iyi bir cariyesine, iyi bir tarlasına, iyi bir bahçesine göz dikmeyeceksin ve zorla almayacaksın ve kölene (kendi vatanına) vermeyeceksin.⁶⁹⁻⁷⁰⁾ Her 10 *parakannum*-kumaşından 1 *parakannum*-kumaşını sen *nishātum*-vergin (olarak) alacaksın.⁷⁰⁻⁷²⁾ Eğer kumaş (*nishātum*-vergi) ödenmeden! şehir kapısından içeri alınırsa, kumaş belirlenmiş fiyatta olacak.⁷²⁻⁷⁶⁾ Eğer bir Asurlu bir Kanişli'ye borçlanırsa ve o başka bir ülkeye giderse, onlar başka bir tüccarı, yabancı bir kimseyi veya onun kardeşini onun (Asurlu'nun) yerine (sorumlu olarak) tutmayacaklar.⁷⁶⁻⁷⁷⁾ Onlar (alacaklılar) belirlenmiş borç (için) borçluya dâva açacaklar.⁷⁸⁻⁸¹⁾ Senin ülkende (birisini) devlet hizmeti (*unuššum*) için çağırıldığında, bir Asurlu'yu hizmet için çağırmayacaksın.⁸¹⁻⁸⁵⁾ Senin şehrinde bir davada Kaniş'ten bir cariyenin [ve bir kölenin] özgürlüğü [.....] zaman, bir Asurlu [.....] özgürlüğü [.....] zorla almayacaksın.⁸⁶⁾ [.....] Asurlu [.....].⁸⁷⁾ [.....] sen (önceki kararı!) iptal edeceksin (ve) yolu bizim için serbest bırakacaksın.[.....] ⁸⁸⁻⁸⁹⁾ Sen bir Asurlu'ya yemin almak

için emir verdiğinde [o tanrı Aşşur'un] hançeri veya *šugaria'um*-amblemi (önünde) [yemin edecek.....] onu koyacaklar.⁸⁽⁹⁰⁾ Senin yemininin beyleri (olan) bu tanrılar sana bakacaklar.Kaniş'in büyük kralı [.....] 'nın (antlaşma üzerine) yemini

Açıklamalar:

Tabletin başlangıcında, Tel Leylan antlaşma metninde olduğu gibi, bazı tanrı adlarının sayıldığı görülmektedir (st.1-4).Burada isimleri korunmuş olan Adad, Sin, Šamaš gibi tanrılar arasında, eğer doğru okuyorsak, Anadolu kökenli bir tanrı olan Kubaba'nın yer alması ilginçtir.

St.2) Aškaşıpa dağ adını Hititçe metinlerden tanıyoruz (del Monte-Tischler 1978, s.47).Dağın büyük tanrılarla yan yana anılması onun tanrılaştırıldığına açık ifadesidir⁸.V.Haas'ın Aškaşıpa'nın Erciyes dağı olduğu hakkındaki görüşü (1994, s.614) burada doğrulanmaktadır.

Ön yüzün devamı satırlarındaki kelime kalıntularından çeşitli kumaş cinsleri, lapislazuli ve *ašium* hakkında hükümler bulunduğuna anlaşılmaktadır.

St.39-44) Anadolu'da cinayete kurban giden Asurlular'ın yakınlarına *dāmum* "kan parası" ödendiğini biliyoruz.⁹ Buradaki, cinayet işleyen kimse-nin Asurlulara teslim edileceği ve kâtilin bizzat onlar tarafından öldürüleceği kararı (krş.Kt.00/k 10 IV:15'-21') ile, Kt.n/k 794'deki (bk.s.17) ⁷....*šu-ma* ⁸*da-mu i-na ma-ti-kā* ⁹*i-ta-áb-šī dā-i-ki* ¹⁰*lu ta-du-nu-ni-a-ti-ma* ¹¹*lu ni-du-ku* "Eğer senin ülkende kanlı (cinayet) meydana gelirse, sen, katilleri, öldürmemiz için, bize teslim edeceksin." ifadesi arasındaki paralellik dikkati çekmektedir.

dāmam epāšum "kan dökmek" ve *ana dāmim tadānum* "kan parası olarak vermek" tâbirleri bağlamında geçen *šimtum* "sâbit (miktar)" sözü kan parası olarak ödenecek gümüş miktarının taraflar arasında belirlenmiş olduğunu göstermektedir.

St.62) *al-ma-tim: almattum* "dul kadın" kelimesi Kt.92/k 336'da da geçmektedir: ²⁹*lu al-ma-tum* ³⁰*ú-ni-tum / a-na-ku* (Bayram 2000, s.42).

St.63) Kt.00/k 10, II:11'de de geçen *hāpirum*'a CDA 106b'de "(class of) vagrant" anlamı verilmiştir.Bu kelime OİP 27, 5:9'da (bk.Dercksen 2001,

⁸ Bu konuda bk. Van Gessel 1998, s. 51-52.

⁹ Kan parasının söz konusu edildiği bazı Kültepe metinleri için bk. Çeçen 1998, s. 292 vd.

s.43) ve KEL A'da (Kt.92/k 193) 49. *limum*'un unvanı olarak geçmiştir (Veenhof 2003, s.7).

St.79, 80-81) *ana unuṣṣim lapātum* tâbiri, *unuṣṣum* "(state service)" (CDA 423 b) anlamı bağlamında, "(birisini) devlet hizmeti için kaydetmek" karşılığında kullanılmıştır¹⁰.

St.89) Bu satırdaki kırık kısımda antlaşmayı onaylayan Kaniş kralının adının yazılı olduğu anlaşılmaktadır.Eski Asurca tabletlerde *rubā'um rabium* "büyük kral" unvanı ile geçen iki kral tanıyoruz.Asur kolonilerinin geç (Ib) safhasında hüküm sürmüş olan bu krallar Zuzu ve Anitta'dır:

Kt.j/k 625 (Donbaz 1989, s.84): ²⁴ *i-qā-tí Zu-zu* ²⁵ *ru-ba-im GAL* "Büyük kral Zuzu'nun onayı"

Kt.89/k 369 (Donbaz 1993, s.143): ¹ *KİŞİB Zu-zu LUGAL GAL ša A-la-ah-zi-na* "Alahzina'nın büyük kralı Zuzu"

OİP 27, 49A: ²⁴ *i-qā-tí* ²⁵ *A-ni-ta ru-ba-im GAL* ^{im} "Büyük kral Anitta'nın onayı"

2001 kazılarında ele geçen Ib tabletleri arasında, Kalia adlı kimsenin "beyim" diye hitap ettiği Hudarlanî'ye yazdığı iki mektup bulunmaktadır (Kt.01/k 219, 297)¹¹. Bu mektuplarda, kralın ismi verilmeden, *ru-ba-um /im /am GAL* veya *LUGAL GAL* yazılışı ile toplam sekiz yerde "büyük kral" sözü geçmektedir.Kral Zuzu ve *rabi simmiltim* "merdiven büyüğü" İstar-ipra'nın onayını taşıyan bir Ib tabletinde (Hecker-Kryszat-Matouš 1998, I 839:1) Hudarlanî'nin *rabi urdē* "köleler âmiri" olduğunu öğreniyoruz.Anlaşılan Kt.01/k 219 ve 297'de bahsedilen "büyük kral", Zuzu idi.Alişar tablet (OİP 27, 49 A) dışında, Kültepe tabletlerinde *rubā'um rabium* "büyük kral" unvanı ile tanıdığımız tek kralın Zuzu olması, metinde isminin bulunduğu yer kırık olan Kaniş'in büyük kralının da Zuzu olabileceğini düşündürmektedir.

¹⁰ *unuṣṣum* V.Donbaz tarafından işlenmiş iki Kültepe tabletinde (Kt. r/k 15: 9-10, 13-14; Kt. 89/k 383: 28), sadece Eski Asurca metinlerde geçen ve anlamı CDA 434 a'da (an object) olarak açıklanmış olan (w) *arhālum* kelimesi ile bağlantılı olarak geçmiştir. Bk. Donbaz 1989, s. 78-79; 1993, s. 134-135.

¹¹ Bu mektuplar Hurmeli'ye gönderilmiş mektubu neşredebiz kitapta işlenecektir.

Kt.00/k 10

(Kiremit renkli; 14.3 x 15 x 4.7 cm.)

Metin Hahhum ile Asur arasında yapılmış antlaşmayı içermektedir.Önemli bir kısmı eksik ve hasarlı olan tabletin özellikle I.sütunu çok kötü durumdadır. II.sütunun korunan kısmında, Asurlu kimse-ler hakkında verilecek kararların adil olması gerektiği; bir Asurlu'ya âit ge-minin baturılması durumunda, geminin taşıdığı malın tamamının ödeneceği vurgulanmaktadır.III.ve IV.sütunun önemli bir kısmında çeşitli memurların alacakları kumaşlar ve altın¹ için ödeyecekleri para ve ödenecek *nishātum*-vergisi hakkında kararlar yer almaktadır.IV.sütunda, 00/k 6:39-44'de de okuduğumuz gibi, öldürülen bir Asurlu için kan parası ödeneceği ve kâtillerin bizzat Asurlular tarafından öldürülerek cezalandırılacağı vurgu-lanmaktadır.

- Öy. I 1 [.....]
 2 [.....]
 3 [.....-a] *mi*
 4 [.....]-*šu*
 5 [.....] *lá tù-ta-ma¹ x¹-ni*
 6 [.....] *x¹-ra-tim*
 7 [.....] *x¹-at tù-hu¹ um¹*
 8 [x x x x] / *ú DUMU kâ-ri-i[m]*
 9 [*Ha-hi-im*] *ú-šé-ru-bu-ni*
 10 [x x]^J *kâl-ni* / *a-pu-ùh* / *ha-[x-x]*
 11 [x-k] *am¹* / *lá ta-ša-ba-ta-ni*
 12 [(x)] *É^{ta-tim}* / *lá tù-ša-ba-ta¹ ni¹*
 13 [*ša u*] *r-dim* / *x¹ am¹-tim* / *GU₄* / *ANŠE*
 14 [*šé¹-n*] *i¹-im* / *mì-ma ú-nu-tim* /
 15 [*ša*] *kâ-[n]-im* / *ra-dí-e-ku^J nu¹*
 16 [x x x] / *lá tù-ša¹ ha¹-za-[ni]*
 17 [x]^J *x-x¹-ku-ni* / *x¹ ša¹* [DUMU] *kâ^J ri-im¹*
 18 [x]^J *x-i¹* BA an [x x x x]-*im*

- 19 'x x¹ lá ú¹BA¹-an¹ / ú [x x]
 20 [x] 'x x kâ ru¹ [x x x-m] a
 21 [x x x x] 'x¹ [.....]
 22 [x x x x] 'x¹ / ša [x x x x] x
 23 [x x] 'x¹ i-na 'a¹-[li-ku-n] u
 24 [Ha-hi-im] ú ma-tí-ku-nu / [x x x]-ra-ni
 25 [DUMU A]-šûr šu-um-[š] u / k[ă x x x] 'x¹
 26 [x x] ša 'É^a-šû / [x x x x]
 27 [x-x]-'li-x¹ / ú lá 'x¹ [x x x]
 28 [x (x)]-im / a-nim / 'DUMU A-šûr¹
 29 [ú] DUMU kâ-ri-im 'Ha-hi¹-im
 30 [x x] 'x / an¹ li 'iš¹- [x]

(devamı kırık)

- II 1 ni-ki-iš-tám / mî-ma / a-na DU[MU A-šûr]
 2 šu-um-šu / ú <DUMU> kâ-ri-im / Ha-hi-i[m]
 3 [šf-b] u-tí / ra-dí-ku-nu / a-ma-tí-k[u-nu]
 4 [İR]^{di}-ku-nu / ú DUMU Ha-hi-im
 5 'lá ta-ša-ba¹-ta-ni / dí-in ri-<ik>-sâ-tim
 6 lá ta-dí-n [a-n] i / ki-ma dí-in / <DUMU> Ha-hi-im
 7 'i¹-na ke-na-ti[m] / ta-di-na-ni /
 8 'dī¹-in DUMU A-šûr / 'šû¹-um-šu / š[a' am-t] im
 9 wa¹-ar¹-dim / ú DUM[U k] â-ri- [im Ha-h] i-im
 10 i-n[a] ke-na-tim / lu 'ta¹-d[i-na]-ni
 11 ša [ha]-'pī¹-ri-im / i-na šá¹ ar¹-tim ú lá-mu-[t] im
 12 lá 'tū¹-ša-ha-za-ni-ma / i-[l] i-pá-am
 13 lá ú-ṭa-bu-ú-ma / ú¹ nu¹-tám / lá ú-ha-lu-qú-ni
 14 i-li-pu-um / li-iṭ-b[u-m] a / i-na na-ri-im
 15 ŠÁ.TU^c-ku-nu / ú ma-tí-ku-nu [m] -ma hu-lu-qá¹ um¹
 16 ša i-ha-li-qú-ni / 'a-dī¹-i / 'eb¹-li-im ú
 17 sí-kâ-tim / ga¹ am-li¹-im / 'ú¹ [m] i-ma / šu-[um-š] u

- 18 *lu tù-ma-lá-a-n* [i x x x (x)] 'x¹ [x x]
 19 *li-bi-ku-nu* / 'iś'-tí' / x x x¹ k[â'-rî'-i] m' / *Kâ-ni-iś^k*
 20 DUMU *A-šur* / *šu-um-šu* [x x x x x-k] ā-'x¹
 21 'ú <DUMU> *kâ-rî'-im* / *Ha^f hi-im¹* / [x x x (x)] BA' BA' [x x]
 22 'x x x¹-ZÎ-ZÎ-*lu-um* / [x x x]-*am*-'x¹
 23 'ú' *šî¹-ha-ar a-wi-l[im]* / [x x x] 'śî rî¹[x]
 24 'ša¹ *be-lî-šu* / *lu KÛ.BABBAR* [lu KÛ.GÎ]
 25 *i-lá-qé-ti-ma* / a-n[a.....]
 26 É *bé-tat* / ra- [.....]
 27 a-na 'KÛ.BABBAR KÛ¹.GÎ / [.....]
 28 [x x x x x m] a' / [.....]

(devamı kırık)

Ay.III (başlangıcı kırık)

- 1' [x x *tù-uš*]-*ta-ma-ra-[ša-ni]*
 2' [i-na a]-'lî¹-*ku-nu* / *Ha-hi-i[m]*
 3' [*tù-uš-t*] *a-ma-ra-ša-ni* / a-na [x]-'x¹
 4' [x x (x)] / *lu tù-uš-ta-ma-[ra-š] a-ni*
 5' [i-n] *u-mi* / İLLAT^{um} / *iš-tù A-[lim^k] A-šur*
 6' [e]-*li-a-ni* / *iš-tù 51* / *me-at*
 7' [ANŞE.] HÎ.A / *sé-er-dim* / ú 'śé¹-[x]-*iš*
 8' [x x]-*a-ni* / 5 TÚG *ku-ta-ni* / *mu-šî-ú-um*
 9' [*i-lá-qé-m*] a / 7 LÁ 1/3 GÍN.TA KÛ.BABBAR
 10' [*i-ša-qal*] / 2 TÚG.HÎ.A / *ha-tù-nu-um*
 11' [*i-lá-qé*]-*ma* / 91/3 GÍN.TA KÛ.BABBAR
 12' [*i-ša-qal*] / 1' TÚG *ši-na-hi-lu-um i-lá-qé-ma*
 13' [x x GÍN] KÛ.BABBAR / *i-ša-qal* / e TÚG.HÎ.A
 14' [*ku-ta-ni*] *a-bar-ni-e-im* / *ku-sí-t[im]*
 15' [x x x]-*šu* / *a-na ni-is-ha-ti^f ku¹-[n]u*
 16' [x x] 'mi¹ [x x] x *šu śé iš-tí^f 'x¹ [x]*

- 17 [.....]-*tám* / *a-na* ¹*ní*¹ [*is*] -*ha-tí-ku-nu*
 18' [..... *m*] *a* İLLAT ^{um}
 19' [.....] *e sú* ¹*x*¹ [*x*]
 20' [.....*mu-ş*] *í-ú-um*
 21' [*i-lá-qé-ma* / *x* GÍN.TA K] Û.BABBAR *i-ša-qal*
 22' [.....] *ša* AN.NA
 23' [.....] *x* / *mu-şí-ú-um*
 24' [.....] 5 ŠE AN.NA
 25' [.....] ¹*x*¹ AN.NA / *kâ-ni-ku-um*
 26' [*i-lá-qé šu-ma iš-t*] *í Tí-me-el-ki-a-e-im*
 27 [*ú*¹ *B*] *a'-ad-na-e-im*
 28' [*ta'*] -*na-ki-ra-ni* / *lá ta-qá-bi-[a-ni]*
 29' [*x x*] -*ma* / *a-na* ¹*x x x*¹
 K. 30' [*x x*] *x* / *lá ta-lá-l* [*qé*]
 31' [DUMU *A*] -¹*šur*¹ *šu-um-šu* / *a*¹ *šar*¹
 32' [.....]
 33' [.....]
 34' [.....]

IV (başlangıcı kırık)

- 1' [*x* TÙG¹.Hİ¹.A¹] ¹*mu-şí*¹ - [*ú-um i-lá-qé-ma*]
 2' [*x* GÍN.T] A KÙ.BABBAR *i-ša-[qal x x x x]*
 3' [*ha*¹-*tü*¹] -*nu-um* / *i-lá-qé* -¹*ma*¹ [*x* GÍN.TA KÙ.BABBAR]
 4' [*i*] -¹*ša-qal*¹ / ¹*x*¹ [*x*] ¹KÙ.Gİ¹ [*ší-na-hi-lu-um*]
 5' [*i-lá-qé-ma*] / 6' ¹GÍN.TA¹ [KÙ.BABBAR *i-ša-qal*]
 6' [ANŠE.Hİ¹.] A / *sé-cr* - [*dím**ša a-na*]
 7' ¹*li*¹ - *bi* ¹A-*lim*^{ki} / *e-li* -¹*ú*¹ [*ni x* GÍN.KÙ.BABBAR *a-na*]
 8' *ni-is-ha-tim* / *mu-şí-tí* -¹*um*¹ [*i-lá-qé-ma*]
 9' ¹*a-na*¹ ANŠE.Hİ¹.A / *ša* KU -*ul*¹ *x*¹ [*x*]
 10' [*x*]¹ *na*¹ *x*¹ / *li-bi* [.....]

- 11' [x x]-bi₄ 5 ŠE.TA [.....mu-ş] í[ú]-um
 12' [a]-na / ʾANŠE¹.HĪ.A / x [.....]
 13' [x x x (x)]-im / [x x x x A]N.NA
 14' [x x] ʾbi¹-rī¹-im¹ / mu-şí-[ú]-um-ma / i-lá-qé
 15' ma-[x]-kà ʾx¹ [šu-ma] / hu-lu-qá-ú-um
 16' ú [da]-ʾmu¹-ú / [i-na] a-li-ku-nu / Ha-hi-im
 17' ŠÁ.[TU^e]-ʾku-nu¹ / ú ma-tí-ku-nu / i¹ ba¹ ʾš
 18' da-me / lu ʾik-kà-ša¹-da-ni /
 19' ú a-wi-le-c / [ša da]-me-šu [/e]-pu-šu-ni
 20' [a-qá]-tí-ni / lu t[da]-na-ni-ma
 21' lu [nī]-ʾdu¹-wa-[ak] ú / hu-lu-qá-e
 22' i-n[a ke]-na¹ tim¹ / lu tū-ta-ra-ni
 23' iš-t[ù u₄]-mì-im a-nim / a-dí-i / ba-al-tá-tù-nu-ni
 24' ʾšu¹-ma¹ a¹-wa¹-tum / i-na ba-ri-tí-ku-nu
 25' ba-ri-tí / <DUMU> kà-ri-im / Ha-[hi-im ú] ʾDUMU A-šur¹
 26' ʾšu-um¹ ʾšu / e-li-tim / ú [wa-ri-tim]
 27' [i-n]a ke-na-tim / ĠĠ ʾx-tim¹ [.....]
 K. 28' lu [t]ù¹-kà-lá¹-ni / i-na pu-úz-ri-[im]
 29' [i-na Ê.]GAL¹-ku-nu / i-na pá-ri-iš-tim
 30' [lu x] ʾx x¹-BA-ni / na-gi-ra-ʾam¹
 31' [i-n]a a-li-ku-nu / Ha-hi-im
 32' ʾú¹ ma-tí-ku-nu / [tū¹]-ša-sa-a

(sol kenar tahrip olmuş)

Tercüme:

I. 1) [.....] 2) [.....] 3) [.....] 4) onun [.....] 5) Siz yemin etmeyeceksiniz [.....] 6) [.....] 7) [.....] geriye kalanlar⁸⁻⁹⁾ [.....] ve [Hahhum] kārumu'ndan birisi ithal edecek.¹⁰⁻¹¹⁾ Siz [.....]ın karşılığında alıkoymayacaksınız.¹²⁾ Siz evlere el koymayacaksınız.¹³⁻¹⁶⁾ Siz hizmetlilerinize, kārum'un bir kölesini, cariyesini, sığırını, eşeğini, koyununu¹ (veya) herhangi bir malını [almaları için] emir vermeyeceksiniz.¹⁷⁾ [.....]

kārumu'ndan [birisinin] ¹⁸⁾ [.....] ¹⁹⁾ ²⁰⁾ ²¹⁾
 [.....] ²²⁾ [.....] ²³⁻²⁴⁾ Şehriniz [Hahhum]'da ve ülkenizde..... ²⁵⁾
 Herhangi bir Asurlu [.....] ²⁶⁾ [.....] onun evi [.....] ²⁷⁾ [.....] ve
 [.....] ²⁸⁻³⁰⁾ Bu [.....] bir Asurlu [ve] Hahhum kārumu'ndan birisi
 [.....].

(devamı kırık)

II. ¹⁻⁵⁾ Herhangi bir Asurlu veya Hahhum kārumu'ndan birisi hakkında hizmetilerinizin, cariyelerinizin, kölelerinizin veya Hahhumlu (diğer) birisinin şahitliğine (dayanarak) siz karar almayacaksınız. ⁵⁻⁶⁾ (Önceki¹⁾ kararlara (da dayanarak) hüküm vermeyeceksiniz. ⁶⁻⁷⁾ Hahhum (yasalarının) hükmü gereğince doğru karar vereceksiniz. ⁸⁻¹⁰⁾ Herhangi bir Asurlu'nun, cariyenin, kölenin ve Hahhum kārumu'ndan birisinin kararını doğru olarak vereceksiniz. ¹¹⁻¹³⁾ Yalan(cı) ve kötü olan bir göçebeye (*hāpirum*), (bir Asurlu'ya ait olan) gemiyi batırması ve yükünün kaybına sebep olması için emir vermeyeceksiniz. ¹⁴⁻¹⁸⁾ (Eğer) sizin kırılık bölgenizde veya ülkenizin (diğer bir yerinde) nehirde bir gemi batarsa, kaybolacak malı (ve gemiye ait), ip ve kıvrık kazıklara varıncaya kadar, her şeyi tam olarak ödeyeceksiniz. ¹⁸⁻¹⁹⁾ [.....] kalbiniz [.....]. ¹⁹⁻²⁰⁾ Kaniş kārumu'ndan¹⁾ bir Asurlu [.....] ²¹⁾ Ve Hahhum kārumu'ndan birisi [.....] ²²⁾ [.....] ²³⁻²⁵⁾ Ve adamın uşağı [.....] onun sahibinin [.....] ya gümüşü [ya da altını] alacaklar ve [.....] ²⁶⁻²⁷⁾ Evler [.....] gümüş (ve) altın için [.....] ²⁸⁾ [.....]

(devamı kırık)

Ay.III. ^{1')} [.....] siz kendiniz çaba göstereceksiniz. ²⁻³⁾ Şehriniz Hahhum'[da] (da) siz kendiniz çaba göstereceksiniz. ³⁻⁴⁾ [.....] için siz kendiniz çaba göstereceksiniz. ⁵⁻⁸⁾ Asur şehrinde bir kervan geldiği zaman, yüklü 5100 [eşekten.....]. ^{8'-10')} 5 parça *kutānum*-kumaşını *mūšium*-memuru [alacak] ve her parça için $62/3$ *šeḡel* gümüş [ödeyecek]. ^{10'-12')} 2 parça kumaşı *hatunum*-memuru¹⁾ [alacak] ve her parça için $9 \frac{1}{3}$ *šeḡel* gümüş [ödeyecek]. ^{12'-13')} 1¹⁾ kumaşı *šinahilum*-memuru alacak ve [x *šeḡel*] gümüş ödeyecek. ^{13'-15')} [*kutānum*]-kumaşlarından başka, Abarna-kumaşı (ve) *kusitum*-elbisesi [.....]. ^{15'-16')} *nishātum*-verginiz olarak [ödeyeceksiniz] ^{17-19')} [.....] *nishātum*-verginiz olarak [.....] ve kervan [.....]. ^{20'-21')} [.....*mūšium*-memuru [alacak ve her parça için x *šeḡel*] gümüş ödeyecek. ²²⁻²⁴⁾ [.....] kalayın [.....] *mūšium*-memuru [alacak]. ^{24'-25')} 5 *uṭṭet* kalayı

[alacak¹].^{25-26'} kalayı *kānikum*-memuru [alacak].^{26-28'} [Eğer] siz Timelkia kralına [veya] Badna kralına düşman olursanız, siz (şöyle¹) söylemeyeceksiniz: ^{29-30'} [.....] için [....] almayacaksınız. ^{31-34'} Bir Asurlu [istediği¹] yere [gidecek¹.....].

IV. ^{1-2'} [x *šeql* altını¹] *mūšium*-memuru [alacak ve her *šeql* için x *šeql*] gümüş ödeyecek. ^{2-4'} [x *šeql* altını¹ *hatu*] *num*-memuru alacak ve [her *šeql* için x *šeql* gümüş] ödeyecek. ^{4-5'} [x *šeql* altını *šinahilum*-memuru alacak ve her *šeql* için] 6' *šeql* [gümüş ödeyecek.] ^{6-8'} Yüklü [eşekler] şehir (Asur) merkezine vardıklarında, *mūšium*-memuru *nishātum*-vergisini [olarak x *šeql* gümüş alacak] ^{9'} Eşekler için [.....] ^{10'}^{11'} [.....] her bir [.....] 5 *uūt*et [..... *mūšium*-memuru ^{12'} eşekler için [.....] ^{13'} [.....] kalayı¹ ^{14'} [.....] *mūšium*-memuru alacak. ^{15-18'}[Eğer] sizin şehriniz Hahhum'da, kırılık bölgenizde veya ülkenizin (diğer taraflarında) bir kayıp veya kan (cinayet) var ise, kan parası alacaksınız. ^{19-22'} Ve onu (Asurlu'yu) öldürmüş olan adamları bize teslim edeceksiniz ve (onları) biz öldüreceğiz ve siz kayıpları doğru olarak iade edeceksiniz ^{23-28'} Bugünden itibaren yaşadığınız sürece, eğer¹ kendi aranızda (ve) Hahhum *kārum*'undan birisi ile yukarı (Anadolu'ya) gelen veya aşağı (Asur'a) inen] herhangi bir Asurlu arasında hukukî bir mesele¹ (çıkarsa karar), [tanrı(lar).....] huzurunda doğru olarak (vereceğinizi) aklınızda tutacaksınız. ^{28-30'} [Siz] sarayınızda gizli olarak (yapacağınız) özel bir toplantıda [.....] ^{30-32'} Şehriniz Hahhum'da ve ülkenizde teşrifatçıya bir ilan yayınlattıracağız.

(kırık olan sol kenar da muhtemelen yazılı idi)

Açıklamalar:

I:

İlk dört satırın tamamen kırık olduğu bu sütunda, st.12-16 dışında, yer yer okunabilen kelimelerle anlamlı cümleler kurmak mümkün olmamaktadır.

00/k 6'daki "senin şehrinde" ve "senin ülkende" sözleri burada ve sonraki sütunlarda, belki Hahhum kralı yanında kraliçe veya kralın oğlunu da ifade etmek üzere *-kunu* 2.ş.h.çg.zamir ekiyle geçmektedir (I, 23-24; II, 15; III, 2'; IV, 16-17', 31-32'). Keza ilgili isimler de çoğu kere *-kunu* zamir ekiyle sonlanmaktadır.

II:

St.1) *nikištum* “karar” kelimesine sadece Eski Asurca metinlerde rastlanmıştır¹². Veenhof 1995, s.330-331’de bu kelime üzerinde durulmuştur.*nikištum*.....*šabātum* “karar almak” olarak anlaşılmalıdır.

St.12) *ilippum* “gemi / kayak”: 12-15.satırlarda yazılanlar, Asurlu tüccarların Fıratı geçmek için gemi veya kayıklar kullandıklarını açıkça göstermektedir.OİP 27, 58’de kiralanan gemiler için yapılan ödemelerden söz edilmektedir: ¹⁸ 1/3 *ma-na* URUDU *ig-ri i-li-pi-im* ²⁰ 5 *ma-na* URUDU *ig-ri* ³⁰ *i-li-pi-im ša té-bi-ra-ni* “1/3 mina bakır bir geminin kirası ... 5 mina bakır (nehri) geçecek olan bir geminin kirası (için)”

St.16-18) Bir geminin batırılarak taşıdığı malların yağmalanması durumunda zararın ödeneceği kararı ile bağlantılı olarak geçen *eblum* “ip” ve *sikkatum* “kazık, çivi” kelime çifti (st.16-17), önce E.Bilgiç¹³, daha sonra da S.Çeçen-K.Hecker¹⁴ tarafından işlenmiş olan Kt.n/k 794:1-2’de de geçmektedir.Meslektaşlarımız bir antlaşma izlenimini bıraktığını ve aslında içeriği geniş bir belgenin devamı olduğunu söyledikleri Kt.n/k 794’ün başlangıç satırlarındaki ¹⁾ *i-na ma-ti-kâ / eb-lu-um* ²⁾ *si-kâ-tum / mi-ma hu-lu-qâ-e ša* DUMU *A-šûr lá i-ba-ši-ú* cümlesini, “<Eğer> ip (ve) kazıklar senin ülkende (ise), Asurlu bir kimsenin herhangi bir kaybı olamaz” şeklinde tercüme etmişlerdir.Anlaşıldığı üzere, “ip” ve “kazıklar” mecazî anlamda değerlendirilmiş ve bu iki terim ülkede güvenliğin sağlanmasında bir otorite olarak algılanmıştır¹⁵.

17.satırdaki *adi eblim u sikkatim* ibaresini tâkiben geçen ve Eski Asurca metinlerde ilk defa burada rastladığımız *gamlum* için lügâterde “hooked or curved staff” (CAD G, 34) ve “bent-stick (as projectile), throwing-stick” (CDA, 89 b) anlamları verilmiştir.İlgili cümleden *eblum* ve *sikkatum* kelimelerinin asıl anlamlarında kullanıldıkları açıklanmaktadır. Herhalde nehir korsanlarının yağmalayarak batırdıkları bir gemideki, sadece taşınan mallar değil, ip ve kıvrık kazıklara varıncaya kadar, geminin bütün aksesuarının da tazmin edilmesi söz konusudur.

¹² CAD N, 222 b’deki yerlere AKT 3, 102:16 ve Kt. 87/k 387:34 de ilâve edilmelidir.

¹³ Bilgiç 1992, s. 61-66.

¹⁴ Çeçen-Hecker 1995, s.31-41.

¹⁵ Çeçen-Hecker 1995, s.37.

00/k 10, II:14-18'in ışığında, henüz elimizde bulunmayan ve devamını Kt.n/k 794'ün teşkil ettiği tabletin sonunda benzer bir konu işlenmiş olmalıdır. Buna göre, Kt.n/k 794:1-3'ü, "Senin ülkende ip (ve) kazıklar (dahil), Asurlu bir kimsenin herhangi bir kaybı olmayacak." şeklinde anlamak istiyorum. Metinde tek yer adı olarak Hahhum'un geçmesi (st.28), bu konu bağlamında olarak dikkati çekmektedir.

Birçok Kültepe metninde okuduğumuz gibi, Anadolu'daki krallıklar, bir anlaşmazlık olmadığı sürece, kervan yollarının açık tutulmasına ve güvenliğine büyük önem veriyorlardı. St.12-18'de yazılanlardan, nehir taşımacılığının yapıldığı bölgelerde su yollarının güvenliğinin sağlanmasından da sorumlu olduklarını öğreniyoruz.

St.12-18'deki bilgi, Asur-Kaniş güzergâhında yer alan, Eski Asur Ticaret Kolonileri devrinin önemli kârum merkezlerinden birisi olan Hahhum'un lokalizasyonu bakımından da önemlidir. Şimdi Hahhum'un Yukarı Fırat bölgesinde bir yerde olduğu¹⁶ ve III:26-27'den Timelkia ve Badna devletleriyle sınırdaş olduğu açıklık kazanmıştır.

III:

St.7') IV:6'da da bulunan ANŞE.Hİ.A *sé-er-dim* "yükü eşekler" sözü Kt.92/k 200: 26-27'de *e-ma-[re] sé-er-dam* olarak geçmektedir (Çeçen 1997, s.224).

St.8') *mūši'um*: Tablette buradan başka altı yerde (III: 20', 23'; IV:1'8',11',14') daha geçen bu unvanın, *mūši'um* "ihraç vergisi" (CDA s.220b) ile ilişkisi olup olmadığı tartışılmıştır (bk.Larsen 1976, s.196-197).

St.10') *ha-tū-num*: IV:3'te de okuduğumuz bu memur ismi ile ilk defa burada karşılaşırız.

St.12') *šinahilum*: Yaptığı görev hakkında kesin bir bilgimiz bulunmayan yüksek dereceli bir memur (Veenhof 1989, s.524-525).

St.13') e: Bu elemanın "bundan başka" anlamında kullanıldığı hakkında bk.AKT 3, s.97 ve Hecker-Kryszat-Matouš 1998, s.227.

¹⁶ Hahhum'un Yukarı Fırat'taki Lidar Höyük olduğu iddia edilmektedir. Bk. Çeçen-Hecker 1995, s.39; krş. Nashef 1991, s.47. Ancak, bölgedeki en büyük höyüklerden birisi olan ve bugün baraj gölünün altında kalmış bulunan Samsat'ın Hahhum olma ihtimali çok daha yüksektir.

St.24') 5 ŠE AN.NA: 5'ten sonraki işaret, IV:11'de de olduğu gibi açık bir ŠE'dir. Kalayın en küçük ağırlık ölçü birimi olan ŠE (*uuttet:1/180 šeqel*) ile geçmesi dikkati çekmektedir. Burada asıl üzerinde durulması gereken nokta, önceki görüşlerin aksine, kalayın Asur Ticaret Kolonileri devrinin geç döneminde de (Ib) önemli bir ticarî mal olduğunun anlaşılmasıdır.

St.25') *kâ-ni-ku-um*: Belki "mühürlerden sorumlu memur" anlamındaki *kanniku* veya *kāniku* (CAD K, s.154). Bu unvan OİP 27,58'de de geçmektedir: ²⁷13 GÍN URUDU ²⁸ *a-na A-bi-ṛa kâ-ni-ki-im "kānikum-me-muru Abia'ya 13 šeqel bakır (ödenmiştir)."*

St.26'-27') Metinde iki yerde *Ālum* yazılışıyla geçen Asur (III: 5'; IV 7') ve Kaniš (II:19) dışında, aidiyet ekli olarak Timelkia (bk.Nashef 1991, s.120) ve Badna (bk.Nashef 1991, s.23) şehirlerinden de bahsedilmektedir. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi bu iki şehrin Hahhum ile doğrudan komşu oldukları anlaşılmaktadır.

IV:

St.18') *dāmam kašādum* "kan parası almak" (CAD D s.79 b).

St.23') Yapılan antlaşmanın geçerlilik süresini vurgulamak üzere yazılmış olan *ištu ūmim annim adi baḷṭātununi* "bugünden itibaren yaşadığınız sürece" tâbirini, farklı bir söz dizilişi ile, Tel Leylan antlaşma metninde de görüyoruz (Col.III: 5-7).

St.26') *ēlitum* "yukarı gelen" ve *wārittum* "aşağı inen" sözleri ile Asur'dan Hahhum'a gelen ve Hahhum'dan Asur'a giden kervanların kastedildiği açıktır. Bu kelimeler Kt.n/k 794:19,21 ve Tel Leylan metninde de (Col.I: 27-28; Col.III: 16) geçmektedir.

St.29') Sarayda gizlice (*ina puzrim*) yapılacak bir toplantı bağlamında geçen *parištum* "sır" kelimesine Eski Asurca bir metinde, ATHE 18:10'dan sonra, ikinci defa rastlanmaktadır.

ina parištum "özel toplantı" için bk.CDA s.275 a (*pirištum*).

00/k 6: 88-90'daki, kısmen korunmuş olan yeminle ilgili seremoni ve antlaşmayı onaylayanların kimlikleri, bu metinde muhtemelen, kırık olan sol kenarda yazılı idi.

Sonuç olarak, Kültepe’de Asur Ticaret Kolonileri devrinin geç safhasını temsil eden Ib’dan kalan tabletlerin, II.tabakada ele geçenlerle kıyaslanmayacak kadar az olması ve sonuçta bilgi eksikliği sebebiyle, Asur-Anadolu arasındaki ticaretin bu dönemde gevşediği genellikle yaygın bir görüştür. Ancak, antlaşmalar yapılmasına gerek duyulması ve antlaşmaların içerikleri, iki ülke arasındaki ticaretin Ib döneminde de yoğun bir biçimde sürmüş olduğunu göstermektedir.

Her iki metinde de ayrıntılı olarak yer alan, Asurlu tüccarların can ve mal güvenliklerinin sağlanmasına yönelik güvenceler, Anadolu krallarının yapılan ticaretten büyük kazanç sağladıklarının açık kanıtıdır.

BİBLİYOGRAFYA

- AKT 3: E-Bilgiç-C.Günbatu, Ankaraner Kültepe-Texte III, FAOS Beihfet 3, Stuttgart, 1995.
- Balkan, K.1957: Mama Kırallı Anum-Hirbi’nin Kaniş Kırallı Warşama’ya Gönderdiği Mektup (TTKYVII/31). Ankara.
- Bayram, S.2000: “*ina nadūim ša naruā’im*”, *Archivum Anatolicum* 4, Ankara, s.29-48.
- Bilgiç, E.1992: “Ebla” in Cappadocian Inscriptions, *Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*, Ankara, s.61-66.
- CDA: J.Black, A.George, N.Postgate (ed.), A Concise Dictionary of Akkadian, Wiesbaden, 2000.
- Çeçen, S.1997: “Kaniş Kārum’unun Diğer Kārum ve Wabartumlar’a “KÜ.AN” (*amūtum*) İle İlgili Önemli Talimatları”, *Belleten* 61 / 231, Ankara, s.219-232.
- 1998: “Yeni Delillere Göre Kültepe’de ‘kan parası’”, *XXXIV.International Assyriology Congress*, Ankara, s.291-296.
- Çeçen, S.-Hecker, K.1995: “*ina mātika eblum*, Zu einem neuen Text zum Wegerecht, in der Kültepe-Zeit”, *Festschrift für Wolfram Freiherrn von Soden zum 85.Geburstag am 19.Juni 1993*, (AOAT 240), Münster, s.31-41.
- Dercksen J.G.2001: “When we met in Hattuş”.Trade according to Old Assyrian texts from Alishar and Boğazköy, *Veenhof Anniversary Volume*, Leiden, s.39-66.

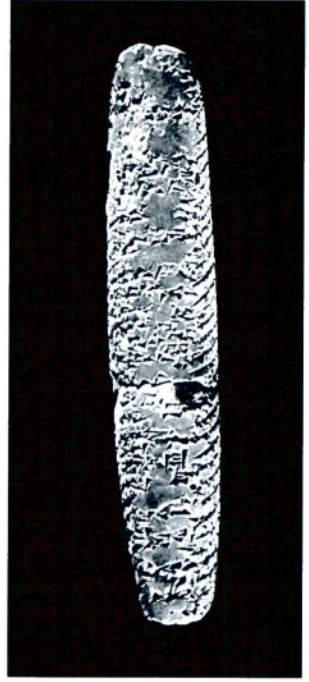
- Donbaz, V.1989: "Some Remarkable Contrarcts 1-B Period Kültepe Tablets", *Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honour of Tahsin Özgüç*, Ankara, s.75-98.
- 1993: "Some Remarkable Contrarcts 1-B Period Kültepe Tablets II", *Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbors. Studies in Honour of Nimet Özgüç*, Ankara, s.131-154.
- Eidem, J.1991: "An Old Assyrian Treaty From Tell-Leilan", *Merchands, diplomates et emperours, Études sur la civilisation mésopotamienne offertes à Paul Garelli*, Paris, s.185-207.
- Garelli, P.1998: "Hahhum un relais assyrien sur la route commerciale de la Cappadoce", *XXXIV. International Assyriology Congress*, Ankara, s.451-456.
- Gessel, B.H.L.van 1998: *Onomasticon of the Hittite Pantheon I*. Leiden, New York, Köln.
- Günbattu, C.1997: "Kültepe'den Akadlı Sargon'a Ait Bir Tablet", *Archivum Anatolicum* 3, Ankara, s.131-155.
- 2002: "Kültepe'den Kervan Güzergâhlarına Işık Tutan İki Yeni Metin", *Archivum Anatolicum* 5, Ankara, s.79-87.
- Haas, V.1994: *Geschichte der Hethitischen Religion*. Leiden, New York, Köln.
- Hecker, K.-Kryszat, G.- Matouš, L.1998: *Kapadokhische Keilschriftafeln aus den Sammlungen der Karlsuniversität Prag*, Prag.
- Kienast B.1960: *ATHE: Die altassyrischen Texte des orientalischen Seminars der Universität Heidelberg und der Sammlung Erlenmeyer*. Berlin.
- Larsen, M.T.1976: *OACC: The Old Assyrian City-State and its Colonies, Mesopotamia* 4, Copenhagen.
- del Monte, F.-Tischler, J.1978: *Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte*. (Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes Bd.6). Wiesbaden.
- Nashef, Kh.1991: *Die Orts- und Gewässernamen der altassyrischen Zeit*. (Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes Bd.4). Wiesbaden.

- Veenhof K.R.1989: "Status and offices of an Anatolian gentleman.Two unpublished letters of Huharimataku from *Karum Kanish*", *Anatolia and the Ancient Near East.Studies in Honour of Tahsin Özgüç*, Ankara, s.515-525.
- 1995:"Old Assyrian *işurtum*, Akkadian *eşērum* and Hittite GIŠ.HUR", *Studio Historiae Ardens.Ancient Near Eastern Studies Presented to Philo H.J.Houwink ten Cate on the Occasion of his 65th Birthday*, İstanbul, s.311-332.
- 2003: The Old Assyrian List of Year Eponyms from Karum Kanish and Its Chronological Implications (TTKYVI/64).Ankara.

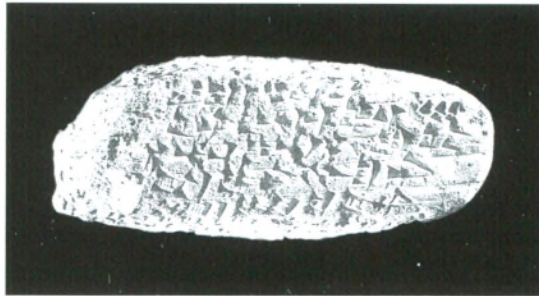
Kt. 00/k6

ön yüz

sağ kenar

alt kenar

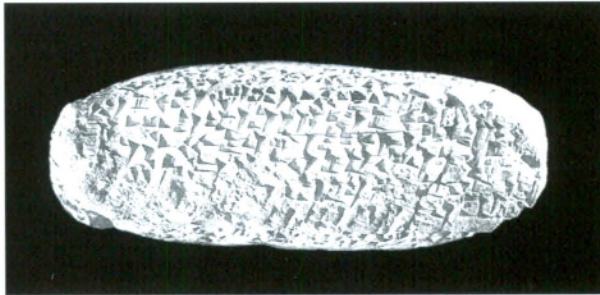
Kt. 00/k6

arka yüz

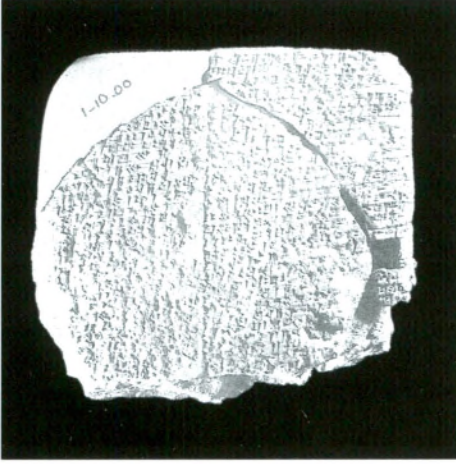

sol kenar

üst kenar

Kt. 00/k10

ön yüz

sağ kenar

Kt. 00/k10

arka yüz

Üst kenar

SALAT TEPE 2000-2002 KAZILARI STRATİGRAFİK SONUÇLARI*

A. TUBA ÖKSE

STRATİGRAFI

Salat Tepe'de üst yerleşim katmanlarının açığa çıkartılması için tepe üzerindeki düzlükte çalışılmış, vadiye bakan güney yamacında, aşınma ve toprak kaymaları meydana gelen kesimdeki yapı katları 2.5 m. eninde bir yamaç açmasında araştırılmıştır.

Tepe Üzeri Açmaları

Üst kesimdeki yapılaşmanın açığa çıkartılması amacıyla tepe düzlüğünün güney ve batı kenarları ile merkezinde açılan K 12-13, L 12-14 ve M 13 açmaları kazılmıştır. K 13, L 12-13 ve M 13 açmalarında kazılan ondört basit toprak mezarlara ölümler doğu-batı doğrultusunda dorsal yatırılmıştır. K 13 açmasındaki bir erişkin mezarının bir Ortaçağ duvarı altında kalması, bazı mezarların Ortaçağın başlarına ait olabileceğini, bebek ve çocukların basit ziynet eşyaları ile gömülmesi de Erken İslami Dönem ve öncesine tarihlenen Girnavaz mezarları¹ ile çağdaş olabileceğini düşündürmektedir.

En üst seviyedeki duvar kalıntıları (I. Yapı Katı), L 12-13 ve K 13 açmalarında saptanan bir kerpiç yapıya aittir (Çizim 1). Güney kesimi korunmamış olan yapının bağlandığı çakıl taban üzerinde 5.-6. yüzyıllara tarihlenen Ortaçağ seramik parçaları, pişmiş toprak kandiller ile demir ve tunçtan üretilmiş çeşitli buluntular ele geçmiştir. Bu tabanın bir parçası da L 14 açmasında saptanmıştır. Tabanın alt yapısını sağlamlaştıran sert toprak dolgu tabakasının L 13 açmasındaki bölümünde ele geçen boyalı seramik parçaları MÖ. 2. bine tarihlenmektedir (Çizim 8:1-8). Dolgu tabakasının üzerini kapladığı II. yapı katının Hellenistik çağa ait olması, bu parçaların

* Kazılar Orta Doğu Teknik Üniversitesi Tarihsel Çevre Araştırma ve Değerlendirme Merkezi'nce organize edilen Ilısu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi kapsamında Diyarbakır Arkeoloji Müzesi adına tarafımızca sürdürülmektedir: Ökse ve Alp, 2002; Ökse, baskıda; Ökse ve Alp, baskıda.

¹ Erkanal, 1983, 132-133; Erkanal, 1984, 123, res. 6.

dolgu malzemesi ile birlikte taşınmış olabileceğini düşündürmektedir. Tepe üzerinde bu tabakaya ait tandır, kül çukurları, ocaklar ve erzak çukurları açığa çıkarılmıştır.

Ortaçağa ait ocak ve çukurların bozduğu II. Yapı Katı taş temelli duvar ve ocak kalıntıları ile, daha derindeki III. Yapı Katı da bir taş döşeme, bir ocak kalıntısı ve kül çukurları ile temsil edilmektedir (Çizim 2). M 13 açmasındaki ocak içinde Hellenistik Çağa ait 5 in situ çömlek ele geçmiştir (Çizim 10:1-4). Bu tabakalara ait duvarlar sert kil taban üzerine inşa edilmiştir. II.-III. yapı katlarına ait duvarlar arasındaki karışık topraktan toplanan seramik ve öğütme taşları, MÖ. 1. binden Ortaçağa kadar süren zaman dilimine tarihlenmektedir. Bu malzeme Ortaçağ yapılarına temel oluşturan dolgunun yapımı sırasında erken dönemlere ait tabakaların tesfiye edildiğini düşündürmektedir.

L 12-13 ve K 13 açmalarında saptanan erzak çukurları iki farklı seviyeye aittir (Çizim 3). Ağız seviyeleri yüksekte saptanan çukurlar diğerlerine göre dar çaplı ve trapez biçimlidir. Bunların ağızları I. yapı katına ait sert kil dolgu tabakası ile traşlanmıştır. Ağızları bunlardan yaklaşık 35-45 cm. derinde saptanan çukurlar daha geniştir ve sarı kil dolgu içine çan biçimli kazılmışlardır. Bazı çukurlarda buğday, arpa ve baklagil tohumları, L13 açmasındaki bir çukurun tabanı kenarında karbonlaşmış saman kalıntıları ele geçmiştir. Anadolu'da halen kullanılan erzak çukurları² genellikle yağmurdan en az etkilenecek tepe üstlerine açılmaktadır. Çukurların içine konulan malzemenin hava ile temasının engellenmesi için ağızları dar kazılmakta ve kenarları samanla beslenmektedir. Çukurlara ürün yerleştirildikten sonra ağızları kil ile kapatılarak içine nem ve hava girişi engellenmekte, böylece çukurun içerisinde kalan oksijen tükeninceye kadar küf ve çeşitli haşerelerden oluşan faunanın tahıl üzerinde yapacağı tahribat en aza indirgenmektedir. Bazı çukurlarda sadece Hellenistik Çağ seramiği (Çizim 10: 6) bulunması, bunların II. ve III. tabakalarla çağdaş olduklarını göstermektedir. Bazı çukurlarda karışık malzeme ele geçmesi ise, bunların kullanımlarının bitiminden sonra içlerinin molozla dolmasından kaynaklanmaktadır.

K 12-13 açmaları ile L 12 açmasında açığa çıkan kerpiç yapı (IV. Yapı Katı) (Çizim 4), mezarlar ve erzak çukurları ile tahrip edilmiştir. Yapının inşasında kullanılan yassı kare kerpiçler standart boyutlarda üretilmişlerdir.

² Peters, 1979, 128-129, fig. 2; Seeher, 2000, 261-269.

K 12 açmasının kuzey kesiminde yer alan 2.40 m. kalınlıktaki kerpiç duvar, L 12 açmasının güneybatı kesiminde belirlenen başka bir duvara bağlanmaktadır. K 12 açmasının güney kesiminde açığa çıkartılan, su düzeyine uygun inşa edilmiş kil ve kerpiç platform, geç dönemlerde ocak ve kül çukurları ile bozulmuştur. Bu platform, taş temeli bulunmayan kalın kerpiç duvarın güneye kaymasını engellemek amacıyla inşa edilmiş olmalıdır.

K 13 açmasının kuzeybatı kesiminde açığa çıkan 98 cm. kalınlıktaki kerpiç duvarda iri temel taşları kullanılmıştır. Bu duvara dik açı yaparak yaslandırılmış üçüncü duvarın güneyinde iri kireçtaşlarıyla inşa edilmiş bir platform yer alır. Duvarın kuzeyinde yer alan mekanın tabanında beyaz ince bir tabaka saptanmıştır. Mekanda, yapının tarihlenmesini sağlayabilecek in situ buluntulara rastlanmamış, kerpiç döküntüde Orta ve Yeni Assur Çağı seramik parçaları (Çizim 8: 9-10) bulunmuştur.

Güney Yamaç Açması

Güney yamaçtaki kültür katlarının tespit edilmesi amacıyla J-F 12 açmaları boyunca uzanan, 2.5 m. genişlikte bir basamaklı açmada çalışılmıştır. Basamaklı açmanın üst kesimindeki J 12 açmasında 1. tabakayı sert kil dolgu oluşturmaktadır. Üzerine üç yatay sıra halinde kerpiç döşenmiş dolgu bir yapının zeminini oluşturmaktadır. Açmanın güney yarısında, kil dolgunun üzerini kapladığı karışık toprak tabakası 2. tabakayı, karışık malzeme veren bir kül çukuru ile ocak tabanı 3. tabakayı temsil etmektedir. 4. tabakaya ait kerpiç duvarın güneybatı kesiminde yer alan kerpiç çevrili bir dairesel fırının da duvarla aynı tabakaya ait olduğu düşünülmektedir. 5. tabakaya ait fırın içinde MÖ. 2. ve 1. bine ait mutfak kabı parçaları, duvar ile fırın arasında kalan sıkıştırılmış toprak taban üzerinde Kalkolitik Çağ seramiği bulunmuştur.

I 12 açmasında 1. tabaka, kuzey yarıda bir duvar ve kil dolgu parçası, güney yarıda ise geç dönemlere ait ocak ve çukurlardan oluşmaktadır. Açmanın kuzey yarısında 2. tabakayı ocak ve çukurlarla bozulmuş bir kil dolgu temsil etmektedir. Dolgunun altındaki akıntı kerpiç ve akıntı toprak tabakasında (3. Tabaka) yoğun Kalkolitik Çağ seramiği ile MÖ. 3. ve 2. bine tarihlenen birkaç seramik parçası ele geçmiştir. Akıntı toprak tabakası altında bulunan, üstüste inşa edilmiş dairesel ocakların (4. Tabaka) (Çizim 5) tabanları üzerinden toplanan seramik Kalkolitik Çağa aittir. Ocakların

altında kerpiç kalıntıları (5. Tabaka), bunların altında da üzerinden Kalkolitik Çağ seramiği toplanan beyaz yüzeyle sert taban (6. Tabaka) açığa çıkartılmıştır.

H 12 açmasında akıntı toprak altında kalın kül katmanları (1. Tabaka) saptanmıştır. Açmanın kuzey yarısında, içinde yoğun Kalkolitik Çağ seramik parçaları toplanan akıntı toprak altundan gelen sarı kil dolgu (2. Tabaka) altındaki küllü alan (3. Tabaka) yaklaşık 2 m. yüksekliktedir ve açmanın güney yarısında da aynı boyutlarda devam etmektedir. Kül yığıntısı altında belirlenen kerpiç duvarın (4. Tabaka) güney kenarına yapışık dörtgen bir kil havuzu bulunmaktadır (Çizim 5). Yapının temelini oluşturan 55 cm. kalınlıktaki sert kerpiç taban, yaklaşık 90 cm. kalınlıktaki kül yığıntısının (5. Tabaka) üzerine kaplamıştır. Kül altındaki kerpiç mimariden (6. Tabaka) Kalkolitik Çağ seramiği, obsidyen dilgiler, havan eli, öğütme taşı ve ezgi taşı ele geçmiştir.

G 12 açmasının kuzey yarısında akıntı toprak tabakası altında yer alan erimiş kerpiç kalıntılarında mezarlar (1. Tabaka) yerleştirilmiştir. Toplam onbir ahşap örtülü mezar, tepe üzerindkilerle benzeri özellikler taşımaktadır (Çizim 7). Mezarların altında yer alan kerpiç yapının (2. Tabaka) tabanı üzerine yığılmış saz kalıntıları, düzenli beyaz hatlar halinde belirlenmiştir. Tabanda bulunan küçük kül çukurunun çevresine döşenen ve taban üzerinde yer alan seramik parçaları, Kalkolitik Çağ tarihlenmektedir.

Açmanın güney yarısında 1. tabakayı yüzeydeki akıntı toprak ve erimiş kerpiç kalıntılarının altında belirlenen ve üst üste iki tabanı bozarak inşa edilmiş bir kerpiç duvar temsil etmektedir. Duvarın doğu yüzüne eklenmiş yarı dairesel bir kil havuzu ile bunlara ait 13 cm. kalınlıkta sert kil taban açığa çıkartılmıştır. Kil havuzundan yeşil sırlı Ortaçağ seramiği, duvarın bozduğu 2. ve 3. tabaka tabanları üzerinden Orta Tunç Çağına tarihlenen Habur boyalı parçaları, en alttaki 4. tabaka tabanı üzerinde bazalt öğütme taşları, bir pişmiş toprak figürin başı ile Kalkolitik Çağ kap parçaları toplanmıştır.

F 12 açmasının kuzey kesiminde kazılan 1 m. den fazla kalınlıkta akıntı toprak tabakası, Ortaçağdan MÖ. 2. bine kadar tarihlenen çeşitli seramik parçaları içermektedir. Açmanın güney yarısında 1. tabakayı oluşturan üç mezar, tepe üzeri mezarlarına benzemektedir. Mezarların altında yer alan, yaklaşık 2 m. kalınlıktaki küllü toprak katmanı (2. Tabaka), çoğu Ortaçağ olmak üzere çeşitli dönemlere ait seramik parçaları içermektedir. Kül

altındaki kerpiç ve kil döküntü ile kül yığıntılarından (3. Tabaka) çakmaktaşı ve obsidyen dilgi parçaları ile yoğun Kalkolitik Çağ ve çok az Ortaçağ ve Hellenistik kap parçaları ele geçmiştir. Yüzeyden 3 m. derinliğe kadar izlenen kül katmanları (4. Tabaka) ile bunların altındaki sıkıştırılmış toprak taban (5. Tabaka) Kalkolitik Çağ seramik parçaları içermektedir.

SERAMİK

Salat Tepe'de üç kazı mevsiminde toplanan seramik parçaları, Geç Kalkolitik Çağdan Ortaçağ içlerine kadar kesintisiz bir koleksiyon oluşturmaktadır. Bazı çağlara ait mimari tabakalara henüz rastlanmamakla birlikte, bu çağlara ait seramik parçalarının varlığı, tepenin yaklaşık 5000 yıl boyunca kesintisiz iskan edildiğini göstermektedir.

Kalkolitik Çağ

Salat Tepe'de Geç Kalkolitik Çağa tarihlenen seramik güney yamaç açmalarında yoğun ele geçmiştir. Tümü el yapımı olan kaplara ait parçalar iki türe ayrılmaktadır.

Saman katkılı, el yapımı seramik parçaları Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da Geç Kalkolitik Çağda yaygındır. Bu seramik arkeoloji literatüründe "chaff-faced ware"³, "chaff-faced simple ware"⁴, "chaff/straw tempered ware"⁵ gibi adlarla anılmaktadır. Bu türde kap parçaları üzerinde bazan sıyrma izlerine rastlanmaktadır. Bu izler olasılıkla çakmak taşı parçalarının bir tahtaya çakılmasıyla oluşturulmuş bir aletin kapların dış yüzeylerine sürülmesi sonucu oluşan kazımalardır ve Arkeoloji literatüründe "Coba Seramiği"⁶ ya da "scraped ware"⁷ olarak adlandırılmaktadır. Salat Tepe'de ele geçen çok sayıda parça arasında, burada tanıtılan çanaklardan birisi (Çizim 6:1, H12/0044) H 12 açmasının kuzey kesiminde 6. tabakada, diğeri (Çizim 6:2, G12/0034) G 12 açmasının kuzey kesiminde 2. tabakada ele geçmiştir. Bu çanakların benzerleri Orta Fırat havzası ve çevresinden bilinmektedir⁸.

³ Braidwood ve Braidwood, 1960, 232-239, fig. 176:9; Brandt, 1978, 58; Akkermans, 1988, 127; Mazzoni, 2000, 98-100.

⁴ Russell, 1980, Group H; Thissen, 1985, 80.

⁵ Algaze et. al, 1990, 252.

⁶ Esin, 1983, 184; Özgen et. al, 1999, 38-39.

⁷ Thissen, 1985, 98; Trufelli, 1994, 261; Mazzoni, 2000, 98.

⁸ Değirmen-tepe 3 (Esin, 1983, Abb. 5), Tell Leilan VIb-V (Schwartz, 1988, 58, Pl. 15) Tell Al-Abr (Yamazaki, 1999, 89), Tell Kosak Shamali (Nishiaki ve Matsutani, 2001, fig. 4.15:1),

Yüzeyi işlenmeden bırakılmış, ya da özensizce perdahlanmış, yüzeyi saman izli kap parçaların çanak biçimleri çeşitlilik göstermektedir. Sığ çanaklar arasında ağız kenarı içten yuvarlak (Çizim 6: 3)⁹ ve sivri (Çizim 6: 4)¹⁰ kalınlaştırılmış örneklerin yanı sıra ağız kenarı içe çekik (Çizim 6: 5)¹¹, ağız kenarı içten ve dıştan T biçimli kalınlaştırılmış (Çizim 6: 6)¹² biçimler ele geçmiştir. Derin çanakların açık ağızlı biçimleri de ağız kenarı içten kalınlaştırılmış (Çizim 6: 7)¹³, sivriltilmiş (Çizim 6: 8)¹⁴ ve içe çekilmiş (Çizim 6: 9)¹⁵ olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu grupta küresel karınlı örnekler de ele geçmiştir (Çizim 6: 10)¹⁶.

Çömlekler kısa boyunlu biçimlerden oluşmaktadır. Kısa huni boyunlu, basit ağızlı çömlekler keskin karınlı (Çizim 6: 11)¹⁷ ve oval gövdeli (Çizim 6: 12)¹⁸ örneklerle temsil edilmektedir. Oval gövdeli örneklerden birisinde omuz üzerinde keskin bir yiv bulunmaktadır (Çizim 6: 13)¹⁹. Sığ gövdeli bir örneğin boynunun omuza geçiş yaptığı kesim yuvarlak hatlıdır (Çizim 6:

Karkamış (Woolley, 1934, 95), Arslantepe VII (Frangipane, 2000, fig. 3:8) ve Hacı Nebi A (Pearce, 2000, fig. 2a).

⁹ G12/0042, G 12 kuzey, 2. tabaka. Benzerleri: Ninive (Gut, 1995, Taf. 54: 810), Kuzeydoğu Suriye (Meijer, 1986, fig. 15d), Tell Leilan V1b-V (Schwartz, 1988, fig. 58:5), Hacınebi A (Pearce, 2000, fig. 7f).

¹⁰ J12/0025, J 12 güney, 5. tabaka. Benzerleri: Ninive (Gut, 1995, Taf. 54: 810), Kuzeydoğu Suriye (Meijer, 1986, fig. 15d), Tell Leilan V1b-V (Schwartz, 1988, fig. 58:5), Hammam et Turkman VB (Akkermans, 1988, fig. 9: 140), Hacınebi A (Pearce, 2000, fig. 2g-i).

¹¹ J12/0024, J 12 güney, 5. tabaka. Benzerleri: Arslantepe VII (Frangipane, 2000, fig. 2:5; Helwing, 2000, fig. 3:3), Hacınebi B (Pearce, 2000, fig. 9f).

¹² G12/0042, G 12 kuzey, 2. tabaka. Benzerleri: Tell Leilan V1b-V (Schwartz, 1998, 53, fig. 65:7, Pl. 13e), Arslantepe VII (Frangipane, 2000, fig. 2:7), Hacınebi A-B (Pearce, 2000, fig. 6a, 9e).

¹³ I12/0037, I 12 kuzey, 5. tabaka. Benzerleri: Ninive (Gut, 1995, Taf. 54:811).

¹⁴ H12/0036, H 12 kuzey, 4. tabaka. Benzerleri: Tell Leilan V1b-V (Schwartz, 1988, fig. 65:3), Değirmen-tepe 3 (Esin, 1983, Abb. 6: 9-10).

¹⁵ I12/0032, I 12 kuzey, 4. tabaka. Benzerleri: Arslantepe VII (Frangipane, 2000, fig. 2:13).

¹⁶ H12/0044, H 12 kuzey, 6. tabaka. Benzerleri: Tell Kosak Shamali (Nishiaki ve Matsutani, 2001, fig. 4.14:1), Ras Shamra IIIB (de Contenson, 1992, fig. 220:9).

¹⁷ J12/0013, akıntı toprak tabakası. Benzerleri: Değirmen-tepe 3 (Esin ve Harmankaya, 1987, 117, res. 33), Hacınebi A (Pearce, 2000, fig. 3b).

¹⁸ J12/0028, J 12 güney, 5. tabaka. Benzerleri: Tell Leilan V1b-V (Schwartz, 1988, fig. 57:3, 66:8), Tell Kosak Shamali (Nishiaki ve Matsutani, 2001, fig. 4.14:8, 4.15:11), Hammam et Turkman VA (Akkermans, 1988, fig. 8:26), Norşun Tepe (Gülçur, 2000, Abb. 47:12), Değirmen-tepe 3 (Esin, 1983, Abb. 6: 20).

¹⁹ J12/0028, J 12 güney, 5. tabaka. Benzerleri: Ninive (Gut, 1995, Taf. 55:816), Norşun Tepe (Gülçur, 2000, Abb. 44:21-22), Arslantepe VII (Frangipane, 2000, fig. 2:2; Helwing, 2000, fig. 3).

14)²⁰. Başka bir parçada omuz üzerinde keskin bir profil hattı yer almaktadır (Çizim 6: 15)²¹. Burada tanıtılan kap parçalarının benzerleri Kuzey Mezopotamya, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da MÖ. 4. bine tarihlenmektedir.

Salat Tepe'nin diğer Geç Kalkolitik Çağ seramik türü el yapımı, iyi pişirilmiş, boya bezemeli kaplara ait parçalardan oluşmaktadır. Bunlar Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de yaygın olan "Geç Obeid" boyalı seramiği türündedirler. Burada tanıtılan örnekler, çanak ve bardak parçalarından oluşmaktadır. Ağız kenarı içe doğru eğik kesilmiş sığ çanağın dış ağız kenarı üzerinde yer alan yatay boya şeridinden kabın omuz kesimine kadar kalın dikey çizgiler inmektedir (Çizim 7: 1)²². Derin açık bir çanak parçası ise ağız kenarı dışında bir yatay şerit ile bunun alt kenarına yapışık asılı yay dizisi ile bezenmiştir (Çizim 7: 2)²³. Şişkin gövdeli bir derin çanak ise ağız kenarının iç yüzeyine çizilen bir boya şeridi ve dış yüzüne çizilen sarkan yay dizisi ile bunun altında gövdenin üst yarısını kaplayacak şekilde yerleştirilmiş dört kalın boya şeridi ile bezenmiştir (Çizim 7: 3)²⁴. Bir başka parçanın dış yüzeyinde ise ağızdan sarkan içiçe dört yay dizisi ile gövde üzerinde yer alan en az üç yatay boya şeridi bulunmaktadır (Çizim 7: 4)²⁵.

²⁰ J12/0013, akıntı toprak tabakası. Benzerleri: Korucutepe B (Brandt, 1978, Pl. 103: 14), Hacinebi A (Pearce, 2000, fig. 3a), Değirmen-tepe 3 (Esin, 1983, Abb. 6: 22).

²¹ G12/0043, G 12 kuzey, 2. tabaka. Benzerleri: Korucutepe B (Brandt, 1978, Pl. 103: 2), Değirmen-tepe 3 (Esin, 1983, Abb. 6: 21).

²² J12/0032, J 12 güney, 5. tabaka. Benzerleri: Ninive (Gut, 1995, Taf. 53:800-802, 54:803-805), Tell Leilan VIb (Schwartz, 1988, fig. 69:1-2), Tell Abuda L.I (Jasim, 1985, fig. 163g).

²³ H12/0032, H 12 kuzey, 4. tabaka. Benzerleri: Ras Shamra IIIB (de Contenson, 1992, fig. 227:1), Karkamış (Woolley, 1934, fig. 17:6), Ninive (Gut, 1995, Taf. 52:788), Tepe Gavra (Tobler, 1950, Taf. LXXII:a2, LXXIII:e1, CXXIII:112, CXXV:145), Tell Leilan VIb (Schwartz, 1988, fig. 67:5), Kashkashok (Koizumi, 1993, 48-49, fig. 12:1-2), Tell Al-'Abr (Yamazaki, 1999, fig. 3:9-11), Hammam et Turkman IVA-D (Akkermans, 1988, fig. 3:38, 6:77), Değirmen-tepe 3 (Esin, 1983, Abb. 7:23), Tell Abuda L.I (Jasim, 1985, fig. 132d).

²⁴ H12/0046, H 12 kuzey, 6. tabaka. Benzerleri: Kashkashok (Koizumi, 1996, 48-49, fig. 12:1-2), Ninive (Gut, 1995, Taf. 52:789), Tepe Gavra (Tobler, 1950, Taf. CXIV: 130), Kuzeydoğu Suriye (Meijer, 1986, fig. 14b), Tell Leilan VIb (Schwartz, 1988, fig. 67:1), Yarım Tepe (Merpert ve Muchaev, 1993b, fig. 11.5:7), Ras Shamra IIIB (de Contenson, 1992, fig. 227:1, 4, 224:1), Hammam et Turkman IVC (Akkermans, 1988, fig. 5:55), Choga Mami (Oates, 1983, fig. 4:16), Norşun Tepe (Gülçur, 2000, Abb. 51:33), Tell Abuda L.I (Jasim, 1985, fig. 133a).

²⁵ G12/0034, G 12 kuzey, 2. tabaka. Benzerleri: Tepe Gavra (Tobler, 1950, Taf. LXXIV:b11, CXXIV:131), Ras Shamra IIIB (de Contenson, 1992, fig. 228:1), Hammam et Turkman VA (Akkermans, 1988, fig. 6:81-82).

Dışa çekik ağızlı, ince cidarlı iki küçük bardak parçasından birisi (Çizim 7: 5) dıştan kalın sarkan yay dizisi ve iki yatay boya şeridi ile²⁶, diğeri (Çizim 7: 6) ise dikey ince bir çizginin bir yanına eklenmiş yay dizisi ve diğer yanına eklenmiş zigzag deseni²⁷ ile bezenmiştir. Küçük bir çömleğe ait boyun parçasının ağız kenarı içten kalın kırmızı bir boya şeridi ile, dıştan iki siyah kalın boya şeridi arasında bir kırmızı boya şeridi ve bunların altında yer alan içi ağ taralı üçgen dizisi ile bezenmiştir (Çizim 7: 7)²⁸. Küresel gövdeli bir boyunsuz çömleğin ağız kenarı dışında ise içiçe geçmiş iki sarkan yay dizisi ile bunların altında bir kalın yatay boya şeridi bulunmaktadır (Çizim 7: 8)²⁹.

Salat Tepe'de ele geçen Geç Kalkolitik Çağ boyalı seramiklerinin özellikleri Kuzey Mezopotamya'da MÖ. 4500-4000 yıllarına tarihlenen Geç Obeid (Obeid 4) ve MÖ. 4000-3000 yıllarına tarihlenen Gavra Çağı ile benzeşmektedir³⁰. Bu seramik türleri Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'da MÖ. 4. binin ilk yarısına tarihlenen Geç Kalkolitik 2-3 evrelerine girmektedir³¹.

Erken Tunç Çağı

Salat Tepe'de karışık alanlarda ele geçen bir grup seramik parçası, MÖ. 3. bin Doğu Anadolu ve Kuzey Mezopotamya seramik geleneklerine aittir. Bu parçalar dört grup oluşturmaktadır. El yapımı kahverengi ve siyah perdahlı, ağız kenarında karşılıklı iki üçgen tutamak bulunan çömlekler Doğu Anadolu'da³² Geç Kalkolitik Çağ sonundan MÖ. 3. bin sonuna kadar üretilmiştir.

²⁶ H12/0036, H 12 kuzey, 4. tabaka. Benzerleri: Ninive (Gut, 1995, Taf. 52:789), Kuzeydoğu Suriye (Meijer, 1986, fig. 14h), Tell Leilan Vb (Schwartz, 1988, fig. 67:7), Tell Al-'Abr (Yamazaki, 1999, fig. 3:25-26), Tell Kosak Shamali (Nishiaki ve Matsutani, 2001, fig. 4.14:3), Tell Afis (Mazzoni, 2000, fig. 1: TA96E575/6).

²⁷ H12/0044, H 12 kuzey, 6. tabaka. Benzerleri: Ninive (Gut, 1995, Taf. 51:783), Tell Abuda L.II (Jasim, 1985, fig. 159).

²⁸ H12/0047, I 12 kuzey, 6. tabaka. Benzerleri: Ninive (Gut, 1995, Taf. 51:782, 53:796).

²⁹ H12/0047, I 12 kuzey, 6. tabaka. Benzerleri: Choga Mami (Oates, 1983, fig. 5:127), Tell Afis (Mazzoni, 2000, fig. 2: TA96E580/8), Hammam et Turkman IVA (Akkermans, 1988, fig. 3:30), Tell Abuda L.II (Jasim, 1985, fig. 159).

³⁰ Esin, 1983, 190; Oates, 1983, 260-262; Porada et. al, 1992, Vol. II, 96, fig. 3.

³¹ Akkermans, 1988, 130; Frangipane, 2000, 451, Tab. 1; Helwing, 2000, 146-147.

³² Karaz ve Pulur (Koşay ve Vary, 1964, lev. XXII; Koşay, 1959, 380.402 no. 44), Fırat havzasında Taşkun Kale (Saguna, 1994, fig. 142-145), Hayaz Höyük (Thissen, 1985, 124, fig. 29-33), Kurban Höyük IV (Algaze et. al, 1990, 329, Pl. 135) ve Samsat Höyük (Abay, 1997, 147, Typ II), Amuk H evresi (Braidwood ve Braidwood, 1960, fig. 281:7, 304:16) ve Habur havzasında (Kühne, 1976, 100 v.d., Taf. 38, Abb. 383-399; Fielden 1977, 245 v.d., Pl. XIII).

Fırat havzası ve Kuzey Suriye'de MÖ. 3. bin boyunca üretilen Standart Seramik³³ tek renkli, çark yapımı bir üründür. Bu seramik türünün yayılım alanının doğu sınırında yer alan Salat Tepe'de, bu seramiğe benzeyen birkaç parça görülmüştür³⁴. Çukurlar ve akıntı toprak içerisinde ele geçen parçalar arasında kendine özgü bir grup belirlenmiştir. Çark yapımı, ince nitelikli, yüksek ısıda pişirilmiş turuncu hamurlu, ağız kenarının dışı ve içi kalın bir şerit halinde kırmızı ya da siyah boyalı, mat yüzeyli kaseler (Çizim 7:10, L12/0051) Yukarı Fırat ve Yukarı Habur havzalarında Erken Tunç Çağı III e tarihlenen "black rimmed orange ware" türüne girmektedir³⁵.

Salat Tepe'de bulunan ince nitelikli, çark yapımı ve yüksek derecede ısı üreten bir fırında pişirilmiş olan kaplara ait gri renkli ya da gri-açık kahverengi ve kırmızı açık kahverengi parçalar, Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de yaygın olan Metalik Seramiğe aittir³⁶. Salat Tepe'de ele geçen bir ip delikli tutamağın (Çizim 7:11, L13/0040/S) benzerleri Tell Chuera'da MÖ. 3. bine, Hafaca'da Erhanedan III e, Tarsus'ta Erken Tunç Çağı III e tarihlenmektedir³⁷.

Orta ve Geç Tunç Çağı

Salat Tepe'de çukur içlerinde, dolgu tabakalarında ve G 12 açmasının güney yarısındaki 2. ve 3. tabaka tabanları üzerinde ele geçen bazı çark yapımı seramik grupları, MÖ. 2. bine tarihlenmektedir. Bunlardan bir grup boyalı parça Orta Tunç Çağında üretilen "Habur Boyalıları"na aittir³⁸. Çeşitli kalınlıklarda yatay boya şeritleri ile bezenen parçalardan dolgu tabakasında ele geçen birisi düz gövdeli (Çizim 8: 1, L13/0033), diğeri boyunlu ve şişkin gövdeli (Çizim 8: 2)³⁹ birer çömleğe aittir. Dolgu tabakasında ele geçen bir diğer çömlek (Çizim 8: 3, M13/0028) yatay şeritler, sarkan yaylar ve içi doldurulmamış üçgen dizileriyle bezenmiştir. Çukurlarda ele geçen iki boyunlu çömlek parçası iki yatay şerit arasında ağ taralı friz ve bunlardan sarkan dikey

³³ "plain simple ware" (Braidwood ve Braidwood, 1960, 264), "standard ware" ya da "einfache Ware" (Kühne, 1976, 73 v.d.).

³⁴ Ökse et. al, 2001, 601-602.

³⁵ Norşun Tepe (Hauptmann, 1969/70, 54, Abb. 12: 6-7), Tell Chuera (Moortgat, 1965, 46-48, Abb. 33).

³⁶ Braidwood ve Braidwood, 1960, 370; Kühne, 1976, 57-59.

³⁷ Kühne 1976, 37, 49-51, Taf. 40, 1, Abb. 63, B.

³⁸ Hrouda, 1957; Reade, 1968, 257 v.d.; Kühne, 1976, Taf. 36.

³⁹ L12/0060, çukur. Benzerleri: Cagar Bazar (Hrouda, 1957, Taf. 9:7-8; Hrouda 1989, fig. 7:19), Yukarı Fırat Havzası (Bachelot, 1999, Pl. 9:5), Ebla (Nigro, 1998, fig. 5:3), Tell Mozan (Kelly-Buccellati, 1988, fig. 26: M182).

çizgilerden oluşan bir omuz bezemesine (Çizim 8: 4)⁴⁰, diğeri ise zigzag ve tek yönlü tarama frizlerine sahiptir (Çizim 8: 5, L13/0047).

Çukurlarda bulunan, içe çekik ağız dıştan kalınlaştırılmış ve üzeri kesik tarama çizgileriyle bezenmiş yuvarlak gövdeli çanak parçaları (Çizim 8: 6, L13/0052/S) Kuzey Suriye ve Yukarı Fırat Havzasında yayılım gösteren yerel boyalı gruplarına benzemektedir⁴¹. I. yapı katı taban dolgusunda ele geçen bir grup boyalı parça, Geç Tunç Çağında Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Suriye'de üretilen "Nuzi Seramiği" türüne girer⁴². Burada tanıtılan örneklerden birisi (Çizim 8: 7) siyah boya şeridi üzerine çizilmiş beyaz kuş motifleri⁴³, diğeri (Çizim 8: 8) ise açık renk astar üzerine siyah boya ile çizilmiş kuş motifi ile bezenmiştir⁴⁴.

Akıntı toprakta ve çukurlarda ele geçen çark yapımı devetüyü seramik, Kuzey Mezopotamya'nın MÖ. 2. bin fabrikasyon ürünlerindendir⁴⁵. Erzak çukurlarında ele geçen standart seramiğe* ait bazı çanak parçaları (Çizim 8: 10, L12/0060; 9: 4. L13/0040) Kuzey Suriye⁴⁶ ve Yukarı Fırat havzasında⁴⁷ Orta Tunç Çağına tarihlenmekte, diğerleri (Çizim 8: 9, L13/0052) ise Orta Assur seramiği⁴⁸ örnekleri arasında yer almaktadır. Bunların yanı sıra Kuzey Mezopotamya Orta Tunç Çağı için karakteristik olan "red-brown wash ware" türünde çok sayıda kap parçasının da ele geçmesi, bölgenin MÖ 2.bin boyunca Mezopotamya kültürünün bir parçası olduğunu göstermektedir.

Demirçağ

Salat Tepe'de Demirçağa tarihlenen seramik parçaları silo ve kül çukurlarından ya da akıntı topraktan toplanmıştır. Boyalı parçalar arasında

⁴⁰ L13/0049, çukur. Benzerleri: Assur (Hrouda, 1957, Taf. 9:1-2).

⁴¹ Kuzeydoğu Suriye (Meijer, 1986, fig. 23:1-k, 24:a), Tell Mozan (Kelly-Buccellati, 1988, fig. 22: M124-27), Korucutepe (Griffin, 1980, Pl. 4:156, 15:H), Arslantepe Orta Tunç Çağı 1 (di Nocera, 1988, Abb. 9.2: 9).

⁴² Hrouda, 1957; Cecchini, 1965.

⁴³ L13/0009. Benzerleri: Tell Billa (Hrouda, 1957, Taf. 1:1) ve Tell Brak'ta (Hrouda, 1957, Taf. 6:6).

⁴⁴ L13/0015, Benzeri: Tell Brak (Hrouda, 1957, Taf. 6:9).

⁴⁵ Ökse et. al, 2001, 598-601.

* Mazzoni 1998, 34.

⁴⁶ Kuzeydoğu Suriye (Meijer, 1986, fig. 23:c, 24:j), Ebla (Nigro, 1998, fig. 4:11), Ras Shamra (de Contenson, 1985, fig. 12:26-27).

⁴⁷ Norşun Tepe (Kaschau, 1999, Taf. 9:9, 12:3-7).

⁴⁸ Üçtepe (Köroğlu, 1998, res. 5:15-16, 7:3), Habur havzasındaki Tall Sheikh Hamad (Pfäzlnzer, 1995, Taf. 68b, 70b, 107e, 138e, 159h, 161h, 193b).

yer alan bir grup (Çizim 8:13, L13/0024), el yapımı ve perdelilidir. Açık bej yüzeyi üzerine genellikle kırmızı boya ile yapılan bezeme, bölgedeki benzerlerine göre MÖ. 9.-8. yüzyıllara aittir⁴⁹. Yukarı Fırat havzasının el yapımı, derin yatay oluklarla bezeli tek renkli seramiği, Geç Tunç Çağının bitiminde sonra MÖ. 12.-10. yüzyıllara tarihlenen Erken Demirçağ tabakalarında görülmektedir⁵⁰. Bu grup, Salat Tepe'de M 13 açmasının en alt seviyesindeki karışık toprak içerisinde ve silo çukurların dip seviyelerinde ele geçmiştir. Bu gruba giren bir çanak (Çizim 8:11, L12/0063/S) ile bir çömlek (Çizim 8:12, L12/0052/S) Yukarı Dicle ve Yukarı Fırat havzaları ile Van Gölü Havzası Erken Demirçağ örnekleri ile benzeşmektedir⁵¹.

I 12 açmasının kuzey yarısındaki 4. ve 5. tabakaları bozan bir çukur içerisinde bulunan askos gri mineral katkılı hamurdan üretilmiş ve yüzeyi işlenmemiştir (Çizim 7: 9, I12/0037). Gövde biçimi benzeyen askoslar Orta ve Doğu Anadolu ile Urmia havzasında MÖ. 8.-7. yüzyıllara tarihlenmektedir⁵². Tepe üzerindeki çukurlarda ele geçen bir grup çark yapımı seramik, Yeni Assur Çağı standart tiplerinden oluşmaktadır ve benzerleri MÖ. 7. yüzyıl ve sonrasına tarihlendirilmektedir. Bu gruba giren parçalar arasında ince nitelikli hamurdan üretilmiş boyunlu bardaklar (Çizim 9: 1)⁵³, orta kaba nitelikli hamurdan üretilmiş, ağzı T biçimli kalınlaştırılmış çanaklar (Çizim 9: 2)⁵⁴, ağız kenarı dıştan oval kalınlaştırılmış kısa boyunlu çömlek parçaları (Çizim 9: 3)⁵⁵, kısa boynu üzerine kabartına şerit bulunan oval gövdeli ve topuz dipli çömlek (Çizim 9: 5)⁵⁶ ile küresel gövdeli çömlekler (Çizim 9: 6)⁵⁷ bulunmaktadır.

⁴⁹ Gre Dimse (Karg, 2001, şek. 9; Karg, 2002, 705, 716, şek. 3d) ve Norşun Tepe (Bartl, 1994, 473 v.d., Abb. 15; Parzinger, 1982, Abb. 3).

⁵⁰ Bartl, 1994, 517.

⁵¹ Üçtepe (Köroğlu, 1998, res. 16:2, 13) ve Gre Dimse'de (Karg, 2002, 705, 715, şek. 3b), Korucutepe (Winn, 1978, Pl. 52: 4, 53: 11, 57: 9, 58: 19, 41), Norşun Tepe (Hauptmann, 1969/70, Abb. 16: 11, 18: 11; Bartl, 1994, Abb. 6: 1, 7: 1), Ernis (Sevin, 1996, Lev. 1:1-2).

⁵² Ökse, 1988, 60, 65, 67, 69, 70, 73, 80, Abb. 444-449.

⁵³ L12/0057, L 12, çukur. Benzerleri: Üçtepe (Köroğlu, 1998, res. 9: 2-4, 10: 5), Khirbet Kasrij (Curtis, 1989, fig. 10: 42, 31: 128).

⁵⁴ L13/0040, çukur. Benzerleri: Üçtepe (Köroğlu, 1998, res. 9: 16) Khirbet Kasrij (Curtis, 1989, fig. 25: 53).

⁵⁵ K13/0013, çukur. Benzerleri: Üçtepe (Köroğlu, 1998, res. 10: 12), Khirbet Kasrij (Curtis, 1989, fig. 33: 180-181).

⁵⁶ L12/0040, çukur. Benzerleri: Assur (Haller, 1954, Taf. 30), Khirbet Kasrij (Curtis, 1989, 48-49, fig. 37: 227-240, 43: 305), Tell Rad Shaqrah (Reiche, 1999, 237, fig. 10g, 12c).

⁵⁷ J12/0013, akıntı toprak tabakası. Benzerleri: Khirbet Kasrij (Curtis, 1989, fig. 33: 172).

Hellenistik ve Ortaçağ

Hellenistik Çağ seramiğinin büyük bölümü yalın yüzeyli kaba mallardan oluşmaktadır. M 13 açmasında III. yapı katında açığa çıkan ocakta in situ olarak ele geçen üç çömlek (Çizim 10: 1, 3, 4) Kuzey Mezopotamya'nın Pers ve Erken Hellenistik merkezlerinden bilinmektedir⁵⁸. K 13 açmasında çukur içinde bulunan parçalanmış küpün (Çizim 10: 6) Nuzi'de bulunan benzerleri Hellenistik ve Roma çağlarına tarihlenmektedir⁵⁹. Aynı açmadaki diğer bir çukurdan ele geçen, yüzeyi derince oyulmuş kazıma ve bitkisel süslemeli seramik parçalarının (Çizim 10: 5, L12/0063/S) oldukça yakın benzerleri Gre Dimse'de Hellenistik Çağa tarihlenmiştir⁶⁰.

Salat Tepe'de II. ve III. yapı katlarında rastlanan kırmızı ya da siyah mat astarlı seramik parçaları Fırat ve Dicle havzalarında Hellenistik döneme tarihlenmiştir⁶¹. Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'daki Hellenistik merkezlerde ele geçen mat boya astarlı seramik türüne giren bu örneklerin yakın benzerleri Gre Dimse'de ele geçmiştir⁶².

Salat Tepe'de I. yapı katında ele geçen açık kahverengi ya da yeşilimsi bej hamurlu, astarsız, yüksek ısı üreten bir fırında pişirilmiş Ortaçağ⁶³ kap parçalarının yanı sıra birkaç yeşil sırlı gövde parçası bu merkezin Bizans Çağında iskân edildiğini göstermektedir. "Late Roman C" olarak adlandırılan, Akdeniz havzası ve çevresinde yaygın mal grubuna ait parçalar (Çizim 10: 2), M.S. 5.-7. yüzyıllara tarihlenmektedir⁶⁴.

SONUÇ

Salat Tepe'de 2000-2002 yılları arasında gerçekleştirilen kurtarma kazılarının verdiği sonuçlara göre Salat Çayının holosen dönemde oluşturduğu çakıl seki üzerine kurulmuş ilk yerleşim Kalkolitik Çağa aittir. Güney yamaç açmalarında açığa çıkan tabakalar, tepenin bu çağda yoğun bir

⁵⁸ Tell ed-Der (Rutten, 1996b, fig. 17-18), Mahmudiya (Warburton, 1996, Pl. 6:6), Abu Qubur (Rutten, 1996a, Pl. 9: 4), Khirbat Khatuniyah (Curtis ve Green, 1997, fig. 48: 224-225, 59: 410).

⁵⁹ Starr, 1937, 495, 497, Pl. 136.

⁶⁰ Karg, 2002, 703-704, şek. 2a-d.

⁶¹ Özdoğan, 1977, Ware Type 5.1, 5.5; Russell, 1980, Group R-U; Mitchell, 1980; Algaze et al, 1990; Derin, 1994, 49.

⁶² Karg, 2001, şek. 4.

⁶³ Bakırer, 1978.

⁶⁴ Hayes, 1972, 72.

yerleşime sahne olduğuna işaret etmektedir. Bu tabakalarda ele geçen seramiğin özellikleri MÖ. 4. binde Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'de üretilen seramik grupları ile benzeşmektedir.

Tepe üstündeki kerpiç yapının (IV. Tabaka) kalın duvarlı oluşu, burada önemli bir yapının varlığına işaret etmektedir. Bu yapının kalıntıları üzerine açılan erzak çukurları içinden ve güney yamaç açmalarında akıntı topraktan gelen MÖ. 3.-1. binlere tarihlenen seramik parçalarının ait oldukları mimari katlara henüz ulaşılammıştır. MÖ. 3. bin seramiği Salat Tepe'nin Erken Tunç Çağının son evresinde Kuzey Mezopotamya seramik geleneklerine göre üretim yapan atölyelerin kaplarının kullanıldığı bir yerleşim birimi olduğunu, MÖ. 2. bin örnekleri de buradaki yerleşiminin Yukarı Fırat havzası ve Kuzey Mezopotamya kültürlerinin bir parçası olduğunu ortaya koymuştur. Orta Tunç Çağına ait bir taban parçası, G 12 açmasının güney yarısında tespit edilmiş, Geç Tunç Çağı seramik parçalarına da tepe üzerindeki Ortaçağ yapı katuna temel oluşturan kil dolgu içerisinde rastlanmıştır. Salat Tepe'de Erken Demir Çağında MÖ. 12-10. yüzyıl Yukarı Fırat havzası seramik geleneklerine ait kap parçaları ele geçmiştir. Yeni Assur seramiğinin bulunduğu çukurlar, tepede MÖ. 8.-7. yüzyıllarda Assur krallığının etkisinde kalan atölyelerin ürünlerinin kullanıldığını göstermektedir. Tepe üzerinde Hellenistik (II.-III. Yapı Katları) ve Ortaçağda (I. Yapı Katı) da yerleşilmiş, bu yerleşiminin son bulmasından sonra tepeye mezarlar bırakılmıştır.

KAYNAKÇA

- Abay, E., 1997, *Die Keramik der Frühbronzezeit in Anatolien*, Münster.
- Akkermans, P.M.M.G., 1988, "An Updated Chronology of the Northern 'Ubaid and Late Chalcolithic Periods in Syria: New Evidence From Tell Hammam et-Turkman", *Iraq* 50: 109-136.
- Algaze, G. et. al, 1990, *Town and Country in Southeastern Anatolia II: The Stratigraphic Sequence at Kurban Höyük*, Chicago.
- Algaze, G. et. al, 1991, "The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project: A Preliminary Report of the 1987-1990 Seasons", *Anatolica* 17: 175-240.
- Alkım U. B., 1967, "İslahiye Bölge Araştırmaları ve Gedikli Höyük Kazısı" *Belleten* 31: 462-468.

- Bachelot, L., 1999, "Les Donees Archeologiques de L'age du Bronze Recent dans la vallee du haut Euphrate", G. del Olmo Lete ve J.-L. Montero Fenollos (eds), *Archaeology of the Upper Syrian Euphrates. The Tishrin Dam Area*, Barcelona: 333-361.
- Bakırer, Ö., 1978, "The Medieval Pottery and Baked Clay Objects" M. N. van Loon (ed), *Korucutepe 3*, Amsterdam-New York-Oxford.
- Bartl, K., 1994, "Die frühe Eisenzeit in Ostanatolien und ihre Verbindungen zu den benachbarten Regionen", *Baghdader Mitteilungen* 25: 473-518.
- Braidwood, R. J. ve L. S. Braidwood, 1960, *Excavations in the Plain of Antioch I*. Chicago.
- Brandt, R. W., 1978, "The Chalcolithic Pottery" M. N. van Loon (ed.), *Korucutepe 2*, Amsterdam-New York-Oxford: 57-60.
- Cecchini, S. M., 1965, *La Ceramica di Nuzi*, Roma.
- de Contenson, H., 1992, *Prehistoire de Ras Shamra*. Ras Shamra-Ougarit VIII, Paris.
- Curtis, J., 1989, *Excavations at Qasrij Cliff and Khirbet Qasrij*, London.
- Curtis, J. ve A. Green, 1997, *Excavations at Khirbet Khatuniyeh*. London.
- Dornemann, R. H., 1988, "Tell Hadidi: One Bronze Age Site Among Many in the Tabqa Dam Salvage Area", *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 270: 13-42.
- Derin, Z., 1994, "Aşağı Fırat Havzasındaki (Elazığ-Malatya Bölgesi) Yerleşim Merkezlerinde Ele Geçen 'Doğu Sigillatısı A' Türü Keramikler", H. Malay (ed) *M. (Usman) Anabolu'ya Armağan*, İzmir: 49-172.
- Erkanal, H., 1983, "1982 Gırnava Kazıları", V. Kazı Sonuçları Toplantısı: 131-135.
- Erkanal, H., 1984, "1983 Gırnava Kazıları", VI. Kazı Sonuçları Toplantısı: 121-135.
- Esin, U., 1983, "Zur Datierung der Vorgeschichtlichen Schichten von Değirmentepe bei Malatya in der Östlichen Türkei", R. M. Boehmer ve H. Hauptmann (ed), *Altertumskunde Kleinasien*, Mainz: 175-190.
- Esin, U. and S. Harmankaya, 1987, "Değirmentepe (Malatya) Kurtarma Kazısı 1986", IX. Kazı Sonuçları Toplantısı: 79-126.
- Fielden, K., 1977, "Tell Brak 1976: The Pottery", *Iraq* 39: 245-255.

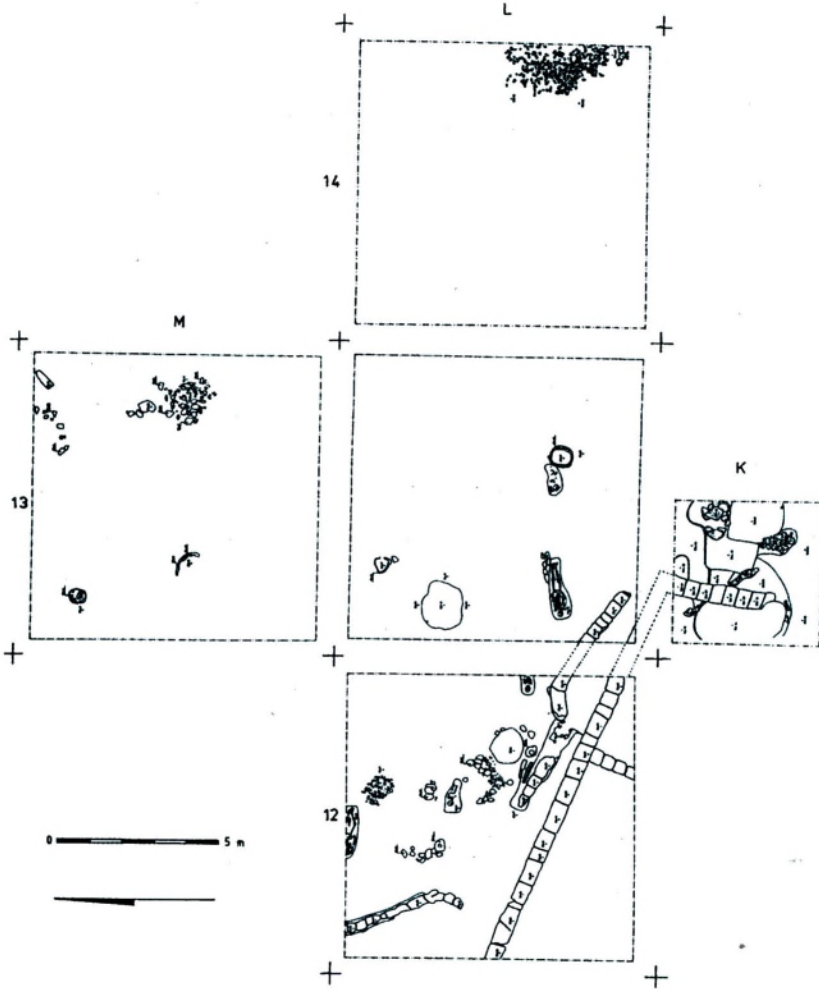
- Frangipane, M., 2000, "The Late Chalcolithic / EB I Sequence at Arslantepe. Chronological and Cultural Remarks from a Frontier Site" C. Marro ve H. Hauptmann (ed), *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux Ive-IIIe Millenaires*, Paris: 439-471.
- Griffin, E. E., 1980, "Phase G-J. The Middle and Late Bronze Age", M. van Loon (ed), *Korucutepe 3*, Amsterdam-New York-Oxford: 1-126.
- Gut, R. V., 1995, *Das Prachistorische Ninive*, Mainz.
- Gülçur, S., 2000, "Norşuntepe: Die Chalkolithische Keramik (Elazığ/ Ostanatolien)" C. Marro ve H. Hauptmann (ed), *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux Ive-IIIe Millenaires*, Paris: 375-418.
- Haller, A. et. al, 1954, *Die Graeber und Gräfte von Assur*, Berlin.
- Hauptmann, H., 1969/70, "Norşun Tepe. Historische Geographie und Ergebnisse der Grabungen 1968-69" *Istanbuler Mitteilungen* 19/20: 57-64.
- Hayes, J. W., 1972, *Late Roman Pottery*. London.
- Helwing, B., 2000, "Regional Variation in the Composition of Late Chalcolithic Pottery Assemblages" C. Marro ve H. Hauptmann (ed), *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux Ive-IIIe Millenaires*, Paris: 145-164.
- Hrouda, B., 1957, *Die Bemalte Keramik des 2. Jts. in Nordmesopotamien und Nordsyrien*, Berlin.
- Hrouda, B., 1989, "Die Habur Ware in neuer Sicht", K. Emre et. al (ed), *Anatolia and the Ancient Near East, Studies in Honor of T. Özgüç*, Ankara: 205-213.
- Jasim, S. A., 1985, *The Ubaid Period in Iraq: Recent Excavations in the Hamrin Region*, Oxford.
- Karg, N., 2001, "Gre Dimse-İlk Sonuçlar" N. Tuna ve J. Velibeyoğlu (ed), *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları*, Ankara: 643-693.
- Karg, N., 2002, "2000 Yılı Gre Dimse (Ilisu) çalışmaları" N. Tuna ve J. Velibeyoğlu (ed), *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*, Ankara: 699-722.

- Kaschau, G., 1999, Lidar Höyük. Die Keramik der Mittleren Bronzezeit. *Archaeologica Euphratica*. Mainz.
- Kelly-Buccellati, M., 1988, "The High Mound: Introduction and Surface Collection" G. Buccellati ve M. Kelly-Buccellati (ed), *Mozan 1*, Malibu: 43-155.
- Koizumi, T., 1993, "Ubaid Pottery From Kashkashok II: Typology and Chronology" *Al Rafidan* 14: 19-67.
- Koşay, H. Z. ve K. Turfan, 1959, "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu", *Belleten* 23: 349-384.
- Koşay, H. Z. ve H. Vary, 1964, *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları*, Ankara.
- Köroğlu, K., 1998, *Üçtepe I*, Ankara.
- Kühne, H., 1976, *Die Keramik vom Tell Chuera und Ihre Beziehungen zu Funden aus Syrien-Palaestina, der Türkei und dem Iraq*, Berlin.
- Mallowan, M. E. L. ve J. C. Rose, 1935, "Excavations at Tall Arpachiyah, 1933", *Iraq* 2: 1-178.
- Mazzoni, S., 1998, "Materials and Chronology" S.M. Cecchini ve S. Mazzoni (ed), *Tell Afis (Siria)*. The 1988-1992 Excavations on the Acropolis. Pisa: 9-100,
- Mazzoni, S., 2000, "From the Late Chalcolithic to Early Bronze I in North-West Syria: Anatolian Contact and Regional Perspective" C. Marro ve H. Hauptmann (ed), *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux Ixe-IIIe Millenaires*, Paris: 97-114.
- Meijer, D. J. W., 1986, *A Survey in Northeastern Syria*, Leiden.
- Merpert, N. Y. ve R. M. Munchaev, 1993b, "Yarım Tepe III: The Ubaid Levels", N. Yoffee ve J. J. Clark (ed), *Early Stages in the Evolution of Mesopotamian Civilization*, London: 225-240.
- Mitchell, S., 1980, *Aşvan Kale. Keban Rescue Excavations. Eastern Anatolia I*, Oxford.
- Moortgat, A., 1965, *Tell Chuera in Nordost-Syrien*, Köln-Opladen.
- Nigro, L., 1998, "Ebla and the Ceramic Provinces of Northern Syria in the Middle Bronze Age: Relationships and Interconnections with the Pottery Horizons of Upper Mesopotamia" *Subartu* 4 (1): 271-303.
- Nishiaki, Y. ve T. Matsutani, 2001, *Tell Kasak Shamali I*, Oxford.

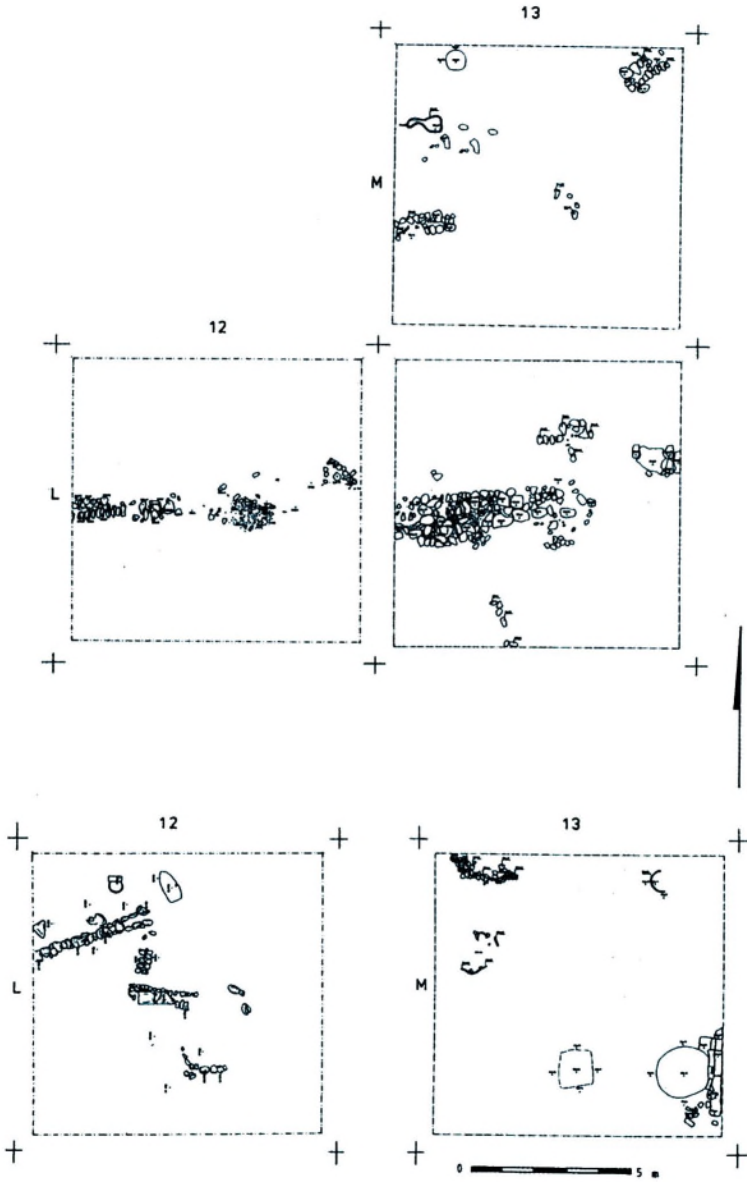
- Di Nocera, G. M., 1998, *Die Siedlung der Mittelbronzezeit von Arslantepe*, Roma.
- Oates, J., 1983, "Ubaid Mesopotamia Reconsidered", Young, T., P. E. L. Smith and P. Mortensen (eds) *The Hilly Flanks and Beyond. Essays on the Prehistory of Southwestern Asia, Presented to R. J. Braidwood*, Chicago: 251-281.
- Ökse, A. T., 1988, *Mitteleisenzeitliche Keramik Zentral-Ostanatoliens*, Berlin.
- Ökse, A. T., 1999, "Salat Tepe 1998 Araştırması", N. Tuna ve J. Öztürk (ed) *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları*, Ankara: 333-351.
- Ökse, A. T. 2004, "Salat Tepe 2001 Kazısı", *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları*, Ankara: 603-640.
- Ökse, A. T. ve A. O. Alp 2002 "Salat Tepe 2000 Yılı Kazı Çalışmaları", N. Tuna ve J. Velibeyoğlu (ed) *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları*, Ankara: 645-670.
- Ökse, A. T. ve A. O. Alp 2004, "Salat Tepe 2002 Yılı Kazı Çalışmaları", *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2002 Yılı Çalışmaları*, Ankara: 603-640.
- Ökse, A. T. et. al, 2001, "Salat Tepe 1999 Yüzey Araştırması", N. Tuna, J. Öztürk ve J. Velibeyoğlu (eds) *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları*, Ankara: 593-642.
- Özdoğan, M., 1977, *Lower Euphrates Basin 1977 Survey*, Istanbul.
- Parker J.B. - L.S. Dodd 2003, "The Early Second Millenium Ceramic Assemblage from Kenan Tepe, Southeastern Turkey. A preliminary Assessment" *Anatolian Studies* 53 sayfa 33-69.
- Parzinger, H., 1996, "Bemalte Keramik aus Boğazköy-Hattuşa und die frühe Eisenzeit im westlichen Ostanatolien" U. Finkbeiner et. al (ed), *Beitraege zur Kulturgeschichte Vorderasiens. Festschrift für R. M. Boehmer*, Mainz: 527-536.
- Pearce, J., 2000, "The Late Chalcolithic Sequence at Hacinebi Tepe, Turkey" C. Marro ve H. Hauptmann (ed) *Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euphrate aux Ives-IIIe Millenaires*, Paris: 115-143.

- Peters, E., 1979, "Altunova'da Halk Mimarlığında Erzak Saklama" *Keban Projesi 1973 Çalışmaları*, Ankara: 127-134.
- Pfäelzner, P., 1995, *Mitannische und mittelassyrische Keramik*, Berlin.
- Porada, E. et. al, 1992, "The Chronology of Mesopotamia, ca. 7000-1600 BC", R. W. Ehrich (ed), *Chronologies in Old World Archaeology*, vol. I (77-121), II (90-124), Chicago-London.
- Reade, J. E., 1968, "Tell Taya (1967): Summary Report", *Iraq* 30: 234-264.
- Reiche, A., 1999, "Iron Age Pottery From Tell Rad Shaqrah (North-East Syria)", A. Hausleiter ve A. Reiche (ed), *Iron Age Pottery*, Münster: 231-259.
- Russell, H. F., 1980, *Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia*, London.
- Rutten, K., 1996a, "Late Achaemenid and Early Hellenistic Pottery", Northern Akkad Project Reports 9: 22-31.
- Rutten, K., 1996b, "Late Achaemenid and Early Hellenistic Pottery from the Tombs of Mahmudiyah, Abu Qubur and Tell ed-Der", Northern Akkad Project Reports 10: 7-38.
- Sagona, A. G., 1994, *The Aşvan Sites 3: The Early Bronze Age*. Ankara.
- Schwartz, G. M., 1988, *A Ceramic Chronology From Tell Leilan*, London.
- Schwartz, G. M. ve H. Weiss, 1992, "Syria", R. W. Ehrich (ed.) *Chronologies in Old World Archaeology* I, Chicago-London: 221-242.
- Seeher, J., 2000, "Getreidelagerung in unterirdischen Grossspeichern: zur Methode und ihrer Anwendung im 2. Jahrtausend v. Chr. Am Beispiel der Befunde in Hattusa", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 42 (2): 261-301.
- Sevin, V., 1996, "Van / Ernis (Ünseli) Nekropolü Erken Demir Çağ Çanak Çömlekleri", *Anadolu Araştırmaları* 14: 439-467.
- Speiser, E. A., 1935, *Excavations at Tepe Gawra I*, Baltimore.
- Starr, R. F. S., 1937, *Nuzi*, Cambridge.
- Özgen, E. et. al, 1999, "Oylum Höyük 1997-1998. Die Späthchalolithische Siedlung auf der Westterrasse", *Anatolica Antiqua* 7: 19-67.
- Thissen, L. C., 1985, "The Late Chalcolithic and Early Bronze Age Pottery From Hayaz Höyük", *Anatolica* 12: 75-130.

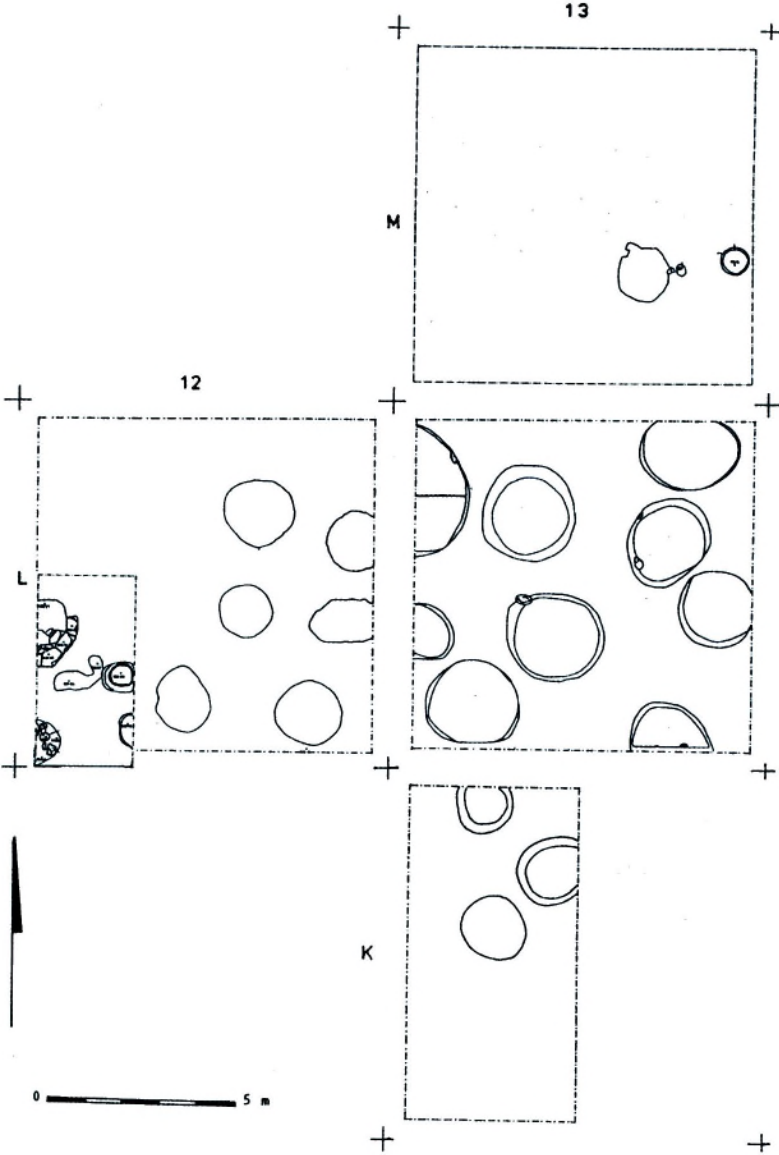
- Tobler, A. J., 1950, *Excavations at Tepe Gawra*. Philadelphia.
- Trufelli, F., 1994, "Standardisation, Mass Production and Potter's Marks in the Late Chalcolithic Pottery of Arslantepe (Malatya)", *Orini* 18: 245-289.
- Warburton, C., 1996, "Keramik und Kleinfunde (1987)", *Northern Akkad Project Reports* 9: 25-33.
- Winn, M. M., 1978, "The Early Iron Age Pottery", M. van Loon (ed.) *Korucutepe* 3, Amsterdam-New York-Oxford: 155 -175.
- Woolley, C. L., 1934, "The Prehistoric Pottery of Carchemish" *Iraq* 1: 146-162.
- Yamazaki, Y., 1999, "Excavations at Tell Al,'Abr", G. del Olmo Lete ve J.-L. Montero Fenollos (ed), *Archaeology of the Upper Syrian Euphrates. The Tishrin Dam Area*, Barcelona: 83-96.

Çizim 1 - I. Yapı Katı Planı

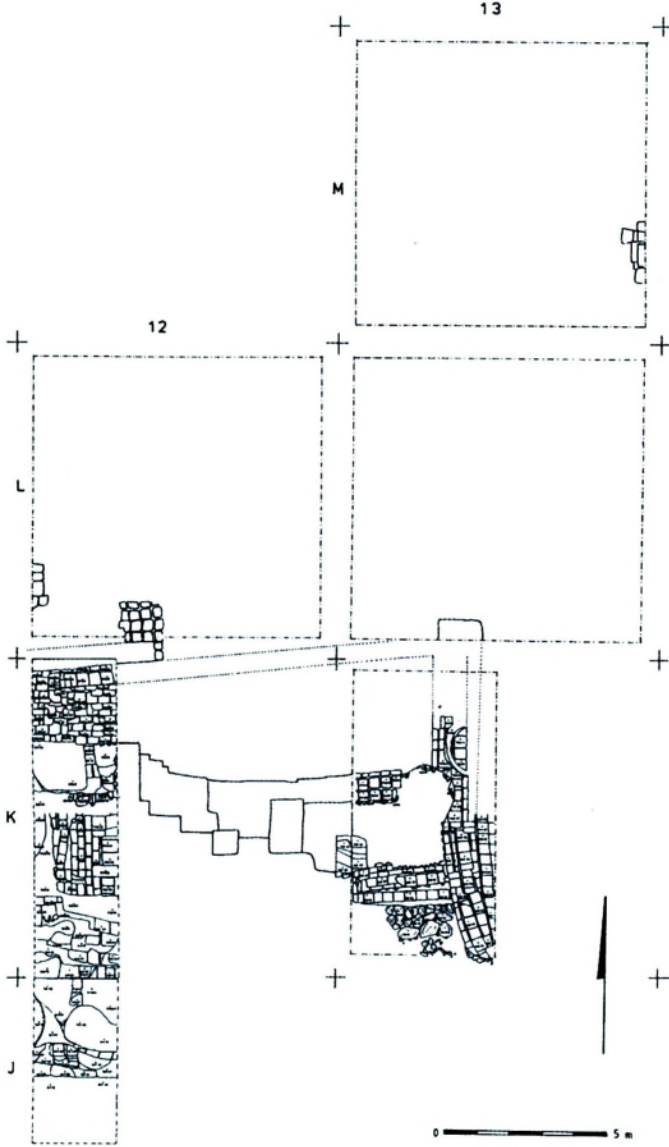

Çizim 2 - II. - III. Yapı Katı Planı

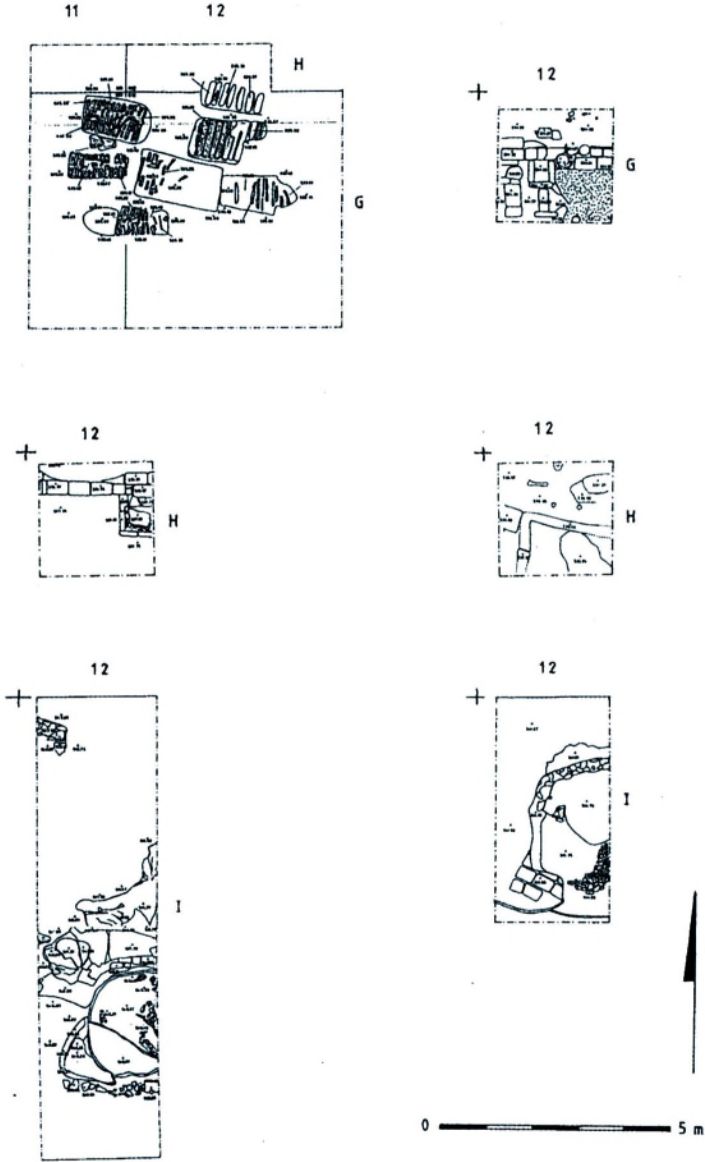

Çizim 3 - Erzak Çukurlarının Planı

A. Tuba Ökse

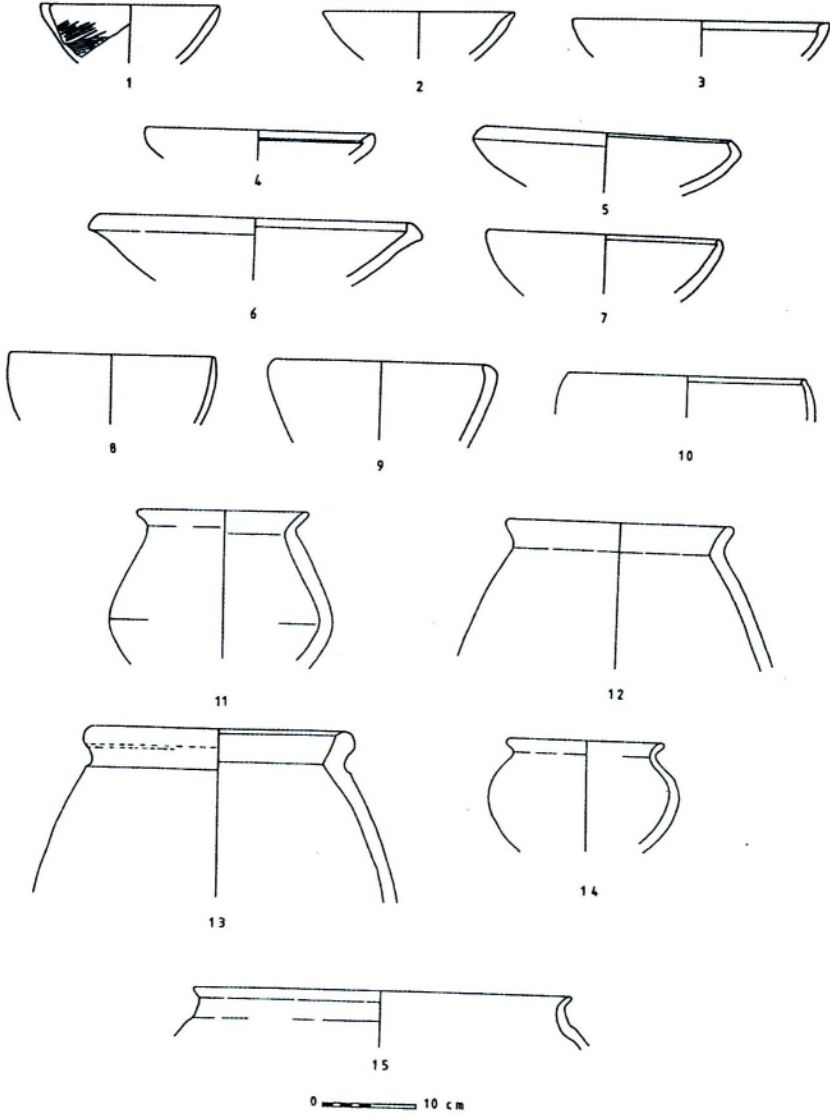

Çizim 4 - IV. Yapı Katı Planı

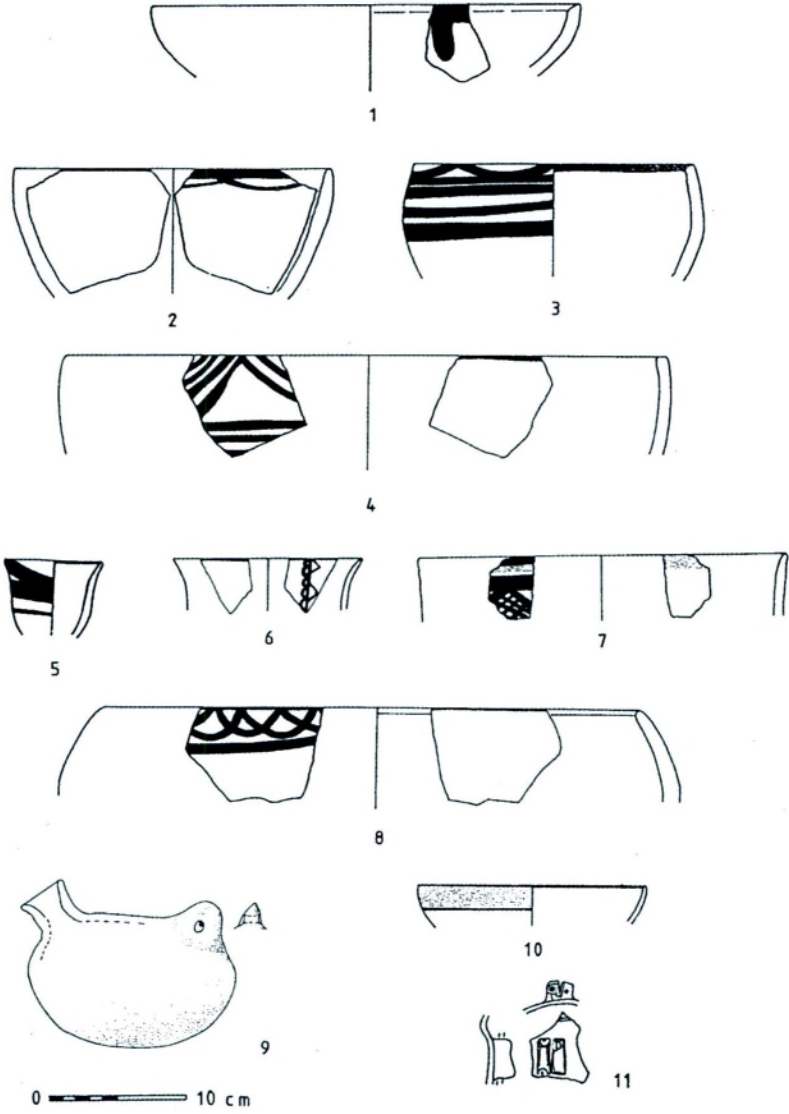

Çizim 5 - G 12, H 12 ve I 12 Açma Planları

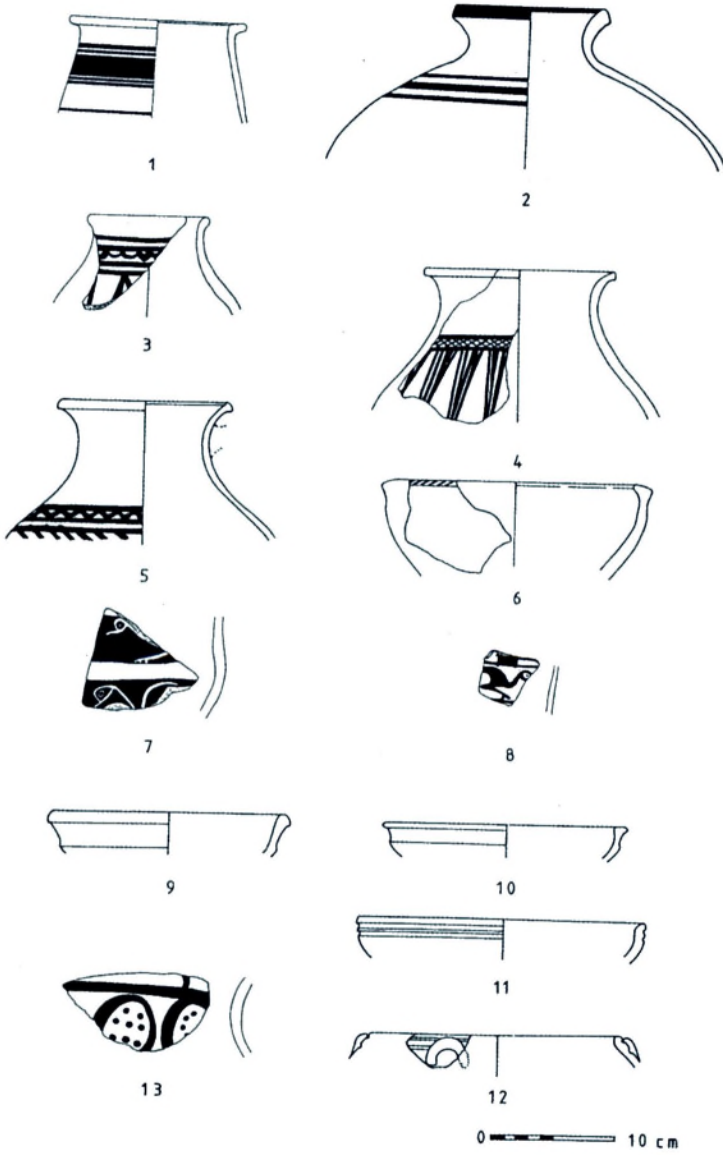
A. Tuba Ökse

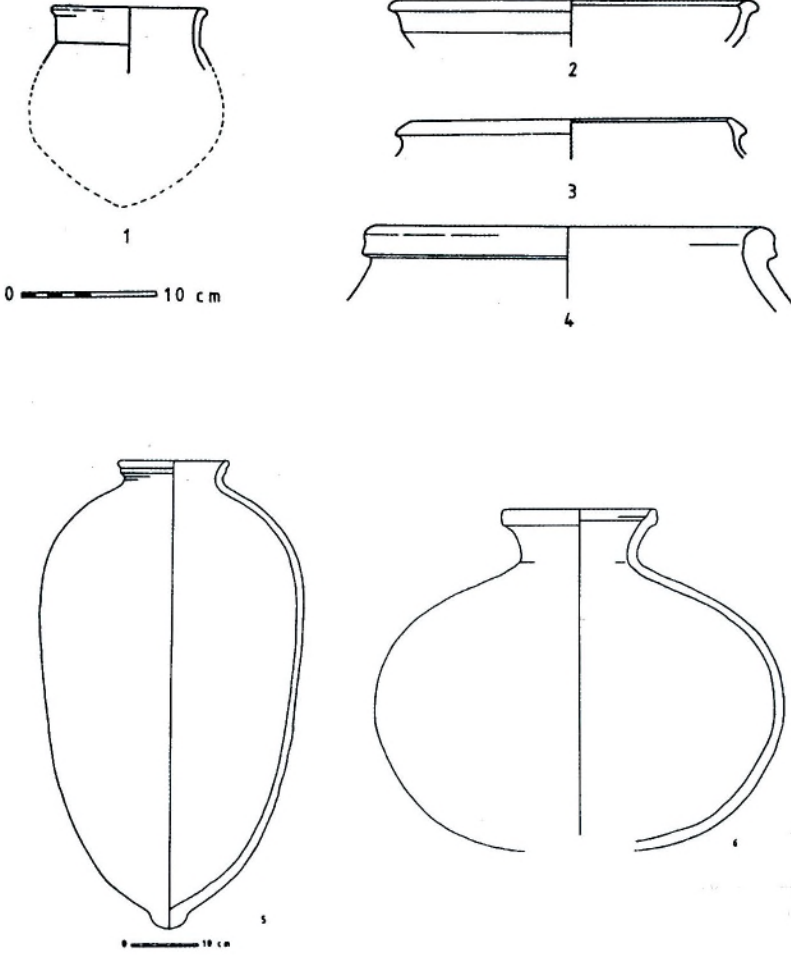
Çizim 6 - Saman Katkılı Kalkolitik Çağ Seramiği

Çizim 7 - Obeid Çağı Boyalı Seramiği, Demirçığ ve Erken Tunç Çağı III Seramiği

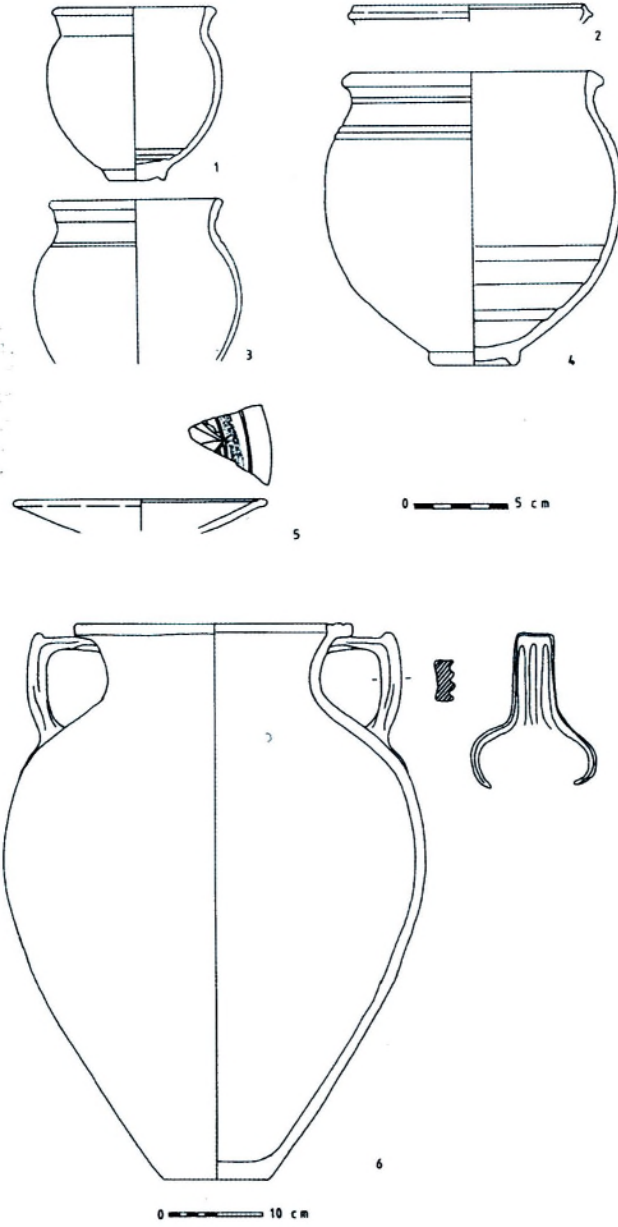

Çizim 8 - Orta Tunç Çağı, Geç Tunç Çağı ve Erken Demir Çağı Seramiği

Çizim 9 - Yeni Assur Seramiği

A. Tuba Ökse

Çizim 10 - Hellenistik Çağ Seramiği

İBN SİNA'NIN MİNEROLOJİ ÇALIŞMALARI

İbn Sina'nın doğumunun

1025. yılı armağanı

ESİN KAHYA

Genellikle yer ve yerin yapısı ile ilgili bilgilerin simya, kozmoloji ve felsefe eserlerinde yer aldığı belirlenmektedir. Doğal olarak evrenin yapısı ile ilgilenen düşünür ve bilim adamları, aynı zamanda yer, yerin yapısı ve onun oluşumu ile de ilgilenmek zorunluluğunu hissetmişlerdir. Yeri ve onun yapısını evren ve yer ilişkisi içinde belirlemeye çalışan astronomların yanı sıra, filozoflar, makrokosmos ve mikrokosmos anlayışı içinde değerlendirmişlerdir. Örneğin doğa felsefesi dediğimiz konu ile ilgilenen filozofların eserlerinde bu açıklamaları görmek mümkündür. Gerek doğuda, örneğin Çin'de doğa felsefesi içinde (5 element ve yin-yang prensibi ile açıklanan doğa felsefesini müteakip, yer ve yerin oluşumu açıklanırken, ona bağlı olarak, minerallerin oluşumları da ele alınıp, incelenmiştir.) gerekse batıda, örneğin Antik Yunan'da doğa filozofları yerin oluşumu ile ilgilenmişler, ve yeryüzünde olup biteni açıklamak zorunluluğunu hissetmişlerdir.

Ancak yerin içinde olup bitenlerle ilgili açıklamaların, daha çok simya içinde ele alındığını belirtmek gerekir. Bu konudaki erken tarihli bilgilere daha çok mitolojik bilgiler içinde rastlamaktayız. Eski uygarlıklardan Mısır ve Hint uygarlığına ait mitolojilerde bu konuda bilgi bulunmaktadır. Daha sonraları ise, MÖ.III. yüzyılda Zosimus'ta bu konuda açıklamalara rastlanmaktadır. Buradaki açıklamalarda mineraller ve onların nasıl meydana geldiği ile ilgili ve daha sonra da, uzun yüzyıllar kabul edilen bir teorinin geliştirilmiş olduğunu görüyoruz. *Transmutasyon teorisi* denen bu teoriye göre, bütün metallerin özünde iki element vardır ve bu iki element, yani kükürt ve cıva farklı basınç ve ısı altında farklı metallerin oluşmasını sağlamıştır. O halde, bütün metallerin temeli aynı elementlerden meydana gelmişse, şartları yerine getirmek suretiyle bir metalden diğerini elde etmek mümkün olacaktır veya bir başka ifade ile, bu iki elementi kullanarak, altın veya gümüş gibi kıymetli metallerin elde edilebilmeleri mümkün olacaktır.

Bu görüşlerin İslam dünyasındaki simya çalışmalarını da büyük ölçüde etkilediğini söylemek mümkündür. Bunlardan biri de Cabir b. Hayyan'dır (VIII.yy.).

Simyanın bu temel teorisi yada transmutasyon teorisi, daha sonra İslam dünyasında birçok bilim adamı tarafından ele alınmıştır. Bunlardan biri de Razi'dir. Razi de Cabir b. Hayyan'ı destekleyerek, aynı teoriye dayanarak, metallerin oluşumunu anlatmaktadır.

XI. yüzyıl'da İslam dünyasında yaşamış olan ve daha çok bir hekim olarak ad yapmış olan İbn Sina simya ve kimya ile ilgilenmiştir. İbn Sina'nın kimya ile ilgili iki makalesi vardır. Bu makalelerde o transmutasyon teorisinin doğruluğunu sorgulamaktadır¹. Onun mineroloji konusunda kaleme almış olduğu esere ise, bir ölçüde şüphe ile bakılmış ve daha çok da bu eser, Aristo'ya mal edilmiştir. Aristo'nun *Meteorologica* adlı eserinde mineroloji konusunda bir eser yazacağını söylemesine dayanarak, eser ona mal edilmektedir. Ancak, eserde mevcut çeşitli özel adlar, onun Aristo'ya ait olamayacağının bir delili olarak karşımızda durmaktadır.

Bazılarına göre, bu eser, aslında Yunanca'dır, ancak daha sonra Arapça'ya çevrilmiştir. Bu iddiayı metindeki bazı özel terimler geçersiz kılmaktadır.

Konuyla ilgili araştırma yapanlardan F. De Mély Latince metni inceleyerek, *Mineralia*'nın Aristo'nun metninin bir kısmını içerdiğini iddia etmiştir, ve metni analiz ederek, Aristo'ya ait kısımlar ve ilave olduğunu varsaydığı parçalar arasındaki bağıntıyı değerlendirmeye çalışmıştır. Metindeki bazı parçaları, örneğin aerolitleri ele aldığımızda ve onların şekillenmesini değerlendirdiğimizde, birçok ülkede benzeri açıklamalar verildiğini gözleriz, demektedir. Bunlara örnek olarak da '*bütün Ortaçağ boyunca, mamutların kemiklerinin devlerin iskeletleri olduğuna*' inanılmasını göstermiştir. Ona göre, zaman içinde bazı şablon bilgiler değişme gösterir. Dolayısıyla, Aristo'nun görüşleri yüzyıllar boyu bu alana ruh vermiştir.

¹İbn Sina'nın kimya ile ilgili iki kısa risalesi bulunmaktadır. Bunlardan birisi *Risaletü'l-Kimya*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye 1448, ss. 386b-382a ve diğeri A. Ateş tarafından tenkitli metin halinde *Türkiyat Mecmuası* c.10 (1953), ss. 45-47'de yayınlanan makalesidir. Bkz. E. Kahya, İbn Sina'nın Kimya Çalışmaları, Uluslararası İbn Sina Sempozyumu Bildirileri, (17-20 Ağustos 1983), Ankara 1984, s. 173-178.

Konu ile ilgili bilgi verenlerden birisi de Hammer-Jensen'dir. Fosil ve metal oluşumlarıyla ilgilenen Jensen, Aristo'nun *Meteorologica* adlı eserinin aslında dört kitaptan meydana geldiğini; dördüncü kitabın da metal ve taşların oluşumu ile ilgili olduğunu söylemiştir. Eser, ona göre, taşların, metallerin ve fosillerin oluşumunun teorik bilgisini içerir².

Eğer *Meteorologica*'nın Latince nüshasının mahiyetini ele alıp, incelersek, yazmada birden fazla yerde minerallerle ilgili bilgiye rastlarız. F. H. Fobes'a göre, Aristo'nun *Meteorologica*'sının iki nüshası vardır. 1. Vehis Versio: XII. yüzyılda kaleme alınmıştır. İlk iki kitap muhtemelen IX. yüzyıl Arapça versiyonu üzerine kurulmuştur. Bu Arapça kopya Ebu'l-Kerir el-Hasan b. Suvar ve Yahya b. Batrik adlarıyla bağlantılıdır. Cremonalı Gerard (1187) imzasını taşımaktadır. Dördüncü kitapta genellikle Albertus Magnus ve Vincent de Beuvais'ye kadar olan bazı yazarlara da işaret edilir. Nuremberg'de bulunan yazma nüshada ise Jourdain Henricus Aristippus'un adı geçmektedir ki, bu kişi MS. 1162'lerde yaşamış olup, Sicilya Kralı I. William'ın bakanı olarak görev yapmıştır.

Buradaki açıklamalardan da anlaşıldığı gibi, aslında mineraller üzerine kaleme alınmış olan eser üç kitaptan meydana gelmiştir. Bu kitaplar Gerardus Lambus tarafında Latince'ye çevrilmiştir. Dördüncü kitap Yunanca'dan çevrilmiştir, ancak eserin son üç kısmı Arapça'dan Latince'ye Alurdus Anglicus tarafından çevrilmiştir.

Böylece anlaşılmaktadır ki, *Mineralia*, bu son üç kısma ilavedir; yada bu kısım farklı bir kişi tarafından çevrilmiştir. Fobes konuya ilişkin olarak, *Medieval Versions of Aristotle's Meteorology*³ adlı makalesinde 'eski çevirilerde son kısım dördüncü kitaptır. Bu kısım Aristo'ya ait değildir. İlk üç kısım Aristo'ya aittir' demektedir. Bu alıntı da göstermektedir ki, *Mineralia* Aristo'nun eseri değildir. Ancak İbn Sina'ya ait olup olmadığı da sürekli olarak sorgulanmış bir eserdir.

1330'da Margarita Preciosa 'bu eserin Aristo'ya ait olduğunu kabul etmek bir fanteziden ibaretir' demektedir. Yaklaşık altı yüzyıl sonra Mély ise, 'her ne kadar çevirmen onun metnine en yakın şekilde bize aktarmışsa da, biz metni aslından incelemeliyiz' demektedir. 'Konu çeviride kullanılan terimler açısından irdelendiğinde, kullanım farklılıkları ortaya çıkmaktadır.

² Das sogenannte IV. Buch der Meteorologie des Aristoteles' Hermes L. 1915, ss. 113-136.

³ F. H. Fobes, *Classic Philology*, c. 10, Tem. 1915, s. 277-314

Örneğin Aristo meteor terimini metinde iyileştirme ve nemli olanın kurutulması ve buharlaşma anlamlarında kullanmaktadır. Halbuki, dönüşümü kabul etmediği için bu anlamda bir kullanıma İbn Sina'da rastlanmaz. O, mineralleri üçe ayırıp incelemektedir. Onlar sıcak ve soğuk ve de kuruluk ve nemliliğin farklılığından oluşmaktadır. Sıcak ve soğuk farklı etkileri metallerin farklılaşmasında önemli etkindir.'

Burada, yukarıdaki açıklamalardan da anlaşıldığı üzere, iki farklı görüşle karşı karşıya bulunmaktayız.

1. Bu eser, yani *Mineralia* Aristo'nun eseridir.

2. *Mineralia* İbn Sina'ya aittir.

Ancak ilginç noktalardan biri, eserde transmutasyon teorisi ayrıntılarıyla anlatılmıştır ve filozof taşı çok ayrıntılı olarak verilmiştir.

Ayrıca, Hacı Halife (Katip Çelebi) İbn Sina'nın bu konudaki görüşleriyle ilgili olarak, onun *Kitab el-Şifa* adlı eserinde de bazı açıklamalar bulunduğunu ve orada simyayı ret ettiğini belirtir.

Bu konuda, XIV. yüzyılın meşhur düşünürlerinden el-Cildani (yaklaşık 1360) *Durre'l-Maknun* adlı eserinde İbn Sina'nın *Şifa* adlı eserinde simyanın varlığını ret ettiğini kaydetmektedir. İbn Sina ile aynı dönemde yaşamış ve onunla bilimsel düşünce konusunda mektuplaşmış olan Biruni ise, *Kitab el-Ahyar* adlı eserinde 'İbn Sina simyanın mevcudiyetini ret eder.' demektedir.

XIX. yüzyılda, Avrupa'nın meşhur kimyagerlerinden Bertholet kimyanın geçmişiyile yakından ilgilenmiş ve bu konuyla ilgili olarak, *La Chimie au Moyen Age*⁴ adlı bir kitap yazmıştır. Simya çalışmalarını değerlendirirken, o, şöyle der: 'Bu görüşler Latince metinlerden elde edilen yorumlardır. Onlar dağ, taş ve minerallerin oluşumlarıyla ilgilenmişler ve hava ve suyun etkilerinden hareketle dağların, taşların ve fosillerin oluşumunu açıklamaya çalışmışlardır'. Ancak burada o *Mineralia*'nın bir değerlendirmesini yapmaz; onun Aristo'nun eseri olup olmadığı olduğu konusundan da görüş beyan etmez.

Bertholet'nin *La Chimie au Moyen Age* adlı eserinde *Mineralia*'nın kökeni ile ilgili belirlemesi şöyledir: 'Bu Latince çeviriler İbn Sina adı altında verilir, ve eserin adı *Avicenna de Congelationa et Conglutinatione Lapidum*-

⁴ c. 3. s.225, Paris 1893

'dur. Eserde sular tarafından dağların ve taşların nasıl oluşturulduğu ve fosillerin cevherleri hakkında bilgi vardır. Ayrıca, gök yüzünden düşen taş sorusu da vardır. İbn Sina'nın adını taşıyan ve *La Guerison (Kitab el-Şifa)* diye adlandırılan bir eser daha vardır.'

Bazı yazarlara göre, *Mineroloji*, aslında Aristo'nun bir eseri olmayıp, onun *Meteorologica* adlı eserinden de yararlanılmak suretiyle hazırlanmış bir risaledir. Bunun en açık delili, benzeri görüşleri bizim İbn Sina'nın *el-Şifa* adlı eserinde ve onun kimya ile ilgili olarak kaleme aldığı *Kimya Risalesi*'nde bulmamızdır. Onun Aristo'dan yararlanmış olması son derecede doğaldır. Bu kitap ya da eser, onun (İbn Sina) arkadaşı Cüzcani'nin Aristo'nun eserlerine şerh yazması isteğine cevap olarak kaleme alınmıştır. Onun belli formatta bir şerh yazmak için yeterince vakti yoktu, bundan dolayı da, kısa bir risale halinde basit bir açıklamayla yetinmiştir. Çünkü yazarımız, bu sıralarda *el-Kanun* adlı eserinin ilk kitabını yazmıştır ve ondan sonra *el-Kanun* ve *el-Şifa*'nın yazılmasını birlikte yürütmüştür. Bu dönemde, o Hemedan'da yaşıyordu ve bu bölgenin idarecisi Buveyhi prensi Şemsü'd-Devle idi (öl.1021). O, bu idareciye vezir olarak görev yapmaktaydı. Şemsü'd-Devle'nin ölmesinden sonra, İbn Sina gizlice, Hemedan'ı terk etti. Şemsü'd-Devle oğlu Alaü'd-Devle Ebu Cafer Muhammed b. Duşmanzar tarafından İsfahan'da büyük bir saygıyla karşılandı. Orada oturduğu süre içinde *Şifa* adlı kitabını tamamladı. İbn Ebi Useybia'ya göre, İbn Sina, *Şifa*'nın fizik kısmını Şemsü'd-Devle'nin ölümünden sonra (1021), fakat İsfahan'a gitmeden önce (1023) tamamladı.

Eserin Latince nüshası üç kısımdan meydana gelmiştir:

1. *de congelatione et conglutinatione lapidum*
2. *de causa montium*
3. *de quatuor speciebus corporum mineralium*

Bu kısımlardan ilk ikisi tam yada özet halinde *el-Şifa*'nın birinci ve ikinci kısımlarında verilmiştir. Üçüncü kısmı ise dördüncü kısımda verilmektedir. Burada meteorolojik olgular Aristo anlayışı içinde açıklanmaktadır. Şüphesiz eserde önemli olan 1 ve 4. kısımlar olup, eğer Aristo *Meteorologica*'sına bir dördüncü kitap ilave etmiş olsaydı, burada İbn Sina'nın ele almış olduğu konuları da değerlendirmeye tabi tutacaktı.

Daha önce de ifade edilmiş olduğu gibi, *Meteologica*'nin ilk üç kitabı, Arapça'dan Cremonalı Gerard tarafından çevrilmiştir. Onun dördüncü kitabının çevirisi ise Yunanca'dan Henricus Aristippus tarafından yapılmıştır. Daha sonra eserin tamamı Arapça'dan İngiliz Alfred yada Sareshel'li Alfred diye bilinen kişi tarafından tekrar çevrilmiştir. Eserin ilk Latince çevirisi muhtemelen XII. yüzyılda yapılmış olup, *Mineralia Avicennae* adını taşımaktadır. Ancak eser bir süre unutulmuş; pek üzerinde durulmamıştır. Ancak Albertus Magnus bu çeviriden haberdardır ve Roger Bacon da yine çeviriye bilmektedir. Ancak, eserin İbn Sina'ya ait olduğunu bilmemezlikten geldiği belirlenmektedir. Eseri Aristo'nun varsaydığı görülmektedir.

Alfred aynı zamanda Aristo'ya atfedilen *De vegetalibus*'u da çevirmiştir ve bu çeviride Hereford'lu Roger'e işaret etmiştir. Lyon Thorndike'a göre, ikincisi, yani Herefordlu Roger 1170-1180 tarihleri arasında yaşamış olup, onun Alfred'le olan ilişkisi daha geç tarihli olmalıdır.

De vegetalibus'un şerhinde Alfred *Liber de congelatis*'ten söz etmektedir ki, bu eser Arapça'ya *Meteorologica*'nın üç kısmına ilave olarak çevrilmiştir. Hiç şüphe yoktur ki, *De congelatis* ve *Mineralia Avicennae* aynı eserdir. Bundan dolayı, biz bu eserin çevirisinin XII. yüzyılın sonlarına doğru yapıldığını söyleyebiliriz ve bu çeviri *De vegetalibus*'a öncülük etmiştir. Alfred, *De Motu Cordis* adlı eserde ilk eserin Aristo'ya daha yakın olduğunu ve bundan dolayı da, ikincisinin daha geç tarihli olması gerektiğini ifade etmiştir. *De Motu Cordis* Alexander Necham'a atfedilmiştir. O ise 1217'de ölmüştü. Bundan dolayı *De vegetalibus*'un *De Motu Cordis*'ten önce yazılmış olması gerekir. Yaklaşık 1200'ler bu sonuncu eserin yazılış tarihi olarak kabul edilmiştir.

İlginçtir ki, *Mineralia*'nın kökeni sorunu, yukarıda da belirtilmiş olduğu gibi, çok çabuk unutulmuştur. Böylece Albertus Magnus çevirinin İbn Sina tarafından kaleme alındığını bilirken, Roger Bacon bu noktada mütereddittir. O, *Breve Breviarum*'unda *Terra pura*'da bu eseri Aristo'ya atfetmektedir.

Burada kısaca *Mineralia*'nın değerlendirmesini yapalım. Genel olarak İslam Dünyasındaki bilim adamlarının görüşleri değerlendirildiğinde, görülür ki, hemen hepsinde simya konusunda bazı görüşlere rastlamak mümkündür. Bu düşüncülerin hemen hepsi de metallerin altı çeşit olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bunlar altın, gümüş, kurşun, demir, bakır ve

kalaydır. Aslında simya ile ilgilenenler, bu altı metale bir yedinci olarak cıvayı da dahil etmişlerdir. Çünkü gökyüzündeki gezegenlere paralel olarak, yeryüzünde de yedi metal vardır. Araştırmacılar bu metallerin reaksiyonlarını ele almış ve aralarında fark olup olmadığını tartışmışlardır. Onlara göre, bu metallerin saf olarak elde edilebilmesi için belli işlemlerin yapılması gerekir. Bu konuda İslam dünyasındaki ilklerden birisi Cabir b. Hayyan'dır. Çeşitli eserlerinde de görüldüğü gibi (örneğin *Sırru'l-Esrar*) o, transmutasyon teorisini kabul etmiş ve bu teoriye bağlı olarak birçok el-iksir reçetesi vermiştir. Ona göre, burada en önemli nokta elementlerin özellikleridir; onların kuru, yaş veya sıcak yada soğuk olmaları ve en önemlisi, işlemlerde kullanılan elementlerin miktarlarını iyi belirlemek büyük önem taşır. Çünkü, belli maddeler, belli maddelerle birleşir ve giren ve çıkan maddenin miktarı eşittir.

Böylece Cabir, bir taraftan, yukarıda da belirtildiği gibi, kimyasal işlemler sırasında, işleme giren ve sonuç olarak elde edilen ürünlerin eşit olması gerektiğini söyleyerek, Lavoisier'den yaklaşık on yüzyıl önce maddenin sakımı prensibine ima ederken, diğer taraftan da, çalışmalarında denediği değişik kimyasal işlemler ve kendi bulduğu kimyasal aletlerle kimya tekniğine ve teknolojisine önemli katkıda bulunmuştur. O, aynı zamanda bu çalışmaları sırasında element anlayışına yeni bir boyut kazandırmıştır⁵.

Yukarıda da belirtilmiş olduğu gibi, onun bu konudaki çalışmaları, kalemeye aldığı eserler yoluyla, hemen bütün İslam dünyasında etkin olmuştur; daha sonra da Arapça'dan Latince'ye eserlerinin çevirileriyle XII. yüzyıldan sonra Avrupa'ya aktarılmıştır.

Cabir ve bu konuyla ilgilenen aşağı yukarı aynı dönemde yaşamış olan Cafer b. Sadık gibi bilim adamlarının sayesinde simya çalışmaları İslam dünyasında önemli bir adım atmış ve bu çalışmalar daha sonra, İslam dünyasında Razi başta olmak üzere, birçok bilim adamını ve çalışmalarını etkilemiştir. Razi *Kitab el-Esna Aşriyat* adlı eserinde, Cabir gibi transmutasyon teorisini destekler nitelikte deneyler yaparken, bu deneyleri sırasında çeşitli kimyasal işlemler önermiştir. Onunla Razi'yi karşılaştırmış olan bazı kimya tarihçileri şöyle demiştir: '*Cabir simyadan kimyaya, Razi, kimyadan simyaya geçiş yapmıştır*'.

⁵ Bkz. E. Kahya, Cabir bi Hayan, Ankara 1998.

Yine İslam dünyasında daha farklı alanlardan kişiler de simya ile ilgilenmişlerdir. Bunlardan biri de, daha çok felsefesiyle ad yapmış olan meşhur Türk düşünür Ebu Nasr Farabi, metallerin değişip, birbirine dönüşebileceği görüşünü (transmutasyon) kabul etmektedir. Metaller, doğal şartlar altında, tesadüflere dayalı olarak teşekkül ederler, ancak belli işlemlerle onlar saflaştırılırlar ve de biri diğerine dönüştürülebilir. Ona göre, simya bir sanattır ve de uygulanması kolay bir sanattır. Bu konuyla ilgilenenlerden birisi de, daha çok tarihçi diye bilinen İbn Haldun'dur.

Farabi'nin ölümünden yaklaşık yarım yüzyıl yıl sonra yaşamış olan meşhur Türk alimi İbn Sina ise, ondan çok farklı olarak metallerin değişebileceği görüşünü ret etmektedir. Ona göre, metaller farklı karakterlere sahiptir. Dolayısıyla, her biri diğerinden farklıdır. Her ne kadar o da simyayı bir sanat olarak kabul ediyorsa da, değerlendirmesi güç bir sanat olarak betimlemektedir. Çünkü Allah, ona göre, her şeyi birbirinden farklı yaratmıştır. Onların belli kimyasal işlemlerle bir birine dönüştürülmesi mümkün değildir. Çünkü, onların arasındaki fark temel farklılıktır. Bu durumda dönüşmeleri nasıl mümkün olabilir? İbn Sina'nın bu görüşleri- ki biz bunları onun *Kimya Risalesi*'nde de görüldüğü şekliyle-*Mineralia* adlı eserinde de bulmaktayız.

Cabir gibi, İslam Dünyasında yaşamış olan ve simyaya özel ilgi duyanlardan biri de, Iraki'dir. ve Iraki *Nihayet el-Talal* adlı eserlerinde simya konusundaki çalışmalarını verir ve metallerin birbirine dönüşümleriyle ilgili çeşitli reçeteler sunar. Iraki çalışmalarını verirken, İbn Sina'ya da değinmiş ve '*Kitab el- İlm Mukteseb fi Ziraat el-Zehab* adlı eserinde, İbn Sina'nın bir metalin diğerine dönüşemeyeceğini şu benzetme ile anlattığını ifade etmiştir: '*Nasıl ki hayvanlar aleminde bir at köpeğe dönüşemez ise, bir kuş ata dönüşemez ise; bu dönüşümler imkansız ise, her birinin ayrı genusu varsa, metallerin de farklı çeşitleri vardır ve biri diğerine dönüştürülemez. Ancak yapılan deneylerde, beyaz, gümüş rengi ya da altın gibi renkte boyalar elde edilebilir. Bunlardan beyaz, gümüş renkte olan boyayı arsenikle elde etmek mümkündür. Kırmızı, altın gibi olanı ise, amonyak ve tuz ruhu ile elde edebiliriz.*'

İbn Sina sadece *Mineralia*'sında, değil, *Şifa*'sında da belli ölçüde simya bilgisi vermektedir. Ancak ikisi arasındaki en önemli fark birincide, daha çok simyagerlere adeta bir cevap niteliği taşıması ve özellikle transmutasyon teorisine ilişkin deneyler ve bu teorinin ne kadar doğru olabileceğinin sorgu-

lanması konusunda yoğunlaşmışken, ikincisinde, yani *Şifa*'sının bir kısmında, daha çok günümüz bilgisi ile jeoloji diyebileceğimiz, dağlar, taşlar, kayalar gibi oluşumlar ve bunların yapısal özelliklerine yer vermektedir. Bu arada onların kimyasal yapılarına da değinmektedir.

Bazı bilim tarihçilerine göre, İbn Sina, *Şifa*'sını muhtemelen ileri yaşlarında kaleme almıştır, çünkü daha genç yaşlarda simya konusunda müstakil bir eser kaleme almak istemiş, ancak bu mümkün olamamıştır. Yine bazı yazarlara göre, İbn Sina genç yaşlarında simyaya itibar etmiş ve bu konuyu destekler nitelikte yazılar yazmıştır. Ancak bu son iddiayı doğrular nitelikte pek de bilgi bulunduğunu söylemek mümkün değildir. Bu konu ile ilgili yorum getirenlerin muhtemelen İbn Sina'nın *Kimya Risalesi* adıyla kaleme aldığı iki risaleyi görmedikleri; onun hakkında bilgi sahibi olmadıkları kabul edilebilir.

İbn Sina *Mineralia* adlı eserinde minerallerin karakteri hakkında bilgi verirken, özellikle de simyagerleri ve onların transmutasyonla ilgili teşebbüslerini anlatırken, simyagerlerin bu teoriyi kullanarak altın yapma teşebbüslerini tenkit etmiştir. İbn Sina'nın kimya ile ilgili açıklamaları *Kitab el-Şifa*'dan alınarak aşağıda verilmiştir.

İbn Sina bu eserinde (*Kitab el-Şifa*) birçok felsefi terim kullanmıştır. Bunlar arasında cevher (töz), değer (genellikle özellik yada kalite anlamında kullanılmıştır) ve unsur terimleri de bulunmaktadır. Bu terimler genellikle simyada kullanılan terimlerdir. Bundan dolayıdır ki, burada tanımların tam anlamı anlaşılmadığında, İbn Sina'nın *Kitab el-Hudud* adlı eserinden yararlanılabileceği söylenir. Bu *Tanımlamalar Kitabı* diyebileceğimiz eser de çok ilginçtir⁶. Bu eserin büyük bir kısmı Andreas Alpago (öl.1520) tarafından Latince'ye çevrilmiştir. Burada İbn Sina'nın başka eserlerinin de çevirisi bulunmaktadır.

Arapça metinlere bakacak olursak, *Şifa*'nın⁷ ilk 9 fenni Avrupa'da Londra'da 1887'de Margoliouth tarafından onun *Analecta Orientalia ad Poeticum Aristotelem* adlı eserinde yayınlanmıştır. Şifanın ikinci ve dördüncü kitapları ise fizik ve metafizikle ilgili olan kitaplardır ki, Tahran'da 1885'te

⁶ Bu eserin Indian Office Kütüphanesi MS Lath 771'de bir nüshası vardır.

⁷ *Şifa*'nın British Museum Or 2873'te ve Bodlain Kütüphanesi Oxford Poc. 116.'da birer nüshası bulunmaktadır; ayrıca onun yazma nüshalarıyla ilgili Brockelmann'ın *Geschichte der Arabische der Literatur*'ünde kısa bir açıklama vardır.

taşbaskı olarak yayınlanmıştır. İkinci kitabın ilk kısmı ise Ağa Cemaleddin Keyvansarayı ve dördüncü ve diğer kitapları ise Molla Sadra tarafından yayınlanmıştır. Onun XVI. yüzyılda birçok Latince nüshası mevcut olup, bunlardan birisi Venedik 1508'de basılmış olandır. Indian Office kütüphanesindeki *Şifa* 3 kitap halindedir ve 1737-1743 tarihleri arasında Seyid Muhamed Hüseyin'in emriyle kaleme alınmıştır.

Bu kitabın pek de iyi olmayan Latince bir metni İngiliz Alfred'e aittir. Bu metin bazı yanlış anlaşılmalara sebep olacak kadar noksan ve kusurludur. Bundan dolayı da ondan kesin bir sonuç elde etmek pek mümkün değildir. Dolayısıyla, metni Arapça nüshasından takip etmek ve incelemek daha doğru olacaktır⁸.

İbn Sina'nın burada verdiği bilgiler arasında ilginç bazı noktaları değerlendirelim. Bunlardan birisi meteorlarla ilgili olandır. Bunlardan birisi daha çok demir yapısında iken, bir diğeri daha çok taş özelliği göstermektedir, der. Tarihi süreç içinde değerlendirdiğimizde, konuyla ilgili ilk bilgilerin XV. yüzyılda verildiğini görüyoruz. 1492'de Elsass'da Ensisheim'a 10 Kasım'da yaklaşık 130 kilogram ağırlığında bir meteor düşmüştür. Genellikle meteorların düşüşü gök gürültüleriyle bağlantılı olarak ele alınıp, açıklanmıştır. Avrupa'ya düşen en büyük meteor olarak, Macaristan'ın Knyahinya şehrine 1866 yılında düşen ve ağırlığı yaklaşık 220 kilogram olandır. Avrupa'nın değişik yerlerine daha küçük boyutta birçok meteor düşmüştür, ancak bunlar birkaç cm. büyüklüğünde olup, pek dikkati çekmemiştir. İlginçtir ki, İbn Sina, *Şifa* adlı eserinde, yaklaşık 4 yüzyıl kadar önce, 15 Ekim 1002 tarihindeki muazzam bir meteorun düştüğünden söz etmektedir.

Çin uygarlığında ise, MS. 960 ile 1275 arasındaki Çin kayıtlarında yaklaşık 149 meteor kaydı bulunmaktadır. Ancak daha ayrıntılı anlatılanlardan birisi, daha geç tarihlere rastlamaktadır. MS. 1664'de Chih-Phing idaresinde iken düşen bir meteoru şöyle anlatmaktadırlar: *'ateşli bir yıldız (meteor) güney doğu ufukunda görüldü. Bir anda yıldız güney batı ufkuna doğru hareket etmeğe başladı ve büyük bir gürültü koptu, ve sonra, daha büyük gürültüyle Hsiu ailesinin bahçesine düştü. Ateşli cismin düştüğü yer yandı ve orada büyük bir çukur açıldı. Gök cismi uzun zaman par-*

⁸ Latince çeviri nüshalarından birisi Trinity College Cambridge MS 1400'da bulunmaktadır. Yine aynı kütüphanede MS 1122 numarada bir başka nüshası daha bulunmaktadır. Ayrıca eserin Bologna ve Lyon'da da birer nüshaları bulunmaktadır.

laklığını korudu. Ancak parlaklığını kaybettiği zaman bile hala çok sıcaktı. Gök cismi (meteor) kazılarak bulunduğu yerden çıkarıldığında yumruk büyüklüğünde ve rengi kırmızı idi. Vali Cheng Sheng onu Chin Shen mabedine gönderdi. Böylece orada herkes onu görebildi.'

İbn Sina dağların oluşmasını, bugünkü jeoloji terimleriyle ifade edecek olursak, aşınma ve taşınmayla açıklamaktadır. Ona göre, zaman içinde suların etkisi ile dağlardan kopan parçalar yığılarak, birikir ve yeni tepe ve kayaların oluşmasını sağlar, diyen İbn Sina'nın bu görüşlerinin benzerini daha önce Colophonlu Xenophanes'te görmek mümkündür. O, suyun yer yer toprakla karışmasıyla, toprağın çözülüğünü ve bunun en iyi delilinin de dağların tepelerinde, suda yaşayan hayvanların kabuklarının bulunması olduğunu söyler. Örnek olarak da Siracusa'yı verir⁹. Ancak İbn Sina'da görülen ayrıntıyı onda bulmak mümkün değildir.

Daha sonra XIII. yüzyılda Albertus Magnus (1205-1280) İbn Sina'nın aksine, dağların oluşumu ile ilgili olarak, volkanların etkin olduğunu iddia etmiştir. Volkanlar patlamalarıyla yeryüzü şekillerinin oluşmasında etkindirler. Diğer taraftan Ristoro d'Arezzo ise, *Dünyanın Kompozisyonu* diye adlandırdığı eserde, yerin oluşumunu 4 unsur teorisi ile açıklar ve 4 unsurun her birinin içten dışa doğru sıralanmış tabakalar şeklinde, yeri yapılandırdığını iddia eder¹⁰.

XV. yüzyılın önemli düşünür ve sanatkarlarından Leonardo da Vinci de, İbn Sina gibi, yeryüzündeki oluşumların suların hareketleriyle bağıntılı olduğunu iddia etmiştir. O diyor ki: '*aşıkardır ki, dağların çoğu kökenlerini sulara borçludur.*' Onun bu açıklamalarına dayanarak, Adams erozyonla ilgili ilk açıklamaların ona ait olduğunu iddia etmişse de, aşağıda verilecek metinden de anlaşılacağı gibi, bu konuda öncelik İbn Sina'ya aittir. Daha sonra bu konuda başka bilim adamları tarafından çeşitli açıklamalar yapılmıştır. Onlar arasında en tatminkar olanlarından biri de, Fallopius'a aittir. O, 1557'de erozyonla ve dağların oluşumu ile ilgili açıklamasında, Güneş ve yağmurların yerin tabakalarının oluşumunda etkin olduğunu iddia ediyor ve bu konuda ön bilgileri de, Aristo'nun *Meteorologica* adlı eserine da-

⁹ Frank Dawson Adams, *The Birth and Development of the Geological Sciences*, Newyork, 1938, s.10-12.

¹⁰ Ibid., s.335-339.

yandırdığını söylüyor¹¹, ancak biz biliyoruz ki, onun söz konusu ettiği kitap, İbn Sina'nın *Minerologia* adlı eser olmalıdır.

Fallopious'un eserinde de bulduğumuz gibi, İbn Sina'nın metnindeki açıklamaları geniş bir şekilde yorumlarsak, şöyle bir sonuç elde edebiliyoruz: tortu niteliğinde tabakalardan oluşmuş kayalar yerin kuru toprağının daha büyük parçalarından meydana gelmiştir, ve onlar denizin kıyılarının dibinden bilinmeyen bir yerlere doğru giderler. Onlar büyük kütleler halinde mineral içerirler; yerin üstüne doğru onların oluşumunu izlemek mümkündür. Bunların belli başlı üç tipi vardır:

a. En büyük kısmı daha önce mevcut kayaların parçalanmasından meydana gelmiş olanlar. Bunların parçacıkları kum, çamur, çakıl, yuvarlak küçük taşlardan meydana gelmiştir. Bu malzeme gevşek bir şekilde bir araya gelmiştir; zamanla katı bir taşa dönüşür.

b. Bu gruptakiler suyun içindeki eriyiklerin kimyasal olarak çökmesinden ve birikmesinden meydana gelmiştir. Bunlara en güzel örnek kalker yapılarıdır. Bunlar bazı bölgelerdeki tuz ve alçı yataklarını meydana getirirler. İç denizlerin yataklarındaki yüzlerce metre kalınlığındaki birikmiş tuz katmanları bunlara örnektir.

c. Tortul oluşumların en önemlilerinden birisi de bitki ve hayvanların kalıntılarının meydana gelmiştir. Tortul kayaların pek çoğu deniz altında bulunur. Zaman içinde bunlar ortaya çıkarılmıştır. Bunların oluşumuna tabakalaşma denir. Tabakalaşmamış serilerin aksine bir yapı gösterirler. Onlar coğrafik gelişimin kayıtlarıdır; yeryüzünde neler olup bittiğini anlamamızı sağlarlar. Sadece jeolojik oluşumlarla ilgili bilgi vermezler, oluştukları zamanlarda ne gibi hayvan ve bitkilerin yaşadığı hakkında da bilgi sahibi olmamızı sağlarlar.

İbn Sina, *Minerologia* adlı eserinde fosillerden söz etmektedir. Bilindiği gibi, fosil sözcüğü Latince olup, topraktan kazılarak çıkarılmış anlamına gelmektedir. İlk kullanılışında, topraktan çıkan her şey için söylenmişse de, zaman içinde daha özel bir anlam taşımış ve daha çok bitki ve hayvan kalıntıları için kullanılmıştır. İbn Sina, fosillerle ilgili olarak, aşağıda verilecek olan metinde de görüleceği gibi, dağların oluşumuyla ilgili açıklamasını verirken, 'birçok taşlar kırıldıklarında, içlerinde deniz hayvanlarının kabuk-

¹¹ Ibid., s.344.

ları vardır' demektedir. Halbuki, genellikle Avrupa'da bu konudaki bilgilerin Rönesans dönemine rastladığı ve Leonardo da Vinci, Palissy, Fracastora, Cesalpinus gibi bilim adamları tarafından söz konusu edildiği belirlenmektedir. Onlardan sonra ise, Hook, Vallisnieri ve Guttard bu konuda bilgi vermektedir. Ancak bu konuda günümüze en yakın açıklamaları yapan mukayeseli anatominin kurucusu olarak kabul edilen George Cuvier olmuştur.

İbn Sina'nın *Şifa*'sının mineroloji ile ilgili kısmının değerlendirmesini yapacak olursak, konuyla ilgili olarak ilk araştırmalar, daha önce de söz edildiği gibi, daha çok minerallerin oluşumu ile ilgili idi. Konuyla ilgili ilk önemli bilginin Cabir b. Hayan tarafından verildiği söylenebilir. O metallerin oluşumunu açıklarken onların iki kısmı olduğunu iddia etmiştir. Bunlardan bir kısım topraksı-dumansı karakterdedir ve diğeri sulu buhar verir. Toprağın kanallarındaki bu oluşumların yoğunluğu sonucu kükürt ve cıva oluşur; kükürt ve cıva birleşerek metali meydana getirir.

İbn Sina'dan kısa bir süre sonra yaşamış olan Ebu'l-Kasım İraki ise *Kitab el-Mukteseb*'de mineralleri oluşturan nemlilik ve kuruluşun su buharı ve topraksı dumandan başka bir şey olmadığını söylemiştir. Eğer onlar uygun oranda birleştirilirse, metalleri meydana getirir. Eğer kuruluk, yani duman gereğinden fazla ise, o zaman meydana gelen taşlar magnezyum, *tutias* ve ak pirit (demir sülfür) nevinden parlak taşlardır. Eğer nemli ise, yani buhar şeklindeki cevher daha fazla ise cıva meydana gelir; başka bir şeyin meydana gelmesi söz konusu değildir.

İbn Sina metalleri incelerken, özellikle tuzlar ve onların terkipleri üzerinde durmuştur. Bunlardan vitrioller (zaç yağı, göz taşı) ise onun özellikle üzerinde durduğu tuzlardandır.

Konuyla ilgili olarak, Cilaki'nin *Kitab el-Burhan fi Esrar İlm el-Mizan* adlı kitabındaki açıklama kısaca şöyle verilebilir: Yedi çeşit vitriol (göz taşı, zaç yağı) vardır; sarı, yeşil, kırmızı, kalkatar, kalkand, kalkadis ve şerira. Onların hepsi doğal olarak meydana gelmiş minerallerdir. Onların herhangi birinden diğerleri hazırlanabilir. Kalkadis beyaz vitrioldür; kalkand sarı olup, yeşil ve siyah gölgeleri vardır; kalkatar ise sarıdır; altundan gözler gibi parlar. Dioscorides ve Galen kalkantı vitriol içinde zikretmemiştir. Sadece kalkandisi zikretmişlerdir. Ona Yunanca kalkantos demektedirler. Onların yazılışından kalkandis olduğu anlaşılmaktadır. İbn Culcul (İspanyol hekim 976-1009) kalkand ve kalkandisin aynı olduğunu söylemektedir. Galen ve Dioscorides

diyor ki, şahira yeşil vitrioldür ve İbn Sina aynı şeyi söylemektedir. İraki ona vitriol der. Ebu Cafer Muhammed b. Ahmed b. Seyyid el-Kafikam, basit ilaçlarla ilgili (*Basit İlaçlar Hakkında*) eserinin dokuzuncu kısımda Kıbrıs'taki vitriol maddesinden söz eder. Dioscorides ise, 'kalkanun en genel tipi lacivert renklidir (*lapis lazuli*); o, sert bir yapıya sahiptir, ağırdır, saftır, temizdir'.

El-Cildaki vitriollerin, içindeki topraksı maddelerden temizlemek için kaynatıldığını ve kristalleştirildiğini, söyler. Metalik bir cevherden bir değer (özellik) kaldırılmasından sonra çökeldiği görülür. Genel olarak, kalkatarın (bakır renkte olanına kalkatar denir) kolayca ufalandığı kabul edilir. Yine bu görüşe göre, vitriolün en iyisi Kıbrıs'tan gelendir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, çeşitli terkipler arasında, İbn Sina'da da görüldüğü gibi, vitrioller, kimya ile ilgilenenlerin ayrıcalıklı olarak dikkatini çekmiştir.

KİTAB-I ŞİFA'DAKİ MİNERALLERLE İLGİLİ KISIM¹²

Yarlıgayan ve Bağışlayan Allah'ın Adıyla,

Fiziğin Beşinci Konusu: Fiziğin bu konusu meteoroloji ilgili iki bahisten meydana gelmektedir. Bu konu, mineraller gibi, meteorolojik fenomenlerin oluşumunun ikinci dereceden sebeplerini verir.

Birinci Bahis: Yer üzerinde vukuu bulan şeyler hakkındadır.

Kısım 1. Dağlar Hakkında

Biz dağların şekillenmesinin şartlarını ve bu konuda bilmemiz gereken görüşleri ele alarak başlayacağız. İlk konu taşın şekillenme şartlarıdır; ikincisi kütle halinde veya sayısız büyüklükte taşların formasyon şartlarıdır; üçüncüsü, yarların ve yüksekliklerin şekillenme şartlarıdır.

Biz diyoruz ki, birçok yerde, saf toprak taşlaşmaz, çünkü kuruluşun toprağa hakim olması (baskın olması) ona mütecanislik yada onun uyumlu olmasını sağlamaz, ancak daha çok kırılğanlık özelliği verir. Genelde, taş iki yolla oluşur:

a. çamurun sertleşmesi ile;

¹² Holmyard (ed.), *Avicennae de Congelatione et Conglutione Lapidum, being Section of the Kitab al-Shifa* (Natural Science in Islam, c.60), Paris, 1927, s. 147-223.

b. suların yoğunlaşması ve katılaşması ile.

Birçok taş, aslında, bir cevherden meydana gelir ve bu cevherde toprak hakimdir, ve onların çoğu akışkanlığın hakim olduğu bir cevherden ortaya çıkar. Ekseriya, çamur kurur ve ilkin taş ve çamur arasında bir form kazanır, yani yumuşak taş olur, ve sonra, özel taş formu kazanır. Genellikle, taşın dönüşmeğe uygun olan çamur, tortulaşabilir niteliktedir, çünkü eğer böyle olmazsa, taşlaşmadan önce ufalanabilir. Çocukluğumda Ceyhun kıyılarında insanların başını yıkamak üzere kullandıkları çamuru gördüm. Bu çamurun zaman içinde yavaş yavaş taşlaştığını gözledim. Bu süre yaklaşık 23 yıl idi.

Taşlar iki yolla akar suda şekillenmekteydi:

a. akışı sırasında damla damla düşerken suyun donması, buz gibi katılaşması;

b. aktığı yol boyunca, yatağının yüzeyinde bulunan bazı nesnelerin birikmesi, bir araya toplanması ve onların taşlaşması ile.

Akan su belli bir nokta üzerine damlarken, taşlaşır yada renkli küçük taşlar meydana getirir. Damlayan su görülür ki, normal olarak donmaz, katılaşmaz fakat, kanalı yakınlarındaki taş gibi zemin üzerinde düştüğünde derhal taşlaşır. Bundan dolayı biliyoruz ki, o zeminde sıvıyı katılaştırıp, taşlaştıran bir özellik (değer) olması gerekir. Böylece, taşın oluşum temelleri ya yumuşak çamurlu bir cevherdir yada onun sahip olduğu yoğunluk veya akışkanlıktır. İkinci nevin yoğunlaşması bir mineralleşme yada mineral oluşumu, katılaşma özelliği vasıtasıyla olmuş olabilir veya toprak olma özelliği tuzun çökmesindekine benzer şekilde, onda hakim olmuş olmalıdır, yani toprak olma özelliği onun sahip olduğu özel değer sebebiyle, onda hakim durumdadır ve bu durum onun miktarı ile ilintili değildir. Eğer gerçekten toprak olma niteliği tuz olma niteliğiyle aynı değilse, farklı ise, yine de, her ikisinin de ısı dolayısıyla yoğunlaşıp, tortulaşması birbirine benzer olmalıdır, yada belki özellikleri aynı değildir, ancak bizce bilinmeyen bir değer; bir özellik söz konusudur.

Kısacası, o suyun doğasında vardır, bildiğiniz gibi (burada bazı nüshalarda gösterdiğim gibi denmektedir), suyun doğası topraksı değer (özellik) hakimiyetiyle toprağa dönüşür; yine bildiğiniz gibi, toprağın doğasında ondaki hakim akışkanlık dolayısıyla, suya dönüşme özelliği vardır. Bu bağlantıda kendi sanatkarane tertipleri arasında yollarını kaybetmiş olan

bu halk tarafından kullanılan bir cevher vardır; önemsediklerinden ona 'bakire sütü'¹³ adı vermişlerdir. Bu, çok katı bir maddeye dönüşen iki sudan¹⁴ meydana gelmiştir. Bu, benim daha önce söz etmiş olduğum hakikate işaret etmektedir. Onlar, bu hükümlerin gerçekliğini gösteren sıvılaşma ve pıhtılaşma ile ilgili yararlandıkları birçok şeyi içerirler.

Taşlar, güneşte yoğunlaşıp, sertleşerek yada toprağın kararlılık niteliği ile sıvılığın, akışkanlığın yoğunluğunun artmasıyla veya ısı ile oluşan bir sebepten dolayı oluşur. Eğer hayvanların ve bitkilerin taşlaşması ile ilgili söylenenler doğru ise, bu fenomenin sebebi, belli taş şeklindeki noktalarda ortaya çıkan veya aniden bir deprem sarsıntısı ve yerleşmeden kaynaklanan ve ne olursa olsun, taşlaştıran güçlü bir mineralleşme veya taşlaşma özelliğidir. Aslında, bitki ve hayvanların taşlaşması suların dönüşmesinden daha olağan üstü değildir.

Eğer bileşiklerin üzerinde bir tek elementin özellikleri hakim olursa, bileşiklerin bir tek basit elemente dönüşmesi olanak dışı değildir, çünkü, elementlerin her biri o elemente dönüşebilir. Bundan dolayı, tuz içine düşen herhangi bir şey tuza dönüşür; ateşin içine düşen objelerin ateşe dönüştüğü gibi. Dönüşümün yavaşça yada yumuşak bir şekilde olması özelliklerin gücüne bağlıdır; eğer onlar sert, şiddetli ise, değişim yada dönüşüm kısa zamanda olur. Arabistan'da bir volkanik kısım vardır. Bu kara parçasının üzerinde yaşayan canlılar ve de nesneler dönüşüm gösterdiler, ancak kendi renklerini korudular. Ben kendim, yuvarlak, pişmiş bir ekmek gördüm; üzerinde ısırik izi vardı; taşlaşmıştı, ancak hala kendi rengini koruyordu; bir tarafında da, fırının bıraktığı izleri görmek mümkündü. Onu, Horasan'ın bir şehri olan Cacarm (Latince'si Lugeam?) (bugün İran'da bir yer) yakınlarında bir yer üzerine atılmış olarak buldum. Bu nesnelerden sık sık söz konusu edildiğinde garip gibi görünebilir; ancak, onların doğal sebepleri aslında açık seçiktir ve gayet iyi bilinir.

Taşların bazı nevileri ateşin yanması sırasında oluşur ve sık sık demir nevinden ve taş nevinden cisimler, gök gürültüsü sırasında, soğukluk ve bu gök gürültüsü bitiminde ateşin taleb ettiği kuruluşun arızı nitelikleri sebebiyle

¹³ *Lac virginis* birçok simya literatüründe söz konusu edilmiştir. Buna *aqua lac virginum dicta* adı da verilir. Bkz. *Diodori Euchyontis de Polychmia libri quatuor*, Basel 1567, s. 47.

¹⁴ İbn Sina burada iki su derken muhtemelen iki sıvıdan söz etmekte olup, bunlar da kurşun asetat ve potasyum karbonattır. Bu solüsyondan daha önce Cabir b. Hayan söz etmiştir. *Kitab el-Havas el-Kebir* adlı eserde bu olgu ile ilgili bilgi vardır.

oluşur. Türk illerinde (Latince nüshada İran denmektedir) gök gürültüsü ve ışıma ile başı ok şeklinde bakırsı cisimler tepesi dönük olarak düştü. Benzeri bir cisim Cil ve Daylam'a (İran'ın güney batısında; Hazar Denizi kıyılarında iki yerleşim yeri) düştü, ve düştüğünde toprağa saplandı. Bütün bu cevherler bakır nevindendi ve kuru idi. Ben bizzat onları Harezm'de gördüm. Bu neviden cismin baş kısmı biraz zor oluşur, fakat kolayca erimeyecektir; gri bir duman uzun zaman çıkmaya devam eder ve kül cevheri oluşana kadar da bu duman devam eder.

Zamanımızda Cüzcan'da (Horasan'da Herat'da bir şehir) vukuu bulan bir olay, olağan üstü bir delil olarak onun gerçekliğini kabul etmeme sebep oldu. Demir içeren bir cisim, ki yaklaşık 150 man ağırlığında idi, gök yüzünden düştü, yere çakıldı ve sonra duvara vurulan yuvarlak bir top veya onun iki misli büyüklükte küre şeklinde bir cisim adeta yere çakıldı, ve sonra tekrar bir iki defa top gibi yuvarlanıp, tekrar yere gömüldü. İnsanlar muazzam, korkunç bir ses duydular ve araştırdıklarında [top gibi] şeyi buldular ve onu Cüzcan Valisine götürdüler. O, o dönemde Horasan Sultanı olan Emir Yemin el-Devle ve Emin Mila Ebu'l-Kasım Mahmud b. Sabahtekin el-Muzaffer el-Muttalib'e bu olayı bildirdi ve o da bu objeyi yada ondan bir parçayı kendisine göndermesini emretti. Onun ağırlığından dolayı kaldırıp, göndermek zor olduğundan insanlar ondan bir parça kırmaya çalıştılar, fakat bu çok zordu; onu matkap ve bazı aletlerle parçalamaya çalıştılar. Uzun bir süre sonra, bir parça koparmayı başardılar ve ondan bir kılıç yapılmasını emreden Sultan'a gönderdiler, fakat bu çok zor oldu. Bu cevherin bir birine adeta uyulaşmış; geçmiş parçacıklardan oluştuğu söylendi. Bunların hepsini arkadaşım hakim Ebu Ubadullah Abdu'-Vahid b. Muhammed Cüzcani görmüştü. Bana bu tip maddeden Yemen'de çok güzel kılıç yapıldığını söylemişti ve Arap şairler şiirlerinde bu olayı anlatmışlardı¹⁵.

O halde, taşların oluşması için sadece bir yol vardır. İsfahan şeyhlerinden güvenilir kişi Ebu Mansur Hürmüz Diyar b. Maşakzar - ki seçkin kişi Emir Ebu Cafer Muhammed b. Duşmanzar'ın yakın arkadaşısıdır- (Allah'ın inayeti üzerine olsun), bana o taşın, yukarıda zikrettiğimiz demir kütlenin düşüşüne benzer şekilde Tabaristan Dağlarında gökten düştüğünü söyledi- ancak bu taş şeklindeki (demir değil).

¹⁵ Ancak yapılan araştırmalarda bu konuda yazılmış herhangi bir şiire rastlanmamıştır.

Büyük taşların oluşumunda olduğu gibi, bu da büyük çamur kütlesi üzerinde yoğun bir sıcaklığın etkisiyle muhtemelen aniden oluşur veya yavaşça zaman içinde oluşmaktadır.

Yüksekliğin oluşması:

a. asıl sebeplerden;

b. arizi sebeplerden kaynaklanır.

Asıl sebep, birçok depremde olduğu gibi, depreme sebep olan rüzgarın yerin bir kısmını yerden kaldırmasıyla ilgilidir ve belli bir yükselti oluşur¹⁶. Arizi sebep durumunda, yerin belli parçaları, rüzgarın aşındırıcı hareketi ve toprağın bir kısmını taşıdığı halde, bir kısmını bırakan seller dolayısıyla, boşalırken, diğerleri yerinde kalır; hareket etmez. Sürekli harekete maruz kalan kısım boşalır; açılır; sürekli hareketin açmadığı, bıraktığı kısım yüksek kalır. Sürekli hareket, akış, derin bir vadi şekillendirene kadar ilk şekillendirdiği boşluğu, oyuğu etkilemeğe devam eder; bu sırada diğer kısım aynı şekilde kalır. Bu da kesin olarak bilindiği gibi, dağlar olarak bilinen yapılarıdır; oyuklar ve geçitler bunlar arasında yer alır (İbn Sina bu süreçlerin sürekli olduğunu kabul etmektedir). Yumuşak, topraksı kısımlar oyulur ve taşı kısımlar yükseltiler olarak geride kalır. Zamanın geçmesiyle, kanal kazılır ve gittikçe daha genişler. Bu arada bir kısım nispeten daha yüksekte kalır; bir taraftaki kısım gittikçe oyulurken, diğer taraf yükselir. Bunlar faslın başında zikrettiğimiz, üç değişimin sebepleridir: taşın oluşumu, kütle halinde taşın oluşumu veya birçok taşın şekillenmesi ve yar ve yüksekliklerin oluşumu.

Dağlar, taşların şekillenmesini sağlayan sebeplerden biri yada diğeri vasıtasıyla oluşmuştur ve muhtemelen de, bizim kayıtlarına sahip olmadığımız çağlar boyunca, yavaşça kuruyup, taşlaşan yığılmış çamurlardan meydana gelmiştir. Muhtemelen dünyanın yaşanan kısmı daha önceki dönemlerde henüz iskan edilmemişti ve gerçekten, okyanusların altında idi.

Bundan dolayıdır ki, yani denizin yeri kaplamasından dolayıdır ki, birçok taşlar kırıldıklarında, içlerinde deniz hayvanlarının kabukları vardır, bazı deniz kabukları gibi.

¹⁶ Aristo da *Meteorologica*'sında depremin yerdeki rüzgarların sebebi olduğunu söylemiştir.

Mineral halini alma kabiliyetinin orada, yani taşlaşan çamur içinde olması olanak dışı değildir ve suların da muhtemelen taşlaşırken, sürece yardımcı olması olanak dışı değildir. En olanaklı olan dağların bütün bu sebepler vasıtasıyla şekillenmesidir.

Onlardaki taşın bolluğu, daha sonra anlatılacak olan denizdeki çamurun bolluğunun gereğidir. Onların seçilmesi, elenmesi sellerin rüzgarların onlar arasında yatan maddeleri, şeyleri onun üzerindikileri kazma etkisine sahip olmasındandır, çünkü eğer sen dağların çoğunu muayene edersen, göreceksin ki, onlar arasındaki oyuklar sellerden oluşmaktadır. Aslında bu hareket yüzyıllar boyunca vukuu bulur ve tamamlanır, bundan dolayıdır ki, her bir selin münferit izleri kalmaz; sadece onlardan en sonuncusu gözlenebilir.

Halihazırda birçok dağ iniş safhasındadır ve bozulup parçalanma dönemindedir, çünkü onlar derece derece sulara maruz kalmış, gelişmiş ve şekillenmiştir. Allah onlar üzerinde taşlaşacak büyük miktarda çamurlar getirecek seller vermedikçe ve bu sellerin getirdiği çamurlar taşlaşmadığı takdirde, artık parçalanma dönemi gelmiştir. [Onların benzeri fenomenleri] Ceyhun nehri kıyılarında gözledim. Ancak bu kıyılar pek de dağ olarak adlandırılacak nitelikte değildir.

Suların tehdit ettiği karalardan nispeten daha katı çamurdan olanlar veya daha güçlü taşlaşanlar yada yükseltüler ve yukarıya doğru yükseltüler şeklinde, daha büyük kütleler halinde kalır; diğer kısımlar taşınır, gider.

Dağların içinde bulunan çamur kanallarının, taşlaşmaya konu olan ana maddeden oluşmadığı, fakat, dağların toza dönüşen ve vadileri ve ovaları dolduran *debris*inden oluşmuş ana maddeden meydana geldiğini belirlemek mümkündür. O halde o, üzerinden akan ırmaklarla, şelalelerle ıslanır ve dağları oluşturacak olan taş tabakalarıyla kaplanır veya kaliteli çamurlar oraya taşınır. Aynı zamanda, muhtemelen, denizin eski çamurunun madde olarak, aynı olmaması da mümkündür ve bunları müteakiben onların bir kısmı tamamen taşlaşır; bu sırada bir kısmı taşlaşmadan kalır, ve onun içinde belli bir özelliğin hakim olduğu yumuşak bir taş dönüşür veya sayısız başka sebepler vasıtasıyla böyle oldu.

Yine mümkündür ki, deniz yavaş yavaş dağları ve vadileri oluşturacak olan kara parçaları üzerinde akabilir ve sonra oradan çekilebilir ve böylece, daha vadiye dönüşmeden çamura dönüşebilir. Bir defa çamura dönüşünce,

taşlaşmaya uygun bir duruma gelir ve onun bu şartlarda taşlaşması güçlü ve tam anlamıyla gerçekleşmiştir. Madde taşlaşırken, daha önce taşlaşmış olan kısımlarda dağılma olmuştur. Böylece yumuşayan, nemlenen kısımlar toza dönüşmüştür, ve böylece kendisi de tekrar taşlaşmaya uygun hale gelmiştir. Örneğin, bir tuğlayı ıslatırsanız, suda biraz toprak ve biraz da kil kalır, ve sonra, onları ateşe tabi tutarsanız, tuğlanın nemi artacak ve parçalanacaktır ve toprağa dönüşme meyli artacaktır ve çamur halindeyken, taşlaşması güçlü bir şekilde gerçekleşecektir.

Her defasında denizin alçalmasıyla kara parçasının geride kalması mümkündür, ancak biz bazı dağ tabakalarının üst üste yığılarak oluştuğunu ve bundan dolayıdır ki, onları (dağları) meydana getiren çamurun her defasında tabakalar şeklinde düzenlendiğini görüyoruz. Önce bir tabaka oluşur, sonra farklı bir dönemde, daha sonraki tabaka şekillenir ve ondan önce oluşmuş olan tabakanın üstündeki yerini alır, ve bu böyle devam eder. Her bir tabakanın üzerinde farklı maddeden oluşan bir cevher vardır; bu da tabakaların birbirinden ayrılmasını sağlar. Fakat taşlaşma olduğunda tabakalar arasında kırılma ve parçalanmalar meydana gelir.

Denizin dibine doğru gidildiğinde olduğu gibi, onun çamuru ya tortulaşma ile oluşmuş yada eskiden [tabanı şekillenip], daha sonra tortulaşmayla diğer tabakaları oluşmuş olabilir. Muhtemelen tortu niteliğindeki çamur, dağların tabakalarının parçalanıp ufalanmalarından meydana gelmiştir.

MİNERALLERİN OLUŞUMU KONUSUNDAKİ KISIM

Şimdi sıra mineral cevherlerinin özellikleriyle ilgili bilgi vermeye geldi. Bundan dolayı, biz diyoruz ki, mineral cisimler kabaca dört gruba ayrılır: taşlar, eriyebilen maddeler, kükürtler ve tuzlar¹⁷. Bu şekilde sınıflandırılmasının sebebi şudur: mineral cisimler cevher olarak zayıf ve yapıları kolayca dağılabilir ve birleşebilirler; diğerleri madde olarak güçlüdür. Bu sonuncuların bir kısmı yumuşaktır; bir kısmı yumuşak değildir. Öncekiler ise madde olarak yumuşaktır; bazıları tuz tabiatında ve ısladıklarında kolayca çözülebilirler; şap, vitriol, amonyak tuzu ve yeşil vit-

¹⁷ El-Razi *Kitab el-Esrar* adlı eserinde elementleri altı ana grupta ele almaktadır: Ruhlar (spiritus quatuor); 2. kalevi olanlar (corpora septem); 3. yağlar (lepides tredecim); 4. asidik olanlar (vitriola quinque); nitratlar (Nitra sex) 6. tuzlar (sales undecim) Bu bilgiler el-Razi'nin *Miftah el-Ulum* adlı eserinde verilen açıklamalarla aynıdır. Bkz. Vloten 1895, ss 258-263.

riol gibi. Diğerleri yağ mizacındadır ve sadece ıslatılınca çözülmezler; kükürt ve arsenik sülfür gibi¹⁸.

Cıva ikinci gruba aittir; esas itibariyle yumuşak bir cevhere sahiptir; en azından o tipe benzerlik gösterir.

Bütün yumuşak cisimler eriyebilir; her ne kadar bazen dolaylı yoldan olsa da. En yumuşak olmayan maddeler bile dolaylı yoldan eritilebilir yada en azından yumuşatılabilirler.

Yumuşayabilen maddelerin materyalleri akıcı cevherle topraklı cevherin sıkıca birleşmesinden oluşmuştur, öyle ki, onları birbirinden ayırmak mümkün değildir. Bu akıcı madde ve ısı onda etkin olduktan ve onu pişirdikten sonra soğukla yoğunlaşır, donar. Yumuşayabilen cisimler grubu dahil, bu muamelelere rağmen, bazı mineraller yoğunlaşmaz ve yağ karakterini korur. Çünkü onlar yumuşak olma özelliğindedir.

Doğal olarak oluşan mineral cevherlerinin taşı çeşitlerine göre, oluşan materyal de akıcıdır, fakat sadece soğukla mineraller oluşamaz. Tersine bu cevherlerin yığılması ve donması akıcılığın toprağın içinde kuruluğa dönüşmesi ile olur. Onlar çabuk yağsı bir nemlilik içermez ve bundan dolayı, yumuşak değildir. Ve çünkü kurulukla oluşur; kolayca eriyebileceği bazı fiziksel süreçlere tabi olmadan erimez; erime özelliğine sahip değildir.

Şap ve amonyak tuzu tuz ailesindendir; amonyak tuzu oluşma süreci toprak fazlasından dolayı daha keskindir, ve bundan dolayı, tamamen sub-lime olabilir. O su ile sıcak dumanın birleşmesinden meydana gelmiştir; çok keskin olup, kuruluk vasıtasıyla yoğunlaşmıştır.

Kükürtlere gelince, onların akışkanlığı ısının etkisi altında şiddetli, yoğun bir topraklı ve havalılık baskısına maruz kalır; öyle ki, yağsı bir mizaç kazanır; müteakiben soğukla katılaşır.

Vitrioller tuzsu, kükürtsü ve taşı bir prensipten meydana gelmiştir; eriyebilir cisimlerin (metaller) bazı değerlerine sahiptir. Onlardan kalkanda ve kalkatara benzeyenler, kısmen eriyik, tuzsu ve orada mevcut (her ne tüpte olursa olsun) kükürtsü madde vasıtasıyla ham vitriolleri meydana getirmiştir.

Onun kalkatar ve kalkant şeklinde oluşmuş olanları, kısmen solusyon olan ham vitriollerden meydana gelmiştir. Tuzlu içerik çözülebilir. Koagu-

¹⁸ Bu aslında bir terkiptir.

lasyon metalik bir cevherden (filiz) istenen özellik, yani değer olup, elde edildikten sonra, oluşur. Demir değeri, özelliği karmaşık olur yada sarı renkte oluşur; kalkatar olur. Bakır yeşil renkte cevher haline gelmesi gibi. Cıva son derecede ince ve kükürtlü toprakla karışmıştır; öyle ki, ona kuru bir cisim karışmadıkça partikülleri birbirinden ayırlamaz. O, ele yapışmaz veya içinde bulunduğu kaba çeperine yapışıp, onun şeklini almaz: onun beyazlığı onun akılcığının saflığından kaynaklanmaktadır; onun içindeki topraksı ince maddelerin beyazlığından ve onun hava ile karışmış olmasından ileri gelmektedir.

Cıvanın özelliği şudur: o kükürtsü buharların katılaşmasından meydana gelmiştir. Bundan dolayıdır ki, kurşunla veya kükürtlü buharlarla kolayca katılaşır. Buna ilave olarak, ona benzer olan şey, bütün eriyebilir cisimlerin esas yapısal maddesidir, çünkü hepsi eriyerek cıvaya dönüşebilir. Onların çoğu aslında, ancak, yüksek derecede ısıda eriyebilir, öyle ki, onların cıvası kırmızı görünür. Kurşunun durumunda, konuyla ilgilenen kişinin şüphesi yoktur ki, bu cıvadır, mamafih, o düşük ısıda eriyebilir, fakat erime sırasında yüksek ısıda ısıtılır [Yukarıda da ifade edildiği gibi] onun rengi diğer eriyebilir cisimlerin aynı gibi, parlak kırmızı renktedir.

Bundan dolayıdır ki, yani, onların cevherin özelliğinden dolayıdır ki, cıva kolayca bütün bu cisimlerle birleşir. Fakat bu cisimler kompozisyon olarak, birbirinden farklıdır; bunun sebebi, cıvanın bizzat kendi içindeki değişimidir, veya ne olursa olsun, aynı kısmın (maddenin) rolü olduğu için [bu sonuç elde edilir.]

Eğer cıva safsa ve ne yanarak indirgenmiş ne de saf olmayan, ancak uzmanların hazırladığından daha mükemmel, beyaz kükürdün özelliği ile katılaşmışsa, o zaman ürün gümüşdür. Eğer kükürt betimlenenden daha iyi ve safsa daha beyazsa ve eğer, buna ilave olarak, sert, sıcak, şiddetli, ateşli, ince ve yanmayan özelliğe sahipse, kısacası, eğer, hazırlanan ürün, daha üstün bir yapıya sahipse, o cıva altına dönüşür.

Yine, eğer cıva iyi cevherdense, fakat katılaşan kükürt saf değilse, yanabilme özelliğinin tersine özelliğe sahipse, ürün bakır olacaktır. Eğer cıva kirli ise, temiz değilse, birleşme, yapışma özelliği açısından eksik ve topraksı ise ve kükürt saf değilse, ürün demir olacaktır. Kalaya gelince, onun cıvası muhtemelen iyi özelliktedir, fakat kükürdü bozuktur ve bu ikisinin birleşimi sıkı değildir; metal oluşmuş, ancak keskin bir özellikte oluşmuştur. Kurşun muh-

temelen saf olmayan ağır, çamursu cıvadan meydana gelmiştir ve saf olmayan, zayıf kükürttten oluşmuştur. Bundan dolayı katılığı ve sağlamlığı açısından eksiktir.

Şüphe yoktur ki, simyada her ne kadar simya kaliteleri prensipte aynı değilse de veya doğal olarak biri diğeri ile aynı değilse de, kükürt yoluyla oluşturulmuş, cıvanın katılaşma kaliteleri duyularla idrak edilebilir, fakat onların aralarında hemen hiç benzerlik yoktur. Böylece, şöyle bir inanç ortaya çıkar: onların doğal formasyonu şu yada bu şekilde yer alır. Her ne kadar simyagerler büyük çaba harcamışlarsa da, bu bakımdan doğanın gerisine düşmüşlerdir.

Simyagerlerin iddiasına göre, kesin olarak anlaşılmalıdır ki, her hangi bir türün değişmesi kendi doğasına aykırı bir şekilde oluşturulamaz. Onların türlerini herhangi bir şekilde gerçekten değiştirmek gibi bir güç yoktur. Aslında kırmızı metalin beyaza dönüşmesi, yani renginin açılması, bir nevi boyama yapılması demek olup, mükemmel bir taklit fiilidir. Onlar beyaz metali boyayarak kırmızı yapabilirler veya sarı, altın rengine benzer bir renge boyayabilirler. Beyaz metali istedikleri renge boyayabilirler ve onların birçok kusurundan, karışıklığından kurşunu [ve kalayı] kurtarabilirler. Buna rağmen, bu boyanmış, rengi açılmış metaller de asıl temel mizaçlarını korur, yani doğaları değişmeden kalır; onlar sadece onlarla ilgili hataya sebep olabilecek kalitelere indirgenerek, asıl doğaları saklanır, adeta örtülü hale gelir. Tıpkı kalkand ve amonyak taşında vb. olduğu gibi.

Bu tip işlemlerdeki kesinliğin bir dereceye kadar kararlı olduğu inkar etmiyorum, ancak bertaraf olma veya özel bir farklılaşma ihtimali benim için asla açık ve seçik değildir. Aksine, onun (metalin bir nevinden diğeri dönüşebileceği savı) bana imkansız gibi görünüyor. Mamafih, bir bileşiğin bir diğerine geçmesinin başkaca da yolu yoktur. Duyularla idrak edilebilen bu özellikler, muhtemelen, metalleri türlere ayıran farklılıklar değildir, fakat daha çok arızı veya tesadüfi, bilinmeyen özel farklılıklardır. Ve eğer bir şey bilinmezse, onun meydana gelmesi için veya onun harap edilmesi için yapılacak işlemler nasıl bilinebilir?

[Yukarıda söz konusu edilen] boyaların parçalanması veya koku ve yoğunluk gibi arızı özelliklerin ortadan kaldırılması için, kişinin, sadece onlarla ilgili bilgi eksikliğinden dolayı, bunları inkar etmekte ayak diremesi gerekmez, çünkü onların imkansızlığının ne olduğu konusunda hiçbir delil yoktur.

Muhtemeldir ki, her bir metalin ana maddesinin kompozisyonuna giren elementlerin oranı birbirinden farklıdır. Eğer durum böyleyse, bir metal diğerine, kendi bileşimini bozmadan dönüşemez; gerçekleşmesi istenen kompozisyona bileşimini bozarak, ancak, dönüştürülebilir. Aslında bu işlem birleşmeyi sağlayan erimeden etkilenmez, ve ancak yabancı madde, cevher veya değer (özellğin) bir kısmının girişini sağlar.

Eğer ben istesem, bu konuda söylenecek daha çok şey var, ancak bunun hiçbir yararı olmadığı gibi, burada da gereksizdir.

GREGORYEN KIPÇAKLAR'A DAİR

GÜLNİSA AYNAKULOVA*

Dünya, Kıpçak dilli Ermenilerin emsalsiz etnik grubu hakkında ilk bilgileri Agatangel Krımskiy'in Türkoloji araştırmalarında Türk ve yabancı araştırmacılar için onlarca yıl boyunca ansiklopedik elkitabı rolünü oynamış olan "Tyurki, İh Movi ta Literaturi" adlı kitabından almıştır¹. Ünlü Akademik Krımskiy (1871-1942) daha genç bir araştırmacı iken 1894 yılında XVI.-XVII. yüzyıl *Kamenets-Podolsk* "Ermenilerinin", *Ermeni yazısıyla yazılmış fakat dil bakımından Ermenilerce anlaşılmayan, tahmini olarak Türkçe olan tuhaf metinlerin araştırılması için görevlendirilmiştir*. 30 sene sonra Akademik Ye. A. Krımskiy sözünü ettiğimiz kitapta şunları yazmıştır:

"Galiç-Podolsk Ukraynası'nda Türk dilli Ermeni kolonileri ilk defa, herhalde daha Moğollar zamanında Altın Orda döneminde, yaklaşık XIV. yüzyılda yani takriben Karaimlerin kolonileri, hatta Litvanya Tatarlarının kolonileri ile aynı zamanda meydana gelmiş olsa gerektir. Daha sonraları, XV. yüzyılın sonunda Osmanlı Türklerinin Kefe şehrini ele geçirmeleri ile birlikte (1475) buraya kolonizasyon akını da eklenmiştir. Kefe'li Ermeniler kütleli şekilde Kırım, Kefe şehrini terk etmişler ve Ukrayna'nın Podolya (merkezi Kamenets'tir) ve Galiç (merkezi Lvov'dur) bölgelerinde yaşayan *dindaşlarının* yanına göç etmişlerdir. Günümüzde bu Ermeni kolonistleri artık Türk dilli olmaktan çıkmışlardır; onlar artık diğer yerli ahali gibi Ukraynaca, Rusça ve Lehçe konuşmaktadırlar. Fakat onların, önceleri nasıl ve hangi dilde konuştuklarını XVI. ve XVII. yüzyıllara ait Türk diliyle fakat Ermeni harfleriyle yazılmış çok sayıdaki belgeler açıkça ortaya koymaktadır. Bu literatür, başlıca olarak Ermeni Mahkemesi'nin tutanaklarıdır. Fakat aynı zamanda dinî eserlere ve vakayınamelere v.s. de rastlanmaktadır. XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar muhafaza edilmiş Kamenets-Podolsk Ermeni Mahkemesi'ne ait tam 32 kitap, Kamenets'ten Kiyef'e nakledilmiş ve günümüzde Üniversitenin binasında, Kiyef Eski Kararnameler

* Gazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğr. Gör. Dr. - ANKARA

¹ Krımskiy A.Ye., Tyurki, İh Movi ta Literaturi, Kiyev, 1930.

Arşivi'nde muhafaza edilmektedir. 1894 yılında Moskova Arkeoloji Topluluğu, kendi üyelerinden H.İ.Kuçuk-İoannesov'u Kiyef'e, Kamenets-Podolsk Ermenilerinin bu mahkeme kitaplarını incelemesi için göndermiştir. Kuçuk-İoannesov XVI.-XVIII. yüzyıla ait bu Türkçe karar-namelerden 10-15 tanesini örnek olarak Moskova'ya getirmiş ve Moskova Arkeoloji Topluluğu, içinde F. Korş, S. Sakov ve A. Krımskiy'in bulunduğu bir komisyona, getirilmiş olan bu belgelerin incelemesini havale etmiştir. Bu komisyonun ortak çalışmasının sonucu F. Korş'un 1896 lengvstik tebliğinde ortaya konmuştur..." Bundan sonra Krımskiy, adı geçen komisyonun çalışması ve F. Korş'un tebliği hakkında kısa bir bilgi verdikten sonra bu "Ermeni-Kıpçak dilinin XIII.-XIV. yüzyıl eseri olan Codex Cumanicus'un diline, Lutsk Karaimleri ve Kumuk lehçelerine benzediği"ne dair bilgilerini vermiştir².

Şimdi doğrudan incelemekte olduğumuz konumuza gelecek olursak; Kıpçakça konuşan, Kıpçakça yazı diline sahip olan, Kıpçakça dua eden ve 400 sene önce dünyada ilk defa olmak üzere Kıpçakça bir kitap basan bu Ukraynalı esrarengiz "Ermeniler" kimdi? Bu soruya doğru yanıt verebilmek için Türk boylarından birini oluşturan Kıpçakların tarihî seyrine kısa bir göz atmamız gerekmektedir.

Rusya'da "Polovtsı", Orta Avrupa'da "Kumanlar" ve Doğu'da "Kıpçaklar" olarak bilinen Türk kavminin adı, bin iki yüz seneden fazla bir zaman önce çeşitli dillerde yazılan eserlerde zikredilmeye başlamıştır³. İslam müellifleri ve Rus vakayazıcıları bu Kıpçak-Kumanları, Büyük Bozkıra (Deşt-i Kıpçak= Kıpçak Bozkırı) adını veren çok kalabalık ve güçlü bir kavim olarak bilmişlerdir.

X. yüzyılın ortalarında İrtiş boylarında yaşayan bazı Kıpçak boyları, diğer Türk boylarının tarihinde olduğu gibi, Doğu'da meydana gelen bazı

² Garkavets A.N., Kıpçakoyazıçnıye Armyane i Kıpçakskoye Armyanopismennoye Naslediye XVI-XVII Vekov/ Garkavets A.N., Sapargaliyev G.; Töre Bitügi. Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika i Armyano-Kıpçakskiy Protsessualniy Kodeks. Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594. Almatı, "Deşt-i Kıpçak", "Baur", 2003, s. 757-758; Garkavets A.N., Zagadoçniye Ukrainskiye Armyane, Kotorıye Govorili, Pisali, Molilis po Kıpçakski i 400 Let Nazad Napeçatali Pervuyu v Mire Kıpçakskuyu Knigu/ Garkavets A.N.; Kıpçakskoye Pismennoye Naslediye I. Katalog i Tekstu Pamyatnikov Armyanskim Pismom. Almatı, "Deşt-i Kıpçak", 2002, s. 5-6.

³ Klyastornıy S.G., Sultanov T.İ.; Kazahstan. Letopis Treh Tısaçetiy, Alma-Ata, "Rauan", 1992, s.117.

siyasî oluşumların etkisi ile Batı istikametinde yer değiştirmek zorunda kalmışlardır. Kıpçakların İrtiş sahasından Batı'ya doğru harekete geçmeleri büyük ihtimalle 916'larda Çin'in kuzeyinde ortaya çıkan Kıtay Devletinin faaliyeti ile bağlı olsa gerektir⁴. Kıtaylar kuvvet kazandıkça söz konusu bölgede yaşayan ve esas kısmını Kıpçakların oluşturduğu bazı Türk topluluklarını Batıya doğru itmişler ve bu Kıpçaklar XI. yüzyıldan itibaren İrtiş'ten göç edip Uralları aşarak, bir kısmı Kama-İdil sahası ve Aşağı İdil boyunda yayılmış, diğer bir kısmı da Peçenekler ve Uzlardan boşalan yerleri işgalle⁵ Kuzey Kafkaslara, Kuban boyuna ve Aşağı Don boyuna, oradan da Dnepr istikametine ve daha sonraları Tuna boyuna kadar gitmişlerdir. XI. yüzyılın ikinci yarısında Ryazan, Novgorod-Seversk ve Pereyasavl gibi Rus prenslikleri Kıpçak devletinin kuzey sınırını teşkil etmekteydi. Rus vakayinamelerinde Ruslar ile Kuman-Kıpçaklar arasında geçen savaşlar, çok çeşitli münasebetlerle detaylı bir şekilde anlatılmaktadır ki, adı geçen vakayinamelerde Kıpçaklar ilk defa 1055 tarihinde zikredilmişlerdir⁶. Bu komşuluk 180 yıl kadar sürdüğünden, Kuman-Kıpçaklar ile Ruslar arasında karşılıklı bir tesirleşme süreci yaşanmış ve bu iki kavim adam akıllı kaynaşmıştır. Rus askeri teşkilatında, Rus yaşayış tarzında Kuman-Kıpçakların bir çok tesiri olduğu bilinmektedir. Himayeye sığınmak için Rus prenslerinin de çok defa Kuman-Kıpçakların kızlarını eş olarak istedikleri bellidir. Diğer yandan Hristiyanlığı kabul eden pek çok Kuman ve Tork beyleri, Rus boylarının asilzade zümresinin bir kısmını teşkil etmişlerdir⁷.

Rasovskiy'e göre Kıpçaklar beş bölükten ibaretti: 1-Orta Asya bölüğü, 2-Volga-Yayık bölüğü, 3-Don-Don bölüğü, 4-Aşağı Dnyepir bölüğü, 5-Tuna bölüğü⁸. Kuman-Kıpçaklar birinci sınıf atlı asker olmaları sebebiyle, komşu devletler tarafından ücretli asker olarak sık sık davet edilmişlerdir. Onlar bu sıfatla Lehistan, Macaristan ve hatta Çek (Bohemya) memleketinde de savaşmışlardır. Bu suretle Kıpçakların savaşçı hareket sahaları Orta Asya'da Harezmi sınırlarından başlayarak Kafkaslarda Anadolu sınırları, Doğu Avrupa'da İdil Bulgarları, Rus Knezlikleri, Balkanlar'da Bi-

⁴ Kurat A.N., *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1992, s. 72; Klyashchinskaya S.G., a.g.e., s.130.

⁵ Kurat A.N., *Peçenek Tarihi*, İstanbul, 1937, s. 189.

⁶ Kurat A.N., *Peçenek Tarihi*, s. 183, 188.

⁷ Kurat A.N., *Rusya Tarihi*, Ankara, 1999, s. 39-40.

⁸ Rasonyi L., *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, s. 140.

zans, Orta Avrupa'da Lehistan ve Macaristan'a kadar çok geniş bir sahada cereyan etmiştir⁹. Kumanlardan bir zümre, 1109 yıllarında Ruslarla yapılan mücadele esnasında yenilgiye uğrayarak eski kudretlerini kaybedince 1118'de başbuğları Atrak'ın kumandasında O'nun damadı olan Gürcü Kralı II. David'in daveti üzerine Gürcistan'a gitmiş ve kralın hizmetine girmiştir. Atrak'ın maiyetinde (aileleriyle birlikte 300 bini aşan) kalabalık bir Kuman kitlesi bulunmaktaydı. Gürcü Kralı bunlardan 40 000 kişilik mükemmel bir (daimi) atlı ordu teşkil ederek¹⁰ Kür nehri kuzeyinde ve Şirvan'da yerleşen Türkmenlere hücum etmiştir¹¹. Gürcülerin bu Kuman kuvvetlerine dayanarak Anadolu Selçuklularının hücumlarına karşı koydukları da bilinmektedir¹². Kral, Kıpçakların yardımı ile bütün ülkelerin hükümdarları üzerinde korku ve ürkü yaratmış, onlara büyük darbeler indirmiştir. Kral David 1122 yılında Tiflis şehrini ele geçirmiş ve böylece 400 yıldır aralıksız İslam ve 1068'den beri Selçuklu-Türk şehri olan Tiflis, Kıpçaklar sayesinde ilk defa Apkaz-Kartel Bagrathlıları eline geçip, 1125'te de başkent yapılarak yeniden bir Hristiyan beldesi olmaya başlamıştır¹³.

Kudretli Kıpçakların askeri gücünden yararlanma geleneği daha sonraki Gürcü Krallarının zamanında da devam etmiştir. Özellikle 1184-1214 yılları arasında hakimiyet süren Kraliçe Tamara döneminde, ülkeye çok sayıda yeni göçen Kıpçaklardan faydalanmaya daha da önem verilmiştir. Gürcülerin 1195'te Azerbaycan Atabegi İldehiz ile yapılan savaşlarında, Hristiyan Kıpçaklar'ın hanı Vsvolod'un kardeşi Sevinç'in idaresi altında kuvvetli bir Kıpçak ordusu yardımı gelmiş¹⁴ ve bu yeni gelen Kıpçaklar, bütün Yukarı-Aras, Orta-Aras boylarını, Orta Kür kesimini zapt ederek adı geçen bölgelerde yerleşmişlerdir. Böylelikle Kraliçe Tamara zamanında ve 1195'te ikinci göç kolu olarak sonradan gelen söz konusu Kıpçaklara, onları Kral David zamanında gelenlerden ayırt etmek için "Yeni Kıpçaklar" ve David'in getirttiklerine de "Eski Kıpçaklar" denilmesi adet olmuştur. Bu

⁹ Kurat A.N., *IV.-XVIII. yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri*, s.74-75.

¹⁰ Kurat A.N., a.g.e., s. 83-84;

¹¹ Toğan A.Zeki V., *Azerbaycan, İ.A., C. II.*, İstanbul, 1993, s. 102.

¹² Turan O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara, 1965, s. 174.

¹³ Kırzioğlu M.F., *Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar. İlk Kıpçaklar (M.Ö. VIII.- M.S. VI. yy.) ve Son Kıpçaklar (1118, 1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267-1578). (Ahıska / Çıldır Eyaleti Tarihinden)*. Ankara, 1992, s. 117-118.

¹⁴ Toğan Zeki V., a.g.m., s. 102.

"Yeni Kıpçaklar"ın çoğu, Gürcü-Ortodoks kilisesine bağlı olmakla birlikte bir takımı da, 1200'de feth ettikleri Anı-Şeddadlı Emirliği ülkesindeki Gregoryen-Ermeni mezhebine girmişlerdir¹⁵. Gümrü (1924'ten beri Lenakan) güneyinde ve Elegez (Arakaz) dağı kuzeybatı eteğindeki Ertik kasabası yanında, büyük "Kıpçağ" adlı sırf Ermeni yerli köyünün bulunması ve burada asıl adı "Kıpçak-a Vank" (Kıpçak Manastırı) olup, "Haric-a Vank" da denilen XIII. yüzyıldan kalma çok güzel bir külliye sayılan, sanat değeri yüksek üç kubbe ve ana yapıda iki insan ve bir de kanatlı arslan kabartması bulunan tapınak ile, Elegez güneyinde, yine XIII. yüzyıldan kalma "Aştarak/Eşterek" kasabası kilisesi (Başırtı boyu "Eşterek / Heşterek / İşterek kolunun Kıpçaklar ile buraya gelen topluluğundan kalma), Kars'ın Iğdır İlçesinde (1918'de Ermenilerce Türklere yapılan kırgında halkı kırılıp ıssız kalan) bir "Kuçakh" (Kıwçakh) köyünün varlığı Yeni Kıpçakların Elegez dağı çevresinde ve Aras sağında da yayıldıklarını göstermektedir¹⁶. G. Alişan, R. Açaryan ve E. Hurşudyan'ın ortaya çıkardıkları epigrafi bilgilerine göre, Ermenistan'ın Şırak bölgesi, Artık rayonundaki şimdiki Ariç köyünün eski adı Kıpçaq idi. Hatta "XI. yüzyılda bu köyde bir manastır da meydana getirilmiş olup ona Hpçahavank adı verilmiştir (Ermenice hpçah "Kıpçak"+vank "manastır, keşiş yurdu" demektir). Bu manastır hâla ayaktadır¹⁷.

Görüldüğü üzere, XIII. yüzyıldan itibaren Kür, Aras, Çoruk boylarına yayılarak bir kısmı Gürcü-Ortodoks kilisesine, diğer bir kısmı da Ermeni-Gregoryan Kilisesine bağlandıkları için Türkçe konuştukları halde sırf "haçperest" olmaları sebebiyle bu Kıpçak-Kumanlara, Osmanlılara, Rum/Rumiyân denilmesi gibi "Gürcü" veya "Ermeni" denilmesi adet olmuştur.

Anlaşılan, bu "Ermeni" denilen Hristyan Kıpçaklar, söz konusu bölgelere gelerek burasını yurt edindikten sonra da Anayurtları ile olan münasebetlerini kesmemişlerdir. Yukarıda görüldüğü gibi bu Kıpçaklar, artık daha çok ticarî faaliyetlerde bulunarak, vaktiyle boy boy geldikleri Kafkasya ötesi, Kuzey Karadeniz bölgeleri ve daha ötelerde yaşayan kardeş

¹⁵ Kırzioğlu M.F., a.g.e., s. 136.

¹⁶ Kalabalık Kıpçak boy ve oymaklarından olup 1195'ten sonra Borçalı, Şırak, Gökçe, Revan, Nahçıvan ve Gence bölgelerine yayılarak coğrafyada haura bırakmış isimler üzerine detaylı bilgiler için bakın: Kırzioğlu M.F., a.g.e., s. 136-139.

¹⁷ Garkavets A.N., Kıpçakoyazıçnıye Armyane.../ Töre Bitiği, s. 759.

Türk boyları ve diğer topluluklar ile Doğu Anadolu, Kafkasya bölgeleri halkları arasında kültürel bağların kurulmasında adeta bir köprü rolünü oynamaya başlamışlardır. Elbette, A. Garkavets'in de çok doğru olarak tespit ettiği gibi, Ermenistan'ı terk etmek zorunda kalan pek çok Ermeni de Kırım'da, Besarabya'da uzun zaman Kıpçaklar ile komşu olarak yaşamışlar ve bunun sonucunda Kıpçak dilini öğrenmişlerdir¹⁸. Hatta daha önceleri, Ermeniler daha Ermenistan'da iken Kıpçaklar ile sıkı bir temas içinde bulunmuşlardır. Bu durum şunu gösteriyor ki, Gregoryen-Kıpçaklar denilen bu topluluk etnik bakımdan saf bir ırk veya millettten ibaret olmayıp... ama yine de, dinin, toplum hayatının her yönünü etkileyen ortaçağ fikir ve hayat anlayışının fevkalade önem taşıdığı bu dönemlerde Ermeni-Gregoryen Kilisesine bağlı olmalarına rağmen, Türkçe yazı diline sahip olmaları, iş, eğitim, hukuk dillerinin Türkçe olması durumu, kendi etnik kimliklerine olan sıkı bağlılıklarına işaret etmekte ve bu "Ermeniler"i ezici çoğunluğunu Hristyan fakat Türk asıllı Kıpçakların teşkil ettiğine delalet etmektedir.

Ermeni tarihçileri, Ermenilerin ilk defa Ukrayna (Eski Rusya) topraklarında ortaya çıkışını, başkenti Anı şehri olan Bagrati (886-1045) Ermeni Beyliği'nin çöküşüne bağlamakta, Kiyef'teki Ermeni kolonilerinin başlangıcını da XI. ve XII. yüzyılın ilk yarısına götürmektedirler. Bazı araştırmacılar bu fikirleri için Fedor Dmitriyeviç adlı bir knezin 1062 tarihinde, Ermenileri Rusya'ya göç etmeleri için çıkardığı davet belgesini esas almaktadırlar. Fakat bu belgenin resmi olarak ancak 21 Ekim 1641'de Varşova'da kaydedilmiş olması ve söz konusu belgeyi teyit edecek başka bir belgenin bulunmaması sebebiyle, adı geçen belgenin gerçekliği hakkı da bir kısım araştırmacılar da şüphe uyandırmıştır¹⁹. Kıpçak dilli bu Ermenilerin meydana getirdikleri koloniler, Ermeni, Türk ve Gregoryen-Kıpçak kaynaklarında Mankerman olarak adlandırılmıştır. Kiyef Ermenilerinin gerçekten de koloni olarak adlandırılabilen bir topluluğu oluşturup oluşturmadığını söylemek imkansızdır. Fakat çok daha sonraları, III. Agop'un Kondaki'nda (1410 yılı) Kamenets'te ve diğer şehirlerde

¹⁸ Garkavets A.N., Kıpçakoyazıçnıye Armyane.../ Töre Bitügi, s. 759; Garkavets A.N., Zagadoçnıye Ukrainskiye Armyane.../ Kıpçakskiye Pismennoye Naslediye I, s. 6-7.

¹⁹ Kapral M., Pravovoye Ustroystvo Armyanskoy Obşını Lvova v XIV-XVIII vv. Obzor Dokumentov / Garkavets A.N., Sapargaliyev G.; Töre Bitügi. Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika i Armyano-Kıpçakskiy Protsessualnyy Kodeks. Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594. Almatı, "Deşti Kıpçak", "Baur", 2003, s. 742.

bulunan belirli Ermeni ruhani dairelerinin yanı sıra, -ki çok iyi bilindiği gibi buralarda muhtar Ermeni cemaatleri bulunmaktaydı, -Kiyef ruhani dairesi de zikredilmiştir. XVI.-XVII. yüzyıllarda Kiyef'te artık böyle muhtar cemaat yoktu, ama Kiyef'te Ermenilerin kendi kiliseleri mevcuttu.

1356 Magdeburg İmtiyazı'nda belirtilen millî topluluklar arasında (Ukraynalılar, Ermeniler, Yahudiler, Tatarlar, Saratsiler) sadece Ermeniler, idare muhtariyeti ve mahkeme usulü gibi kendi muhtar organlarını düzenleme imkanından azami bir şekilde istifade etmeyi bilmişlerdir. Ermenice yazılmış, Kilise karakterini taşıyan XIV. yüzyılın 60-80'li yılların diğer belgelerine göre Lvov'da, gelişmiş sosyal ve kilise yapısına sahip oldukça kalabalık Ermeni cemaatleri bulunmaktaydı. 1379 ve 1380 yıllarında "şehirde ve şehir surlarının dışında yaşayan Ermeniler, Leh ve Macar krallarından kendi hukukî statülerinin onayını elde etmişlerdir. Topluluk "kendi gelenekleri ile; voyt yapısı, piskoposları, kiliseleri ve bütün diğer yarar ve hukukları ile" muhafaza edilmekteydi. Lvov ve Galiç Rusyası'nın Leh krallığı idaresi altına geçmesiyle Ermeniler, Vladislav II. Yagayla'ya da 1379 ve 1380 tarihli bu iki hukuk imtiyazlarını onaylatma imkanı elde etmişlerdir²⁰.

Ermeniler Podolya ve Galiçya'ya Moldavya, Vlahya ve Kırım'dan geliyorlardı. Onların başlıca yerleşim yerleri Akkerman, Seret, Suçova, Hotin ve Yassı idi. Kırım topraklarında en kalabalık Ermeni kolonisi XI. yüzyılın ortasında kurulan Kefe şehrinde idi. Ermeni şahitleri, XV. yüzyılın ikinci yarısında burada 35-40 bin Ermeninin bulunduğundan söz etmektedirler. Diğer bir önemli Ermeni kolonisi de Sudak'ta idi. Aynı zamanda, Kozlev, Karasubazar, Akmescid, İnkerman, Surhat vs.de de Ermeni kolonilerinin bulunduğundan söz edilmektedir.

Yukarıda sözü geçen katolikos III. Agop'un Kondakı'nda, Kiyef ve Kamenets ruhani daireleri haricinde, Lutsk'ta, Vladimir'de ve aynı zamanda günümüzde Romanya sınırlarında bulunan Suçova ve Seret şehirlerinde de Ermeni ruhani dairelerinin bulunduğundan söz edilmektedir. Daha sonraları Sadok, Baronç ve T. Gromnitskiy'in bilgilerine göre Ukrayna'nın 70'ten fazla şehir, kasaba ve köyünde pek çok "Ermeni" yerleşim yeri teşekkül etmiştir²¹.

²⁰ Kapral M., a.g.m.,.../ "Töre Bitiği", s. 742.

²¹ Garkavets A.N., Kıpçakoyazıcnıye Armyane.../ Töre Bitiği, s. 760; Garkavets A.N., Zagadoçniye Ukrainskiye Armyane.../ Kıpçakskoye pismennoye Naslediye I, s. 7.

Bütün bu Ermeni yerleşim yerleri arasında en büyüğü Kamenets kolonisi idi. Eğer Lvov'da 60 Ermeni ailesi bulunuyorsa, görgü şahitlerinin bilgilerine göre Kamenets'te 300 aile bulunmaktaydı. Fakat yerli mahkeme ve kararname kitaplarındaki bilgilere göre bundan çok fazla aile bulunmaktaydı. Burada şehir belediyesi ile birlikte, şehir çarşısı, kiliseler, mağazalar, fakirler barınağı, hamamlar vs. bulunduran şehrin 3/4 kısmı Ermenilere ait idi. Kamenets Ermenileri su değirmenleri, köyler, çiftlikler, arı kovanları sahipleri olup, ayrıca gümrükleri kiralamakta ve özel ihtisaslaşmış zanaatlara, muhtar sivil ve dinî teşkilatlara, atölyelere, kardeşlik niteliğindeki sosyal derneklere, okullara vs. sahip idiler. Genel olarak bunlar, büyük, itibar sahibi olan iyi teşkilatlanmış sağlam bir şehir topluluğu idi.

Bu "Ermeniler", Mhitar Goş'un XII.-XIII. yüzyıl Kanunlar Mecmuası'nın yerli Kıpçak-Leh versiyonuna göre şüphesiz davacı veya davalı da oluyorlardı. Söz konusu Kanunlar Mecmuası'nın Lvov Ermenileri için, yeni ve yerli şartlara göre düzeltmeler yapılan ve ekler içeren Latince metni, Leh Kralı Yaşlı I. Sigizmund tarafından 5 Mart 1519 yılında onaylanmıştır. Mahkeme Usulü de, Lvov'da Gregoryen-Kıpçak dilinde tanzim edilmiş 1523-1594 Mahkeme Usulü Kanunu'na göre nizamaya koyulmaktaydı. Mahkeme Usulü Kanunu'nun nihai redaksiyonu 1601-1604 yıllarında gerçekleştirilmiş olup bunun 40 veya daha fazla nüshası bilinmektedir. Lvov Ermenileri, mahkeme işlerini başında bir Ermeni voytunun bulunduğu kendi mahkemelerinde görüyorlardı. Fakat IV. Kazimir'in 1469 kararnamesiyle bu mahkemenin yetkisi Leh yargı yetkisi lehine sınırlandırılmıştır. Buna göre, Lvov Ermeni Mahkemesi reisinin mükellefiyetleri şehir voytuna verilmiş, üstelik dört sivil ve ceza maddesine göre Lvov Ermenileri, genel olarak Leh mahkemesine tabi duruma getirilmişlerdir. Başında şehir voytu bulunan Lvov Ermeni ceza mahkemesi bu şekilde 24 Mart 1784 tarihine kadar varlığını sürdürmüştür. Lvov'da 1444'ten 1734 yılına kadar, sözünü ettiğimiz mahkemeler ile birlikte, başında bir piskoposun bulunduğu Ermeni ruhani mahkemesi de faaliyet göstermekteydi. Bu mahkeme, nikâh, miras işleri vs. gibi çeşitli ruhani işlere bakmaktaydı.

Şimdi, 5 Mart 1519'da Leh Kralı I. Yaşlı Sigizmund tarafından onaylanmış Gregoryen-Kıpçak Kanunlar Mecmuası'na ve Mahkeme Usulü'ne gelecek olursak: Kanunlar Mecmuası üç bölümden oluşmaktadır. Bunlar:

giriş, sivil kanunlar ve çoğu zaman yargılama niteliğini taşıyan *ek maddeler*'dir. Kıpçakça elyazmalar, Arnavut Katoligosu Stepannos'un ricası üzerine 1184-1213 yıllarında Mhitar Goş tarafından iş bu Kanunlar Mecmuası için yazılan Giriş'i kelimesi kelimesine tekrar etmektedir. Leh ve Kıpçak varyantlarının sivil maddelerinin büyük kısmı da Mhitar Goş'un Kanunlar Mecmuası'nın ilgili maddelerini hemen hemen aynen ihtiva etmekte ve bu Kanunlar Mecmuası'nı düzenleyenlerin aynı sınırlayıcı ilavelerini içeren Lehçe ve Kıpçakça metinler de birbirleriyle uyumlu görünmektedir. Bu çerçevede, söz konusu eserden Ermeni Kanunlar Mecmuası'nın Leh-Kıpçak versiyonu şeklinde söz etmek mümkündür. Diğer konularda, Kıpçak elyazmaları özgündür ve bundan ötürü Kıpçak metni hakkında, bir yandan Ermeni Kanunlar Mecmuası'nın fikir ve hukuk esaslarının gelişmesi sonucunda, diğer yandan da yerli hukuk (Rus hukuku, Magdeburg veya Alman hukuku, Büyük Kazimir'in Statutları, Litvanya knezlerinin, Macar ve Leh krallarının imtiyazları) belgeleri ve düsturlarının gelişmesi sonucunda meydana gelmiş *bağımsız bir hukuk eseri* olarak söz etmek mümkündür. Kıpçak Kanunlar Mecmuası hem Lvov'da, hem Kamenets-Podolsk'ta olmak üzere çeşitli dönemlerde, çeşitli insanlar tarafından defalarca yenilenmiş ve yeniden yazılmıştır. Kopyacılar Mhitar Goş'un nasihatlerine uyarak ilk metni düzeltmişler, redaksyonunu yapmışlar ve zamanın taleplerine uyarak yeni hukuk esaslarını ilave etmişlerdir.

Kanunlar Mecmuasında, ana maddelere geçmeden önce, dikkat çeken şu ilk 10 madde yer almaktadır:

1) *Burungisi, ki pampasel etârlâr bizni, ki tôrâlâri (kanunları) yohtur.* (Birincisi, bizim kanunlarımızın olmadığına dair bizi kötüleyenler hakkında).

2) *Ekinçi, ki ne üçün emdi yazdıq, ya kimnih priçinasından.*

(İkinci, neden biz şimdi yazdık, veya kimin sebebiyle yazdık).

3) *Üçünçi, nişan küçünüh barça tôrâlârnih.*

(Üçüncü, bütün kanunların fevkalade gücü hakkında).

4) *Dörtünçi, ki kimlâr tôrâçilâr bolmah kerâk.*

(Dördüncü, kimlerin töreci olması lazım).

5) *Beşinçi, ki ne nemâdir törâ, ya kimgâ törâ bolmaq, ya törâni kimgâ simarlamaq kerâk.* (Beşinci, töre ne demektir, kimin töre olması veya töreyi kime emanet etmek gerek).

6) *Altınçi, ki ne türlü tiyar bolmaqa törâçilârgâ ya zahotcalârgâ.*

(Altıncı, törecilerin ve davacıların nasıl davranmaları lazım).

7) *Yedinçi, tanihlâr üçün, ki nedir alarnih inanlâri.*

(Yedinci, şahitler hakkındadır ki onlara nasıl güvenilir).

8) *Sekizinçi, ant üçün, ki ne türlü bolmaq kerâk, ya kimgâ berilir ant.*

(Sekizinci, ant hakkında; ant nasıl olmalı ve kimler tabi tutulmalıdır).

9) *Toğuzunçi, ki tiğmâstir k'risdanlârgâ dinsizlâr alnina barmaqa törâgâ.*

(Dokuzuncu, Hıristyanlara hak aramak için kâfirlerin töresine başvurmak yakışmaz).

10) *Onunçi, ki haysi bitiklârdân yığdıq, ya haysi millâtlârdân aldıq törâlârnî.*

(Onuncu, hangi eserlerden yararlandık veya hangi milletlerin törelerini aldık)²².

Bu maddelerin birer birer ve teferruatlı bir şekilde açıklanması yapıldıktan sonra ana ve ek maddelere yer verilmiştir. Konu uzmanları ve araştırmacıların fikrine göre, Kanunlar Mecmuası'nda ve ilk başta Kıpçak dilinde tanzim edilmiş 1523-1594 Mahkeme Usulü Kanunu'nda kullanılan, derin bir şekilde hazırlanmış Kıpçakça özel terminoloji, Göktürk, Gök Tanrı, dönemine kadar giden Kıpçak hukuk geleneklerinin sürekliliğini ortaya koymaktadır²³.

²² Garkavets A.N., Transkriptsiya Kıpçakskogo Teksta 1523 Goda po Rukopisi 1916/ II Natsionalnogo İnstituta İmeni Ossolinskih, Vroslav, Polşa, i Yego Perevod na Russkiy./ Garkavets A.N., Sapargaliyev G.; Töre Bitiği. Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika i Armyano-Kıpçakskiy Protseessualniy Kodeks. Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594. Almatı, "Deşt-i Kıpçak", "Baur", 2003, s. 17.

²³ Garkavets A.N., Sapargaliyev G., Predislaviye / Töre Bitiği. Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika i Armyano-Kıpçakskiy Protseessualniy Kodeks. Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594. Almatı, "Deşt-i Kıpçak", "Baur", 2003, s.4.

Ermeni-Kıpçak Kanunlar Mecmuası ve Mahkeme Usulü Kanunu'nun yazıldığı dil üzerinde duracak olursak; Kanunlar Mecmuası'nın tercümanları kendi ana dilleri olan Kıpçak diline bazen *Tatarca* demektedir. Bu durum Kıpçak dilinin, Moğol-Tatar istilasından sonra her yerde artık *Tatarca* olarak adlandırılmaya başlamış olmasıyla ilgilidir. Söz konusu dilin taşıyıcıları her şeyden önce, kendi dillerini, adı geçen eserin orijinalinin yazıldığı Ermeni dilinden ayırmak amacını gütmüşlerdir²⁴. Dil uzmanları bu Gregoryen-Kıpçak dilinin, menşe bakımından Kırım muhitinin Kıpçak-Kuman dillerinden birini teşkil ettiğini, yapı özellikleri bakımından da Karaimce'nin Trakay ağzına, Kumanca'ya, Kıpçak-Urum ağzına ve Kırım Tatarcasının dağlık bölgesi ağızlarına benzediğini belirtmektedir²⁵. Eğer Mısır Memlüklerinin, Altın Orda ve Harezmi ahalisinin yazılı eserlerinde bulunan sonraki dönem Oğuzca ve Arapça-Farsça katmanlar dikkate alınmazsa bu Kıpçakça, sözünü ettiğimiz eserlerin diline son derece benzerlik göstermektedir²⁶. XVI-XVII. yüzyıllarda başta Kamenets-Podolsk ve Lvov'da olmak üzere, ama aynı zamanda Ukrayna, Lehistan, Moldavya, Vlahya ve Küçük Asya'daki "Ermeni" koloni temsilcileri tarafından tanzim edilmiş bu eserin dili, yukarıda belirtilen sebeplerden dolayı bilimsel tanımlamada Kıpçak dili olarak belirtilmektedir²⁷. Ayrıca, Ermeni yazısıyla yazılmış, iş hayatı ile ilgili, dinî hayatla ilgili, eğitim hayatı ile ilgili eserlerin dili olarak bilinen bu dil, bilimsel olarak, Ermeni alfabeleriyle yazılmış eserlerde muhafaza edilen *Ermenilerin muayyen grubuna özgü bir dil olarak da nitelendirilmektedir*²⁸.

Elbette, bu Gregoryen-Kıpçakların muhtarlığının bağımsızlığı çoğu hallerde Ukrayna'da bulunan Ermeni-Gregoryan Kilisesi'nin bağımsız durumuyla ilgiliydi. Bundan dolayı Leh-Katolik Patrikliği, Vatikan'ın desteğine dayanarak ve her vasıtaya başvurarak Lvov ve Kamenets Ermenilerini Roma Katolik Kilisesi'yle birleştirmek, kendi tarafına çekmek için çeşitli teşviklerde bulunmaktaydı. Fakat Kamenets Ermenilerinin büyük kısmı yine de bu birliği kabul etmemiştir. 1672-1692 yıllarında şehir Os-

²⁴ Garkavets A.N., Kıpçak yazıçılığı Armyane.../ Töre Bitiği, s. 766.

²⁵ Garkavets A.N., a.g.m.... / Töre Bitiği, s. 767.

²⁶ Garkavets A.N., Konvergentsiya Armyano-Kıpçakskogo Yazıkı k Slavyanskim v XVI-XVII vekov. Kiyev, "Nauka-Dumka", 1979, s. 5.

²⁷ Garkavets A.N., Kıpçakskiy Yazıkı: Kumanskiy i Armyano-Kıpçakskiy. Alma-Ata, "Nauka", 1987, s. 114.

²⁸ Garkavets A.N., Armyano-Kıpçakskiy Yazık.../ Töre Bitiği, s. 767.

manlılar tarafından alındığında burada hâla Ermeni-Gregoryan Piskoposu İoann Berestoviç bulunmaktaydı.

Ermenilerin hukukî, idarî ve kilise bakımından özerkliği, dinî bakımdan ayrı oluşu, onların ülkenin ekonomik hayatında aktif bir şekilde yer almasına, hatta bazen bölgedeki mal mübadelesinin ve istihsalın muayyen dallarının gelişmesine önemli etkide bulunmasına engel olmamıştır, ki bu bölge üzerinden Ukrayna, Beyaz Rusya, Lehistan, Litvanya, Rusya, Tuna Knezlikleri, Türkiye, Kırım Hanlığı, Suriye ve İran arasında yapılan ekonomik ilişkilerin başlıca yolları geçmekteydi.

Kamenets Ermeni Mahkemesi'nin kararname kitaplarında, yerli Ermenilerin ticaret alanında elde ettikleri pek çok imtiyazlardan söz edilmektedir²⁹. Elbette, bu imtiyazlar "Ermenilere", yaptıkları faaliyetleri söz konusu bölgenin devletlerine menfaatler sağladığı için verilmekteydi. "Ermeni" ticareti harp zamanında bile faaliyette olup, savaş yapmakta olan tarafların himayesi altında bulunmaktaydı. Mesela, 1620-1621 Hotin harbi sırasında Osmanlı idaresi tarafından Kamenets Ermenilerine verilmiş muhafaza belgelerinin sayısı 8 ve 13 arasında değişmektedir. Bu belgeler "Ermenilere" Türkiye toprakları ve vasal devletlerin topraklarında mallarıyla engelsiz ve emniyetli bir şekilde hareket etmelerini ve ticarî faaliyetlerini gerçekleştirmelerini sağlamaktaydı. Bu Gregoryen Kıpçak Ermenilerin, ana dilleri olan Kıpçakçaya çok yakın Kırım Tatarcasıyla Osmanlı Türkçesini bilmeleri ve Türk- Tatar işlerinde çok tecrübeli olmaları sayesinde "Ermeniler", tercüman, danışman, müsteşar, aracı, refakatçi, hatta diplomat vasfında sık sık diplomatik hizmetlerde görev yapmaları için celb edilmekteydi. "Ermenilerin" casusluk görevlerinde bulunmaları veya casusluktan şüphe uyandırmaları üzerine de pek çok hadise kaydedilmiştir.

Gregoryen-Kıpçak toplumu şehirdeki önemli ekonomik etkisi ve büyük kârlar getiren doğu ticaretinde oynadığı aktif rolleri sayesinde, Lvov veya diğer şehirlerde Ermeni Voytluğu şeklinde güçlü, hukukî bir özerklik meydana getirmeyi başarmıştır³⁰. Yalnız, 1469 yılındaki Lvov şehir belediye meclisi ile olan mücadelede, ayrı bir mahkeme enstitüsü olan Ermeni Voytluğu görevinin ortadan kaldırılmasına rağmen, Ermeni Özerkliği "karma" mahkemeler şeklinde, -ki bu, şehir voytu ve "Ermeni"

²⁹ Garkavets A.N., a.g.m.,.../ "Töre Bitiği", s. 763.

³⁰ Kapral M., a.g.m.,.../ Töre Bitiği, s. 750.

büyüklerinden oluşmaktaydı,-varlığını korumuştur. XVIII. yüzyılın sonunda Lvov'daki "Ermenilerin" bütün hakları fiili olarak şehrin Leh-Katolik ahalisi ile eşit hale getirilmiştir. Yalnız bu durum, paradoks gibi geliyor olsa da, "Ermeni" toplumu ve milli kültürünün gelişmesine değil, tersine "Ermenilerin" Leh muhitinde eriyip yok olmasına yol açmıştır³¹.

Ukrayna, Lehistan, Moldavya vs. bölgelerde yaşamış ve çeşitli faaliyetlerde bulunmuş bu Gregoryen-Kıpçaklar üzerine atfedilmiş literatürün oldukça çok olmasına rağmen, bu "Ermenilerin" faaliyet alanları, harp sırasında gösterdiği yararlıklar, esirlerin mübadelesi veya geri satın alınmasında oynadığı roller, bununla birlikte ülkenin kültürel hayatının çeşitli dallarındaki; eğitim, tiyatro, mimari, sanat, matbaacılık vs. faaliyetleri derin ve ciddi araştırmaların yapılmasını gerektirmektedir.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, Türk milletinin yüzyıllar boyunca yaşadığı belli tarihi koşullar, ne yazık ki milli hukuk esaslarının yazılı bir şekilde tespit edilmesine ve sağlamlaştırılmasına engel olmuştur. Fakat bu durum Türk milletinin hukukî tasavvurlarının sistematik bir karakter taşımadığı anlamına gelmez. Bunu anlamak için hukuk terminolojisinin incelenmesi, analiz edilmesi kâfidir.

Orta asırlarda Avrasya'nın çeşitli ülkelerinde tanzim edilmiş olan Kıpçakça yazılı belgeler, Türk hukuk tarihi araştırmacıları için ek kaynak olarak değerli katkılar sağlayabilecek durumdadır. Bu bakımdan, 1519-1689 tarihleri arasında Ermeni yazısıyla yazılmış Kıpçakça Kanunlar Mecmuası, Mahkeme Usulü Kanunu, meslekî ve sosyal teşkilatların tüzükleri, dinî ve sivil idare muhtariyetlerinin kararnamelerini içeren Kıpçakça hukukî işlerin muazzam grubu en önemlisidir. Bu eserler arasında, önce Latince'ye, sonra Lvov'lu Kıpçakça konuşan Ermenilerin ana diline çevrilmiş ve 1519 yılında Leh kralı tarafından onaylanmış Ermeni Kanunlar Mecmuası en ehemmiyetlisini oluşturmaktadır. Söz konusu Kanunlar Mecmuasının incelenmesi, Türk halklarının hukuk alanında, milli gelenekler konusu üzerinde, kanunlarının hukuk terminolojisinin gelişmesi için hizmet edecektir.

³¹ Kapral M., a.g.m.,.../ Töre Bitiği, s. 751.

KAYNAKLAR

- 1) Garkavets A.N., Kıpçakskoye Pismennoye Naslediye I. Katalog i Tekstu Pamyatnikov Armyanskim Pismom. Almatı, "Deşt-i Kıpçak", 2002.
- 2) Garkavets A.N., Kıpçakskiye Yazıki: Kumanskiy i Armyano-Kıpçakskiy. Alma-Ata, "Nauka", 1987.
- 3) Garkavets A.N., Konvergentsiya Armyano-Kıpçakskogo Yazıka k Slavyanskim v XVI-XVII vv. Kiyev, "Nauka-Dumka", 1979.
- 4) Garkavets A.N., Zagadoçniye Ukrainskiye Armyane, Kotoriye Govorili, Pisali, Molilis po-Kıpçakski i 400 Let Nazad Napeçatali Pervuyu v Mire Kıpçakskuyu Knigu./ Garkavets A.N., Kıpçakskoye Pismennoye Naslediye I. Katalog i Tekstu Pamyatnikov Armyanskim Pismom. Almatı, "Deşt-i Kıpçak", 2002.
- 5) Garkavets A.N., Sapargaliyev G., Töre Bitiği. Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika i Armyano-Kıpçakskiy Protsessualniy Kodeks. Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594. Almatı, "Deşt-i Kıpçak", "Baur", 2003.
- 6) Garkavets A.N., Kıpçakoyazıçniye Armyane i Kıpçakskoye Armyanopismennoye Naslediye XVI-XVII Vekov. / Garkavets A.N., Sapargaliyev G.; Töre Bitiği. Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika i Armyano-Kıpçakskiy Protsessualniy Kodeks. Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594. Almatı, "Deşt-i Kıpçak", "Baur", 2003.
- 7) Garkavets A.N., Transkriptsiya Kıpçakskogo Teksta 1523 Goda po Rukopisi 1916/ II Natsionalnogo İnstituta İmeni Ossolinskih, Vroslav, Polşa, i Yego Perevod na Russkiy./ Garkavets A.N., Sapargaliyev G.; Töre Bitiği. Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika i Armyano-Kıpçakskiy Protsessualniy Kodeks. Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594. Almatı, "Deşt-i Kıpçak", "Baur", 2003.
- 8) Kapral M., Pravovoye Ustroystvo Armyanskoy Obşini Lvova v XIV-XVIII vv. Obzor Dokumentov / Garkavets A.N., Sapargaliyev G.; Töre Bitiği. Kıpçaksko-Polskaya Versiya Armyanskogo Sudebnika i Armyano-Kıpçakskiy Protsessualniy Kodeks. Lvov, Kamenets-Podolskiy, 1519-1594. Almatı, "Deşt-i Kıpçak", "Baur", 2003.

- 9) Kırzioğlu M.F., Yukarı-Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar. İlk Kıpçaklar (M.Ö. VIII.- M.S. VI. yy.) ve Son Kıpçaklar (1118, 1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267-1578). (Ahıska/Çıldır Eyaleti Tarihinden). Ankara, TTK, 1992.
- 10) Klyashorniy S.G., Sultanov T.İ., Kazakistan. Letopis Treh Tısaçeletiy. Alma-Ata, "Rauan", 1992.
- 11) Krimskiy A.Ye., Tyurki, İh Movi ta Literaturi, Kiyev, 1930
- 12) Kurat A.N., *Peçenek Tarihi*, İstanbul, 1937.
- 13) Kurat A.N., *Rusya Tarihi*, Ankara, 1999.
- 14) Kurat A.N., *IV.-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1992.
- 15) Rasonyi L., *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971.
- 16) Toğan A.Zeki V., *Azerbaycan*, İ.A., II.c. İstanbul, 1993.
- 17) Turan O., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara, 1965.

TARİHİ ERZURUM KENTİ ÜÇ KÜMBETLER VE ÇEVRESİNDE BİR ANALİZ ÇALIŞMASI*

AYŞE SAĞSÖZ - SÜLEYMAN ÖZGEN

1.GİRİŞ

Günümüzde kentlerin ve dolayısıyla kentsel mekanların yaşadığı ve giderek artmakta olan sorunlar; özellikle hızla artan nüfus ve beraberinde gelen yoğun yapılaşma, çevre kirliliği, ekonomik güçlükler, sosyo-kültürel değişim vb. ana başlıklar altında toplanabilir. Kentlerin olumsuz büyüme ve gelişmeleri, toplumların yüzlerce yıllık birikim ve deneyiminin sonucunda sahip oldukları ve kentlerin genel karakterlerini kazanmalarında önemli rol oynayan tarihi-geleneksel çevreleri doğrudan etkilemektedir.

Kuban'ın, toplum sadece bugünü ve yarını ile değil, bütün geçmişi ile tanınıyorsa, geçmişin en görkemli ve kesin görüntüsü bütün bir kent dokusunda yaşar¹, ve Özer'in, değişme, gelişme, yeni aşamalar, bir toplumun, sağlıklı bir toplumun kaçınılmaz yoludur. Ancak, bu yol geçmişimizin değerlerine eğilmeyi, onların yaratılmalarındaki bileşenleri gözden geçirmemeyi gerektirmez. Geçmişimizin ürünlerini, onların yaratılma ortamlarını açıklıkla ortaya koymak, üstelik gelecek için aydınlık bir yol bulmayı da kolaylaştırır², şeklindeki açıklamaları tarihi ve geleneksel çevrelerin önemini daha iyi vurgulamaktadırlar.

Türkiye'de 1970'li yıllardan sonra hızla artan kentleşme sürecine tarihi kentler de katılmış, ancak, düzensiz ve plansız gelişmeler, özellikle kentlerin çekirdeğini oluşturan tarihi merkezlerde, geri dönüşü olamayacak yaralar açmıştır. Bu olumsuzlukların son 10 yılda daha yoğun yaşandığı kent, zengin bir kültürel mimari mirasın yanı sıra, Mustafa Kemal Atatürk'ün Anadolu'yu Kurtuluş savaşına hazırlarken 23 Temmuz 1919'da burada ünlü Erzurum Kongresini yapmasından dolayı, Türk tarihinde önemli bir yere ve üne sa-

* Çalışmalar süresince ilgi ve desteklerini esirgemeyen Erzurum halkına şükranlarımızı sunarız.

¹ Kuban, D., "Evleri ve Kentleri Niye Korumalı? İstanbul'dan Göreme'ye Kültür Mirasımız", *Milliyet Gazetesi*, 1984.

² Özer, B., Tarih-Gelenek ve Çağdaş Mimarlık, *Yapı Dergisi*, Sayı 52, 1983.

hiptir³. Bu denli tarihi, kültürel ve sosyal birikime sahip bir kentte incelenmesi, öğrenilmesi ve en önemlisi geleceğe aktarılması gereken mimari değerler bulunmaktadır.

Coğrafi konumu ile önem taşıyan Erzurum, eski çağlardan beri yerleşme yeri olma niteliğini koruduğundan, gelip geçen tüm kültürler, burada izlerini bırakmışlardır. Ancak, hızlı ve yeni kentleşme sürecinin devam etmesi nedeniyle tarihi doku giderek yok olmaya başlamıştır⁴. Kaynak eserlerde Yukarı Fırat havzası olarak adlandırılan Erzurum'un tarihi, MÖ. 4000 yıllarına dayanmaktadır. Uzun ve eski tarihi boyunca Erzurum: Hurriiler, Urartular, Sakalar, Medler, Persler, Partlar, Romalılar, Bizanslılar, Emeviler, Abbasiler, Selçuklular, Moğollar, İlhanlılar, Karakoyunlular, Timurlular, Akkoyunlular, Safeviler ve Osmanlılar'ın egemenliğinde kalmıştır. Şehirde bulunan Roma dönemi eski eserlerinden çok az kalıntı vardır. Mevcut eski eserlerin hemen hepsi Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerine aittir⁵. Geleneksel konutlar ise 19. Yüzyıla ait olup, Osmanlı Dönemi'nden kalmadır.

2.ARAŞTIRMA : Alandaki tarihi eserlerin tanıtılması ve geleneksel sokaklar-konutların analizi

Çalışma alanı olarak seçilen Üç Kümbetler ve çevresi, (Şekil 1). Erzurum kentinin en eski yerleşim bölgelerinden biridir. Bu alanın seçilmesindeki önemli etkenler, tarihi ve geleneksel kent öğelerinin; dini yapılar, geleneksel konutlar, sokaklar, tarihi çeşmelerin, vb. günümüze orijinal halleriyle ulaşabilmeleri ve kullanılabilir durumda olmaları olarak açıklanabilir.

Çalışmanın amacı, araştırma alanına yakın geleneksel konutların özellikle son beş yılda hızlı bir yok olma sürecine girmiş olması ve zamanla bu alanı da kapsayabileceği endişesinden kaynaklı olarak, mevcut örneklerin en azından belgelenmesi ve geleceğe aktarılması olarak açıklanabilir. Araştırma, alandaki tarihi eserlerin tanıtılması, rölöveleri yapılan geleneksel sokaklar-konut örneklerinin analizlerinin yapılarak, sonuç bölümünde değerlendirilmesi aşamalarından oluşmaktadır.

³ <http://www.byegm.gov.tr/yayınlarımız/TURKHABER/90/T54.htm>.

⁴ Arû, K. A., *Türk Kenti-Türk Kent Dokularının İncelenmesine ve Bugünkü Koşullar İçinde Değerlendirilmesine İlişkin Yöntem Araştırması*, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul, Nisan 1998.

⁵ Tuğlacı, P., *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Gazetesi Yayınları, 1985.

2.1. Üç Kümbetler ve çevresindeki tarihi eserler

Üç kümbetler Erzurum Çifte Minareli Medrese ile Ulu Caminin güneyinde yer almaktadır. Yakın çevresinde yöre için özellikle dini açıdan önemli tarihi yapılar bulunmaktadır; Mehdi Abbas Türbesi, Rabia Hatun Türbesi ve kümbetlerin hemen kuzeyinde Gürcü Mehmet Paşa Camii ve bunların yakınında yer alan Gürcü Mehmet Paşa Çeşmesi, Rabia Hatun Çeşmesi ve tek mezar ve adını taşıyan tek mezar sokak çeşmesi .

Üç Kümbetler: Aslında Emir Saltuk Kümbeti, II.Kümbet , III. Kümbet ve Mehdi Abbas Kümbeti olmak üzere dört adet kümbetten oluşmasına rağmen, Emir Saltuk Kümbeti, II.Kümbet ve III. Kümbet'in yakın mesafelerde olmaları ve belirli bir alanla sınırlanmış olmalarından dolayı, alan bu üç eseri vurgulayan isimle anılmaktadır, (Resim 1,2).

Emir Saltuk Kümbeti: Kesin tarihi bilinmeyen kümbetin XII. yüzyılın sonlarında Saltuklu Hükümdarı İzzeddin Saltuk adına yapıldığı sanılmaktadır. Kümbetin iki renkli kesme taştan oluşturulmuş abidevi yapısı ve sağlam mimarisi göze çarpar. Altta her cephesi üçgen bir alınlıkla sonuçlanan sekizgen, üstte silindirik tambur ve dıştan iki katlı kümbet bu özellikleri ile Anadolu kümbetlerinden farklıdır⁶. Bir orta sütuna dayanan çift yuvarlak kemerli sağır pencereler, alt kenarlardan silmelerle birbirine bağlanarak, her cephenin ortasından tekrarlanır. Yalnız giriş yuvarlak kemerli bir kapı vardır⁷. Sekizgen planlı türbenin en karakteristik tarafı bütün yüzlerin üçgensel bir kornişle bitmesi ve bu kornişin güçlü bir zigzag hareketi ile yapı çevresini dolanmasıdır. Bu ağır zigzag kornişin üzerinde, yapı silindirik olarak yükselir^{8,9}, (Şekil 2), (Resim 1,2,3,4,6).

II.Kümbet: Emir Saltuk Kümbetinin güneydoğusundaki silindirik gövdeli anonim kümbetin XIV. yüzyıldan kaldığı sanılmaktadır. Silindirik gövdeden kaideye geçiş, kalın bir silme ile belirlenmiştir. Kapısı kuzeye açılan yapıda, kible yönünde bir mihrap, doğu ve batı yönlerine gelecek

⁶ Ank, M. O., *Turkish Art and Architecture*, Turkish Historical Society Press, Ankara, 1985, s.55.

⁷ Aslanapa, O., *Türk Sanatı*, Remzi Kitabevi, Birinci Baskı Evrim Matbaacılık Ltd., İstanbul, 1984, s.156.

⁸ Kuban, D., *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, YKY yayınları, İstanbul, 2001, s.217.

⁹ Ünal, R.H., *Les Monuments Islamiques Anciens de la Ville D'Erzurum et de sa Région*, Préface de Janine Sourdel-Thomine, Depositare Librairie Adrien Maisonneuve, Paris, 1968, s.103.

şekilde dört pencere mevcuttur. İçten kubbe, dıştan konik külahlâ örtülmüştür. Dış yüzde kalın silmelerde meydana gelen ve alttan birbirine bağlanan on bir süsleme kemeri yer almaktadır. Külâh saçağında da bir dizi hurma yaprağı şekli mevcuttur¹⁰, (Şekil 3), (Resim 1,5,6).

III. Kümbet: II. Anonim kümbetin kuzeyinde bulunan bu yapıda XIV. yüzyıldan kalmış olduğu düşünülmektedir. Köşeleri pahlanmış yüksek bir kare kaide ile içten kubbe, dıştan piramidal külâh ile örtülü on iki yüzlü gövdeden meydana gelir. Kuzeyde mukarnas kavsaralı bir kapı (kavsara; kemer ve tonozların iç bükey bir yüzey meydana getiren iç kalınlıklarına verilen ad)¹¹, doğu ve batıda birer pencere mevcuttur. Kare planlı, çapraz tonozlu mumyalı kısmına, kuzeyden bir kapıyla inilmektedir. Ancak, bu kapı sonradan örülmüştür. Kaval silmelerle sınırlanan gövdenin her yüzü, köşelerde çifte sütuncelerle, yine kademeli silmelerden oluşan sivri kemerli, sathi nişler şeklinde düzenlenmiştir. Kasnak niteliğindeki silindirik üst kısmında kesme kırmızı tuğlalarla düğün motifli geometrik süsleme şeridi yer almaktadır¹², (Şekil 4), (Resim 1,5,6).

Rabia Hatun Türbesi

Hasan Basri Mahallesinde Üç Kümbetlerin 350 m. kadar güneydoğusunda bulunmaktadır. Kesin tarihi ile, Rabia Hatun adının nereden geldiği bilinmemektedir. Mimari üsluba göre XIII. yüzyılın sonlarına tarihlendirilir. Zamanla harap olmuş, son yıllarda gövde kısmı onarılmıştır. Dıştan onikigen, içten silindirik bir planla ele alınan yapı, mumyalık ve gövde kısmından oluşmaktadır. Tamamı düzgün kesme taşla örülmüştür. Kümbete, kuzeyden bir kapıyla girilmektedir. Ancak, kapı, yapı etrafında yapılan zemin düzeltmeleri nedeniyle, günümüzde zemin seviyesinden çok yüksekte kalmıştır. Mumyalığa inen kapı ise sonradan örülmüştür. Dış mi-maride, köşelerde alttan birbirine bağlı burmalı sütunceler şeklinde yükselen silmelerin meydana getirdiği kemerler yıkılmıştır, ¹³(Resim 7,8).

Mehdi Abbas Kümbeti

İçine girilemeyen kümbet, Emir Şeyh Mahallesinde Narmanlı Camii yakınında Kümbet Sokakta yer almaktadır. Kitabesi olmayan yapının XIV.-

¹⁰ Ünal, R.H., a.g.e. s.110.

¹¹ Hasol, D., a.g.e.

¹² Ünal, R.H., a.g.e., s.115.

¹³ Ünal, R.H., a.g.e., s.125.

XV. yüzyıllardan kaldığı sanılmaktadır. Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından 1973 yılında tamir edilmiştir. Kesme taştan yapılan kümbet, içten sekiz, dıştan onaltıgen bir plana sahiptir. Külaha geçişteki silmeden başka süslemesi yoktur, (Resim 9a-b).

Gürcü Mehmet Paşa Camii

Saltuk Oğullarından Sultan Melik tarafından yaptırılan eski mescidin harap olması üzerine 1648 tarihinde Gürcü Mehmet Paşa tarafından yeniden yaptırılmıştır. Önünde altı ahşap sütuna oturan düz damlı bir son cemaat yeri vardır. Minare, beden duvarına kadar yükselen taştan bir kaideye sahip olup, gövdesi tuğladandır, (Şekil 6), (Resim 10), Yakın dönemde yapılan restorasyonla moloz taş duvarlar üzerine toprak dam örtülü olan camiinin çatısı beşik formunda yapılarak, üzeri kiremitle kaplanmış ve eskiyen son cemaat yerindeki korkuluklar ile çatı saçağındaki ahşap elemanlar yenilenmiştir.

Çeşmeler

Çeşme kelimesi Osmanlı Dönemi çeşme kitabelerinde 'Çeşme-i ab-ı zülal', Çeşme-i kevser', Çeşme-i dilküşa' v.b. şekilde kullanılmıştır¹⁴. Osmanlı şehirciliğinde, şehrin en uzak mahallelerine kadar su getirilmesi önemli bir amaç olarak belirlenmiştir. İslamiyetin suya büyük önem vermiş olmasından kaynaklı olarak; bazen tek başına bir konutun cephesinde ya da bir meydana, bazen de bir külliye'nin köşesine yaptırılan çeşmelerle hem dua kazanmak hem de sosyal bir ihtiyacın karşılanması amaçlanmıştır. Bu nedenle hemen her köşe başında, her sokakta yeteri kadar, hatta yeterinden fazla sayıda çeşme ile karşılaşmaktadır. Kentte tarih içinden süzülüp gelen ve orijinal mimarilerini koruyan çeşme örnekleri, gittikçe azalmaktadır. Çalışma alanındaki çeşmeler, Rabia Hatun (Rabia Ana) Çeşmesi ve Mehmet Ketûda (Gürcü Mehmet Paşa) Çeşmesi'dir.

Yapım yılı XVII Yüzyıla tarihlenen Rabia Hatun (Rabia Ana) Çeşmesi, bir meyden çeşmesi niteliğinde olup, dikdörtgen blok şeklinde, düzgün kesme taş malzemeden inşa edilmiştir. Sivri kemerli taş nişine sahiptir ve niş içinde büyükçe bir tas yuvası yer alır. İki lüleden akıtılan su, bir lülenin iptaliyle teke düşmüştür. Lülelerin yerleştirildiği blok taşla üzerindeki taşın alt kısmı tahrip edilmiştir. Çeşmenin üstünde saçak yer alır. Kemerin oturduğu

¹⁴ Arseven, C.E., *Sanat Ansiklopedisi*, C.I, İstanbul, s.388.

taşlar birer başlık şeklinde düzenlenmiş olup, tekne kısmı sadedir¹⁵. (Resim 11).

Mehmet Ketûda (Gürcü Mehmet Paşa) Çeşmesi, Üç kümbetlerin karşısında yer alır. Çeşme kemerinin altındaki mermer kitabe sülûs harflerle yazılmıştır. Dikdörtgen boyutlarda sivri kemerli nişe sahip çeşmenin her iki yanını oluşturan blok taşlar üzerine kemer örülmüştür. Kemerin aynalığında kitabe yer alır. Üstte üç yandan dışa taşıntı yapmış bir saçak bulunur¹⁶, (Resim 13, 14).

Tarihi eser niteliğindeki, Üç Kümbetlerin hemen doğusunda yer alan tek mezar ve adını taşıyan tek mezar sokak çeşmesini de ayrıca belirtmek gerekir. Yapım yılı XX. Yüzyıl olan ve kesme taştan yapılmış çeşmenin mimari bir özelliği bulunmayıp, suyu tek lüleden akar. Hemen arkasında yer alan mezara ait bilgi bulunmamasına rağmen, halk arasında oldukça saygı görmektedir, (Resim 12). Erzurum genelinde camii girişi ya da avlu kenarına bitişik, meydanlarda, türbelere yakın ya da bitişğinde, mahalle içinde ve bazen yapıların ya da bahçelerin duvarlarında, surlara bitişik vb. alanlarda pek çok sayıda çeşme bulunmaktadır ki bunlarla ilgili, en temel ve eski kaynaklardan İ.Hakkı Konyalı ve Mehmet Nusret'in yayınlarına bakılabilir^{17, 18}.

2.2.Çalışma Alanında yer alan Geleneksel Sokaklar - Konutların Analizi

2.2.1 Sokak Tipleri-Sokak Oluşumunu Etkileyen Elemanlar ve Özellikler

Sokak, kısaca dar kent içi yolu olarak tanımlanabilir. Tek yapıdan sokak dokusuna geçildiğinde, organik, daralıp genişleyen, yer yer meydancıklar oluşturan geleneksel sokaklarda farklı yükseklikteki evlerin konumlanmalarındaki hareketliliğin de etkisiyle üç boyutlu, çok sayıda dikey, yatay, eğik, eğrisel düzlemde oluşan yüzeylerle karşılaşmaktadır¹⁹. Anadolu Türk kentleri doğal fiziksel çevreden keskin sınırlarla ayrılmazlar. Yerleşme biçimi serbesttir, geometri ve simetri yoktur. Dokusu ve silueti ile doğal bir

¹⁵ Yurttaş, Y., ve Özkan, H., *Tarihi Erzurum Çeşmeleri ve Su Yolları*, ESKİ Genel Müdürlüğü Kültür Serisi-1, s.157.

¹⁶ Yurttaş, Y., ve Özkan, H., a.g.e., s.204.

¹⁷ Konyalı, İ. H., *Abideleri ve Kitabeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1960.

¹⁸ Nusret M., *Tarihçe-i Erzurum Yahud Hemşehrilere armağan*, İstanbul, 1338

¹⁹ Levi, E. A., *Anadolu Evinde Yüzey, Mimari Biçimlendirmede Yüzey Kuram ve Uygulama Sempozyumu kitabı*, Gazi Üniversitesi, Ankara, s.197.

gelişmenin sonucunda doğmuştur. Bu kentlerde doğal çevre ile insan yapısı arasındaki ilişki en iyi şekilde kurulmuştur.

Türk kentleri Avrupada'ki benzerlerinden farklı olarak, hemen hiç bir zaman sur içinde kapalı kalmak zorunluluğunda bulunmamış olmaları nedeniyle daima geniş alanlar kaplamışlardır²⁰. Türk kentlerinin ve dolayısıyla da sokaklarının oluşumunda en önemli faktör konutlardır. Topografya, iklimsel veriler, malzeme olanakları kadar sosyal ve kültürel yaşamın yansımaları da geleneksel konutların ve dolayısıyla da geleneksel sokakların biçimlenmesinde oldukça etkili olmuştur; mahremiyet anlayışından kaynaklı olarak konutların bahçe ve avlularının yüksek duvarlarla çevrilmesi, komşuya bakan duvarların sağır tutulması, sokak yapısına uyum sağlayan konutların üst katlarında oluşturulan çıkımlar, sosyal paylaşımın sağlandığı meydanlar-meydancıkların oluşturulması ve bu alanlardaki elemanlara (çeşme, sebile, ağaç vb.) ağırlık verilmesi gibi örnekler bunlar arasında sıralanabilir. Bu nedenle geleneksel sokaklara bakıldığında karakteristik açıdan ortak özellikler taşımalarına rağmen, temelde birbirinden farklı oldukları ve bunun da farklı sokak tiplerini-tipolojilerini ortaya çıkardığı görülür.

Sokaklar sayısız faktörlere bağlıdır; zaman ve önemliliği, ilişkiler, doğal engellemeler-engeller, amaçla ilişkilendirilmesi ve kişinin duygusal durumu sokak seçimini belirlemekte ve mekandaki hareketin yön-doğrultu hızını etkilemektedir. Sokakların sürekli, süreksiz (çıkma) olma özellikleri, eğri veya düz olmaları ve bu olguların çeşitli şekillerde oluşumları algılamayı etkilemekte ve şekillendirmektedir²¹.

Bu bağlamda çalışma alanında yer alan geleneksel altı adet sokak, düz ve eğri sokaklar olarak gruplandırılmış, algılamayı etkileyen alt özelliklerle ilgili sınıflamalardan; kapanma (yarı kapanma), yükselme ve alçalmalar, daralmalar ve genişlemeler, konkavlık (içbükeylik), yeşil ve yeşil düzenlemeler, sapsapmalar, yatay hatlar-etkiler, süreklilik, önemli vurgulamalar, girinti-çıkıntılar, alt mekan oluşturucu elemanlar-duvarlar, mekan farklılaşması alt başlıklarında analiz edilerek, değerlendirilmiştir, (Tablo 1).

²⁰ Öztan, Y., ve Sözen, N., *Türkiye'nin Tarihi Peyzaj Özellikleri ve Sorunları*, Ankara Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Ankara, 1983.

²¹ Çevik, S., *Mekan-Kimlik-Kimliklendirme Trabzon Sokakları Örneği*, Doktora Tezi, KTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı Mimarlık Programı, Trabzon, 1991.

SOKAK TİPLERİ		ALGILAMAYI ETKİLEYEN ALT ÖZELLİKLERE GÖRE DEĞERLENDİRME																	
		DÜZ SOKAK-SÜREKLİ		EĞRİ SOKAK-SÜREKLİ		Yegül ve Yeşil Düzlemeler	Sapmalar	Yatay Hattlar-Etiketler	Süreklilik	Önemli Varlıklar	Çatılar	Abi Mekan	Olgunlaşma	Mekanların Farklılaşması	Yeşil ve Yeşil Düzlemeler	Sapmalar	Yatay Hattlar-Etiketler	Süreklilik	
Vaziyet Planı																			
	Ceylanoglu Sk.																		
	Rabia Hanım Sk.																		
	Rabia Hanım Sk. 2																		
	Rabia Hanım Sk. 1																		
	Şerif Efendi Cad.																		
	Kumbet Sokak																		
	Toprak Tabya Sk.																		

GENEL DEĞERLENDİRME										GENEL ÖZELLİKLER										MEKANLAR										GİRİŞLER										PENCERELER										ÇIKIMLAR										TOPLAM																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																																													
---------------------	--	--	--	--	--	--	--	--	--	------------------	--	--	--	--	--	--	--	--	--	----------	--	--	--	--	--	--	--	--	--	----------	--	--	--	--	--	--	--	--	--	------------	--	--	--	--	--	--	--	--	--	----------	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--------	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

ACIRLIKLI GENEL DEĞERLENDİRME.													
CEPHE ELEMANLARI													
Girişler			Pencereler				Çıkışlar				Yönlerine göre		
Sokaktan	Çıkma Alınma Yanda	Düz Yüzeyde Orada	Konutlarına Göre Zemin	1 Kat	Formlarına Göre Dikdörtgen	Formlarına Göre Kare Zemin Katı	Çıkma Yüzeyinde	Düz Yüzeyde	Pencere Bölünmesi	Strüktürelere Göre Konsol	Boyutlarına Göre Oda Uzunluğuna	Yönlerine göre Uzunluğuna	Yönlerine göre Uzunluğuna
AĞIRLI Lİ-ÖRNEKLERİN AÇILIMLARI													

Tablo 3'ün devamı

2.2.2. İç Mekan (Plan) -Cephe Oluşumunu Etkileyen Elemanlar ve Özellikler

Anadolu'daki Türk evinin ve odalarının temel düzeninin kuruluşunda, İslam dünya görüşünün önemli etkileri olmuştur. Türk evi genellikle iki katlı olup, temel düzene uymak için üst kat her zaman diğer katlardan daha üstün tutulduğu için evin değişmeyen özellikleri daha çok üst katlarda görülür²². Evlerin zemin katları ahır, depo, kiler ya da kışlık oda olarak kullanılır. Asıl yaşanan kat üst kat olup bu katta sofa, sofaya açılan odalar ve mutfak yer alır. Sofa Türk evinde odalara geçit veren ve aynı zamanda ailenin topluca oturduğu ortak mekandır, yani plan gelişiminin esas belirleyicisi ve merkezi durumundadır²³.

Geleneksel ev tasarımında odalar arasında kullanma açısından farklılaşma olmadığından, başka bir deyişle her oda uyuma, yatma, yemek yeme gibi işlevlerin tümüne cevap verebildiğinden alanın en küçük biriminin tek oda ile ona bitişik servis alanlarından oluştuğu kabul edilebilir²⁴. Geleneksel Türk evlerinde olduğu gibi Erzurum kentindeki ve dolayısıyla çalışma alanındaki konutlar da zengin bir mimari yapıya sahiptir. İncelenen konutların rölevaleri doğrultusunda, (Şekil 7-18), (Resim 15-38) analizleri; iç mekan (plan) ve cephe oluşumunu etkileyen elemanlar -özellikleri ana başlıklarında yapılmış, elde edilen bilgiler bilgisayar ortamına aktarılarak analiz matrisi oluşturulmuştur. Bu matrislerden elde edilen bilgilerden ağırlıklı tablolar meydana getirilmiş, (Tablo 2) toplam 12 örnek içinde ağırlıklı olan 6 örneğin açılımları; cephe ve iç mekan (plan) oluşumunu etkileyen elemanlar üst başlıkları altında yapılmıştır. Cephe oluşumunu etkileyen elemanlar; kat sayısı, yatay düşey bant, doluluk boşluk, simetri, malzeme, giriş özellikleri, pencere özellikleri ve çıkma özellikleri, iç mekan (plan) oluşumunu etkileyen elemanlar ise; bölgedeki konutların oluşumunda en etkili mekanlar olan tandır evi, avlu ve baş oda alt başlıkları altında detaylandırılmıştır, (Tablo 3).

²² Küçükerman, Ö., *Anadolu'daki Geleneksel Türk Evinde Mekan Organizasyonu Açısından Odalar*, TÜRKİNG yayınları, İstanbul, 1973, s.14.

²³ Küçükerman, Ö., *Turkish House in Search of Spatial Identity-Kendi Mekanının Arayışında Türk Evi*, İstanbul, 1988.

²⁴ Kuban, D., *Türk-İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul, 1975, s.229.

SONUÇLAR

3.1.Sokak Tipleri-Sokak Oluşumunu Etkileyen Elemanlar ve Özellikler:

İncelenen sokaklar *düz-sürekli* ve *eğri-sürekli* olmak üzere iki tipte karşımıza çıkmaktadır. Eğri-sürekli sokaklar *eğimli zemin* özelliğine *düz-sürekli* sokaklara oranla daha fazla sahiptir. *Tam kapanma* özelliği bulunmamakta, yarım kapanma özelliği ise yarı yarıya ve daha çok *düz* sokaklarda yer almaktadır. Sokakları hareketlendiren *yükselme* ve *alçalmalar* tüm örneklerde yer almaktadır. *Daralma* ve *genişlemeler* sokakları hareketlendiren özelliklerdendir. *Konvekslik* (*dış büyüklük*) özelliği yer almamakta, *konkavlık* (*iç büyüklük*) özelliğine sahip olanlar ise eğri-sürekli sokaklardır. *Yeşil* ve *yeşil düzenlemeler* genelde sokakların darlığı nedeniyle de konutların bahçelerinde ve dini yapıların çevrelerinde yoğunlaşmaktadır. Sokakların tümünde farklı sokaklara geçişi tanımlayan *sapma özelliği* vardır. *Yatay hatlar-etkiler* konut cephelerindeki gibi etkili olarak ve her sokakta bulunur. Yine arazi yapısının da etkisiyle *süreklilik* özelliği belirgindir. Örneklerin çoğunda *önemli vurgulamalar*, özellikle dini mekanların yoğunlaştığı sokaklar üzerinde yer alırken, bu özelliğin, eğimli zemine sahip eğri-sürekli sokaklarda bulunması dikkat çekicidir. Sokakları hareketlendiren ve sürprizler oluşturan *girinti* ve *çıkıntılar* ve konut bahçelerini ya da dini yapıları çeviren *alt mekan oluşturunucu öğelerden duvarlar* sokakların tamamında yer almaktadır. *Mekanların farklılaşması* özelliği eğri-sürekli sokaklarda olup, aynı zamanda önemli vurgulamalar özelliği ile daha çok bu sokaklarda yer almaktadır.

3.2.Geleneksel Konutlarda İç Mekan (Plan)-Cephe Oluşumunu Etkileyen Elemanlar ve Özellikler:

Örneklerde yer alan plan tipleri ağırlıklı olarak *iç sofalı* ve ikinci derecede *orta sofalı* plan tipi olmak üzere iki grupta toplanmaktadır. İç sofalı tip daha çok, dış etkilere karşı korunmuş bir orta alan kurmayı gerektiren durumlarda, orta sofalı tip ise soğuk iklim bölgelerinde uygulanmıştır²⁵.

Zemin katlarda fazla ışık alması gerekmeyen *tandıravi*, *avlu*, *kışlık oda* (*haremlik oda*), *kiler*, *ahır-merek*, *birinci katlarda* ise *baş oda*, *sofa*, ve *diğer odalar* (*sandık*, *hizmetçi odası* gibi) yer alır.

²⁵ Küçükerman, Ö., a.g.e. s.71.

Tandır evleri, avlu ile birlikte bütün mekanları düzenlemekte ve yönlendirmektedir²⁶. İşlev uyumundan dolayı avlu çoğunlukla, oda ve kilerle doğrudan bağlantılıdır. Tandır evi çeşitli kısımlardan oluşmaktadır. Bunlar tandırbaşı, küçük ocak, terekler, seki, kiler-ambar ve kurundur, (Resim 39,40). Isı korunumu sağlama amacıyla, arka cephede yer alan avlular iki sağır duvar ile, konutun orta ekseninde yer alanlar ise tek sağır duvar ile çevrilidir. Kare ve kareye yakın formudur. Bunun ana nedeni özel bir örtü olan kırılmaç tavanın rahatça uygulanabilmesi ve oturtulabilmesidir. Kırılmaç tavan, tandirevinin üstünü örten ve kare kenarlara oturan, özel bir tavadır. İlk sıra ahşap ayaklar tarafından taşınır. Dikdörtgen kesitli girişlerin köşelere çapraz oturtulmasıyla alan sekizgen şekle sokulur. Bunun üzerine içe taşırılan ikinci sıra ile karelenir, tekrar taşırılıp sekizgen hale getirilir. Sonuçta, bindirmeli bir biçimde yükseltülen örtüde son kare ışıklık olur ve bu, mekanın hem ışık almasını hem de havalanmasını sağlar, (Resim 41,42).

Avlu içe dönük yaşayan Türk ailesinin yaşantısına özgünlük katar²⁷. *Avlu*, zemin katın köşesinde yer almakta olup, tandır evi ile birlikte bütün mekanları düzenlemekte ve yönlendirmektedir. Ayrıca, tandır evi ve odalarla doğrudan bağlantılıdır. Geleneksel Türk evinin açık avlusunun karşılığı olan bu mekan ağır iklim şartlarından dolayı burada dışa kapalıdır.

Misafire verilen önemin bir göstergesi olan *başoda*, mahremiyet anlayışından dolayı genellikle üst katta yer almaktadır. Mekan büyüklüğü açısından diğer odalara oranla daha büyük ve daha bol pencereli olan bu mekanın yüksekliği de yeterli havalandırma ve ısıtma için yüksek tutulmuştur, (Resim 43,44). Birinci katlarda tandirevinin üstüne kat atılamadığı için sokak cephesine, dar bir sofayla açılan bir veya iki oda yerleştirilir ki bu odalardan biri mutlaka başodadır.

Konutların çoğunlukla birinci kaunda, cepheye hakim bir konumda ve genellikle çıkma ile vurgulanmış bu mekana "*ayvan oda*" da denilir²⁸. Anadolu Türk konut mimarisinde iç mekanlarda alçı ve ahşap dekorasyon ocak, dolap ile kapıların iççiliğinde toplanır²⁹. İncelenen konutlarda ahşap deko-

²⁶ Karpuz, H., *Türk İslam Mesken Mimarisinde Erzurum Evleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, II. Baskı, Ankara, 1993, s.28.

²⁷ Tuncer, O.C., *Mimaride Türk Milli Üslubu İlkeleri*, M.T.Ü.S., İstanbul, 1984, s.66.

²⁸ Karpuz, H., a.g.e., s.29.

²⁹ Kuban, D., a.g.e., s.68.

rasyonun baş odada, özellikle tavanda yapıldığı belirlenmiştir. Ailenin ekonomik seviyesinin bir göstergesi olan ahşap oymalı tavan yine misafire verilen önemi ortaya koymaktadır. Bu odalar aynı zamanda selamlık odasını da oluşturur; erkek misafirler burada ağırlanır. Kapı önünde küçük bir pabuçluk bulunur ve bazı konutlarda pabuçluğun üzeri basit bir kemerle belirlenerek, ayrılır. Genellikle sokak yönünde ve tek cephelidirler. *Başodadaki vurgu* çoğunlukla farklı pencere ritmiyle ya da çıkma ile sağlanmıştır. Bu mekanın ya diğer mekanlara oranla yükseltilerek ya da çıkma yapılarak vurgulandığı ve iki sokağa cepheli baş odalı örnekler ekonomik seviyesi yüksek konutların önemli bir göstergesidir.

İncelenen örneklerde *iki katlı* konutlar ağırlıklı olarak saptanmış, tek katlı sadece iki örnek bulunmuştur. Bu da aynı zamanda alanda ağırlıklı olarak ekonomik seviyesi orta ve ikinci derecede üstü kullanıcıları bulunduğunu da göstermektedir. Orta halli ve üstü kesimin bütün konutları iki katlıdır. Bu tip planda da evin kuruluşunu yine tandirevi ve avlu ilişkisi meydana getirmektedir. Evin giriş kapısı avluya açılır. Avlu bir kenarından muhakkak tandirevi ile bağlantılıdır. Tek katlı konutlar Erzurum'da dar gelirli halkın oturduğu konutlardır. Konutlardaki temel mekanlar tandirevi, avlu, baş oda, ahır ve kilerdir. Bu mekanlara bir veya iki tane oda da ilave olmaktadır. Bazılarında merek-samanlık gibi kısımlar da ahırın bir kenarına yerleştirilmiştir. Bu evlerden sokak cephesinden daracık bir avluya girilir, solda veya sağda evin sokağa bakan tek odası bulunur ve genellikle bu odalar baş odadır. Tandir evi avlunun sonundadır ve avluya açılır. Avlunun sonunda ahır ve merek-samanlık bulunur

Konutların tümünün cephelerinde yer alan *yatay bantlar* işlevlerinden kaynaklı olarak kullanılmalarının yanı sıra estetik amaçlı olarak da ayrıca vurgulanmıştır³⁰. Düşey bantlara rastlanmamıştır. Bu özellik incelenirken sonradan dış yüzeyi sıvanmış olan örnekler değerlendirme dışında tutulmuştur. İncelenen örneklerin tümünde kullanılan yatay bantlar duvarları bağlayıcı hatıl işlevi göstermelerinden başka, cepheleri hareketlendirici ve süsleyici öğeler olarak da dikkati çekmektedir.

³⁰Karadayı, A., Sağsöz A. V., *Kent Kimliğinde Değişim Ve Gelişimin Etkisi ve Ortaya Çıkan Yeni Kimlik Arayışı-Erzurum Örneği*, Yapı ve Yaşam'96 Fuar ve Kongresi, Nisan 1996, Bursa, Bildiriler Kitabı, Cilt I, 153-167

İklim koşulları ve malzemenin kullanımındaki kısıtlamalar nedeniyle yüzeylerdeki *doluluk oranı boşluk oranından* oldukça fazladır. Bu özellik soğuk ve kuru iklimin etkisi ve dolayısıyla kullanılan malzemenin el verdiği koşulların sonucudur.

Cephelerin genelinde tam *simetri* yoktur. Fakat simetri yapının bütününden çok zemin katta veya birinci katta birbirinden bağımsız olarak oluşturulmuştur. Bu özellik çıkma olan yapılarda daha ağırlıklıdır.

Kullanılan *malzemeler*; en çok köşelerde düzgün yonu taş, moloz taş ve ahşap şeklindedir. Yörede oldukça fazla bulunan taş, gerek volkanik esaslı malzeme olmasından dolayı hafif olması (1. ve 2. derecede deprem kuşağında olmasına da bağlı olarak) ve gerekse iklimsel faktörlerin etkisiyle yoğun olarak kullanılmıştır.

Girişler çoğunlukla direkt olarak sokaktandır. Doğrudan sokağa açılan girişlerde hem mahremiyeti sağlamak hem de mekanların serinlemesi amacıyla "tırhiç" adı verilen kafes şeklinde örülü ikinci bir eleman kullanılmaktadır, (Resim 45,46).

Anadolu'daki Türk konut mimarisinde dış kapılar avlulu evlerde avluya, avlusu bulunmayanlarda ise doğrudan eve açılır³¹. Girişlerin çıkma altında olduğu durumlarda girişler ağırlıklı olarak yapının sağ ya da sol yanında, çıkmasız yüzeylerde ise ortada yer alır ve genellikle de avlu mekanına açılır.

Genel olarak *dikdörtgen formlu pencereler* kullanılmış olup, *kare formlu pencerelere* de rastlanmıştır. *Küçük kare formlu* pencereler avlu, hela, ahır-merek gibi fazla ışık alması gerekmeyen mekanların üst kısımlarında yer alan *tepe pencereleridir*. Bazı konutların zemin katlarında yer alan *büyük kare formlu* pencereler konutta tadilat yapıldığının göstergesidirler. Cephelerde bulundukları mekanın farklılığını ortaya koyan *pencere gruplanmaları* hakimdir ve bu özellik baş odanın cephedeki vurgusunu artırır.

*Çıkma*lar, strüktürlerine göre ağırlıklı olarak *konsol kirişli*, ikinci derecede ise *konsol*, *büyükliklerine göre öncelikle yapı uzunluğunca* ve ikinci sırada *oda uzunluğunca*, yönlerine göre ise *üç yönlü* olarak saptanmıştır.

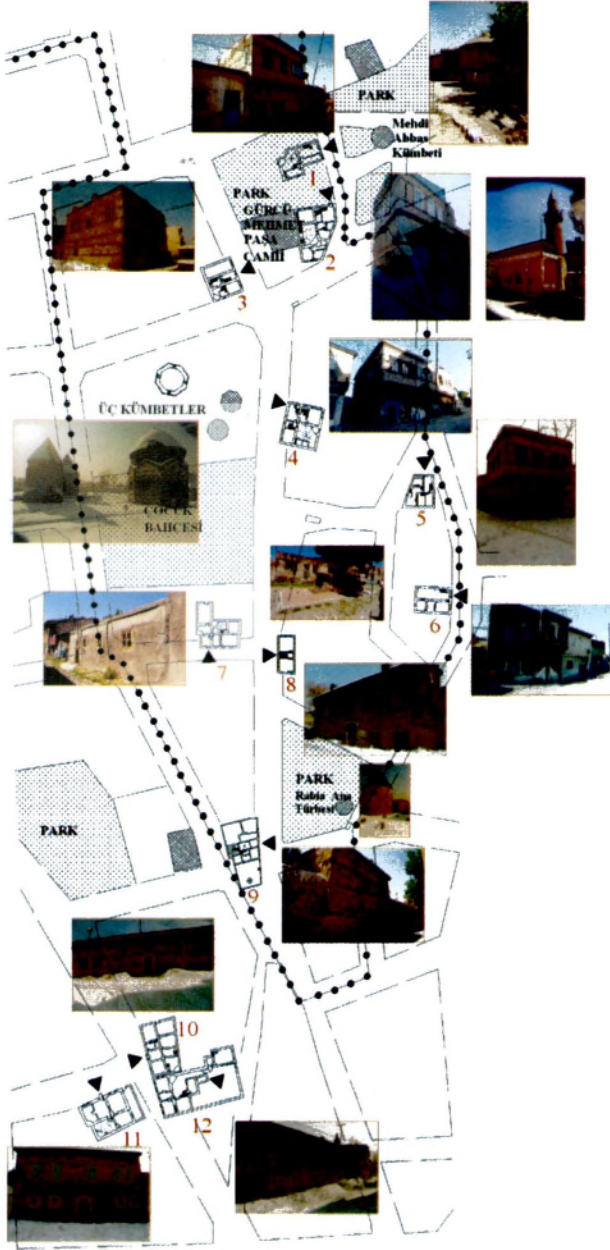
³¹ Deniz, B., *Manisa Yöresi Köy Ev Mimarisi*, A.S.T.D.S. VI, İzmir, 1992, s.17.

3.Sonuçlar

Tarihi ve geleneksel çevreler, iklimsel, kültürel ve toplumsal etkenlerle oluşan mimari biçimlerin, kuşaktan kuşağa çok az değişikliklerle aktarılması sonucu oluşmaktadır. Uzun süreler kullanılan ve değişmeyen bu biçimler, mimarlıkta tasarımcının biçimlendirme etkinliğini yönlendiren önemli bilgi kaynaklarıdır. Bu bağlamda, elde edilen analiz sonuçlarının bölgedeki yeni yapılaşmalar açısından veri oluşturabileceği düşünülmektedir. İncelenen alandaki tarihi eserlerin dini yapılar olmasından kaynaklı olarak bu alanın kentin geneline göre daha iyi korunduğu saptanan en önemli sonuçtur.

Alanda yer alan konut örneklerinin çoğunluğunun sahip olduğu ailenin adıyla tanınıyor ve biliniyor olması, konut-kimlik kavramının geleneksel konutlardaki hakimiyetini yani konutun aile ile özdeşleştirilmesini ortaya koymaktadır; sahiplenme, hakim olma vb. gibi kavramlar korumada önemli faktörlerdir. Geleneksel mimaride konutla başlayan bu kavramlar ve dolayısıyla koruma bilinci, sokaklar, mahalleler ve bölgelerden başlayarak kent bütününe doğru yayılırlar.

Kentin genelinde hızla artan geleneksel yapıların yıkıma terkedilmesi, yıkılması gibi olumsuzlukların yakın bir tarihte bu alanı da etkisi altına almadan korumaya dayalı acil önlemlerin alınması gerekmektedir. Kent genelinde, burada incelenen eserlerden başka, incelenmesi gereken tarihi eserler ve konutlar da bulunmaktadır. Araştırmanın amacının tarihi-geleneksel mimarinin özelliklerinin öğrenilmesi, yeni tasarımlara veri sağlama ve geleceğe belge aktarma olduğundan yola çıkılarak, kent genelinde bu yönde yeni çalışmaların yapılması ve en azından belgelenerek geleceğe aktarılması gerektiği son söz olarak olarak söylenebilir.

Şekil 1 - Çalışma alanında yer alan tarihi eserler ve geleneksel sokaklar- konutları gösteren imar planı

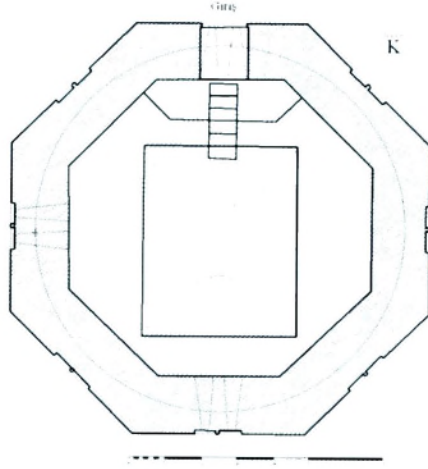
Ayşe Sağsöz - Süleyman Özgen

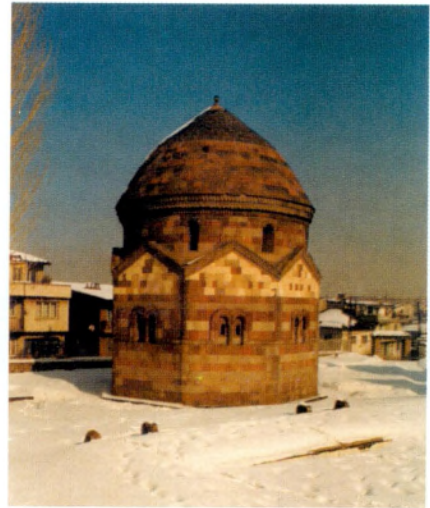
Resim 1 - Üç Kümbetlerin güneyden görünüşü

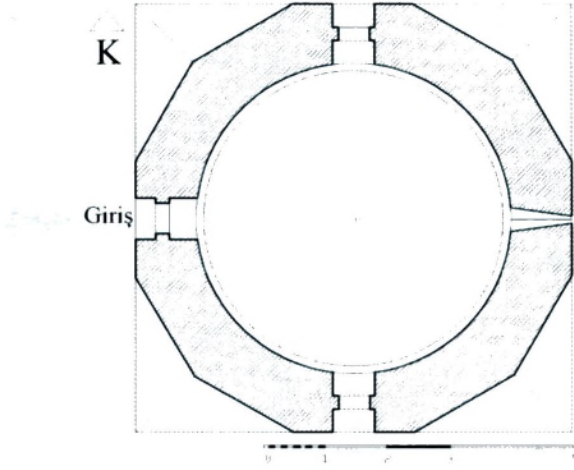
Resim 2 - Üç Kümbetlerin kuzeyden görünüşü

Şekil 2 - Emir Saltuk Kümbeti planı

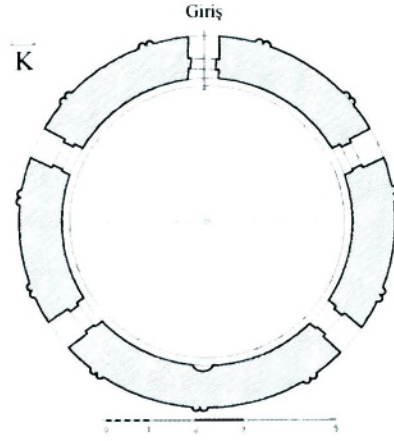
Resim 3, 4 - Emir Saltuk Kümbetinin kuzey ve güney görünüşü

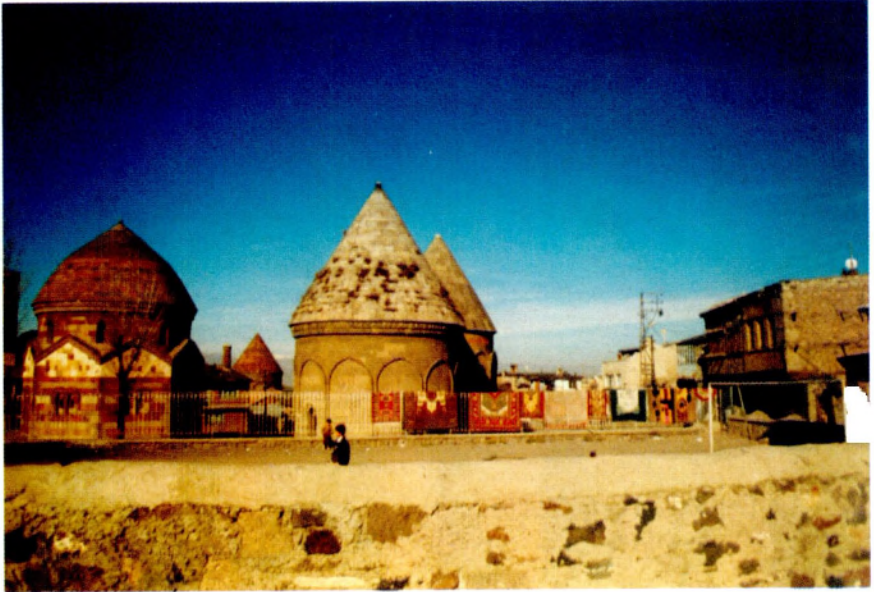
Şekil 3 - II:Kümbet planı

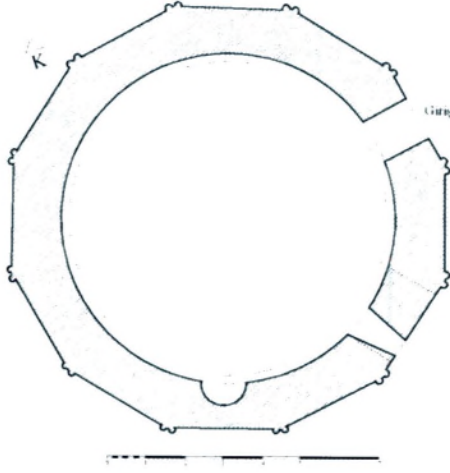
Resim 5 - II. ve III. kümbetlerin batıdan görünüşü

Şekil 4 - III:Kümbet Planı

Resim 6 - Üç Kümbetlerin ve çevresinin görünüşü (soldan sağa, Emir Saltuk Kümbeti, III. ve II. Kümbet)

Şekil 5 - Rabia Hatun Türbesi planı

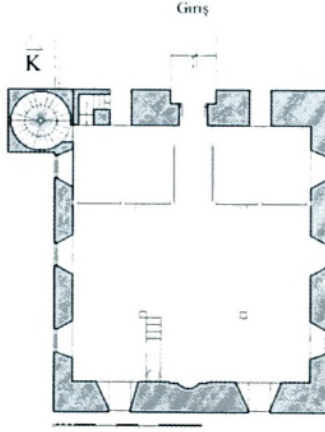
Resim 7, 8 - Rabia Hatun Türbesinin ön ve arka görünüşü

Resim 9a - Mehdi Abbas Kümbeti'nin ön görünüşü

Resim 9b - Mehdi Abbas Kümbeti'nin ağaçlarla kapanmış arka görünüşü

Şekil 6 - Camii planı

Resim 10. Camiinin avlusundan bir görünüş

Resim 11 - Rabia Hatun Çeşmesi

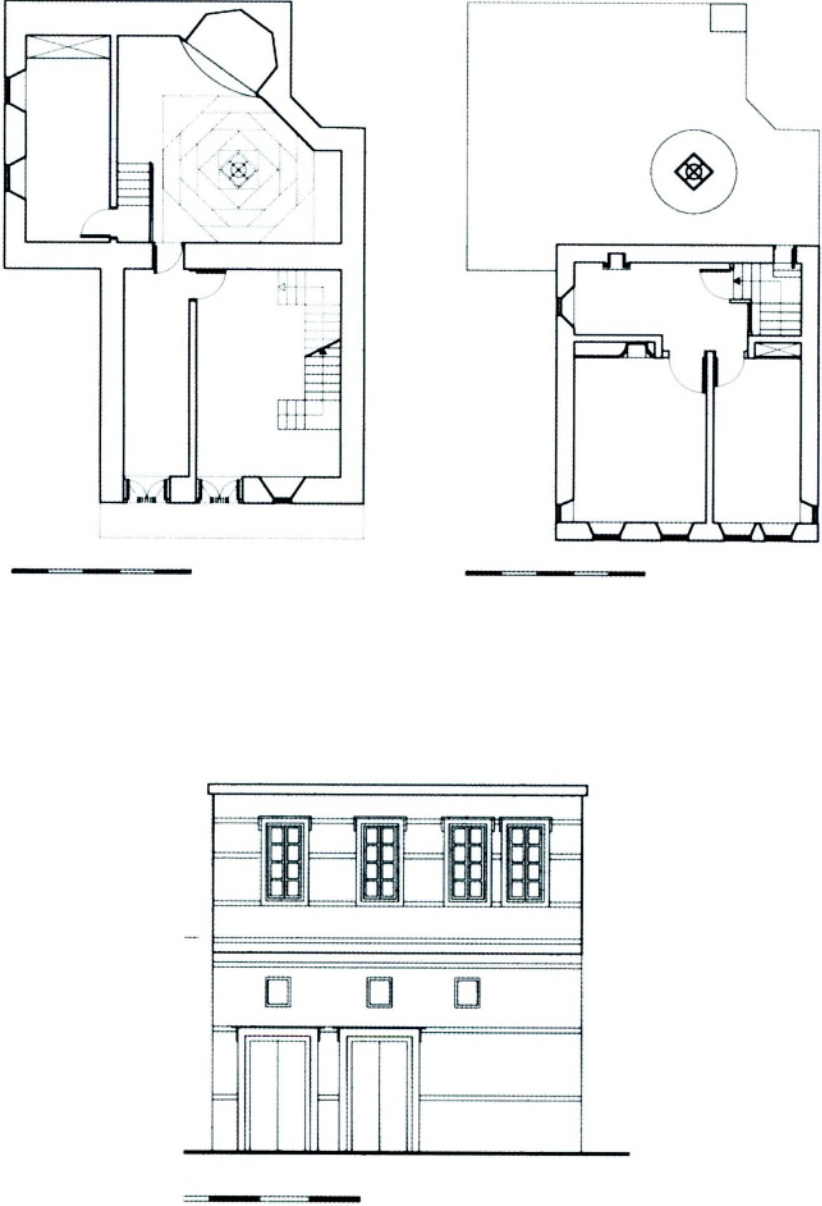
Resim 12 - Üç Kümbetlerin doğusunda, ismi bilinmeyen mezar ve sokak çeşmesi

Resim 13 - Gürcü Mehmet Paşa Çeşmesi ve Üç Kümbetler

Resim 14 - Çeşmenin Kuzeyden görünüşü

Şekil 7 - 1 No'lu ömeğe ait zemin - birinci kat planı ve ön görünüş (Mısırlılar'ın evi)

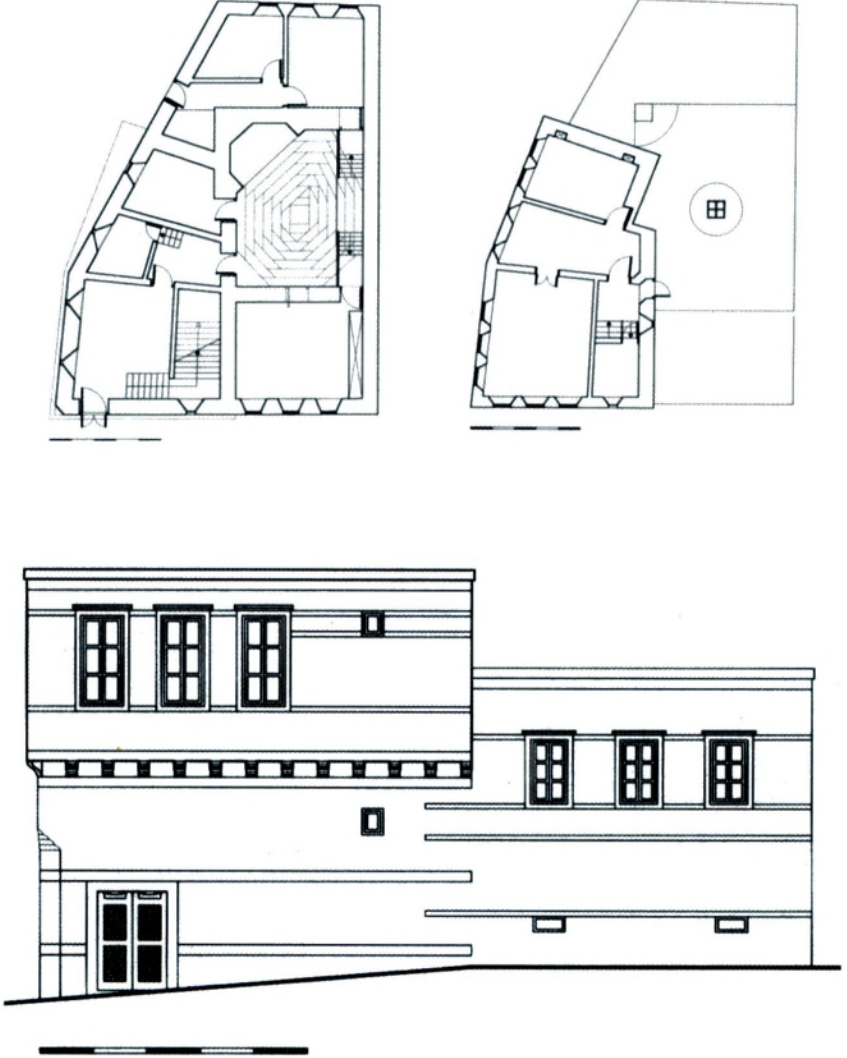
Ayşe Sağsöz - Süleyman Özgen

Resim 15 - 1 No'lu örneğe ait ön görünüş (Mısırlılar'ın evi)

Resim 16 - 1 No'lu örneğe ait baş oda (Mısırlılar'ın evi)

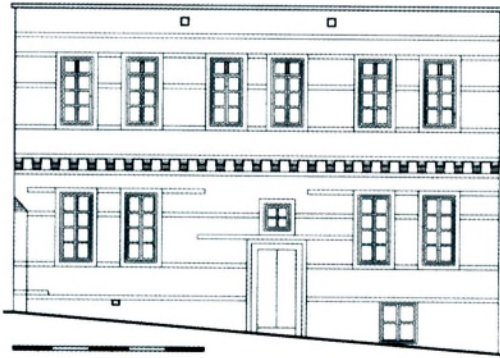
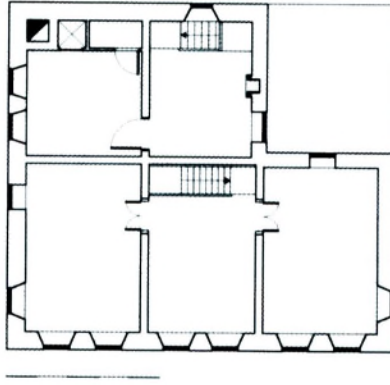
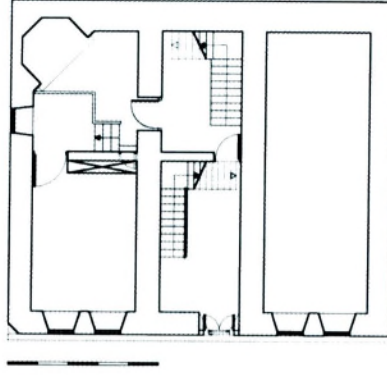
Şekil 8 - 2 No'lu örneğe ait zemin - birinci kat planı ve ön görünüş (Kilisli'lerin evi)

Resim 17 - 2 No'lu örneğe ait doğu görünüşü (Kilisli'lerin evi)

Resim 18 - 2 No'lu örneğe ait baş oda (Kilisli'lerin evi)

Şekil 9 - 3 No'lu örneğe ait zemin - birinci kat planı ve ön görünüş (Kemal Bey'in evi)

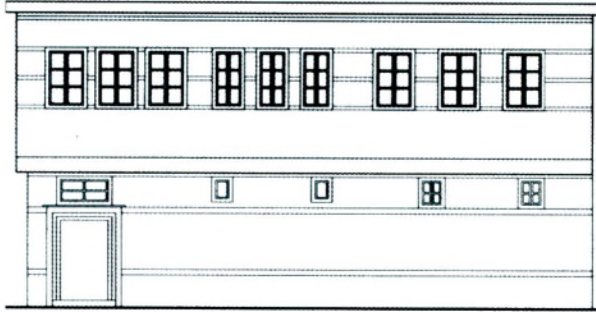
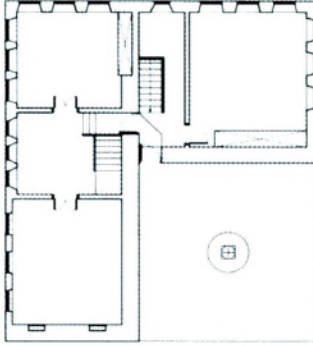
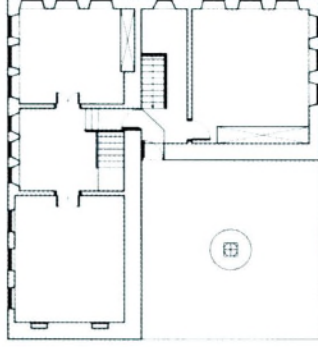
Ayşe Sağsöz - Süleyman Özgen

Resim 19 - 3 No'lu örneğe ait ön görünüş (Kemal Bey'in evi)

Resim 20 - 3 No'lu örneğe ait baş oda (Kemal Bey'in evi)

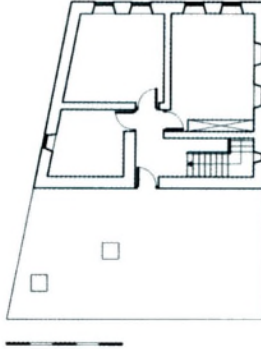
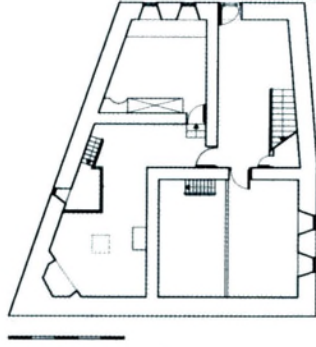
Şekil 10 - 4 No'lu örneğe ait zemin - birinci kat planı ve ön görünüş (Hanagasıgıl'ın evi)

Resim 21 - 4 No'lu örneğe ait ön görünüş (Hanağasıgil'in evi)

Resim 22 - 4 No'lu örneğe ait baş oda (Hanağasıgil'in evi)

Şekil 11 - 5 No'lu örneğe ait zemin - birinci kat planı ve ön görünüş (Avni Bey'in evi)

Ayşe Sağsöz - Süleyman Özgen

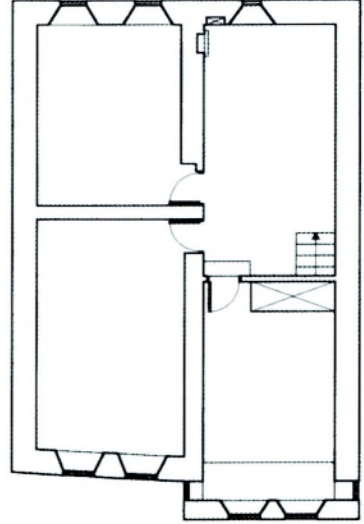
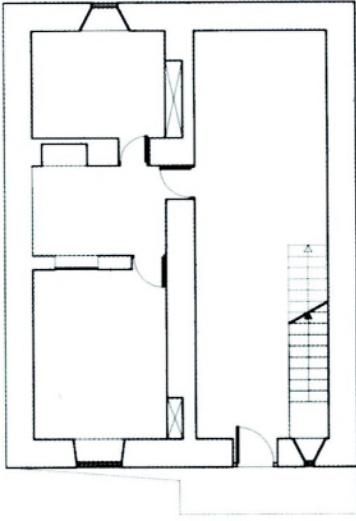

Resim 23 - 5 No'lu örneğe ait ön görünüşler (Avni Bey'in evi)

Resim 24 - 5 No'lu örneğe ait ön görünüşler (Avni Bey'in evi)

Ayşe Sağsöz - Süleyman Özgen

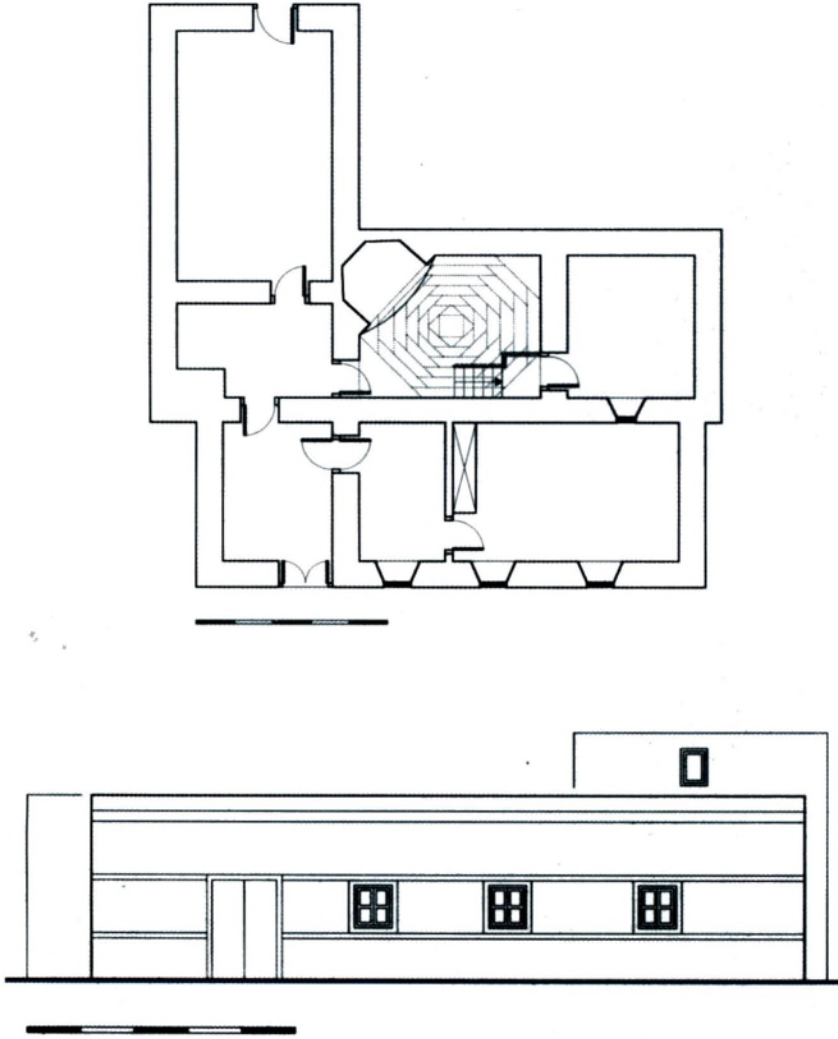
Şekil 12 -6 No'lu örneğe ait zemin - birinci kat planı ve ön görünüş

Resim 25 - 6 No'lu örneğe ait ön görünüş

Resim 26 - 6 No'lu örneğe ait baş oda

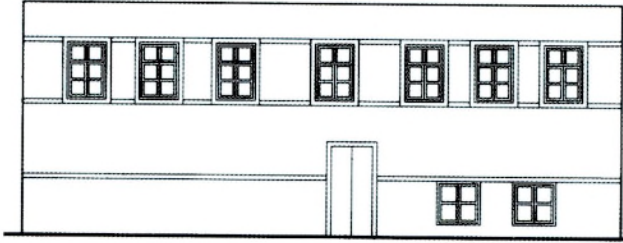
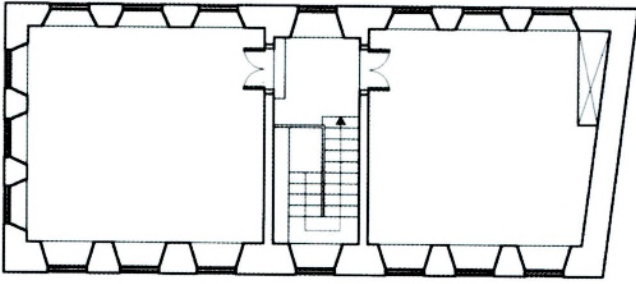
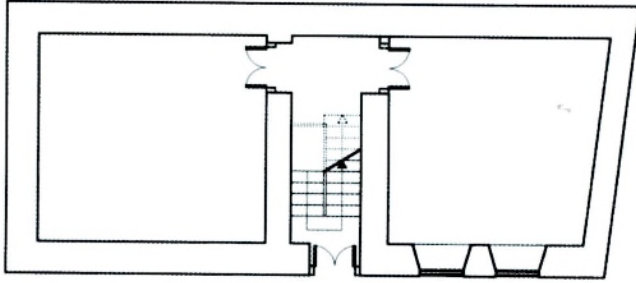
Şekil 13 - 7 No'lu örneğe ait zemin kat planı ve ön görünüş

Resim 27 - 7 No'lu örneğe ait ön görüntü

Resim 28 - 7 No'lu örneğe ait baş oda

Şekil 14 - 8 No'lu örneğe ait zemin kat planı ve ön görünüş

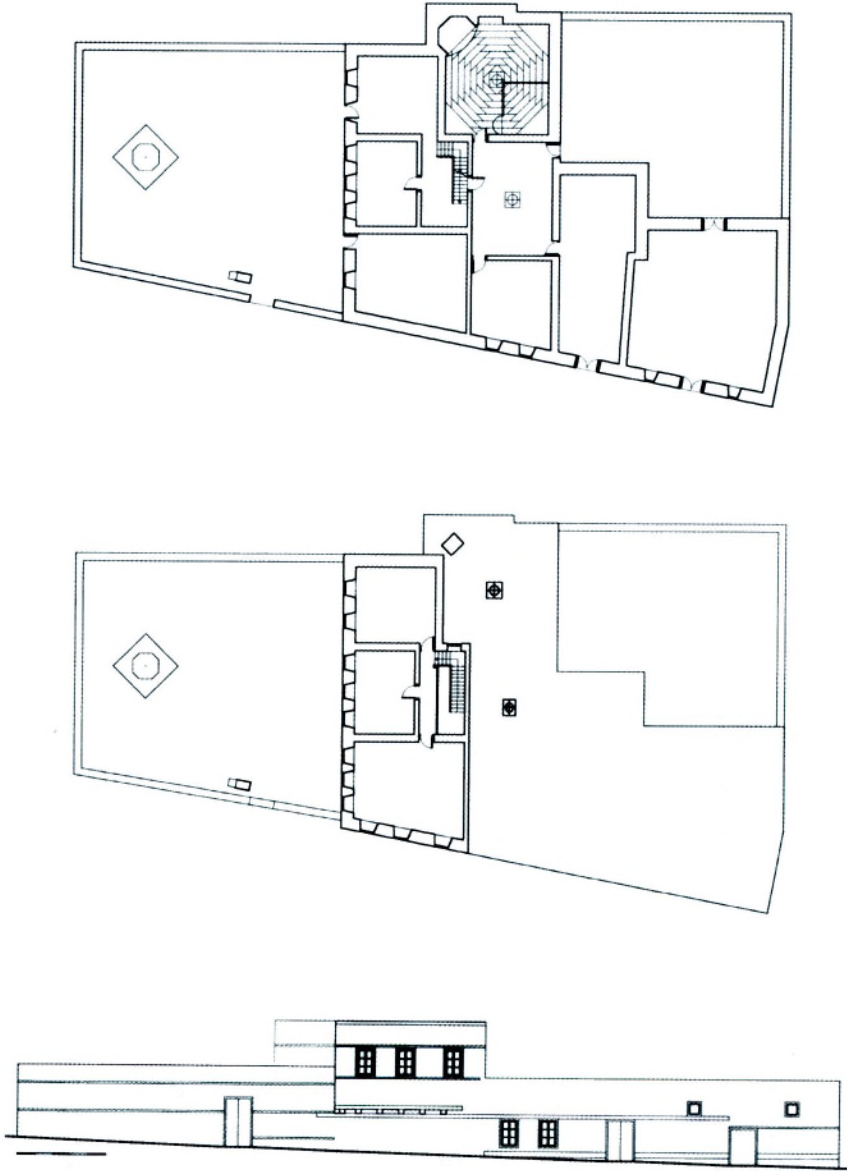
Ayşe Sağsöz - Süleyman Özgen

Resim 29 - 8 No'lu örneğe ait ön görünüş

Resim 30 - 8 No'lu örneğe ait yıkık durumdaki baş oda

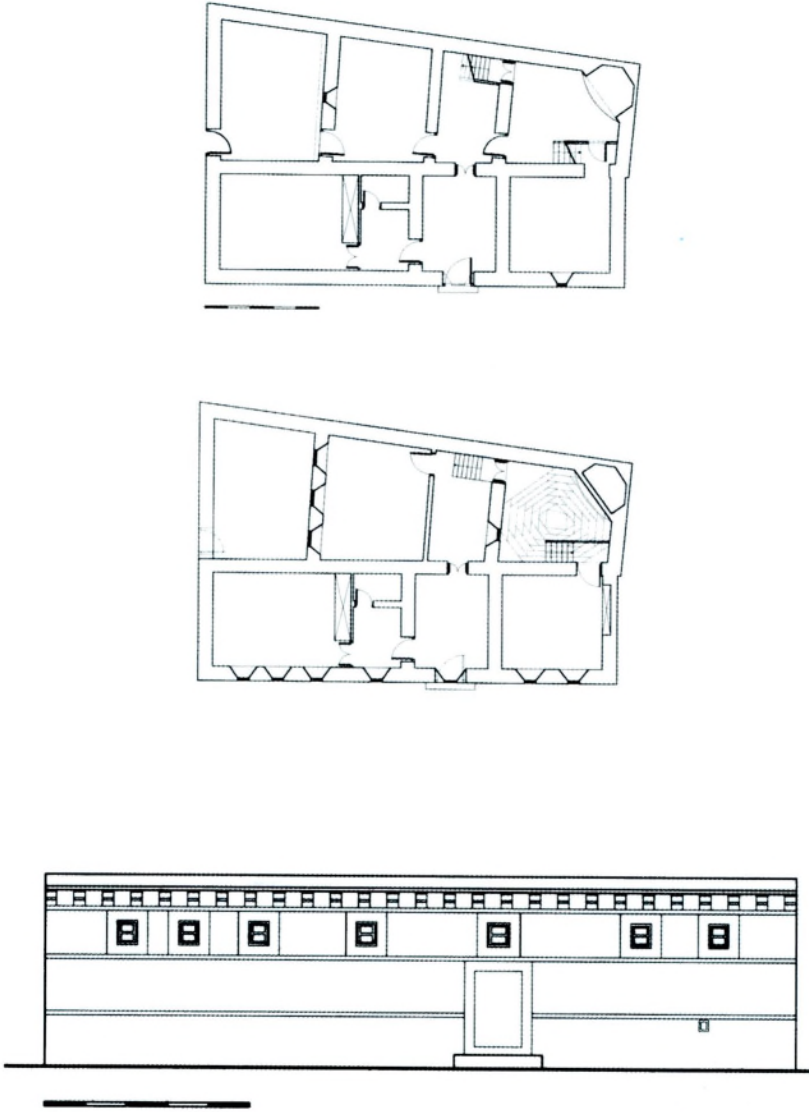
Şekil 15 -9 No'lu örneğe ait zemin kat planı ve ön görünüş (Semin Bey'in evi)

Resim 31 - 9 No'lu örneğe ait ön görüntüler (Semin Bey'in evi)

Resim 32 - 9 No'lu örneğe ait ön görüntüler (Semin Bey'in evi)

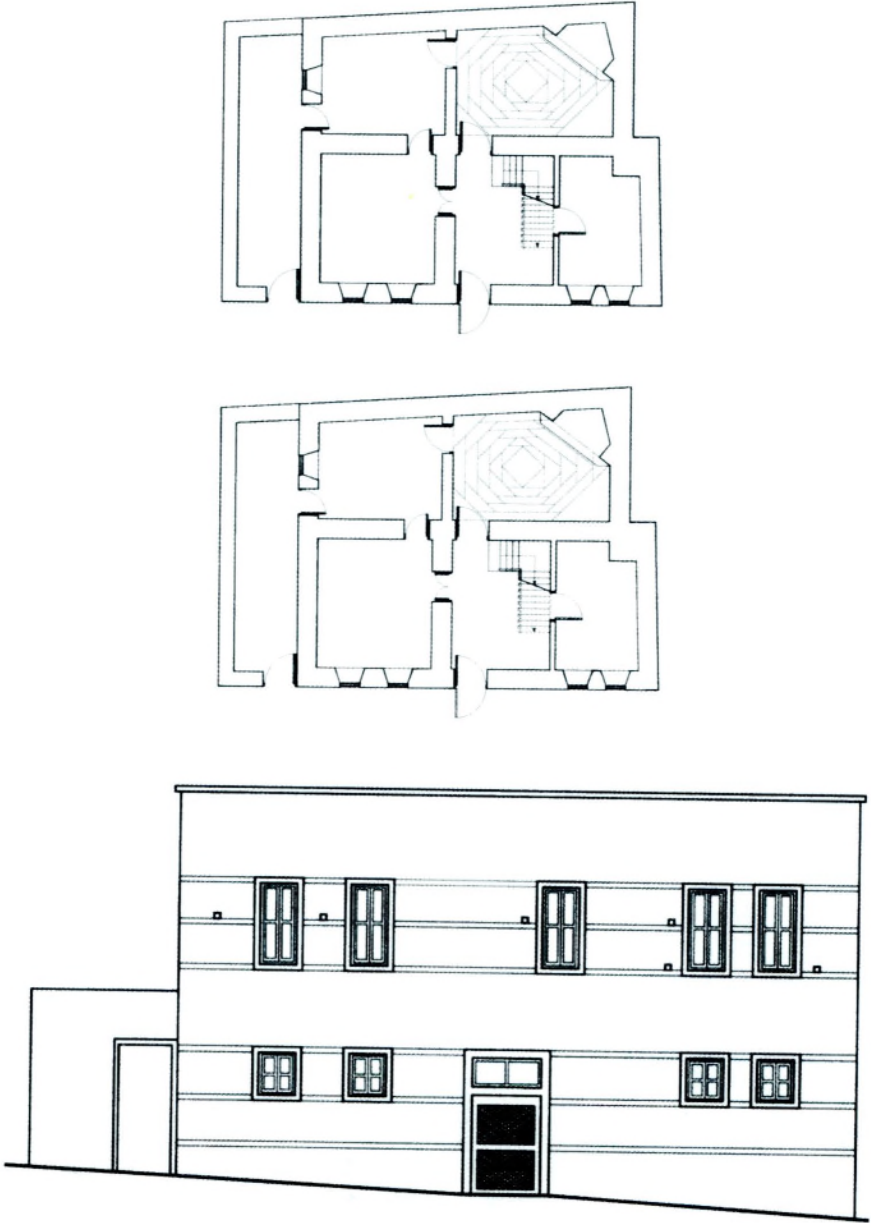
Şekil 16 - 10 No'lu örneğe ait zemin kat planı ve ön görünüş (Ceylanogullari evi)

Resim 33 - 10 No'lu örneğe ait ön görünüş (Ceylanoğulları evi)

Resim 34 - 10 No'lu örneğe ait baş oda (Ceylanoğulları evi)

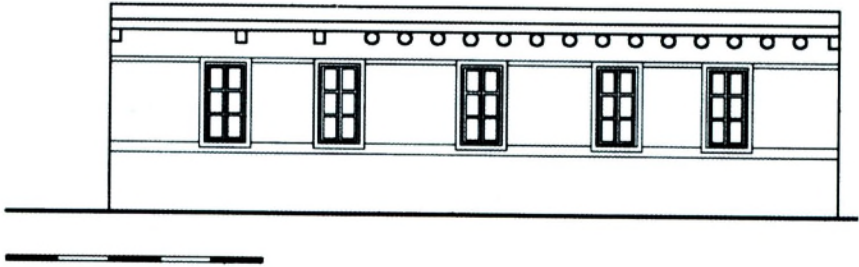
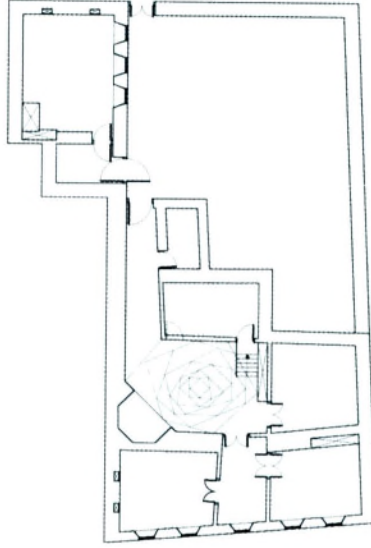
Şekil 17. 11 No'lu örneğe ait zemin kat planı ve ön görünüş (Ketecioglu evi)

Resim 35 - 11 No'lu örneğe ait ön görünüş (Ketecioğlu evi)

Resim 36 - 11 No'lu örneğe ait baş oda (Ketecioğlu evi)

Şekil 18 - 12 No'lu örneğe ait zemin kat planı ve ön görünüşü

Ayşe Sağsöz - Süleyman Özgen

Resim 37 - 12 No'lu örneğe ait ön görünüş

Resim 38 - 12 No'lu örneğe ait baş oda

Resim 39 - Seki ve çevresi, Hanağasıgilin evi

Resim 40 - Çesme biçimli kurun, Ceylanoğulları evi

Resim 41 - Tandirevini örten kırkangıç tavan örneği, Hanağasıgil'in evi

Resim 42 -İç mekandan bir görünüş, Hanağasıgil'in evi

Resim 43 - Başodanın önemini vurgulayan süslemeli tavan örneği, Hanağasıgil'in evi

Resim 44 - İç mekandan bir görünüş, Hanağasıgil'in evi

Resim 45. Tırhuçlı kapı örneği, Hanağasıgil'in evi

Resim 46 - Tırhuçlı kapının havalanmasını sağladığı giriş avlusu, Hanağasıgil'in evi

Resim 47 - Ayşe Sağısöz'ün Erzurum Kentinin geleneksel konutları ve sokaklarını tanıttıcı suluboya çalışmalarından örnekler. Sağısöz'ün 1997'den beri çalışmaları devam etmektedir.

Ayşe Sağsöz - Süleyman Özgen

Resim 47'nin devamı

İDRİS-İ BİTLİSÎ'NİN *HEŞT BİHİŞT* İNİN İKİ TİP NÜSHASI ÜZERİNE BİR İNCELEME

KOJI IMAZAWA

Osmanlı'nın ilk dönemlerine ilişkin kaynaklar içinde XVI. yüzyıl başlarında İdris Bitlisî tarafından Farsça olarak yazılan *Heşt Bihişt* (Sekiz Cennet) adlı kroniğin özel bir yeri vardır. Bu eser, başta *Tacü't-tevârih*'in yazarı Hoca Sadeddin olmak üzere sonraki Osmanlı tarihçilerince belli başlı kaynak olarak kullanılır, Hammer'in değerlendirmesinden bu yana da, önemli bir kaynak olarak tanınır¹. Öte yandan V. L. Ménage, 1962 yılında, *Heşt Bihişt*'in fazla değerli olmadığını ileri sürmüştü, ancak, aynı zamanda, bu kronikte Aşıkpaşazâde, Neşri v.s. tarihlerinde kullanılmayan ve bu yüzden bugüne kadar asıllarına ulaşamadığı için kullanılmayan eski Osmanlı kaynaklarındaki kayıtların kullanıldığını onaylamıştır². Böylece Osmanlı'nın ilk dönemleri üzerine araştırmalar için, özellikle bu döneme âit kaynakların çok az olduğu hesaba alındığında, *Heşt Bihişt*'in hiç de ihmal edilemediği açıktır. Buna karşın bu önemli kronikle ilgili araştırmalar, 1920'li ve 1930'lu yıllarda yapılan nüshaları üzerine bazı incelemeler dışında, şimdiye kadar yeterli ölçüde değildir.

Bu durumdan yola çıkarak İstanbul'da *Heşt Bihişt*'in yaklaşık 40 kadar nüshası ile ilgili incelemelerde bulunduk. Sonuç olarak, bu nüshaların, kullanılan kelime ve ifade farklılığı açısından iki tipe ayrılabilirdiği açıklanmıştır. Bu yazımızda bu iki tipin niçin ve nasıl doğduğunu ve her tipin farkı ve özelliğinin ne olduğunu açıklamaya çalışacağız ve sonucunda bundan böyle yapılacak araştırmalarda kullanılması ve kullanılmaması gereken nüshaları da saptamaya çalışacağız.

Yazımızda kullanılan kaynakların kısaltmaları şöyledir:

¹ Bir örnek olarak Franz Babinger'in adını anabiliriz. Babinger, bu kroniğin Osmanlı tarihi için bir hazine olduğunu söyler (F. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927, s.47).

² V. L. Ménage, "The beginnings of Ottoman historiography", *Historians of the Middle East*, (haz.) B. Lewis & P. M. Holt, London, 1962, s.176.

Hadaik: Mecdî Mehmed Efendi, *Hadâ'iku's-Şakâ'ik*, (haz.) A. Özcan, İstanbul, 1989.

Heşt: İdris Bitlisî, *Heşt Bihişt*, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2197.

Selim-nâme: İdris Bitlisî, *Selim-şah Nâme*, Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Efendi 348/1(v.1b-30a).

Şekaik: Taşköprülü-zâde, *Eş-Şekâ'iku n-Nu'mânîye fî 'Ulemâ'i d-Devleti l-'Osmânîye*, (haz.) A. S. Furat, İstanbul, 1985.

Zeyl: Ebü'l-Fazl Mehmed b. İdris Bitlisî, *Zeyl-i Heşt Bihişt*, Süleymaniye Kütüphanesi, Lala İsmail Efendi 348/2 (v.30b-161b).

I. *Heşt Bihişt*'in İçeriği

Heşt Bihişt'in nüshalarını ele almadan önce, bu eserin içeriğini tanıtalım. Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2197'deki nüshaya göre, *Heşt Bihişt* bir önsöz(*Tali'a*), sekiz bölüm(*Ketibe*) ve bir netice(*Hatime*)den oluşur³.

Tali'ada, ilk önce Allah ve peygamberler övölüp, *Heşt Bihişt*'in niçin yazıldığı anlatıldıktan sonra iki giriş (*Mukaddime*) konularak tarih ilminin önemi ve Osmanlı hanedanının üstünlüğü öne sürülmektedir.

I. *Ketibe*, I. Osman dönemi ile ilgilidir. Önsöz kısmı bir *Tali'a* ve iki *Mukaddime*den oluşur. *Tali'ada* Osmanlı hanedanının kökeni ve silsilesi gösterilip, sonraki iki *Mukaddime*de Selçuklular ile münasebetleri, Osman'ın tahta çıkışı ve İran ve Turan'da Osman ile aynı dönemde yaşayan hükümdarlarla ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Ondan sonra metinde on dört bap(*Destan*) yer alır. 6. *Destana* kadar olan kısımda Osman'ın tahta çıkmasından önceki olaylar ve geriye kalan kısımda ise sonraki olaylar anlatılır. Neticede Osman'ın ölümü kaydedilir.

³ Ayrıca bk. Babinger, *a.g.e.*, s.46-47; M. Şükrü, "Das Heşt Bihişt des İdris Bitlisî (I. Teil: Von den Anfängen bis zum Tode Orhans)", *Der Islam*, Cilt XIX(1931), s.139-141; M. Şükrü, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu: Bitlisli İdris'in "Heşt Bihişt" Adlı Eserine Göre (Tenzidî Araştırma)*, Kısım-I, Ankara, 1934, s.20-24; M. Bayrakdar, *Bitlisli İdris (İdris-i Bidlîsî)*, Ankara, 1991, s.43-44.

II. *Ketibe*, Orhan dönemini anlatır. Önsöz kısmı, I. *Ketibe* ile aynı şekilde, bir *Tali'a* ve iki *Mukaddimed*den oluşur. *Tali'ada* Orhan'ın tahta çıkışının sebebi ve *Mukaddimed*e ise Orhan'ın fazileti, tahta çıkışı ve eş zamanlı hükümdarlar ile ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Metin on sekiz *Destandan* oluşup, Orhan dönemindeki olaylar anlatılır.

III. *Ketibe*, I. Murat dönemi ile ilgilidir. *Tali'ada* Murad'ın tahta çıkışının nedeni ve iki *Mukaddimed*e Murad'ın tahta çıkışı ve eş zamanlı hükümdarlar üzerinde yazılır. Metin on sekiz *Destandan* oluşur.

IV. *Ketibe*, Yıldırım Bayezid dönemi ile ilgilidir. Önsöz kısmı iki *Mukaddimed*den oluşup, Bayezid'in tahta çıkışı, Murad'ın ölümü ve eş zamanlı hükümdarlar anlatılır. Metin on altı *Destandan* oluşur.

V. *Ketibe*, I. Mehmet dönemine aittir. Önsöz kısmı bir *Mukaddimed*den oluşup, Bayezid'in Timur tarafından yakalanmasından sonraki Rum bölgesinin durumu kaleme alınır. Metin yirmi sekiz *Destandan* oluşur. *Hatimed*e Mehmed'in ölümü yazılır.

VI. *Ketibe*, II. Murat dönemi ile ilgilidir. İki *Mukaddimed*e Murad'ın tahta çıkışı ve eş zamanlı hükümdarlarla ilgili yazılar bulunur. Metin yirmi dört *Destandan* oluşur.

VII. *Ketibe*, Fâtih Mehmet dönemini anlatır. Önsöz kısmı bir *Mukaddimed*den oluşursa da, bu önsöz birkaç alt baptan oluşur. İki *Tali'ada* Fâtih'in tahta çıkışı, eş zamanlı hükümdarlar ve ulema ile ilgili ve bir *Kalpta* ise Fâtih'in fazileti, kuvvetleri, seferleri, inşaatı v.s. ile ilgili kayıtlar bulunur. İki *Cenah* Fâtih'in çocukları, vezirleri ve emirleriyle ilgili bilgiler verir. Metin yirmi dokuz *Destandan* oluşursa da, sağ cenah (*meymene*) ile sol cenaha (*meysere*) ayrılıp, birinde Müslümanlarla savaşlar (yedi *Destan*) ve diğerrinde kâfirlerle savaşlar (yirmi iki *Destan*) yazılır.

VIII. *Ketibe*, II. Bayezid dönemi ile ilgilidir. Önsöz kısmı *Mukaddime* (Bayezid'in dönemi ve eş zamanlı hükümdarlarla ilgili), *Tali'a* (Bayezid'in fazileti, inşaatı ve evkafı) ve *Kalba* (Bayezid'in tahta çıkışı) ayrılır. Metin, iki *Ba'stan* oluşup, birinci *Ba's*, VII. *Ketibe* ile aynı şekilde, sağ cenah (sekiz *Destan*) ile sol cenaha (on *Destan*) ayrılır. İkinci *Ba's* ise, ayrıca iki *Cenaha* ayrılıp, Bayezid'in çocukları, vezirleri, beyleri, uleması, v.s. ile ilgili olarak haber verilir.

Hatime, hepsi nazımla yazılmaktadır. II. Bayezid'in şehzâdelerinin mücadeleleri, Bayezid'in ölümü ve Yavuz Selim'in tahta çıkışı ile ilgili bilgiler verilip, sonunda yazarı İdris Bitlisî'nin durumu ile ilgili "Şikâyet-nâme" adlı kısım bulunmaktadır.

II. İstanbul'daki *Heşt Bihişt*'in Nüshaları

Heşt Bihişt'in nüshaları ile ilgili olarak şimdiye kadar yapılmış olan belli başlı araştırmalar şunlardır:

a) Fr. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927, s.45-49.

Bu araştırmada, ekseriyetle Türkiye dışında ülkelerdeki (Hindistan, İsveç, Almanya, Fransa, Avusturya, Eski Sovyetler Birliği, v.s.) nüshalarla ilgili bilgiler verilmektedir. Özellikle Bankipur, Oriental Public Library, Nr. 532-534'teki nüshaların İdris Bitlisî'nin kendi eli ile yazılan nüsha olması ihtimali işaret edilmektedir.

b) M. Şükrü, "Das Heşt Bihişt des İdris Bitlisî (I. Teil: Von den Anfängen bis zum Tode Orhans)", *Der Islam*, Cilt XIX(1931), s.131-157 (*Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu: Bitlisli İdris'in "Heşt Bihişt" Adlı Eserine Göre (Tenzidî Araştırma)*, Kısım-I, Ankara, 1934).

İstanbul'daki nüshalarla ilgili bilgiler veriliyorsa da, kapsamlı denilemez. Ancak Berlin ve Upsala'daki nüshalardan da bahsedilmektedir.

c) F. Tauer, "Les manuscrits persans historiques des bibliothèques de Stamboul IV", *Archiv Orientalní*, Cilt IV(1932), s.95-98.

Bu araştırma, İstanbul'daki nüshalar için en ayrıntılı ve kapsamlı olduğundan güvenmeye değer denilebilir.

d) C. A. Storey, *Persian Literature: A Bio-bibliographical Survey*, Cilt I, Cüz 1, London, 1970, s.412-416.

Yukarıdaki üç araştırmanın neticelerini özetlemekte ve Türkiye ve başka ülkelerdeki nüshalar için en kapsamlı haberler vermektedir. Ancak nüshalarla ilgili kayıtlar kısadır.

Biz, İstanbul'daki nüshalar için en ayrıntılı ve kapsamlı olan Tauer'in araştırmasına da dayanarak yeniden İstanbul'da araştırmalarda bulunduk. Bu

araştırmalar neticesinde Tauer'in çalışmalarında bazı yanlışların bulunduğu ve Tauer'in zamanından aşağı yukarı 70 yıl geçtiği için, bazı nüshaların saklandığı kütüphânelerde ve nüsha simgelerinde değişiklikler olduğu açığa çıkmıştır. Ayrıca şimdiye kadar araştırma yapılmayan nüshalar da söz konusudur.

Yukarıda söz edildiği üzere, *Heşt Bihişt*'e âit nüshalar iki tipe ayrılmıştır. Yazımızda kolaylık oluşturması için, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2197'deki nüshanın temsil ettiği bir tipe "A tipi" ve Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2199'daki nüshanın temsil ettiği diğer tipe "B tipi" diye adlandırarak, İstanbul'da bulunan bütün nüshalarını şöyle sınıflandırdık:

(1) A tipi

A-1: Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2197.

Varak: 557, ölçü: 290×198mm, satır: 25-27, yazı: Nasta'lik. *Tali'a*, I.-VIII. *Ketibeler ve Hatimeden* oluşan tam nüshadır⁴. İstinsah kaydına göre, 919/1513-4 yılında İdris Bitlisî'nin kendi eliyle yazılan nüsha olup,⁵ v.1a'da da "İdris Bitlisî'nin kendi hattıdır" şeklindeki Osmanlıca cümle bulunmaktadır. Metnin kenarlarında birçok ilâve ve değişik cümleleri eklenmiştir ve Şükrü'nün belirttiği üzere,⁶ bu nüshanın *Heşt Bihişt*'in taslağı olması ihtimali kuvvetlidir.

A-2: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine 1655.

Bu nüsha, geçmişteki araştırmalarda atlanmış, ancak gerçekte önemli bir nüshadır.

Varak: 668, ölçü: 350×225mm, satır: 23, yazı: Nasta'lik. *Tali'a*, I.-VIII. *Ketibeler ve Hatimeden* oluşan bir tam nüsha oluyorsa da,⁷ maalesef *Hatime*

⁴ *Tali'a*: 1b-15b, I. *Ketibe*: 16b-65a, II. *Ketibe*: 66b-108a, III. *Ketibe*: 109b-166a, IV. *Ketibe*: 167b-207a, V. *Ketibe*: 208b-260a, VI. *Ketibe*: 261b-323b, VII. *Ketibe*: 324b-443a, VIII. *Ketibe*: 445b-551a, *Hatime*: 551b-557b.

⁵ Ancak III. *Ketibede* şüphesiz olarak İdris'ininki ile farklı olan iki tür yazı görülmektedir(bk. v.120b-129b, 130a-166a).

⁶ Şükrü, *a.g.e.*, s.133. Ayrıca bk. A. Özcan, "Heşt Bihişt", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt XVII, s.273.

⁷ *Tali'a*: 1b-21a, I. *Ketibe*: 21b-80a, II. *Ketibe*: 80b-127b, III. *Ketibe*: 128b-188b, IV.

kısımındaki varaklar düzensizdir⁸. Yerler yaldızlı olan tantanalı bir nüsha olup, istinsah kaydına(v.668b) göre, bu nüsha da 919 yılında İdris'in kendi eliyle yazılan nüshadır. Yukarıda gördüğümüz Esad Efendi 2197'deki nüshadan kopya edildiği açıktır. Buna karşın bazı kelime ve cümlelerinde birkaç yanlış ve eksik görüldüğü için bu nüshanın İdris Bitlisî'den başka bir kişi tarafından yazılmış olma olasılığı da bulunmaktadır.

A-3: Nûruosmaniye Kütüphânesi, 3209.

Varak: 636, ölçü: 347×237mm, satır: 26, yazı: Nasta'lik. Bu da *Tali'a*, I.-VIII. *Ketibeler* ve *Hatimeden* oluşan tam nüsha olup,⁹ yine de yerler yaldızlıdır (Türk araştırmacılar bu nüshayı sık kullanırlar).

Yukarıdaki A-1: Esad Efendi 2197 ve A-2: Hazine 1655'teki nüshalara çok benzeyen istinsah kaydı bulunmakta ve yine 919 yılında İdris'in kendi eliyle yazıldığını göstermektedir. Fakat bu nüshada birkaç tür el yazısı görünmektedir¹⁰. Ayrıca, az olsa da, bu nüshanın kenarlarında ilâve ve değişik cümleleri bulunmakta ve bu yazılar ise İdris'in kine çok benzemektedir. Dolayısıyla bu nüshanın, İdris'in gözetimi altında telif edilmesi muhtemeldir.

A-4: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi, Ahmed-i Sâlis 2914.

Bu nüsha da geçmişteki araştırmalarda atlanmıştır¹¹. Varak: 657, ölçü: 310×210mm, satır: 24-25, yazı: Nasta'lik. *Tali'a*, I.-VIII. *Ketibeler* ve *Hatimeden* oluşan tam nüshadır¹². İstinsah kaydına göre, 'Abdü'r-Rahîm adlı

Ketibe: 189b-238a, V. *Ketibe*: 239b-300a, VI. *Ketibe*: 301b-369b, VII. *Ketibe*: 370b-520a, VIII. *Ketibe*: 521b-655a, *Hatime*: 655a-668b.

⁸ Bu kısım, v.655, 656, 662, 664, 658, 661, 660, 663, 657, 659, 665, 666, 667, 668 sırasıyla okunmalıdır. Ayrıca son kısmında bir varak eksiktir (Bu, A-1: Esad Efendi 2197'deki nüshanın v.556b, satır 5-35'ine tekabül eden kısımdır).

⁹ *Tali'a*: 1b-18a, I. *Ketibe*: 19b-71a, II. *Ketibe*: 72b-118b, III. *Ketibe*: 119b-166b, IV. *Ketibe*: 167b-212a, V. *Ketibe*: 213b-263b, VI. *Ketibe*: 264b-333b, VII. *Ketibe*: 334b-491b, VIII. *Ketibe*: 492b-622a, *Hatime*: 623b-636a.

¹⁰ Şükrü, I., II., IV., V. ve VII. *Ketibeler* ile *Hatimenin* İdris'in el yazısı olduğunu ileri sürüyorsa da (Şükrü, a.g.e., s.132), bize göre başka kişilerin yazıları olabilir.

¹¹ Tauer, yalnız bu nüshanın adından bahsediyor. Bk. Tauer, a.g.e., s.98.

¹² *Tali'a*: 1b-18b, I. *Ketibe*: 19b-72b, II. *Ketibe*: 73b-118b, III. *Ketibe*: 122b-176a, IV. *Ketibe*: 178a-220b, V. *Ketibe*: 222b-282a, VI. *Ketibe*: 284b-350b, VII. *Ketibe*: 352b-510a, VIII. *Ketibe*: 512b-645b, *Hatime*: 646a-657b.

kişi kopya etmiştir¹³. Ancak kelimeler ve cümleler yer yer eksiktir. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nin kataloğuna göre, bu nüsha H.10. (M. 16.) yüzyılda tamamlanmıştır¹⁴.

A-5: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, F.Y., 619.

Bu nüshaya, Tauer araştırma yaptığı zaman "Halis Efendi 3364" şeklinde isim verilmiştir. Varak: 451, ölçü: 300x210mm, satır: 33, yazı: Nasta'lik. *Tali'a*, I.-VIII. *Ketibeler* ve *Hatimed*en oluşan tam nüshadır¹⁵. İstinsah kaydı her *Ketibenin* sonunda yazılmaktadır ve bunlara göre 24 Şaban 967/20 Mayıs 1560'tan 19 Cemaziyelevvel 968/5 Şubat 1561'e kadar Mehmed b. Bilâl adlı kişi İstanbul'da kopya etmiştir.

A-6: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan 1515/1.

Varak: 358 (v.1b-358b), ölçü: 300x205mm, satır: 21-25, yazı: Nasta'lik. İki tür yazı görülmektedir. *Tali'a*, I.-VI. *Ketibelerden* oluşur¹⁶. İstinsah kaydı her *Ketibenin* sonunda yazılmakta ve 1 Rebiyülevvel 963/14 Ocak 1556'dan 29 Şevval 964/24 Ağustos 1557'ye kadar kopya edilmiştir.

A-7: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan 1515/2.

Varak: 128 (v.360b-487b), ölçü: 300x205mm, satır: 27, yazı: Nasta'lik. Yalnız VIII. *Ketibeden* oluşursa da, son kısım eksiktir. İstinsah kaydı bu-

¹³ Bu kişi, İdris'in kendi *Selim-nâmesi*'nde bahsettiği Şeyh 'Abdû'r-Rahîm 'Abbâsî (ölüm: 963/1555-6) olabilir (bk. *Selim-nâme*, v.18a; Ch. Rieu, *Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum*, Cilt I, London, 1879, 2. Baskı, 1966, s.219). 'Abdû'r-Rahîm 'Abbâsî ile ilgili bilgiler için bk. *Şekaik*, s.411-412; *Hadaik*, s.410-411.

İdris, *Heşt Bihişt*'i tamamladıktan sonra Yavuz Selim ile ilgili *Selim-nâme*'yi yazmaya başladı ise de, bitirmeden öldüğü için oğlu Ebü'l-Fazl Mehmed, Kanunî Süleyman'ın buyruğuyla, dağılmış olan yazmaları toplayıp telif ederek, II. Selim döneminin başlarında 974/1566 yılında tamamlamıştır. Burada söyleyelim ki, Ebü'l-Fazl o eserden başka, Yavuz Selim dönemiyle ilgili olarak, *Heşt Bihişt*'in "IX. *Ketibesi*" denilebilen nitelikte olan *Zeyl-i Heşt Bihişt* adlı eseri de yazmıştır (bk. Tauer, *a.g.e.*, s.98, 103; V. L. Ménage, "Bidlîst", *Encyclopaedia of Islam* [Yeni Baskı], Cilt I, s.1208; Storey, *a.g.e.*, s.416).

¹⁴ F. E. Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu*, İstanbul, 1961, s.57.

¹⁵ *Tali'a*: 1b-13b, I. *Ketibe*: 14a-54b, II. *Ketibe*: 55b-89a, III. *Ketibe*: 89b-129a, IV. *Ketibe*: 130b-163b, V. *Ketibe*: 164b-206b, VI. *Ketibe*: 207b-260a, VII. *Ketibe*: 261a-340b, VIII. *Ketibe*: 341b-441a, *Hatime*: 441b-451b.

¹⁶ *Tali'a*: 1b-26b, I. *Ketibe*: 27b-86a, II. *Ketibe*: 86b-129a, III. *Ketibe*: 129b-182b, IV. *Ketibe*: 182b-226a, V. *Ketibe*: 226b-289b, VI. *Ketibe*: 290a-358b.

lunmuyorsa da, Tauer'e göre bu nüsha H. 11. yüzyılda tamamlanmıştır.

A-8: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi, Revan 1514.

Varak: 411, ölçü: 377×240mm, satır: 21, yazı: Nesih. *Tali'a* ve I.-VI. *Ketibelerden oluşur*¹⁷. İstinsah kaydı bulunmayıp, Tauer'e göre bu nüsha H. 1000 yılı civarında tamamlanmıştır.

A-9: Süleymaniye Kütüphânesi, Hâlet Efendi ilâvesi 191/1.

Bu nüsha da geçmişteki araştırmalarda atlanmıştır. Varak: 368, ölçü: 273×175mm, satır: 27, yazı: Nesih, Nasta'lik (birkaç yazı görülmektedir). *Tali'a*, I.-III. ve VII.-VIII. *Ketibeleri içerir*¹⁸. İstinsah kaydına(v.74a, 325a) göre, 976/1568-9 yılında Mehmed b. Bilâl adlı kişi İstanbul'da kopya etmiştir.

A-10: Süleymaniye Kütüphânesi, Hâlet Efendi ilâvesi 191/2.

Bu nüsha da geçmişteki araştırmalarda atlanmıştır. Varak: 143, ölçüsü: 273×190mm. Satır, varâğa göre değişmektedir. Yazı ise Nasta'lik olup, birkaç tür yazı görülmektedir. VIII. *Ketibe* (v.1b-130b) ve *Hatimeyi* (v.131a-143b) kapsar. İstinsah kaydı bulunmamaktadır.

A-11: Nûruosmaniye Kütüphânesi, 3082.

Varak: 328, ölçü: 305×184mm, satır: 19, yazı: Nasta'lik. Birkaç tür yazı görülmekte ve v.150'den kâğıt ve yazı değişmektedir¹⁹. *Tali'a* ve I.-IV. *Ketibeleri kapsar*²⁰. İstinsah kaydı bulunmayıp, Tauer'e göre H. 11. yüzyılda tamamlanmıştır.

A-12: İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi, F.Y., 226.

Bu nüsha Tauer'in çalışmasında Rızâ Paşa 637'deki nüshaya tekabül eder. Varak: 178, ölçü: 295×160mm, satır: 24, yazı: Nasta'lik. İki tür yazı görülmektedir. VIII. *Ketibe* (v.1b-167a) ve *Hatimeyi* (v.167a-178a) kapsar.

¹⁷ *Tali'a*: 1b-23a, I. *Ketibe*: 23b-88b, II. *Ketibe*: 89a-142b, III. *Ketibe*: 143a-208b, IV. *Ketibe*: 209a-261a, V. *Ketibe*: 261b-327b, VI. *Ketibe*: 328a-411b.

¹⁸ *Tali'a*: 2a-18a (başındaki yedi varak eksiktir), I. *Ketibe*: 18b-74a, II. *Ketibe*: 75b-120a, III. *Ketibe*: 121b-176b, VII. *Ketibe*: 178b-325a, VIII. *Ketibe*: 327b-368b (ikinci yarı kısmı eksiktir).

¹⁹ Tauer, *a.g.e.*, s.96.

²⁰ *Tali'a*: 1b-24a, I. *Ketibe*: 25b-100a, II. *Ketibe*: 101b-166b, III. *Ketibe*: 167b-253a, IV. *Ketibe*: 254b-328a.

İstinsah kaydı bulunmamakta ve Tauer bu nüshanın H. 10. yüzyılda ortaya çıktığını tahmin etmektedir.

A-13: İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi, F.Y., 550.

Bu nüsha Tauer'in çalışmasında Rızâ Paşa 208'deki nüshaya tekabül eder. Varak: 196, ölçü: 260×135mm, satır: 18, yazı: Nasta'lik. VII. *Ketibeyi* içerirse de, önsöz kısmı atlanıp, yalnız metin olan *Destanlar* kısmını kapsayan eksik nüshadır. İstinsah kaydı bulunmaz ve Tauer'e göre H. 10. yüzyılda tamamlanmıştır.

A-14: Beyazıt Devlet Kütüphânesi, Beyazıt 5161.

Bu nüsha Tauer'in çalışmasında Umumiye 5161'deki nüshaya tekabül eder. Varak: 249, ölçü: 270×165mm, satır: 13, yazı: Nasta'lik. VII. *Ketibeyi* içerirse de, yalnız *Destanlar* kısmını kapsayan eksik nüshadır. İstinsah kaydına (v.249b) göre, 1065 yılı Şaban'ının evâili/1655 yılı Haziran'ının başlarında tamamlanmıştır.

A-15: Süleymaniye Kütüphânesi, Lala İsmail Efendi 379.

Varak: 195, ölçü: 240×165mm, satır: 17, yazı: Nasta'lik. VII. *Ketibeyi* içerirse de, yalnız *Destanlar* kısmını kapsayan eksik nüshadır. İstinsah kaydına (v.195b) göre, 1079/1668-9 yılında İbn Hacı Mehmed adlı kişi kopya etmiştir.

A-16: Âtîf Efendi Kütüphânesi, 1946.

Varak: 496, ölçü: 365×230mm, satır: 27, yazı: Nasta'lik. *Tali'a* ve I.-VIII. *Ketibeleri* kapsar²¹. İstinsah kaydına (v.496a) göre, Zilhicce 1098/8 Ekim-6 Kasım 1687'de kopya edilmiştir.

A-17: Âtîf Efendi Kütüphânesi, 1948.

Varak: 238, ölçü: 250×150mm, satır: 16, yazı: Nasta'lik. VII. *Ketibeyi* içerirse de, yalnız *Destanlar* kısmını kapsayan eksik nüshadır. İstinsah kaydı bulunmaz ve Tauer'e göre H. 11. yüzyılda tamamlanmıştır.

²¹ *Tali'a*: 1b-15b, I. *Ketibe*: 15b-60a, II. *Ketibe*: 60b-93b, III. *Ketibe*: 94b-135b, IV. *Ketibe*: 136b-174b, V. *Ketibe*: 175b-220b, VI. *Ketibe*: 221b-268b, VII. *Ketibe*: 269b-390a, VIII. *Ketibe*: 391b-496a.

A-18: İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi, F.Y., 769.

Bu nüsha Tauer'in çalışmasında Halis Efendi 2785'teki nüshaya tekabül eder. Varak: 193, ölçü: 230x140mm, satır: 19, yazı: Nasta'lik. VII. *Ketibeyi* içerirse de, yalnız *Destanlar* kısmını kapsayan eksik nüshadır. İstinsah kaydına göre, 28 Muharrem 1104/9 Aralık 1692'de tamamlanmıştır.

A-19: Millet Kütüphânesi, Alî Emîrî Efendi, Farsça 800.

Bu nüshadan aşağıdaki A-26: Millet Kütüphânesi, Alî Emîrî Efendi, Farsça 807'deki nüshaya kadar seri halinde yazılmıştır²².

Varak: 79, ölçü: 360x215mm, satır: 23, yazı: Nasta'lik. *Tali'a* (v.1b-19b) ve I. *Ketibeyi* (v.19b-79a) kapsar.

A-20: Millet Kütüphânesi, Alî Emîrî Efendi, Farsça 801.

Varak: 50. Diğer özellikleri yukarıdaki A-19 nüshasıyla aynıdır. II. *Ketibeyi* kapsar.

A-21: Millet Kütüphânesi, Alî Emîrî Efendi, Farsça 802.

Varak: 61. Diğer özellikleri yukarıdaki A-19 nüshasıyla aynıdır. III. *Ketibeyi* kapsar.

A-22: Millet Kütüphânesi, Alî Emîrî Efendi, Farsça 803.

Varak: 51. Diğer özellikleri yukarıdaki A-19 nüshasıyla aynıdır. IV. *Ketibeyi* kapsar.

A-23: Millet Kütüphânesi, Alî Emîrî Efendi, Farsça 804.

Varak: 61. Diğer özellikleri yukarıdaki A-19 nüshasıyla aynıdır. V. *Ketibeyi* kapsar.

A-24: Millet Kütüphânesi, Alî Emîrî Efendi, Farsça 805.

Varak: 77. Diğer özellikleri yukarıdaki A-19 nüshasıyla aynıdır. VI. *Ketibeyi* kapsar.

A-25: Millet Kütüphânesi, Alî Emîrî Efendi, Farsça 806.

Varak: 166. Diğer özellikleri yukarıdaki A-19 nüshasıyla aynıdır. VII. *Ketibeyi* kapsar.

²² Millet Kütüphânesi'ndeki bu nüshalar, Temmuz 2000'de araştırma yaptığımız zaman, 17 Ağustos 1999 depremi yüzünden Beyazıt Devlet Kütüphânesi'ne geçirilmişti.

A-26: Millet Kütüphânesi, Alî Emîrî Efendi, Farsça 807.

Varak: 176. Diğer özellikleri yukarıdaki A-19 nüshasıyla aynıdır. VIII. *Ketibe* (v.1b-159b) ve *Hatimeyi* (v.159b-176b) kapsar. İstinsah kaydına (v.176b) göre, 20 Rebiyülevvel 1114/23 Eylül 1702'de kopya edilmiştir.

(2) B tipi**B-1: Süleymaniye Kütüphânesi, Esad Efendi 2199.**

Bu nüsha ile aşağıdaki B-2: Esad Efendi 2198'deki nüsha seri halinde yazılmıştır.

Varak: 373, ölçü: 364×267mm, satır: 20, yazı: Nasta'lik. İdris'in el yazısına çok benzemesi ve varak kenarını dolduracak kadar birçok ilâve ve değişke cümleleri eklenmesi bize bu nüshanın İdris'in kendi eliyle yazılan taslak olduğunu düşündürmektedir. I.–VI. *Ketibeleri* kapsamakta²³ ve istinsah kaydı bulunmamaktadır.

B-2: Süleymaniye Kütüphânesi, Esad Efendi 2198.

Varak: 385. Diğer özellikleri yukarıdaki nüshayla aynıdır. VII. ve VIII. *Ketibeleri* kapsar. Yine birçok ilâve ve değişke cümleleri eklenen taslak olduğu düşünülebilir. İstinsah kaydı yoktur²⁴.

B-3: Süleymaniye Kütüphânesi, Ayasofya 3541.

Varak: 395, satır: 25, yazı: Nasta'lik. Birkaç yazı görülmektedir. *Tali'a* (280×212mm) ve I.–VI. *Ketibeleri* (296×212mm) kapsar²⁵. *Tali'a*nın sonunda(v.14a) İdris'in 918/1512-3 yılında Mekke'de yazdığını gösteren kayıt bulunmaktadır. Bu kaydın, nüshanın en sonunda değil, *Tali'a*nın sonunda bulunması bize yalnız *Tali'a* kısmının Mekke'de yazıldığını düşündürür.

²³ I. *Ketibe*: 1b-63a, II. *Ketibe*: 63b-115a, III. *Ketibe*: 116b-172a, IV. *Ketibe*: 173b-230b, V. *Ketibe*: 231b-298a, VI. *Ketibe*: 298b-373b.

²⁴ Şükrü, bu nüshanın II. Bayezid'in ölümüyle bittiğini söylüyorsa da (Şükrü, a.g.e., s.137), bu tanım yanlıştır.

²⁵ *Tali'a*: 1b-14a, I. *Ketibe*: 14b-86a, II. *Ketibe*: 87b-144b, III. *Ketibe*: 145b-206b, IV. *Ketibe*: 207b-256b, V. *Ketibe*: 257b-322b, VI. *Ketibe*: 322b-395a (323b-396a). VI. *Ketibenin* varak numaraları yanlış yazılmıştır. Aslında 323b'den başlanacak varğa 322b diye yazılmaktadır.

Ayrıca *Tali'a* kısmının ölçüsü başka kısımlardan biraz küçüktür ve I.–VI. *Ketibelere* sonradan katıldığını gösteren izler de görülmektedir²⁶.

B tipine bağlanan başka nüshalardaki IV. *Ketibe* on yedi *Destandan* oluşursa da, yalnız bu nüsha, A tipiyle aynı olarak, on altı *Destandan* oluşur ve yine A tipiyle aynı olarak IV. *Ketibenin* 14. *Destanı*, sözbaşı ve birkaç satır cümle ile âniden biterek, ondan sonraki altı buçuk sayfa boş kalmaktadır.

B-4: Nûruosmaniye Kütüphânesi, 3212.

Varak: 391, ölçü: 295×210mm, satır: 25-27, yazı: Nasta'lik. VII.–VIII. *Ketibeler* ve *Hatimeyi* kapsar²⁷. Bir kaç yazı görülüyorsa da, büyük bir ihtimalle VIII. *Ketibe* İdris'in el yazısıdır. Az olsa da, VII. ve VIII. *Ketibelerde* ilâve ve değişke cümleleri bulunması ve onların yazısının İdris'inkiyle çok benzemesi bize VII. *Ketibeyi* başka kişiye yazdırıp, en son İdris'in kontrol ettiğini düşündürür. Demek ki, bu nüshanın İdris'in gözetimi altında yazıldığı düşünülebilir.

Ancak *Hatime* kısmının İdris'in el yazısıyla yazılmadığı açıktır ve satır sayısı da önceki varakların hep 25 olduğu halde 27'ye çıkmaktadır. Ayrıca kâğıt ölçüsü VII. ve VIII. *Ketibelerinkinden* biraz büyük ve kâğıt rengi de –bu nüshayı kapatıp yandan bakılırsa iyice anlaşılabilirdiği gibi– daha beyazdır. Dolayısıyla, bu nüshanın *Hatimesinin* sonradan eklendiği düşünülebilir. *Hatimede* İdris'in farklı cümleleri hiç bulunmaması da bu görüşümüzü desteklemektedir.

Bu nüsha ve B-3: Ayasofya 3541'deki nüsha ile B-1: Esad Efendi 2199 ve B-2: Esad Efendi 2198'deki nüshaları karşılaştırıldığında, ötekilerin cümle tarzı daha düzenli olduğu ve berikilerde sık sık boş olan olayların tarihleri ötekilerde yazıldığı anlaşılır. Bu yüzden İdris'in önce Esad Efendi 2199 ve 2198'deki nüshaları yazıp, sonra onları temelleştirerek Ayasofya

²⁶ Şükrü, yalnız *Tali'a* kısmının İdris'in eliyle yazıldığını ileri sürüyor (Şükrü, *a.g.e.*, s.133) ve bizim fikrimiz de aynıdır. Ancak Prof. Özcan, bütün bu nüshanın İdris'in eliyle yazıldığını düşünmektedir (Özcan, *a.g.e.*, s.273) ve bu görüş, *Tali'a* kısmının sonunda yazılan kayıttan çıkmış olabilir.

²⁷ VII. *Ketibe*: 1b-221b (aralarında boş sayfalar var), VIII. *Ketibe*: 222b-377b, *Hatime*: 378b-391a.

Ancak Tauer ve Şükrü, bu nüshanın yalnız VII. ve VIII. *Ketibeden* oluştuğunu ileri sürüyorlar (Tauer, *a.g.e.*, s.98; Şükrü, *a.g.e.*, s.137).

3541 ve Nûruosmaniye 3212'deki nüshaların temsil ettikleri nüshayı yazdığını tahmin edebiliriz. Ayasofya 3541'deki nüshanın IV. *Ketibesi* on altı *Destan* olup, 14. *Destan*'ın ekseri kısmının eksik olması, bu süreç içinde meydana gelmesi muhtemeldir.

B-5: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3538.

Varak: 199, ölçü: 351×258mm, satır: 19, yazı: Nasta'lik. VIII. *Ketibeyi* içerir. İstinsah kaydı olmayıp, Tauer'e göre H. 10. yüzyılda tamamlanmıştır.

B-6: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3539.

Varak: 95, ölçü: 345×253mm, satır: 19, yazı: Nasta'lik. I. *Ketibeyi* içerir. İstinsah kaydı olmayıp, Tauer'e göre H. 10. yüzyılda tamamlanmıştır.

B-7: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3540.

Varak: 237, ölçü: 353×260mm, satır: 19, yazı: Nasta'lik. I.–III. *Ketibeleri* içerir²⁸. İstinsah kaydı olmayıp, Tauer'e göre H. 10. yüzyılda tamamlanmıştır.

B-8: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3542.

Varak: 376, ölçü: 351×256mm, satır: 19-20, yazı: Nasta'lik. Birkaç yazı görülmektedir. I.–V. *Ketibeleri* kapsar²⁹. İstinsah kaydı olmayıp, Tauer'e göre H. 10. yüzyılda tamamlanmıştır.

B-9: Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 3543.

Varak: 268, ölçü: 358×260mm, satır: 21, yazı: Nasta'lik. IV.–VI. *Ketibeleri* kapsar³⁰. İstinsah kaydı olmayıp, Tauer'e göre H. 10. yüzyılda tamamlanmıştır.

B-10: Nûruosmaniye Kütüphanesi, 3210.

Varak: 271, ölçü: 300×245mm, satır: 19, yazı: Nasta'lik. Birkaç yazı görülmektedir. II.–V. *Ketibeleri* kapsar³¹. İstinsah kaydı olmayıp, Tauer'e

²⁸ I. *Ketibe*: 1b-93b, II. *Ketibe*: 94b-167b, III. *Ketibe*: 168b-237b (en sonda dört kadar varak eksiktir).

²⁹ I. *Ketibe*: 1b-84a, II. *Ketibe*: 85b-144b, III. *Ketibe*: 145b-216a, IV. *Ketibe*: 217b-291b, V. *Ketibe*: 292b-375a.

³⁰ IV. *Ketibe*: 1b-80a, V. *Ketibe*: 82b-162b, VI. *Ketibe*: 163b-268b.

³¹ II. *Ketibe*: 7b-75a, III. *Ketibe*: 76b-149b, IV. *Ketibe*: 150b-200b (ikinci yarı kısmı eksik), V. *Ketibe*: 201b-271b (ikinci yarı kısmı eksik).

göre H. 10. yüzyılda tamamlanmıştır. Şükrü de belirttiği üzere³², aslında VI-II. *Ketibedeki* sağ cenahın 8. *Destanına* âit olması gereken II. Bayezid'in şehzâdesi Ahmed'in çocuklarının sünnetiyle ilgili kayıt bu nüshanın başlarında (v.1b-6b) yer almaktadır. IV. *Ketibe*, 14. *Destan* ile bitip, bu *Destan*ın ekserisi eksik olduğu için, bu nüsha yukarıdaki B-3: Ayasofya 3541'deki nüshaya bağlanması gerektiği muhtemeldir.

B-11: İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi, F.Y., 225.

Bu nüsha Tauer'in çalışmasında Rızâ Paşa 888'deki nüshaya tekabül eder. Varak: 361, ölçü: 295×210mm, satır: 19, yazı: Nasta'lik. Ancak v.155b'den kâğıt ve yazı değişmektedir. I.-V. *Ketibeleri* kapsar³³. İstinsah kaydı olmayıp, Tauer'e göre H. 10. yüzyılda tamamlanmıştır.

B-12: Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesi, Revan 1516.

Varak: 580, ölçü: 330×200mm, satır: 22, yazı: Nasta'lik. I.-VII. *Ketibeleri* kapsar³⁴. İstinsah kaydı olmayıp, Tauer'e göre H. 1000 yılı civarında tamamlanmıştır.

B-13: Âtîf Efendi Kütüphânesi, 1947.

Varak: 263, ölçü: 350×230mm, satır: 30, yazı: Nasta'lik. VI. ve VII. *Ketibeleri* kapsar³⁵. İstinsah kaydı olmayıp, Tauer'e göre H. 1000 yılı civarında tamamlanmıştır³⁶.

III. Heşt Bihişt'in İki Tip Kaydı

(1) A Tipi ile B Tipinin Karşılaştırılması

Şu halde, bu iki tip nüshanın farklarına somut olarak bakacağız. Örnek olarak IV. *Ketibeyi* ele alacağız. Çünkü bu bölümde ayrımlar çok fazladır ve dolayısıyla nüshaların özellikleri de açıkça meydana çıkar.

³² Şükrü, *a.g.e.*, s.137.

³³ I. *Ketibe*: 1b-89a, II. *Ketibe*: 93b-154b, III. *Ketibe*: 155b-235b, IV. *Ketibe*: 237b-278a (11. *Destan* ile bitir), V. *Ketibe*: 282b-361a.

³⁴ I. *Ketibe*: 1b-76a, II. *Ketibe*: 77b-137a, III. *Ketibe*: 138b-204b, IV. *Ketibe*: 205b-244b (11. *Destan* ile bitir), V. *Ketibe*: 245b-326a, VI. *Ketibe*: 327b-410b, VII. *Ketibe*: 411b-580a (A tipinin kayıtları da sokulur).

³⁵ VI. *Ketibe*: 1b-64a, VII. *Ketibe*: 64b-263b

³⁶ Bunlardan başka, Süleymaniye Kütüphânesi, Ayasofya 4320/2 ve Nûruosmaniye Kütüphânesi, 3211'de bulunan iki nüsha, Tauer'in belirttiği gibi (Tauer, *a.g.e.*, s.98, not 1), özet niteliğinde olup, değeri çok azdır. Ayrıca Süleymaniye Kütüphânesi, Fatih 791/3'teki nüsha, Fâtih Mehmed'in İstanbul fethiyle ilgili VII. *Ketibeden* seçmelerdir.

Heşt Bihişt'in iki tipini temsil eden nüsha olarak, A-1: Süleymaniye Kütüphanesi'nde saklanan Esad Efendi 2197'deki nüsha ile B-1: Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan Esad Efendi 2199'daki nüshayı ele alacağız. İkisi de, yukarıda anlatıldığı gibi, İdris Bitlisî'nin kendi eliyle yazılan nüshalardır.

Önce, bu iki tip nüshalarda kullanılan kelimeler ve ifadelerin farklılığı ile ilgili olarak, birkaç örnek verip, inceleyelim.

a) Yıldırım Bayezid'in tahta geçtiği zamandaki Rumeli fetihleri

1389 yılında Kosova savaşında tahta geçen Yıldırım Bayezid, Anadolu'da meydana gelmiş olan isyanlara karşı Bursa'ya doğru ilerlerken başta uç beyleri olmak üzere emirlere Rumeli'ye saldırmayı emreder. Aşağıda, A tipi ile B tipinin metinleri ve çevirilerini göstereceğiz.

[A tipi (Esad Efendi 2197, v.176a-177a)]

« داستان دوم در بیان آغاز شروع سلطان یلدرم خان بکشور
کشایی و مملکت ستانی و کیفیت انشاء عمارات خیر و بقاع رفیع
المبانی و الحاق مملکت آیدین ایلی و من تشا ایلی و صاروخان
ایلی بممالک موروثی بتوفیق ربانی »

..... هر آینه حکم سلطان بنفاد پیوست که تمامی امرا و
لشکریان روم ایلی چون از دغدغه غلبه کفار آن اقطار بکلی
مأمون اند و از میامن فتح مبین سلطان سعید شهید مدتها از هجوم
مشرکان آنجوانب آسوده دل و مصون اند بعد از غزای بعض
ولایات کافری که در آن ولا مقرر شده بود بی توقف با یراق و
اثاث کلی جهت عبور دریا بمعبر کلی بولی آیند و همچنین بهمکی
امرا و سپاه آنادولی هم فرمان شد که جهت لحوق برایات همایون
مبادرت نمایند و سلطان با خواص و ملازمان از دار السلطنت
ادرنه متوجه دار الملک برسا شد فاما از برسا اولاً تیمورتاش
بیگ را با بعضی امرا و لشکریان تعیین نمود که برسر مملکت
لاس روند و بنهب و غارت و تخریب آنجا لشکریان سرحداتی
روم ایلی مغتنم بغنائیم فراوان شوند و جمیع معادن نقره را که در
ان جوانب است خصوصاً معدن قراطباد از تصرف کفار انتزاع
نموده بقبضه تصرف در آورند و از امراء عظام روم ایلی فیروز
بیگ را در سرحد انکروس بایالت ولایت ویدین باز گذارند و
جمعی معین از لشکریان را جهت نهب و غارت دایمی حدود کفار
هم آنجا بر کمارند و حکومت شهر اسکوب و توابع را بامیر

معظم پاشا اكدی كه از غازیان مشهور بود تفویض فرمود و او را هم با بعضی امرا و سپاه بغزای اطراف نزدیک مملکت خود مقرر نمود چون امرا و لشکریان روم ایلی همگی فیروز جنگ و موفق بفتوحات باز گشتند بر وفق اشارت سلطانی متوجه ملازمت معسكر همایون شده از دریا گذشتند و در دار الملك برسا بعتبه بوسی سلطان رسیدند

“2. *Destan*: Allah’ın tevfiğiyle Sultan Yıldırım Han’ın, ülkenin fethi ve memleketin zaptını başlatması, hayırlı imaretler ve yüksek binalar yaptırması ve Aydın-ili, Menteşe-ili ve Saruhan-ili’nin memleketlerini miras kalmış olduğu memleketlere katması.

..... Sultan’ın emri şöyle verilmiştir: Rumeli’nin her emîrleri ve askerleri, o taraflardaki kâfirlerin saldırıları telaşından tamamen emin bulunup, şehit ve said Sultan’ın (I. Murat) besbelli fethinin uğurları yüzünden uzun süredir o bölgelerdeki müşriklerin hücumlarından gönlü rahat ve korunmuş oldukları için, o sürede kararlaştırılmış olan birkaç küfür vilayetlerine gaza yaptıktan sonra durmayıp bütün silah ve donatım ile denizden geçmek için Gelibolu iskelesine gelsinler. Aynıyla Anadolu’nun emîrleri ve sipahlarına da, padişah sancaklarına acele ile gelmeleri emredilmiştir. Sultan ise, ileri gelenleri ve mülazımları ile darü’s-saltanat Edirne’den darü’l-mülk Bursa’ya yöneldi. Fakat [Bayezid] Bursa’dan, önce Timurtaş Bey’e birkaç emîr ve asker verip, şöyle emretmiştir: Laz memleketi üzerine gidin, orasının yağma ve harabıyla Rumeli’nin sınırlarındaki askerler birçok ganimet alsınlar, o taraflarda bulunan bütün gümüş madenlerini, özellikle Kıratova madenini kâfirlerin idarelerinden koparıp yönetin, Rumeli’nin büyük emîrlerinden birisi olan Firuz Bey’i Engürüs’ün sınırında Vidin vilayetinin idaresi için koyun ve askerlerden bir kısmını, kâfirlerin uçlarını devamlı yağma etmek için aynı yere atayın. Ve [Bayezid] Üsküb şehri ve civarlarının yönetimini meşhur gazilerden birisi olan büyük emîr, Paşa Yiğid’e bıraktı. Ona da birkaç emîrler ve sipahlar ile kendi memleketin civarlarına gaza yapmasını emretmiştir. Rumeli’nin bütün emîrleri ve askerleri savaşta yenip, fetihleri başarıp dönünce Sultan’ın emrine uyarak padişah karargahına yönelip, denizden geçtiler ve darü’l-mülk Bursa’da Sultan’ın eşiğine öptüler.”

[B tipi (Esad Efendi 2199, v.186a-187b)]

« داستان دوم در بیان آغاز شروع سلطان اسلام یلدرم خان بکشور کشایی و ممالک ستانی و بنیاد طلوع خورشید فتح و نصرت او بضرب تیغ شوکت و بسالتش از مشرق تأیید ربانی و کفتار در الحاق مملکت ایدین ایلی و منتشا ایلی و صاروخان [ایلی] بمملکت پدری و استوار حکومت نواب و کماشتکان او در آن ممالک مابین معدلت و داوری »

..... هر آینه حکم سلطان اسلام نافذ شد که جمیع امرا و لشکریان روم ایلی چون از غلبه و استیلاء کفار آن اقطار بکلی محفوظ و مأمون شده اند و از برکات و میامن فتح مبین سلطان سعید غازی مراد حالیا مدتها از تعرض مشرکان آن حدود آسوده دل و مصون کشته اند بی توقف یراق و مصالح کذار و معبر کلی بولی را جهت عبور سلطان و خواص خدام و ارکان مهیا دارند و احکام و مناشیر بحکام و سیاه ممالک انادولی نافذ شد که تکمیل اسباب و مصالح سفر کرده توجه تمام باتمام ضروریات غذا و کارزار گمارند و سلطان با خاصکیان و مقربان از دار السلطنت ادرنه متوجه دار الملک برسا شد و عظماء امراء ممالک روم ایلی را با تیمورتاش بیک تعیین فرمود که هر یک علیحده با بعضی امرا و صنادید و اخنجیان روم ایلی متوجه غذا و جهاد کردند و بزودی زود متعاقب سلطان باندولی روند و در برسا بر ایات منصوره ملحق شوند اولا تیمورتاش را برسر مملکت لاس فرستاد و بنهب و غارت و تدمیر و تسخیر آن ولایت فرمان داد و امر فرمود که تمامی معادن نقره که در آن جانب باشد مثل معدن قرطاباد از دست کفار انتزاع کرده بقبضه تصرف در آورد و از امراء عظام روم ایلی فیروز بیک را در سرحد ممالک انکروس در شهر و ولایت ویدین مقرر داشت و جهت سبی و غارت و تاراج سرحد کفار او را بر جمعی مجاهدان بسیه سالاری کماشت و حکومت و ایالت اسکوب و توابع را بامیر معظم پاشا ایکدی که از مشاهیر غزاة و کماة بوده است تفویض فرمود و او را هم با بعضی امرا و سپاه بتوجه غذا [ی] آن حدود اشارت نمود چون امرا و لشکریان روم ایلی درین ولا فیروز جنگ بر اعداء دین و دولت و موفق بفتوحات و فایز بمصلیات (?) و تأییدات معنی و صورت شده بودند سلطان تمام آن سیاه نصرت فرجام را بملازمت بارگاه اسلام پناه طلب فرمود و بر حسب امر همایون هر کدام از امرا و صنادید روم ایلی عازم خدمت درگاه سلطانی شده در برسا ملاقات نمود

“2. *Destan*: İslam Sultanı, Yıldırım Han’ın ülkenin fethi ve memleketlerin zaptını başlatması, onun fethi ve başarının güneşinin, sevketi ve dilâverliğinin kılıcının darbıyla Allahın desteğinin doğusundan doğmasını temellendirmesi, Aydın-ili, Menteşe-ili ve Saruhan[-ili]’nin memleketlerini babanın memleketine katması ve onun naipleri ve vekillerinin o memleketlerde adalet ve doğruluk arasında yönetimlerini kuvvetlendirmeleri.

..... İslam Sultanının emri şöyle verilmiştir: Rumeli’nin her emîrleri ve askerleri, o taraflardaki kâfirlerin saldırı ve istilalarından tamamen korunmuş ve emin bulunup, said Sultan, Gazi Murad’ın besbelli fethinin bereketleri ve uğurları yüzünden şimdi uzun süredir o sınırlardaki müşriklerin saldırılarından gönlü rahat ve korunmuş oldukları için, durmayıp silahlanıp Sultan, ileri gelenleri ve devlet erkânının [denizden] geçmeleri için Gelibolu iskelesini hazırlasınlar. Ve Anadolu’daki hâkimler ve sipahlara, seferin donatımlarını tamamlayıp gaza ve savaşa lâzım gelen şeyleri hazırlamaları emredildi. Sultan ise, hasekiler ve mukarribleri ile darü’s-saltanat Edirne’den darü’l-mülk Bursa’ya yöneldi. Rumeli memleketlerinin büyük emîrlere Timurtaş Bey’i [başkumandan olarak] atayıp, şöyle emretmiştir: her biri ayrı olarak Rumeli’nin birkaç emîri, kumandanı ve akıncısıyla gaza ve cihada yöneltin, [ondan sonra] hızlı olarak Sultan’ın arkasından Anadolu’ya gidip, Bursa’da zafer sancakların altına katılın. Önce Timurtaş’ı Laz memleketi üzerine gönderip, o vilayeti yağma, harap ve fethetmesini emretti. Ve o tarafta bulunan bütün gümüş madenlerini, meselâ Kıratova madenini kâfirlerin elinden koparıp yönetmesini emretti. Ve Rumeli’nin büyük emîrllerinden birisi olan Firuz Bey’i Engürüs memleketlerinin sınırında Vidin şehri ve vilayetinde kararlaştırdı. Kâfirlerin sınırında esir almak ve yağma etmek için onu bir kısım mücahitlerin kumandanlığına atadı. Üsküb ve civarlarının yönetimi ve idaresini meşhur gaziler ve kahramanlardan birisi olan büyük emîr, Paşa Yiğid’e bıraktı. Ona da birkaç emîr ve sipah ile o sınırlara gazaya gitmesini işaret etti. Rumeli’nin bütün emîrleri ve askerleri bu sırada din ve devletin düşmanlarını yenmiş, fetihleri başarmış ve iç ve dışın bereketleri(?) ve desteklerini kazanmış olduğu için Sultan bütün zafer sipahına İslam’ın sığınma yeri olan bargahda hizmet etmesini talep etti. Padişah’ın emrine uyarak Ru-

meli'nin bütün emîrleri ve kumandanları Sultan'ın dergahında hizmet etmeye yönelip, Bursa'da kavuştular."

Yukarıda altını çizdiğimiz kısımlar, A tipi ile farklı olan kısımlardır. Her şeyden önce iki tip nüshaların sözbaşlarının birbirinden çok farklı olduğu göze çarpar. Genellikle sözbaşına bakılınca, hangi tipe bağlandığını ayırabiliriz.

Umumiyetle, A tipiyle karşılaştırıldığında B tipindeki cümleler itnaplı ve uzun olduğu halde özündeki anlamı iyice ifade etmediği hissedilir. Meselâ, B tipinin sözbaşındaki **بنیاد طلوع خورشید فتح و نصرت او بضرب** kısmı, esaslı bir anlam taşımamaktadır. Bir de, metnin ortalarındaki Bayezid'in Timurtaş'a Rumeli fetihini emrettiğini anlatan kısımda "Rumeli memleketlerinin büyük emîrlere Timurtaş Bey'i [başkumandan olarak] atayıp, şöyle emretmiştir: her biri ayrı olarak Rumeli'nin birkaç emîri, kumandanı ve akıncısıyla gaza ve cihada yöneltin Önce Timurtaş'ı Laz memleketi üzerine gönderip, o vilayeti yağma, harap ve fethetmesini emretti." şeklinde iki ayrı emir verildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca son kısımda B tipi, Bayezid'in emirlere Bursa'ya gelmesini emrettiğini ve emîrlerin o emrine uyarak Bursa'ya geldiklerini anlatıyorsa da, A tipinde ise yalnız, Bayezid'in emrine uyup, Bursa'ya geldikleri şeklinde kısaca hulasa edilmektedir.

İki tip arasında anlamları farklı olan kısımlar da bulunmaktadır. Örneğin, A tipinde "Fakat [Bayezid] Bursa'dan, önce Timurtaş Bey'e birkaç emîr ve asker verip, şöyle emretmiştir: Laz memleketi üzerine gidin, orasının yağma ve harabıyla Rumeli'nin sınırlarındaki askerler birçok ganimet alsınlar Rumeli'nin büyük emîrlerinden birisi olan Firuz Bey'i Engürüs'ün sınırında Vidin vilayetinin idaresi için koyun" şeklinde kaydedilen kısım, emrinin Timurtaş'tan Firuz Bey'e verildiğini gösterebilir. Buna tekabül eden B tipindeki kayıt ise, Bayezid'in Timurtaş ve Firuz'un her birine emrettiğini göstermektedir. Sonraki Paşa Yiğit'e verilen emirle ilgili kayıtlara bakıldığında her iki tipte, bizzat Bayezid'in emrettiği açık olduğu için, B tipinin kaydı daha doğrudur denilebilir.

b) Selânik'e saldırı

[A tipi (Esad Efendi 2197, v.188a)]

چون سلطان غازی از راه امیدواری و سر فرازی از معبر کلی بولی بممالک دریا کنار روم ایلی نهضت فرمود و اولاً عازم شهر و حصار سلانیک شد که معبر و ممر سپاه فرنک و مقر اعتمادی آن طایفه بی دین و فرهنگ بود و بسرعت هرچه تمامتر در آن شهر و حصار بسط لواء انتقام فرمود

"Gazi Sultan ümit ve yükseklik yoluyla Gelibolu geçidinden Rumeli'ndeki sahil memleketlerine yola çıkmıştır. Önce, Frenk sipahinin geçidi ve yolu olan ve o dinsiz ve akılsız kavmin dayandığı sığınak ve karargah olan Selânik şehri ve hisarına yöneldi. Mümkün olduğu kadar hızlı olarak, o şehir ve hisarda intikam bayrağını yaymıştır."

[B tipi (Esad Efendi 2199, v.201b-202a)]

و شاه غازی از سر امیدواری باعانت حضرت باری از معبر کلی بولی از دریا عبور فرمود و لشکر روم ایلی که از حدوث این واقعه کفار مضطرب الحال و منتظر انزال مواکب جلال می بودند چون استماع توجه رایات اقبال کردند هر یک از امرا و سپهسالاران روم ایلی بمقاومت و مدافعه کفار با سیاهی از مجاهدان جمعیت تمام نمودند و لیکن جهت انتظار قدوم همایون از مکاوحه و جدال ممتنع می بودند تا آنکه سلطان از دریا عبور فرمود و اولاً عزیمت شهر و حصار سلانیک نمود چون بلده مذکوره از جمله ممالک فرنکیان برین جانب دریا در حدود روم ایلی بود و جهت عبور لشکر فرنکیان عدیل معبر قسطنطنیه و کلی بولی مینمود و محل اعتمادی قوم فرنک و بندرگاه بزرگ آن کفار بی دین و فرهنگ در آن سرحد همان شهر داشتند و لا ینزال لشکریان ممالک فرنک بانجا متوجه شده از دریا می گذشتند هر اینه سلطان بی آرام و درنگ آن ولایت را موطنی اقدام عساکر بهرام انتقام نمود

"Gazi Şah, tanrının yardımına güvenerek Gelibolu geçidinden denizi geçmiştir. Bu kâfirlerin olayının [Hıristiyan gemilerinin Selânik sahiline yaklaşmaları] ortaya çıktığından rahatsız olup, ulu alayların gelmelerini umutmakta olan Rumeli'nin askerleri, ikbal sancaklarının yöneldiğini haber alınca, Rumeli'nin emîrleri ve ku-

mandanlarından her birisi kâfirlere karşı koymak ve korumak için mücahitlerden oluşan sipah ile büsbütün birleştiler. Fakat Padişah'ın gelmesini beklemek için savaştan çekiniyorlardı. Bu müddet zarfında Sultan denizden geçip, önce Selânik şehri ve hisarına yönelmiştir. Zikredilen şehir, Rumeli'nin sınırlarındaki bu sahilde Frenklerin memleketlerinden birisi olup, Frenk askerlerinin geçişinde Kostantiniye ve Gelibolu geçidiyle aynı önemi taşıyordu. O sınırdaki bu şehirde Frenk kavminin dayandığı yer ve o dinsiz ve akılsız kâfirlerin büyük limanı vardı ve devamlı Frenk memleketlerinin askerleri oraya yönelip, denizden geçiyorlardı. Onun için zorunlu olarak Sultan durmadan gecikmeden o vilayete intikamın Behram'ının askerlerinin ayağını basmıştır. ”

Bayezid'in Rumeli'ne geçişindeki Rumeli'ndeki emîrler ve askerlerin hareketleri ile ilgili kayıt, yalnız B tipinde bulunup A tipinde görünmemektedir. Ayrıca iki tipteki Selânik ile ilgili kayıtlar karşılaştırılınca, A tipinde, “Frenk sipahının geçidi ve yolu olan ve o dinsiz ve akılsız kavmin dayandığı sığınak ve karargah olan Selânik” diye kısaca yazılmasına karşın, B tipinde ise, “Zikredilen şehir, Rumeli'nin sınırlarındaki bu sahilde Frenklerin memleketlerinden birisi olup, Frenk askerlerinin geçişinde Kostantiniye ve Gelibolu geçidiyle aynı önemi taşıyordu. O sınırdaki bu şehirde Frenk kavminin dayandığı yer ve o dinsiz ve akılsız kâfirlerin büyük limanı vardı ve devamlı Frenk memleketlerinin askerleri oraya yönelip, denizden geçiyorlardı” şeklinde aşağı yukarı iki kat somutluğuyla yazılmaktadır. Genellikle B tipindeki kayıtlar A tipindekinden daha uzun ve somut olma eğilimini taşımaktadır.

Bir başka örneğe daha bakalım. Aşağıya alınan kayıt, Bursa velisi olarak bilinen ünlü Emîr Sultan'a Yıldırım Bayezid'in, Bursa'da yaptırdığı Ulu Cami'yi sorması ve Emîr Sultan'dan camiin dört köşesinde meyhane yaptırması gerektiği cevabını alması, utanarak içkiyi bırakmasını anlatan meşhur hikâyenin başlangıç bölümüdür.

c) Emîr Sultan (Emîr Seyyid)'in hikâyesi

[A tipi (Esad Efendi 2197, v.195a)]

..... سید شمس الدین محمد بخاری المشهور بامیر سید «قدس
الله سره» که از اکابر اولیاء زمان بود و مسلم بتقدم ارباب طریقت
و حقیقت در آن اوان در آن هنگام که سلطان طرح مسجد جامع

کبیر و مدرسه انداخته بود و بعضی از ارکان و قوایم بنیان بقبهٔ آسمان بر افراخته روزی با حضرت سید برسر عمارت مسجد عقد صحبتی ساختند

“Emîr Seyyid adıyla meşhur olan Seyyid Şemsüddin Mehmed Buharî < *Sırrı mukaddes olsun!* > –zamanın büyük velilerinden birisi olup, o zamanki [diğer] tasavvuf ehlinde daha yüksek olduğu açığı– Sultan’ın büyük cami ve medrese yaptırıp, binanın birkaç sütununu göğse yükseltmiş olduğu zaman bir gün Seyyid hazretleri ile camiden sohbet etti.”

[B tipi (Esad Efendi 2199, v.210b)]

..... سید شمس الدین بخاری «قدس الله سره» که شریزه از مناقب او در محل ذکر هجرت آنحضرت بدیاری روم مذکور و مرقوم شده در آن هنگام که سلطان طرح مسجد جامع و مدرسه انداخته بود و بعضی از اساس و ارکان مسجد بقبهٔ سما بر افراخته روزی برسر عمارت مسجد مذکور با سلطان اسلام عقد صحبتی ساختند

“Seyyid Şemsüddin Buharî < *Sırrı mukaddes olsun!* > –onun menkıbelerinden bir kısmı, o hazretlerin Rum bölgesine göçmesi kaydedilen bölümde zikredilmişti– Sultan’ın büyük cami ve medrese yaptırıp, camiin birkaç temelini ve sütununu göğse yükseltmiş olduğu zaman bir gün zikredilen camiden İslam Sultanı ile sohbet etti.”

Burada da çeşitli farklılık görünmektedir. Özellikle B tipi, Emîr Sultan’ın, Ulu Cami üzerinde “İslam Sultanı (Bayezid)” ile sohbet ettiğini kaydediyorsa da, A tipinde ise, “Seyyid hazretleri” yani Emîr Sultan kendisi ile sohbet ettiği gibi anlatmakta ve açıkça fikir karışmaktadır.

Yukarıda zikrettiğimiz birkaç örneklerden de anlaşıldığı üzere, IV. Ketibeye âit B tipindeki kayıtların, A tipindekinden daha uzun olma eğilimini taşıyıp, bazen ıtnaplı da olduğu hissedilir. Fakat kayıtların içeriğine bakılınca, iki tip arasında temelden farklılık bulunmayıp, ancak bazen muhteva ve gramer açılarından B tipinin daha doğru olduğu kısımlar görülmektedir.

(2) B Tipinde Görülen Orijinal Kayıtlar

Yukarıda iki tip nüsha arasında görülen kelime ve ifade farklılığı ile ilgili inceleme yaptık. Gerçekten de IV. *Ketibede* böyle farklılıklardan daha ciddi bir husus bulunmaktadır ki o da bu *Ketibenin* yapısıdır.

Makalemizin başlarında anlattığımız üzere, IV. *Ketibe* önsöz ve metinden oluşup, ayrıca önsöz kısmı iki *Mukaddimeye* ayrılır. Birinci *Mukaddime* Yıldırım Bayezid'in tahta çıkışı ve I. Murad'ın ölümü ele alınmakta ve ikinci *Mukaddime* ise, Yıldırım Bayezid ile eş zamanlı İran bölgesindeki hükümdarlar ile ilgili haberler kaydedilmektedir. Ve bu ikinci *Mukaddime* –herhalde Şerefü'd-Din 'Alî Yezdî'nin *Zafer-nâmesinden* haber alarak– Timur'un Orta Asya ve İran'da iktidara geçme süreci anlatılır. İlhanlı sultanı Ebû Said'in ölümünden başlayarak, Timur'un Semerkand'da iktidara geçmesi, *Üç Yıllık Sefer* (1386-8) ve *Beş Yıllık Sefer* (1392-6) diye adlandırılan bir seri İran seferleri ve Hindistan seferi (1398-9) anlatılmakta ve en sonunda *Yedi Yıllık Seferde* (1399-1403) yeniden İran'a yürüyen Timur'un, Osmanlı Devleti'ne sığınan Celâyirli hükümdarı Sultan Ahmed ve Karakoyunlu Kara Yusuf'un teslimi hakkında Bayezid ile müzakereye giriştiği süreci yani Ankara savaşının arifesine kadar durumlar yazılmaktadır.

Buraya kadar olan kısımda iki tip nüsha arasında, yukarıda görülen kelime ve ifade farklılığı dışında yapı bakımından ayrım yoktur. Fakat metne girince, büyük bir farklılık meydana çıkar. A tipindeki metin on altı *Destan*dan oluşursa da, B tipi ise on yedi *Destan* içerir. Bu durum, A tipinde B tipindeki 15. *Destanla* eşit olan kısım bulunmayıp, sonraki *Destanın*, yani B tipindeki 16. *Destanın* A tipinde 15. *Destan* diye hesaplanmasına sebep olur. Niçin böyle farklılık ortaya çıkmıştır? Bu sorunu çözmek için önce B tipinde bulunan 15. *Destanın* içeriğini özetlememiz gerekir:

“Timur *Beş Yıllık Seferde* İran'a yürüdüğü için Sultan Ahmed ile Kara Yusuf Memluklulara sığındı ise de, ikisi Memluklu sultanı Berkuk tarafından hapsedildiler. Sonra Timur Deşt-i Kıpçak'a yönelip, Semerkand'a döndükten sonra Hindistan seferiyle meşgul olmuştur.

800/1397-8 yılında Yıldırım Bayezid Sûriye'ye yürüyüp, Malatya, Divriği ve Behisni'yi zaptetti. Sonra Kemah'ı fethetmiştir.

O zamanlarda Karaman-oğlu Mustafa Çelebi ayaklandığı için Bayezid Timurtaş'ı gönderip, Niğde'yi fethettirdi. Bayezid dönüşte Niğde'de kışlatıp, 801/1399 yılı baharında Bursa'ya dönmüştür.

Timurtaş ondan sonra da Karaman-ili'nin fethiyle meşgul oldu ise de, Timur *Yedi Yıllık Seferde* Rum bölgesine yürüdüğü için Bayezid tarafından geri çağırıldı. Ayrıca Sultan Ahmed ile Kara Yusuf da Osmanlı ülkesine sığındılar.

803/1400-1 yılında Timur Anadolu'ya yürüyüp, Sivas'ı fethetti, sonra Sûriye'ye yöneldi. O sırada Bayezid Erzincan'a yürüyüp, hâkimi Tahirten (Mutahharten)'e boyun eğdirmiştir.

804/1401-2 yılı kışında Sûriye seferinden dönen Timur, kışlak olan Karabağ'dan Bayezid'e elçi göndermiştir."

Demek ki bu *Destan*ın içeriğinin çoğu, önsözdeki ikinci *Mukaddime*de anlatılanların tekrarıdır. Bu nedenle A tipinde, B tipinde bulunan 15. *Destan*ın silinmesi muhtemeldir. Önsöz ile aynı olayları anlatan 15. *Destan*ı içeren B tipinin, yukarıda belirttiğimiz üzere, itnaplı olmasının sebeplerinden birinin de bu olduğu söylenebilir. Fakat aynı zamanda A tipi, B tipindeki 15. *Destan*ı sildiği için, 15. *Destan*ın metninde Timur'dan hiç bahsetmeyerek, 1401-2 yılı kışında Bayezid'e Kara Yusuf'u sürmesini talep eden elçiye göndermesi şeklinde, Timur'a birdenbire değinmiştir. Bu durumun, her ne kadar "bu olay –yani Sultan Ahmed ile Kara Yusuf'un Osmanlı Devleti'ne ilticaları– yukarıda anlatılmıştı" şeklinde açıklandığıysa da, yine de ansız olduğu inkâr edilemez.

Ayrıca daha büyük bir farklılık, A tipinde 14. *Destan*ın, sözbaşı ve birkaç satır cümlelerle bitmesi ve ondan sonraki birkaç sayfanın boş kalmasıdır. Onun sebebi belli değilse de, İdris'in, silinen 15. *Destan*ın bir kısmını buraya sokmak istemiş olduğu da düşünülebilir. 14. *Destan*ı sonradan düzeltmek istemiş olması, birkaç sayfalık boşluğun bulunmasından açıktır. Fakat sonra, belli olmayan nedenler için bugüne kadar boş kalmış olması muhtemeldir.

Böyle büyük bir farkı içeren kısım, yani B tipindeki 14.-15. *Destan*larda, Anadolu Beylerbeyi Timurtaş Bey ile ilgili orijinal bilgiler bulunmaktadır. Aşağıda bunlarla ilgili metinleri gösterelim.

a) Timurtaş'ın Kalecik ve Çankırı'yı fethetmesi

14. *Destan*da, 798-799 yılları arasında –sözbaşına göre 798-800 arasında– meydana gelen olaylar anlatılır ve bunların içinde bugüne kadar

bilinmeyen Timurtaş'ın Kalecik ve Çankırı fethini ayrıntılı olarak ifade eden metinler bulunur.

Yukarıda zikredildiği gibi, A tipi (Esad Efendi 2197, v.197b-198a), sözbaşı ve birkaç satır cümle ile birdenbire biter. Şöyledir:

« داستان چهاردهم در ذکر فتوحات سلطانی که در مابین
شهور سنه ثمان و تسعین و سبعمانه تا سنه ثمان مائه دست داد و
ذکر سیقت یافتن تیمورتاش بیک بفتح ولایت قنغری و توابع و
توفیق سپاه اسلام بفتح ولایت ترخاله و ینکی شهر و مدینه
الحکماء آتته و دربند لکوستم در حدود روم ایلی و فتح شهر
ملاطیه و دورکی و بهسنی از حدود شام با توابع و بلاد »

چون ابواب فتوحات متوالی و تأییدات متتالی بر رخسار اقبال
و چهرهٔ آمال صاحب دولتی مؤید کشاده گردد و بمیامن سعادات
ازلیه و توفیقات لم یزلیه بواعث و اسباب

Buna karşı, B tipinde (Esad Efendi 2199, v.214a-215a) şöyle yazılmak-
tadır:

« داستان چهاردهم در بیان فتوحات ممالک و ولایاتی که
سلطان اسلام را فیما بین سنه ثمان و تسعین و سبعمانه تا سنه
ثمانمانه دست داد و تفصیل ابواب نصرت که بتوجه رایت
منصورهٔ سلطانی بارسال امرا و عساکر ظفر مآثر بر روی
دولت سلطان کشاد و ذکر سبقت یافتن تیمورتاش بیک بفتح ولایت
قنغری و توابع بر حسب اشارت سلطانی در آن ایام و توفیق یافتن
سلطان بفتح ولایات ترخاله و ینکی شهر و مدینه الحکماء آتته و
دربند لکوسیم در روم ایلی و فتح شهر ملاطیه و دورکی و بهسنی
از ممالک شام »

چون ابواب فتوحات متوالی و تأییدات متتالی بر رخسار اقبال
و چهرهٔ آمال صاحب دولتی مؤید کشاده گردد و بیمن سعادات
ازلی و توفیقات لم یزلی اسباب تمکین فرخنده طالعی بر مسند
سروری و بر مقام شریعت کستری آماده شود در هر مقصد که
تعلق ضمیر صایب تدبیرش توافقی پذیر نماید البته بمعونت مالکان
ازمهٔ تقدیر آن مطلب بانجاح مقرون افتد و در هر عزیمتی از
مباغی دینی و مآرب دنیوی بر منتهای همت خود مظفر و همایون
کردد بتخصیص که در تحصیل مطالب آن سعادتمند مطمع انتظار
هم عالی رتبتش نظام ملک و دین باشد و انتظام مصالح اسلام و

مسلمین چنانچه این مدعی از مجاری احوال و آمال سلطان مجاهدان و خسرو غازیان مبرهن و مؤید است و درین چند واقعه که در طی این داستان مروی است بغایت نمایان و پیداست

هر کجا رای نیرو بخت جوان بهم آمد چنین نهد بنیاد

فتح اول که در اوایل شهر سنه ثمان و تسعین و سبعمانه روی نمود و چهره فتح و ظفر از آینه تیغ نواب سلطان در جلوه گاه ولایت کانگری از ورای تنق توارى بکشد حال آنکه چون سلطان از غزای اسطنبول مراجعت فرمود تیمورتاش بیک از سلطان التماس رخصت و اجازه توجه بفتح ولایت کانگری نمود بعد از رخصت سلطانی چند روز در انگوریه که مقر حکومت و ایالت تیمورتاش بود امرا و عساکر ممالک آنادولی را مجتمع ساخت و طرح یراق و اهبت نهضت و توجه میان لشکریان انداخت و در بدایت عزیمت اولاً بحصار قلعه جوک رسید و آن قلعه را بعساکر منصوره محصور گردانید و دو سه روز که صدمات قهرمان لشکر سلطانی باهل قلعه رسید حاکم حصار هیچ تدبیری بغیر تسلیم ملک و طلب امان مناسب و صلاح ندید و بعد از تأکید عهود و میثاق مملکت و حصار را تسلیم تیمورتاش بیک نمود و خون و عرض خود را باین طریقه مصون و محروس فرمود بعد از فتح قلعه جوک برسر کانگری هجوم نمودند و چند روز حصار آنجا را در حیظه محاصره محصور کردند و بکرات و مرات جنکهای عظیم انداخته اهل قلعه را از هر جهت بتنگ آوردند اتفاقاً شیخ عثمان نام شخصی نزد تیمورتاش آمد و بر مثال ملهمان غیب ترجمان طریق هدایت و ارشاد آن لشکر سلطان شد و چنان نمود که در پایین قلعه دهلیزی است از آیینیه قدیم کافری که چون در آن دهلیز در آیند برای پنهان بغایت سهل و آسان بر قلعه صعود میتوان نمود و تیمورتاش هم جهت تحقیق صدق آن خبر جمعی از دلاوران را بآن محل معهود فرستاد و آن مخبر صادق آثار و علامات آن ممر را بآن جماعت نشان داد و هدایت و ارشاد او مطابق واقع و موافق صدق افتاد و تیمورتاش نیز تسخیر قلعه را از آن ممر مقرر داشت فاما اولاً طریقه استصلاح و شیوه اصلح صلح را از دست نکذاشت و جهت الزام و حجت خصما کسی برسالت باهل قلعه فرستاد و بنصایح و مواعظ ایشان را بطریق اصوب نشان داد و بوعد و وعید و دوان جماعت را تهدید و تشدید نمود فاما درین مطارحه کسی از اهل قلعه بر سبق آن مقدمه شیخ عثمان واقف و مطلع نبود و از غفلت و ذهول از مضمون بصدق مقرون «او یأتیهم العذاب من

حيث لا يشعرون» بقانون معهود و نهج سابق بجواب نا صواب و سد باب(?) مخاطبه در اندیشه حسن مآب اصرار نموده آغاز جنگ و جدال نهادند و در پیغام تیمورتاش و تسلیم قلعه سخنان سخت نا هموار باز فرستادند

فاولی له من همته ذللت لها صعاب العلى لولا الزمان المعاند

تیمورتاش همان شب آن مردم صاحب وقوف را از راه آن زیر زمین و دهلیز بجانب قلعه فرستاد و صباح بقانون معتاد از بیرون قلعه بنیاد جنگ و جدال نهاد و از مسلک استیلا و بحکم تحکم «و یأتیکم العذاب من فوقکم ومن تحت ارجلکم» قلعه را از درون و بیرون بعساکر منصور محصور کرد و بیک ساعت حصار را از راه پنهان و آشکار در حیطه تسخیر در آورد و کردن متمردان قلعه را خصوصا حاکم و سپاهیان را بشمشیر سیاست منقاد ساخت و رایت ظفر و شادکامی را بر کنکره قلعه بلند پایه بر افراخت

اگر محاصره آسمان کند رایش بیک دو ماهش هر نه حصار بکشاید

چون حصار کانگری که اصل الباب آن مملکت بود مسخر شد تسخیر و فتح سایر اماکن و مساکن مقرر گشت و تیمورتاش جمیع قلاع را مضبوط و محفوظ ساخت و بقانون مستمر خاندان عثمانی مراسم عدل و رعیت پروری میان سکنه آن ولایت انداخت

هر کجا رایت تو سایه فکند نام آن بقعه کشت عدل آباد

فتح ثانی سلطان اسلام که در شهر سنه تسع و تسعین و سبعمانه روی نمود تسخیر ولایت و شهر آتیه مدینه الحکماء و ولایت ترخاله و ینکی شهر و دربند لکوسیم بود

Özetini gösterelim:

“14. *Destan*: 798/1395-6 yılı ile 800/1397-8 yılı arasında İslam Sultanının başına gelen memleketlerin fetihleri, Timurtaş'ın Sultan'ın emrine uyararak Çankırı ve civarlarını fethetmesi ve Sultan'ın Rumeli'nde Tırhala, Yenişehir, Atina ve Derbend-i Lakūsīm'i ve Sûriye'de Malatya, Divriği ve Behisni'yi fethetmesi.

..... 798 yılı başlarında meydana gelen birinci fetih şöyledir:

Sultan İstanbul'a gazadan dönünce Timurtaş³⁷ Sultan'dan Çankırı bölgesini fethetmesinin iznini dilemiştir. Sultan'dan izin alan Timurtaş birkaç gün kendi egemenliği altında bulunan Ankara'da Anadolu'nun emîrleri ve askerlerini çağırıp, sefer için hazırlıklar yaptı. Timurtaş önce Kalecik'e yürüyüp, iki üç gün kuşatmaktan sonra fethetti. Sonra Çankırı'ya yürüyüp, kaleyi birkaç gün kuşattı. Şeyh Osman adlı bir kişi Timurtaş'ın önüne gelip, kalenin altında yeraltı geçidinin bulunması ve oradan kale içine girebileceğini haber verdi. Bu haberin doğru olduğunu adamlarına kontrol ettiren Timurtaş, önce kaleye elçi gönderip, teslimi talep etti. Kabul edilmediğini öğrenince yeraltı geçidi yoluyla Çankırı'yı fethetmiştir. Civarlarını da zaptedip, Osmanlı hanedanının kanununa uyarak o bölgeye adalet yaymıştır.

799 yılında meydana gelen Sultan'ın ikinci fethi, Atina, Tırhala, Yenişehir ve Derbend-i Lakūsīm'in fetihleridir. ”

Kalecik ve Çankırı'nın fetihleri başka Osmanlı kroniklerinde de yazılıyorsa da,³⁸ 798/1395-6 yılında Anadolu Beylerbeyi Timurtaş tarafından yapılması *Heşt Bihişt*'e özgün bilgilerdir. Ancak sözbaşında zikredilen Malatya bölgesinin fethiyle ilgili kayıtlar bu *Destanda* görülmez ve sonraki 15. *Destanda* yazılmaktadır.

b) Timurtaş'ın Karaman seferi ve Taş-ili(İç-il)'nin fethi

Yukarıda anıldığı gibi A tipinde, B tipindeki 15. *Destan*la eşit olan kısım hiç görülmez. B tipine (Esad Efendi 2199, v.216b) göre, 15. *Destan* şu sözbaşıyla başlamaktadır:

« داستان [پانجدهم] در بیان کیفیت التجا و توسل سلطان احمد بغدادی و فرا یوسف شهریار قرا قوینلو بظل دولت سلطانی و اطمینان خاطر ایشان در سایه حمایه سلطان اسلام از حوادث آن روزگار پریشانی و تصاریف آفات زمانی و گفتار در وقوع فتوحات ارزنجان و تسخیر ملاطیه و دورکی و بهسنی از لواحق

³⁷ B tipine (Esad Efendi 2199, v.192a) göre, Yıldırım Bayezid Eflak seferinde Anadolu'yu korumak için Anadolu Beylerbeyi olan Timurtaş'ı Ankara'da koymuştu (در آن توجه) امیر الامراء آن ولایت بود جهت غزای افلاق سلطان در ممالک آنادولی تیمورتاش بیک را که () محافظت مملکت در جانب انکوریه گذاشته بود.

³⁸ Bk. J. H. Mordtmann-[Fr. Taeschner], "Çankırı", *Encyclopaedia of Islam* (Yeni Baskı), Cilt II, s.13.

شام در خلال آن انقلابات ایام و ذکر واقعات متنوعه از فتوح بلاد قرامان و ظهور اسباب فتنه و فساد از هر جهت بسرحد مملکت روم در آن اوقات بی انجام»

[Özet]

“[15.] *Destan*: Sultan Ahmed ile Kara Yusuf'un, Yıldırım Bayezid'in katına sığınması, Bayezid'in Erzincan'ı fethedip Sûriye bölgesindeki Malatya, Divriği ve Behisni'yi zaptetmesi ve Karaman-ili'ni fethetmesi”

Bu sözbaşından sonra Timur'un *Beş Yıllık Seferi* nedeniyle Sultan Ahmed ile Kara Yusuf'un Memlûklulara kaçıp da Memlûklu sultanı Berkuk tarafından hapsedilmesi ve sonra Timur'un Deşt-i Kıpçak'a yürüyüp, Semerkand'a döndükten sonra Hindistan seferiyle meşgul olması, Bayezid'in Sûriye'ye yürüyüp, Malatya, Divriği ve Behisni'yi fethetmesi ve Kemah'ı fethedip Erzincan hâkimi Tahirten'e boyun eğdirmesi ile ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Bundan sonra, B tipinde (Esad Efendi 2199, v.218b, kenar) şu kayıtlar görülmektedir:

و چون سلطان اسلام از تسخیر ملاطیه و کماخ عودت نمود و در آن اوقات بعضی فتنها از اولاد قرامان بظهور رسیده بود سلطان تیمورتاش بیک را با عساکر آنادولی بدفع مصطفی چلبی ولد علی بیک قرامان اغلی فرستاد چون تیمورتاش بنواحی شهر نیکده رسید قرامان اغلی فرار کرده بداش ایلی متحصن شد و تیمورتاش قلعه و شهر نیکده را فتح نمود و چون متعاقبا سلطان از آن سفر عود فرمود بشهر نیکده رسید و موسم زمستان رسیده بود شهر مذکور را مفتوح یافت لاجرم در آن زمستان آنجا قشلامشی فرمود و در بهار آن سال باز بدار الملک برسا در اواخر سنه احدی و ثمانمانه مراجعت نمود اما تیمورتاش را بعد از آن جهت فتح ممالک قرامان و تسخیر ولایت داش ایلی مأمور داشت و با تمام امرا و لشکر آنادولی بفتح آن ولایات کماشت و بتدریج قلاع داش ایلی را مثل قلعه مد و ارمناک و مانیان و ولایت گلنار را مفتوح گردانید و در صدد تسخیر قلعه سلفکه بود که خبر توجه امیر تیمور بجانب روم رسید و سلطان اسلام بتعجیل هرچه تمامتر باحضر آن لشکر فرمان داد چون تیمورتاش را طلب نمود لاجرم در حین معاودت جهت اشتها توجه امیر تیمور مخالفان را بسیار خرمی و شادمانی دست داد و در حین عود عساکر آنادولی در دربند کوک دره لشکریان از

اولاد قرامان مضرر و مقهور شدند و بسیار مردم در آن تنکنای
دریند گرفتار و مکسور کشتند اما تیمورتاش از راه دیگر با
بعضی عسکر توجه نمود و او با امرا و لشکریان که همراه داشت
سالم از آن کسر و انکسار بملازمت سلطان مبادرت نمود

[Özet]

“Yıldırım Bayezid’in Malatya ve Kemah’ın fetihlerinden döndüğünde Karaman-oğulları isyan ettikleri için Bayezid Timurtaş Bey’i Anadolu askerleriyle Karaman-oğlu Ali Bey oğlu Mustafa Çelebi’yi kaldırmağa göndermiştir. Timurtaş Niğde civarına erişince Mustafa Çelebi kaçıp Taş-ili’ne girdiği için Timurtaş Niğde’yi fethetti. Sonra Bayezid Malatya bölgesinin fethinden dönüp, Niğde’ye yetişti. Bayezid orada kışlatıp, o yılın baharında, yani 801/1398-9 yılı sonlarında Bursa’ya dönmüştür. Ancak Timurtaş’a, sonra da Anadolu’nun emîrleri ve askerleriyle Karaman-ili ve Taş-ili’ni fethetmesini emretmişti. Timurtaş Taş-ili’ndeki Mut, Ermenak ve Manyan kaleleri ve Gülnar bölgesini fethetmiştir. Sonra Silifke zaptına girişmek üzere iken Timur’un Rum bölgesine yürüdüğü haber geldi. Bayezid hızla askerler çağırmasını emredip, Timurtaş’a da dönmesini emretti. Bu emir gelince Karamanlılar canlanıp, dönmekte olan Anadolu askerlerini Gökdere derbendinde saldırıp, yenmiştir. Fakat Timurtaş bir kısım askerle başka yoldan geçtiği için düşmanın baskınına uğramayıp, Bayezid’in katına acele etmiştir.”

Bu kayıtlar, Karaman-oğulları ile Osmanlı Devleti’nin ilişkileri, ve Osmanlı Devleti’nin Anadolu’da egemenlik kurması açılarından çok önemlidir. Taş-ili(İç-il)’nin son olarak Osmanlı egemenliğine girmesi, Fâtih Mehmet döneminde idiye de, *Heşt Bihişt*’teki bu kayıt, ondan önce Timurtaş tarafından, geçici olsa da, bu bölgenin fethedildiğini göstermektedir³⁹. Ancak Mustafa Çelebi, Karaman-oğlu Ali Bey oğlu değil, Ali Bey’in kardeşi

³⁹ İç-il, Toros dağlarının civarındaki dağlı bölgesinden Güney Anadolu’daki Akdeniz sahiline kadar yayılan bölgelerin adıdır. *Heşt Bihişt*’te de görüldüğü üzere Mut, Ermenak, Gülnar v.s. şehirleri dahil olup, Silifke o bölgenin merkeziydi. “Taş-ili” ile “İç-il” sık sık anlamdaş olarak kullanılmıştır. Taş-ili ve İç-il ile ilgili bilgiler için ayrıca bk. B. Darkot, “İçel”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt V, s.928-931; B. Flemming, “İçil(İçel)”, *Encyclopaedia of Islam*(Yeni Baskı), Cilt III, s.1006-1007.

Mehmet Bey oğlu idi⁴⁰. Ayrıca bu seferin 1398-9 yıllarında yapıldığı yazılıyorsa da, Bayezid'in Malatya bölgesini fethetmesi 1399 yılına rastladığı için⁴¹ Timurtaş'ın Karaman seferi ve Taş-ili'ni zaptetmesinin 1399-1400 yıllarında meydana gelmesi muhtemeldir. "Timur'un Rum bölgesine yürümesi" şeklindeki cümle, 1400 yılı yazında Timur'un Sivas'ı alması sonuçlanan bir yürüyüşü göstermiş olmalıdır.

Yukarıda birkaç defa belirttiğimiz üzere genellikle B tipindeki kayıtların, A tipindekinden daha uzun olma eğilimi gösterdiği, bazen ıtnaplı olduğu bile hissedilir. Fakat kayıtların içeriğine bakıldığında iki tip arasında temelinde farklılık bulunmayıp, B tipinde muhteva ve gramer açılarından daha doğru olan kısımlar da görülmüştür. Ayrıca A tipinde yazılmayan çok önemli kayıtların B tipinde bulunduğu da belirlenmiştir⁴².

Böyle sonuçlardan ayrıca çeşitli sorular ortaya çıkabilir. Her şeyden önce, niçin böyle iki tip nüsha kalmıştır? Ve hangisi daha önce tamamlanmış ve ne zaman? Ayrıca hangisini kullanmamız lâzımdır? Bu sorunları çözmek için ipucularını aşağıda arayacağız.

IV. Heşt Bihîşt'in Telifi

İlk önce, niçin böyle iki tip nüsha ortaya çıktığını düşünelim. Bu sorunu çözmek için *Heşt Bihîşt*'in nasıl telif edildiğini düşünmemiz gerekir. Bereket

⁴⁰ Mustafa Çelebi ile ilgili bilgiler için bk. M. C. Şihâbeddin Tekindağ, "Karamanlılar", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt VI, s.324; F. Sümer, "Karāmān-oghulları", *Encyclopaedia of Islam* (Yeni Baskı), Cilt IV, s.623.

⁴¹ Niğbolu savaşında (1396) Osmanlıların tutsağı olan Schiltberger'e göre, Bayezid Sivas fethinden sonra Memluklu sultanı Berkuk'a Malatya'nın teslimini talep ettiyse de, kabul edilmediği için Malatya bölgesine yürüyüp, iki ay sonra o bölgeyi ele geçirmiştir (K. F. Neumann [haz.], *Reisen des Johannes Schiltberger aus München in Europa, Asia und Afrika von 1394 bis 1427*, München, 1859; 2. Baskı, Amsterdam, 1976, s.69-70). Bizzat Schiltberger'in de katıldığı Sivas fethi 1398 yılı sonları civarında meydana geldiği için Malatya bölgesinin Osmanlı egemenliğine girmesi 1399 yılı olması muhtemeldir. Ayrıca bk. İbn Kemal (Kemalpaşazâde), *Tevârih-i Âl-i Osman*, IV. defter, (haz.) Koji Imazawa, Ankara, 2000, s.505-506.

⁴² Ele aldığımız IV. *Ketibeden* başka bölümlerde de böyle örnekler gösterilebilir. Sözgelimi, II. Bayezid dönemiyle ilgili VII. *Ketibede* A tipi, 912/1506-7 yılında Firuz Bey'in Bosna Sancak Beyliği'ne atandığı kaydıyla bitiyorsa da, B tipinde ise, bu Firuz Bey ile ilgili kayıttan sonra Eflak Sancak Bey'i Mustafa Bey, Tırhala Sancak Bey'i Hüseyin Ağa ve Semendire Sancak Bey'i Sinan Bey'e ilişkin daha üç bap bulunmaktadır.

ki, İdris bununla ilgili ayrıntılı bilgileri *Heşt Bihişt*'in *Tali*'ası ve *Hatime*-sinde –özellikle “Şikâyet-nâme” adlı bir kısımda– vermektedir. Önce, *Tali*'ada bulunan *Heşt Bihişt*'in telifinin nedenlerine ilişkin parçaları kısaca özetleyelim.

Akkoyunlu sarayında hizmet etmiş olan İdris,⁴³ 907/1501-2 yılında Safevîlerin saldırısı yüzünden harap olan İran bölgesinden kaçmış, Mekke'den geçerek Osmanlı Devleti'ne sığınmıştır⁴⁴. II. Bayezid tarafından iyi karşılanan İdris,⁴⁵ Osmanlı Devleti'nin menşei olan 710/1310-1 yılından şimdiki zamana yani 908/1502-3 yılına kadar Osmanlı hanedanının tarihini yazması emredilmiştir. Bayezid'e göre, şimdiye kadar Rum bölgesinin fâzılları ve fâsihleri, o bölgede yayılmış olan Türkçede birçok eserleri hulâsa olarak yazmış, ancak bunlar içeriklerinin belâgat ve güzelliğinden ve kelimelerinin sevimlilik ve inceliğinden mahrum olup, ayrıca Gazi Padişahların fetihleri ve kâfirlerin olaylarıyla ilgili bilgileri düzeltmemişlerdi. Bunun için İdris, olayları doğru olarak belâgatlı kelime ve üslûp ile yazmaya çalışmıştır. Bir de İdris, Bayezid'in öğüdü üzerine geçmiş zamanki şaheserleri –her şeyden önce ['Alâü'd-Din] 'Atâ Melik Cüveynî'nin tarihi (*Tarih-i Cihân-guşây*), sonra [Şihâbü'd-Din] 'Abdullah Vassâf'ın kitabı (*Tarih-i Vassâf*), Mu'inü'd-Din Yezdî'nin *Tarih-i Mu'in*'i (*Mevâhib-i İlâhî*), Şerefü'd-Din 'Alî Yezdî'nin *Tarih-i Zafer-nâme-yi Tîmûrî*'si– örnek aldığını söylemektedir. Ayrıca Bayezid, şimdiye kadar Türkçede yazılan Rum bölgesindeki fâzılların eserlerine bakmasına rağmen, gelecek zamana nakletmeye değer bir esere rastlamadığı için İdris'e “açık dil” olan Farsçada yazmasını emretmiştir. Bu kitap, iki yıl ve altı ay gibi kısa bir sürede tamamlanıp, Farsçada *Heşt Bihişt* ve Arapçada *Kitâbü's-Sıfâtî's-Semâniyye fî Ahbârî'l-Kayâsire*'l-*Osmâniyye* diye adlandırılmıştır⁴⁶.

Şöyle ki, 908/1502-3 yılında II. Bayezid tarafından bir tarihin telifi emredilen İdris, geçmiş zamanki şaheserleri de örnek alması yüzünden de biraz zor ve özenli Farsça üslûbuyla kendi eserini yazardı. Burada, uzun bir

⁴³ Büyük bir ihtimalle Kürt olan İdris, Akkoyunlu sarayında nişancılık yapmış ve 890/1485 yılında Yakub Bey'in namına II. Bayezid'e tebrik mektubunu yazmış ve bu mektup İstanbul'da şöhret kazanmıştır (bk. Ménage, “Bidlîsî”, s.1207).

⁴⁴ *Heşt*, v.6a-6b.

⁴⁵ Bir görüşe göre İdris, Bayezid'in nişancısı olmuştur (M. Bayrakdar, *Bitlisli İdris (İdris-i Bidlîsî)*, Ankara, 1991, s.7).

⁴⁶ *Heşt*, v.7a-7b.

zamandır *Heşt Bihişt*'in, bir tarihî kaynak olarak şöhret kazandığı halde, çok kullanılmamış olmasının nedenlerinden birisinin bulunması gerekir.

Öte yandan *Heşt Bihişt*'in ortaya çıktığı tarihe gelince, İdris, kendisinin 908 yılında yazmaya başlayıp iki yıl altı ayda tamamladığını ileri sürüyor ve bu işaret doğru olursa, *Heşt Bihişt* 911 yılı civarında meydana gelmiş bulunuyor. II. Bayezid döneminde yaptırılan *În'âmât Defteri*'nde de, 16 Zilhicce 911/10 Mayıs 1506 yılında "Osmanlı hanedanının tarihini okuyan" İdris'e 50,000 akçe verildiği yazılır⁴⁷. İdris'in iddiası bununla da doğrulanmaktadır. Ancak *Heşt Bihişt*'teki en son kaydın 913/1507-8 yılına âit olduğu göz önünde tutmamız gerekir⁴⁸. Bu gerçek, bize İdris'in, önce Bayezid'in önünde eserini harfî harfine okuduğunu ve sonra bunu düzeltip, 913 yılından biraz sonra Bayezid'e ithaf ettiğini düşündürmektedir. Gerçekten *În'âmât Defteri*'ne göre, İdris 914 yılında "kitap" iki defa sunmuştur. Bize göre bu kayıtlar, İdris'in *Heşt Bihişt*'in tam *Ketibeyi*, en az iki bölüme ayırıp, takdim ettiğini göstermektedir⁴⁹.

Son olarak İdris, *Hatimede* bulunan "Şikâyet-nâme"de *Heşt Bihişt*'in tamamlandıktan sonraki gelişmeleri anlatmaktadır. İdris, 913 yılı civarların-

⁴⁷ "În'âm be-mezkürin fi 16 Zi'l-hicce, sene 911. Mevlânâ İdris, münşî ki tarih-i âl-i Osman güft. Nakdiye 50000, câme Çatma-i Bursa, sevâ." (İ. Erünsal, "Türk Edebiyatı Tarihi'nin Arşiv Kaynakları I: II. Bâyezid Devrine Ait Bir İn'âmât Defteri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Cilt X-XI[1981], s.314)

⁴⁸ Şimdiye kadar *Heşt Bihişt*'teki en son kayıt, A tipine bağlanan nüshalara bakılarak, 912/1506-7 yılında Firuz Bey'in Bosna Sancak Bey'ine atanması düşünülmüştü (Örneğin bk. Babinger, *a.g.e.*, s.47; Şükrü, *a.g.e.*, s.133-134; Ménage, "Bidlîsî," s.1208). Fakat, yukarıda da belirttiğimiz üzere, B tipine bağlanan nüshalarda ise, Firuz Bey ile ilgili bu kayıttan sonra, Eflâk Sancak Bey'i Mustafa Bey, Tırhala Sancak Bey'i Hüseyin Ağa ve Semendire Sancak Bey'i Sinan Bey ile ilgili üç bap bulunmakta ve B-4: Nûruosmaniye 3212'deki nüsha(v.376b) ile B-5: Ayasofya 3538'deki nüshada(v.199a), Sinan Bey ile ilgili bapta en son tarihin 913 yılına âit olduğu görülmektedir. B-2: Esad Efendi 2198'deki nüshada ise(v.384b), bu olayların 910 yılında meydana geldiği yazılıyorsa da, bu nüshayı düzelten B-4'teki nüshada (VIII. *Ketibe* ise, İdris tarafından yazıldı) düzeltilmiştir.

⁴⁹ "În'âm be-mezkürin, fi 25 Receb, sene 914. Mevlânâ İdris, münşî ki kitâb dâde. Nakdiye 10000 İn'âm be-mezkürin, fi 29 Şevval, sene 914. Mevlânâ İdris, münşî ki kitâb âverd. Nakdiye 7000" (Erünsal, *a.g.e.*, s.323, 325)

Ayrıca, 916 yılında da İdris'e iki defa 7,000'er akçe verilmiştir (bk. Erünsal, *a.g.e.*, s.333). Bunun nedeni yazılmıyorsa da, rakam çok büyük olduğu için bunun da *Heşt Bihişt* ile ilgili olması muhtemeldir. Çünkü İdris, "her cüzü yazdıkça II. Bayezid'in câize ve ihsanlarına mazhar olmuştur." (Özcan, *a.g.e.*, s.271)

da tamamlanan *Heşt Bihişt*'i "Sultan"a –siyak u sibaka bakılırsa, II. Bayezid'i gösterdiği açıktır– ithaf etmiştir. Sultan karşılığında ödülü –herhalde *În'âmât Defteri*'nde kaydedilen miktarı– vermek istemiş, ancak kıskanç olan maiyet "*Heşt Bihişt*, düşmanları, özellikle İran padişahlarını över. Kayıtları ıtnaplıdır ve önemsiz ve hayalî şeyler kaydedilir. Ayrıca İdris *Tali'a* kısmını sunmayıp kendi yanında koyuyor" diye eleştirdikleri için İdris ödülünü alamamıştır. Bundan umutsuzluğa düşen İdris, Osmanlı sarayından çekilmeyi kararlaştırıp, hacca gitmek için izin dilediyse de, bu da maiyet tarafından engellendi. Son izin aldığı zaman, Bayezid'in şehzadeleri arasında kavgalar başlayıp, Ali Paşa'nın ölmesinden sonraki zamandır⁵⁰.

Buradaki Ali Paşa, İdris'in baş rakibi sayılan Sadrazam Hadım Ali Paşa olup kendisi, Rebiyülâhır 917/Temmuz 1511 yılında Anadolu'da savaşırken öldüğü için⁵¹ İdris'in ondan biraz sonra hacca gittiği düşünülebilir. *Hatimed*e bu kayıtlardan sonra İdris'in hacca gittiği, Mekke'de Yavuz Selim'in tahta çıkışını öğrendi, Selim'in mektup ve para gönderip İstanbul'a dönmesini önerdiği ve İdris'in onu kabul ettiği kaydedilmekte ve Selim'i öven kaside ile eser bitmektedir⁵².

Selim döneminde İdris, Çaldıran seferi ve Sûriye ve Mısır fetihlerine katıldığı gibi, Bayezid dönemiyle büsbütün farklı olarak göze çarpan hareketlilikler gösterip⁵³, Selim'in vefatından biraz sonra, 7 Zilhicce 926/18 Kasım 1520 yılında ölmüştür⁵⁴.

V. İki Tip Nüşanın Tarihleri ve Karakterleri

Yukarıda gördüğümüz üzere, *Hatimed*e, özellikle "Şikâyet-nâme"de İdris, *Heşt Bihişt*'i önce II. Bayezid'e sunduğunu yazmaktadır. Fakat, A tipi-ni temsil eden üç nüshanın (A-1: Esad Efendi 2197, A-2: Hazine 1655, A-3: Nûruosmaniye 3209) istinsah kayıtlarına bakılınca, bu nüshalar Yavuz Selim döneminin başlarında, 919/1513-4 yılında tamamlandığı anlaşılmaktadır. Bu

⁵⁰ *Heşt*, v.555b-556a.

⁵¹ Bk. Ménage, "Bidlîsî," s.1207; R. E. Koçu, "Ali Paşa," *İslam Ansiklopedisi*, Cilt I, s.331; R. Mantran, "Ali Paşa Khâdim", *Encyclopaedia of Islam*(Yeni Baskı), Cilt I, s.396.

⁵² *Heşt*, v.556a-557b. Bk. Şükrü, a.g.e., s.134; Bayrakdar, a.g.e., s.8-9.

⁵³ Yavuz Selim dönemindeki İdris'in hareketleri ile ilgili olarak bk. Ménage, "Bidlîsî", s.1207-1208; Bayrakdar, a.g.e., s.9-11; C. H. Fleischer, "Bedlîsî, Mawlânâ Hakîm-al-Dîn Edrîs", *Encyclopaedia Iranica*, Cilt IV, s.75-76.

⁵⁴ İdris'in ölüm tarihini oğlu Ebü'l-Fazl *Zeyl-i Heşt Bihişt*'te açıklamaktadır (*Zeyl*, v.38b. Bk. Rieu, a.g.e., s.219).

yüzden bu nüshalar Bayezid'e sunulan nüsha değildir. Bunun içindir ki, ancak B tipine âit olan nüshaların Bayezid'e sunulan esere bağlandıkları düşünülebilir.

Bu varsayımı kanıtlamak üzere Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde saklanan bir vesikayı ele alacağız. Bu vesika, İdris'in Osmanlı sarayından çekilip Mekke'de kaldığı zaman Osmanlı sarayına yazdığı mektuptur⁵⁵ ve fotoğrafı ve H. F. Turgal tarafından yapılan Türkçe çevirisi de yayımlanmıştır⁵⁶. Bu mektubun bir kısmını aşağıda gösterelim:

“..... Şunu, ikinci olarak arz edeyim ki, büyük vezirleriniz ve naipeleriniz bilmelidir ki ben Kâbe-i muazzamayı ziyaret vesilesiyle hâk-i pâye yüz sürdüğüm zaman sultanların tarihlerini kıyamete kadar yaşatacak bir tarihin te'lifine memur oldum. Hamdolsun o hizmeti az müddet içinde yerine getirdim. *Heşt Bihişt* ciltleri etrafa münteşir oldu. Ve şöhret buldu. Her ne kadar bunun mükâfatı olarak bana şâhâne câizeler va'd edildiyse de, mal ve rütbe hususundaki va'dler ve ümitler ifa olunamadı. Çünkü bütün mukarrebelerinizin hased ve gıbtasına maruzdum. Yalnız bununla kalmadı. İki yıl ve yedi ay süren sa'yim ihanetlerle, hakaretlerle mukabele gördü. Fakire mev'ud olan nimetler tecezziye uğratıldı. Ayrıca hesapsız hakaretler yapıldı. ① Bu devletin düşman ve bedhahları olan bir takım erkân-ı devlet eserimi elimden aldılar ve beni red eylediler, nazarınızdan düşürdüler (ve iza huyyiytüm) ayetiyle hiç ilgilenmediler. Bunun için ben de eserin hakikatte bir taç incisi sayılan mukaddimesini nezdimde muhafaza eyledim. Bu mukaddime hamdüsena ve selâtüselamla beraber memduha ait medihleri havi idi. Bu yapılan şeyler bu hanedana, hilâfet şanına lâyük şeyler değildi. Mafâih bir takım ilâhi şiveler neticesi olarak zat-ı şahaneniz fakire olan bu zahm u taaddilerin yerine cebrimafat eyleyecek şeyler icrasını emreylediniz, fakirin mazlumiyetine kanaat getirerek hakkımı helâl ettirmeleri hususunda kendilerine fermanlarda bulundunuz, müsmir olmadı. ② Sultan Mehmed'e ait olup beyaza çekilmiş olan kısmı Tatar Hanı Mengri'ye hediye ettiler. Ben şiddetli bir hastalığa tutulduğumda o eski muhalefet ve zulümlerin-

⁵⁵ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, E. No.5675.

⁵⁶ Bk. F. R. Unat, “Neşri Tarihi Üzerinde Yapılan Çalışmalara Toplu Bir Bakış”, *Belleten*, Cilt VII, Sayı 25(1943), s.198-199.

den vaz geçmediler, bilakis benim kitabımı bir takım belagat ve fesahattan habersiz Türklere, yüksek ihsanlarla mal ettiler. Beyit:

Ey Hüma kuşu şeref gölgesini Tutinin karga sayıldığı yerlere düşürme.

İşte bu hal ve vaziyet içerisinde ilhah ve ricalarım üzerine hacc-ı şerife azîmetime müsaade alabildim. Bu def'a da hakaret ve istihfaf gördüm, bir takım erâzil-i eimme ve hutebâya yapılan şekil ve tertipte yola çıkarıldım. Ulemaya yapılan mutad merasim ve hazırlık bana reva görülmedi. Senelerce süren fakr u ihtiyaçtan sonra bu yoksullukla hac seferine çıktım. Allah'ın ve Resul'ünün evine yöneldim. Bundan birkaç gün geçince bana verilen iktâ' ve timar da geri alındı, her sene aldığım cüz'i varidat başkalarına bahşedildi. Ben fakîr kendi hukukumdan mahrum edildim. Kıymetli ömrümün bir kısmını hanedanınızın neşr-i âsârına vakfetmenin mükâfatı bu mu olmalı idi? Bu hangi kanunda hangi şeriatte görülmüştür. Hamdolsun o kutta-ı tarikler benim mukadder rızkıma da kesmeğe muktedir değildirler. Âyet: *Allah kullarına lütf u ihsan edicidir, istediği gibi onları azıklandırır. İbret göziyle görmiyorlar mı ki kapanan bir kapı yerine hemen Cenab-ı Hak başka bir kapı açmaktadır.* Saltanat umurunda ve divan hususunda vukubulmuş olan son tagayyürler çok taaccübe şayan şeylerdir. Âyet: *Allah bir kavmin işlerini o kavim kendilerini bozduğundan sonra ancak bozar.* Hadis: *Ulemanın etleri zehirlidir.* (Yani bu tagayyürat bana yapılan münasebetsizliklerin min-tarafillah bir mukabelesidir demek istiyor.)

Mintarafillah ulemaya ve fukaraya tahsis olunan hazinelerin sultanlar ve hükümdarlar ancak anahtarlarıdır. ③ İşte bu fakîr maişet zarureti ile bütün mülûk ü ümeranın son derecede takdîr ve rağbet eylediği bu eseri dibaceleyerek ve sonuna da yapılanları dizerek neşredebeyim. Adamlarınızın gönülleri kalmasın. Mekke'de bile bazı Hindli vesâir yerli zevat suretlerini aldılar. ④ Kitap henüz dibacesiz ve hatimesizdir. Hazine-i hümayunda olan müsveddeler de öyledir. Böylece zamanın bir yadigârı olarak eksik kalsın.

Madem ki bana bu hakaretleri ve ezaları yaptılar, benim bu hakaretler karşısında menfur olduğum o mahalle de avdetime imkân

yoktur. Orada bulunan aile ve evlâtlarımın bana gelmeleri için adamlarınızın müsaadelerini diliyorum. Eğer buna müsaade etmezlerse bu dergâhta onlar için lânet ve kargışa başlayacağım. Evlâtlarımın bana ulaşmasına mâni olanlar lânete lâyıktırlar." (Alt çizgiler ise, biz çizdik)

Mekke'de aşağı yukarı bir yıl kalan İdris'in, kinle dolu olan bu mektubu –açıkça II. Bayezid'e yönelterek– 918/1512 yılı civarında gönderdiği düşünülmektedir⁵⁷. Göze çarpan nokta, bu mektup içinde İdris'in, Bayezid'e sunulan *Heşt Bihişt*'te *Tali'a* ile *Hatime* bulunmadığını açıkça söylemesidir (bk. alt çizgi ④). O halde, tekrar B tipine âit nüshalara bakıldığında, B-3: Ayasofya 3541'deki nüsha ve B-4: Nûruosmaniye 3212'deki nüsha dışında, her nüshada *Tali'a* ile *Hatime* bulunmadığını anlarız. Kaldı ki, yukarıda da zikrettiğimiz üzere, B-3 nüshasındaki (Ayasofya 3541) *Tali'a* kısmının 918/1512-3 yılında Mekke'de yazılıp bu nüshaya katıldığı muhtemeldir ve B-4 nüshasındaki (Nûruosmaniye 3212) *Hatime* de sonradan eklendiğini tahmin etmiştik. Demek ki, bu iki nüshada da aslında *Tali'a* ve *Hatime* bulunmamakta ve B tipine bağlanan her nüshada *Tali'a* ve *Hatime* bulunmadıkları söylenebilir. Bundan dolayı B tipine âit nüshaların 913/1507-8 yılı civarında II. Bayezid'e sunulan *Heşt Bihişt*'e bağlanması sonucunu çıkarabiliriz. İdris'in mektubuna göre, Bayezid'e sunulan asıl eser el konularak, muhtemelen dağılıp kaybolmuştur (bk. alt çizgi ①②). Bu yüzden onun taslağı sayılan B-1: Esad Efendi 2199 ile B-2: Esad Efendi 2198'deki nüshalar ve bunların düzeltisi olan B-3 ve B-4'teki nüshaların çok büyük önem taşıdıkları açıktır. Özellikle, B-3 ve B-4'teki nüshaların Bayezid'e sunulan eser ile çok benzeyen üslup ve muhteva kapsamaları muhakkaktır.

Öyle ise, öteki tip olan A tipinin tarihi de doğal olarak aşikar olur. Bu tipi temsil eden A-1: Esad Efendi 2197'deki nüsha Yavuz Selim dönemindeki 919/1513-4 yılında ortaya çıkıp, onun temize çekilmiş nüshası muhtemelen fazla zaman geçmeden Selim'e sunulmuştu. Demek ki, Selim'in dönüş isteğine uyup İstanbul'a dönen İdris, *Tali'a* ve *Hatime*yi eklenen *Heşt Bihişt*'i yeniden Selim'e ithaf etmiştir. Dolayısıyla bu tipe âit olan nüshalar, Selim'e ithaf edilen *Heşt Bihişt*'e bağlanırlar. B tipi ile olan kelime ve ifade farkları ise muhtemelen İdris'in II. Bayezid'e sunulan *Heşt Bihişt*'i

⁵⁷ Bk. Bayrakdar, a.g.e., s.8.

düzeltilmiş olmasından meydana çıkmıştır. Düzeltme sebeplerinden birisi, Bayezid'in maiyetinin "bu kitap düşmanları över ve kayıtları itnaplı ve önemsizdir" diye eleştirmeleridir. Yukarıdaki mektuba göre bu düzeltmeye, İdris Mekke'deyken başlanmıştır (bk. alt çizgi ③).

Şu halde, bizim hangi tipe âit nüshaları kullanmamız gerekiyor? Tabii ki, her şeyden önce İdris'in kendi eliyle yazılan taslak olduğu düşünülen A-1: Esad Efendi 2197'deki nüshayı, onun temize çekilmiş nüshasını temsil eden A-2: Hazine 1655'teki nüsha veya A-3: Nûruosmaniye 3209'daki nüsha ile karşılaştırarak kullanmalıyız. Öte yandan da, B tipine bağlanan ve İdris'in kendi eliyle yazılmış taslaklara da bakmamız gerekir. Çünkü İdris'in *Heşt Bihişt*'i düzelttiğinde, B tipine bağlanan nüshalarda kaydedilen birkaç kaydı sildiğini düşünebiliriz. Meselâ, yukarıda belirttiğimiz üzere, B tipine bağlanan nüshalarda kaydedilen IV. *Ketibedeki* 14. *Destan*, A tipinde çok eksiktir. Ayrıca B tipinin nüshalarında 14. *Destandan* sonra bir *Destan* daha sokulur, ancak A tipinde ise bu kısım hiç görünmez⁵⁸. Kaldı ki, bu kısımlar, Anadolu Beylerbeyi Timurtaş'ın Kalecik ve Çankırı'yı fethetmesi, Karaman seferi ve Taş-ili'yi zaptetmesi ile ilgili çok önemli kayıtlarını içermektedir. Bu gerçekleri göz önünde tutarsak, yukarıda adları geçen iki tipe bağlanan güzel nüshalardan, gereğinde faydalanmamız lâzımdır.

* * *

İdris Bitlisî'nin *Heşt Bihişt*'ine âit nüshaların nasıl ortaya çıktıkları incelenerek önce bunların tarihleri ve karakterleri açıklanmış ve sonra kullanmamız ve kullanmamamız gereken nüshalar kararlaştırılmıştır. Bundan böyle, faydalanmamız gereken nüsha, tabii ki, İdris'in kendi eliyle yazılan Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2197'deki nüshadır. Fakat, *revisionda* silinen kayıtların kaldığı B tipine bağlanan ve İdris'in kendi eliyle yazılan nüshalardan da, gereğinde faydalanmamız lâzımdır.

Böylelikle uzun zamandır önemli bir kaynak olduğu sanıldığı halde kâfi derecede kullanılmamış olan –veyahut haksız olarak değeri indirilmiş olan– bu kronik, tarihî kaynak olarak asıl hakkını yeniden kazanacaktır.

⁵⁸ A tipinde IV. *Ketibenin* on altı *Destandan* oluşup 14. *Destanın* eksik kalması, herhalde İdris'in B tipine bağlanan ve Ayasofya 3541'deki nüshanın teslim ettiği bir nüshayı esas tutarak düzeltme yapmasından doğan bir sonuçtur.

COLLECTION OF AVÂRİZ AND NÜZUL LEVIES IN THE
OTTOMAN EMPIRE: A CASE STUDY OF
THE PROVINCE OF KARAMAN
1620-1700

SÜLEYMAN DEMİRCİ*

Introduction

The *avariz* and *nüzul* levies were among the most important of the regular sources of government revenue in the Ottoman empire during the seventeenth century, but there has been relatively little study of them. Originating in the late fifteenth century as irregular imposts levied at times of military need, it is clear that by the first quarter of the seventeenth century *avariz* and *nüzul* had become virtually annual levies throughout the majority of the Rumelian and Anatolian provinces. This article examines the nature of these levies as seen through collection procedures in the province of Karaman in the period 1620 to 1700, showing how the Ottoman financial administration developed this relatively new and lucrative source of income in a consistent and fair manner.

The most useful source of information concerning the *avâriz* and *nüzul* levies in the Ottoman Empire is the series of unpublished *avâriz* and *nüzul* registers in the collections of *Maliyeden Müdevver* and *Kamil Kepeci* of the *Başbakanlık Arşivi* in İstanbul. These classifications are contained in over 200 volumes, dating from the early 1600s to the 1830s. Several volumes are used in this study, dating particularly from 1620 to 1700. Fortunately, the *avâriz* and *nüzul defters*, and *sicils* (court records) consulted contain sufficient information about such tax collection to enable us to make a useful comment on how *avâriz* and *bedel-i nüzul* collection proceeded, how the collectors were required to work with provincial *kadıs* and other prominent local leaders, and the various stages of performing the collection.

* Author's note: I would like to thank Professor Christine Woodhead of Durham University and the anonymous referees of this Journal for their encouraging comments and suggestions on various points throughout the process of this paper.

Avariz and Nüzul in the Ottoman Empire

In the light of existing information it is necessary to define the *avâriz* and *nüzul* here in order to be able to get a better understanding of the subject. In this paper the term *avâriz* and *nüzul* is used only to refer to the assessment in cash i.e. *avâriz akçesi* and *bedel-i nüzul*. However since the term *avâriz* itself can be used as a general term for all the *avâriz* levies,¹ a survey of these is included here.

The term *avâriz* as used by the Ottoman administration originally denoted various types of levy set by the central government in the sultan's name, and are therefore referred to, in full, as *avâriz-i divaniye*. *Avâriz-i divaniye* and the closely related *tekalif-i örfiye* were blanket terms for a large number of dues which began as extraordinary levies originally paid in cash, kind or services according to the needs of the government and the circumstances of the community upon which they were levied². They originated as emergency levies during the time of war, and were payable by all Ottoman tax-payers, urban and rural, Muslim and non-Muslim. Built into the system were exemptions for particular services rendered, and some flexibility to take into account the individual's ability to pay³.

In the sixteenth century the *avâriz* appears intermittently as a cash tax. Apparently the *nüzul* levies throughout their existence were associated with the *avâriz*, as another wartime tax mostly levied in kind- usually as barley or meat needed for a military campaign either being planned or one that was already in progress. At an early stage, *avâriz* and *nüzul* seemingly constituted alternatives, that is, in a given year one location might be confronted with either a demand for cash (*avâriz akçesi*), or else a demand for deliveries in kind (*nüzul*). In McGowan's definition, the *avâriz* was the surrogate for the

¹ Linda Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, (New York 1996), p. 87. On *nüzul*, see Lütfi Güçer, *Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vegiler*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, (İstanbul, 1964), pp. 67-92.

² Ömer Lütfi Barkan, "Avarız" *İslam Ansiklopedisi*, vol. 2, p. 13; Genç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Yapıt*, 4 (1984), p. 58; Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Giren Osmanlı Maliyesi*, p. 118; Darling, *Revenue-Raising*, p. 87.

³ On the origin and nature of the *avâriz* levies in the Ottoman Empire see, Süleyman Demirci, *The Functioning of Ottoman Avâriz Taxation: An Aspect of the Relationship Between Centre and Periphery: A Case Study of the Province of Karaman, 1621-1700*, Unpublished Ph.D Thesis, University of Durham, (Durham-England, 2001), pp. 33-40.

nüzul, and vice versa, and therefore until the late sixteenth century these taxes were levied alternatively, rather than simultaneously, on the same *avârizhânes*⁴. Archival documents as well as the existing studies show that the *nüzul* was, in general, a levy in kind but not always and not always collected everywhere. When the Ottoman central administration proposed the *nüzul* collection for a given year, it was collected in some locations as a levy in kind and in others that were more distant from the centre of action, as the equivalent in cash, as the *avâriz*⁵. However, the wars, budgetary deficits and inflationary pressures of the seventeenth century resulted in the more frequent conversion of the *nüzul* into a money payment that was to be collected in the same year as the *avâriz* ⁶.

McGowan highlights the following stages in the development of the *avâriz* and *nüzul* levies in the Ottoman empire;

- 1) The *avâriz* was an occasional tax in kind, and the *nüzul* was non-existent.
- 2) The *avâriz* was an occasional cash tax, and the *nüzul* an occasional tax in kind, and both were collected as alternatives.
- 3) The monetarization of the *nüzul*, and the introduction of simultaneous collections.
- 4) The annualization of both taxes at established rates and their collection in tandem⁷.

As will be seen below, the annualization of both taxes was established in the early seventeenth century.

***Avâriz* and *Nüzul*: The Collection Procedure**

This section considers how *avâriz* and *bedel-i nüzul* collection proceeded, how the collectors were required to work with provincial *kadıs* and other prominent local leaders, and the various stages of performing the collection.

⁴ On the definition of an *avârizhâne* see below.

⁵ Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and Struggle for Land, 1600-1800*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1981), p. 106-7; Cf. Güçer, *Hububat Meselesi*, pp. 67-92.

⁶ McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, p. 106-7; Sureyya Faroqhi, "Crisis and Change, 1590-1699", in *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, eds. H. İnalcık and D. Quataert, Part II (1600-1914): 411-636, (Cambridge, 1994) p. 532.

⁷ McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe*, p. 109.

No orders relating to the procedural details of collection are found in the *avâriz* and *nüzul* registers themselves. The main source of evidence are the *sicils* (court records) of Kayseri and Konya, which contain a number of imperial decrees relating to the collection of these taxes, and to complaints about problems of payment, extortion and malpractice⁸. From these imperial decrees we are able to explain, to a certain degree, how *avâriz* collection was made in the Ottoman Empire.

Appointing the Collectors. Evidence on the appointment and verification of a tax collector appears in the Kayseri *sicil* for 1626⁹.

Imperial order regarding the *bedel-i nüzul* collection; To the *kadis* of sub-province of Niğde (*Niğde livası*) when my sublime firman arrives, let it be known that, the *bedel-i nüzul* substitute in the year 1036/1626 for each *avârizhânes* in the districts of *Niğde livası* is to be collected at the rate of 600 *akçes* by Cafer Mustafa, from 209 standing cavalry regiment of *ulufeciyan-i yemen*, in accordance with sealed and stamped register in his hand. ... when my noble command arrives, you should act in accordance with the firman issued for this matter, and the *bedel-i nüzul* in those districts for the year should be collected by my servant (Cafer Mustafa) at 600 *akçes* from each *avârizhânes* in accordance with the *beratlu* and sealed *mevkufat* register (*avârizhâne defteri*). The record for this matter should be kept in a register and that ...you shall act justly in this matter and not let anything be

⁸ On complaints in the *avâriz* system see Süleyman Demirci, *The Functioning of Ottoman Avâriz Taxation*, pp. 229-270; Cf also S. Demirci, "Complaints in the Ottoman *avâriz*-tax system: An aspect of the relationships between centre and periphery. A case study of the Ottoman province of Karaman, 1618-1700 (according to *ser'iyye sicilleri*)", *Paper delivered at BRISMES 2001 annual conference 15th-18th July: The view from the top: State and People in the Middle East*, The University of Edinburgh, (Edinburgh, 2001); "Seeking justice: Muslim and non-Muslim in the *kadı's* court. A case study of Kayseri, 1610s-1690s (according to *şer'iyye sicilleri* of Kayseri)", *paper delivered at an international conference held at the University of Walse Lampeter, 3rd-6th November 2001: 'Anthropology, archaeology and heritage in the Balkans and Anatolia: the life and times of F W Hasluck (1878-1920)*, (Lampeter, 2001).

⁹ Ahmet Gündüz, 27/3 Numaralı Kayseri *şer'iyye Sicili* 1035/36-1625/26, (Unpublished MA Thesis, Erciyes University, Kayseri, 1995), p. 811-812. Quite a number of BA, MA and PhD dissertations and theses on the *sicils* were consulted for *avâriz*-related material. Although not all included relevant detail, they are listed in my unpublished Ph.D. Thesis for the sake of completeness and to show the extent of essential work on *şer'iyye sicilleri* and other 17th-century registers currently being carried out in Turkey for the Kayseri and Konya regions. For a detailed listing of the *avâriz* and *nüzul* references in particular see, S. Demirci, *The Functioning of Ottoman Avâriz Taxation*, p. 188 (footnote, 269-270).

demanded contrary to my firman and the register. You should know this and trust in the Noble Tuğra ... Written on 9 July 1036/1626." ¹⁰

This entry shows that the collector was appointed centrally, in İstanbul, to serve for *bedel-i nüzul* collection in all the *kazas* within the *liva* of Niğde. The *liva* was the standard collection unit, with collectors usually appointed to most, if not all, the *livas* in a province for a given year. The rate per *avârizhâne* is clearly stated to be 600 *akçes*. *Kadıs* are instructed to assist the named collector, and to see that no malpractice occurs. Personal information was also given in this decree explaining who the collector was, i.e. Cafer Mustafa, for which year the *avâriz* levy was about to be collected, and the actual rate that was set by the central government. Before setting off from İstanbul Cafer Mustafa was given an official order, *emr*, to prove his status, and a copy of the *avârizhâne* registers for the *liva*, listing all the taxable population liable for *avâriz* levies, to enable him to collect the right amount of money set for each *avârizhâne* in the areas concerned.

Archival evidence shows that the *avâriz* and *nüzul* collection was made in the following stages:

1. The selection of the collectors. It was the central government's job to select the potential collector from variety of people. The available information on *avâriz* and *nüzul* collectors in both *avâriz defters* and *sicils* used in this study do not indicate how collection appointees were selected.

2. An order was issued, and sent to the local area where the collection was about to be made.

3. A copy of the order was given to the actual collector in order to verify his position as tax collector to the *kadıs* of the area and other officials.

4. Then the named collector carried out the collection in accordance with this *emr* and the *avârizhâne* register, in accordance with the actual rate set for each *avârizhâne*.

5. In case of any dispute or complaint regarding the collection, written evidence was needed.

¹⁰ Gündüz; 27 Numaralı Kayseri şer'iyye sicili, p. 811-12.

6. Once the collection was made then the collector of *avâriz* and *nüzul* levies reported the money collected to the local *kadı* who issued a certificate stating the amount of money collected and handed it over to the collector¹¹.

The following discussion raises further matters of detail relating to these various stages.

Timing of Assignments of the Collectors for the Collection of *Avâriz* and *Nüzul* levies in the Province of Karaman

The dates of *avâriz* and *nüzul* collection assignments were examined to see whether there was a clear pattern of assignment date over time. Of 41 *avâriz* and *nüzul* registers for the period 1640 to 1699, appointments fall into different dates and months both in the Islamic and Christian calendars (table1). The proportionate distribution of these 41 appointments among the twelve months, is as follows: 10 (24%) in March, 6 (14.6%) in January, 4 (9.7%) in the months of April, June, September and November, 3 (7.3%) in December, 2 (4.8%) in February and October, 1 (2.4%) in May and July, and none in August. Most assignments, i.e. c. 70%, were therefore made during the winter months from November to April. However, there is no regular information on the timing of actual collection of *avâriz* or *nüzul* taxes, or of their remittance to İstanbul. It is assumed that collection was made at a particular time of year so that tax-payers would know when to expect the demand, but it is difficult to establish a clear pattern from the evidence available here.

¹¹ Gündüz, 27/3 Numaralı Kayseri şer'iyye Sicili, p. 865.

Table 1: The Pattern of appointment dates of collectors in the province of Karaman, 1640-1699

Jan 6	Feb 2	March 10	April 4	May 1	June 4	July 1	Augst —	Sep 4	Oct 2	Nov 4	Dec 3
Register		Date of collection assignments in the Islamic calender						Date of collection assignments in the Christian calender ¹²			
KK2587		16 Safer 1050						08 June 1640			
MM3845		23 Muharrem 1051						04 May 1641			
MM4950		14 Muharrem 1052						14 April 1642			
KK2604		06 Muharrem 1053						27 March 1643			
MM2808		08 Zilhicce 1054						06 February 1645			
MM3832		10 Cemaziyelevvel 1057						13 June 1647			
MM2787		13 Zilkade 1059						18 November 1649			
MM3835		19 Rebiulevvel 1059						02 April 1649			
MM1980		05 Cemaziyelahir 1060						05 June 1650			
MM3844		08 Safer 1061						30 January 1651			
MM2989		28 Muharrem 1063						30 December 1652			
KK2623		01 Ramazan 1064						05 June 1654			
KK2623		02 Cemaziyelevvel 1065						09 March 1655			
MM3847		07 Cemaziyelahir 1065						13 April 1655			
KK2627		27 Zilkade 1066						16 September 1656			
KK2625		04 Zilhicce 1066						23 September 1656			
MM3810		Gurre-i Rebiulahir 1068						14 January 1658			
MM7857		15 Rebiulahir 1069						09 January 1659			
MM3067		03 Şaban 1073						12 March 1663			
MM3354		08 Şaban 1074						06 March 1664			
MM2783		08 Şaban 1074						06 March 1664			
MM3834		06 Ramazan 1075						23 March 1665			
MM3003		10 Ramazan 1076						15 March 1666			
MM3836		14 Ramazan 1077						09 March 1667			
KK2651		27 Şaban 1079						30 January 1669			

¹² G.S.P Freeman-Grenville, *The Islamic and Christian Calendars AD 622-2222 (AH 1-1650). A complete guide for converting Christian and Islamic dates and dates of festivals*, (Garnet Publishing, Reading, UK, 1995).

KK2653	03 Şaban 1080	27 December 1669
MM2790	08 Şevval 1081	17 February 1671
KK2659	09 Gurre-i Zilhicce 1083	28 March 1673
MM2412	24 Zilhicce 1083	12 April 1673
MM2505	23 Şevval 1084	30 January 1674
KK2665	13 Zilhicce 1085	09 March 1675
MM3830	05 Şaban 1086	25 October 1675
MM3841	19 Ramazan 1087	26 November 1676
MM3909	15 Cemaziyelevvel 1088	16 July 1677
MM2805	05 Muharrem 1097	02 December 1685
MM2789	09 Muharrem 1098	25 November 1686
MM9480	02 Zilkade 1100	17 September 1689
MM 2793	25 Muharrem 1103	18 October 1691
MM2471	21 Rebiulevvel 1106	09 November 1694
MM 3807	18 Safer 1107	28 September 1695
MM3820	16 Receb 1110	17 January 1699

Gathering the cash. How was the money - *avâriz akçesi* or *bedel-i nüzul* - actually collected and handed over to the *avariz* collectors? Did *avâriz* collectors collect separately from each *avârizhâne* in a *karye* or *mahalle*, or did they expect to collect the full total for a given village or *mahalle* from a headman or another leading person who had previously collected it from the others? Was one person responsible for collecting the cash ready for the official *avariz* collector?

To answer all these questions from the registers available is very difficult, because the central government's tax records stop at the point when the tax collector is sent out and begin again when he returns, or sends back money or communications. It is possible, however, that the collection process within a village, a *mahalle*, or *kaza* varied according to the nature of the community. That is, whether or not it was religiously homogeneous, whether the people shared a common lifestyle or a way of living etc. A homogenous community would be more likely to be collected as a unit, whereas if it were diverse religiously, ethnically, or in some other way, the different groups might be treated separately. For example, in the very beginning of the

sixteenth century, the *avâriz* and *nüzul* collectors caused some inconvenience to the non-Muslim leaders during the collection of these levies in Ottoman Rumelia, which resulted in complaints to the central government. In response to this, therefore, an imperial decree, dated 1501, was sent both to the *sancak beyi* of Avlonya and the *kadı* of Berat ordering them that it was the *kethüda's* (steward, agent) duty to assist the collectors. Collectors involved in certain types of levies i.e. *avâriz*, *nüzul* and *cizye* should work in association with the *kethüda*. According to this particular imperial order he, not the religious leaders, was the person to deal with any inquiry regarding the collection of these levies in the areas concerned.

"A decree to be written to sub-province Governor of Avlonya and the *kadı* of Berat*, It is heard that in these days those who came for *avariz* or the poll-tax collectors (*haracci*), or some other services, asking the priests to help them with tax collecting and treating them badly. In fact, it was *kethüdas'* ("steward, agent") responsibility to assist the tax collectors not the priests'. In that case, I have ordered that I give no approval to any transgression or cruelty to them, and so long as they pay their share of poll-tax, I urge you not let anything be demanded contrary to the regulation (*kanun*). You should know this. Written in the first ten days of June 1501¹³.

From this it appears that, from the earliest period of the Ottoman *avâriz* system, the government sought to have someone in each village, or *mahalle* (city quarter), responsible for assisting the tax collector when required. In the seventeenth century, it is quite possible that one person from each *avârizhâne* unit in the area was kept responsible for the collection of *avâriz* by the *kethüda*. Having said that, however, the entries regarding complaints and corruption in the *avâriz* system in *Kayseri* and *Konya sicils* suggest that the villagers acted as a group in relation to the number of *avârizhânes* assessed for the entire village, and that therefore there may also have been some community responsibility involved in raising and handing over the *avâriz* money. One example states: "We demand *avâriz* taxes which he refuses to pay [...]". The complainants here are asking the *kadı* to help them

*Text says Belgrad but this must be an error for Berat a town in Avlonya. I am grateful to Professor Rhoads Murphy of Birmingham University for bringing this detail to my attention.

¹³ Cited in İlhan Şahin- Emecen Feridun, *Osmanlılarda Divân-Bürokrasi-Ahkâm: II. Bâyezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri*, (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1994), p. 63.

get someone to pay their share, who had refused to do so¹⁴. It is not clear from the documents used so far who was included in such a grouping of people locally responsible for pre-collection of *avâriz* taxes. It may have consisted of the elders in a *mahalle* or *karye* (village), the *kethüda*, the *kadı* or his deputy (*naib*), as the actual collector etc. Collection would not necessarily have been from the head of a *gerçekhâne* (real household), or from those grouped in a simple *avârizhâne*, but would most likely to have been undertaken by a person or persons acting as representative(s) of the group of *avârizhânes* in that particular *mahalle* or village.

Information in an imperial order of 1640 regarding an *avârizhâne* survey in Menteşe and *Suğla livasi* in western Anatolia, sheds more light on the procedure for carrying out a new *avâriz* survey, suggesting that the surveyor was instructed to work closely with local people to gain the most accurate information possible¹⁵.

The proportional distribution of *avâriz* levies among the *gerçekhânes*

The term *avârizhâne* denotes an administratively-defined 'tax household' or 'tax house unit'. In the fifteenth and early sixteenth century one *avârizhâne* comprised of just one *gerçekhâne* (real household) or *nefer* (adult male) but by the seventeenth century the system had changed to one of larger groupings, with one *avârizhâne* comprising several *gerçekhânes* or *nefers*. *Avâriz* was levied only every 4-5 years in the fifteenth and sixteenth centuries according to Lütü Paşa,¹⁶ and annually in the seventeenth century¹⁷.

The number of *gerçekhânes* in an *avârizhâne* unit varied over time and place, according to government need, to administrative practice, and to the estimated financial circumstances of the tax-payers in a given area. The

¹⁴ On this see, S. Demirci, *The Functioning of Ottoman Avâriz Taxation*, pp. 254-265.

¹⁵ KK2576 *Maliye Ahkam Defteri* (1043-49/1633-40), pp. 47-49.

¹⁶ See Mübahat Küçükoglu ed., *Lütü Paşa Asafnamesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Merkezi, Edebiyat Fakültesi Basımı, (İstanbul, 1991), p. 34; cf also Süleyman Demirci, *The Functioning of Ottoman Avâriz Taxation: An Aspect of the Relationship Between Centre and Periphery: A Case Study of the Province of Karanin, 1621-1700*, Unpublished Ph.D Thesis, University of Durham, (Durham-England, 2001), p. 35.

¹⁷ See Demirci, *The Functioning of Ottoman Avâriz Taxation*, pp. 144-180.

principle was simple. Each *avârizhâne* unit was required to pay the same amount in *avâriz* levies. However, the government recognised different levels of prosperity- *edna* (poor), *evsat* (average) and *alâ* (rich) - and adjusted the number of *gerçekhânes* in each *avârizhâne*, accordingly. For instance, if in an averagely prosperous area, 7 *gerçekhânes* comprised of one *avârizhâne* which was required to contribute 400/600 *akçe* per year, depending on the type of levy, then in a richer area 3 or 4 *gerçekhânes* might comprise one *avârizhâne* to yield the same sum. In a poor area perhaps 12 or more *gerçekhânes* would be grouped together to generate this amount. This fine tuning took place at the local level, within urban *mahalles* (town quarters) and villages, and was an essential part of the assessment process.

If a set number of *gerçekhâne* comprised one *avârizhâne*, who decided how the *avâriz* was to be divided proportionally amongst the *gerçekhânes* within any given *avârizhâne*? Was it a flat rate for each *gerçekhâne*? What happened if some real *hânes* were officially classed as poorer or wealthier than others in the same *avârizhâne*? Who sorted out arguments - the people in that group of real *hânes* themselves, or a representative of the *kadı*?

İnalçık has shown how, in the early eighteenth century it was the *kadı*'s responsibility to prepare a *tevzi defteri*, or register of distribution assigning the amount each village and town district had to contribute toward the sum demanded by the government. Once a separate *tevzi defteri* was prepared it was used for different purposes: the *avâriz* levies, the *imdad-i seferiye* (urgent war contribution), and the *imdad-i hazariye* (emergency peacetime contributions)¹⁸. According to İnalçık the *tevzi defter*s came into use for the first time in the early eighteenth century. On the basis of this register, the taxes were then collected by the tax collector, *mübaşir*, sent from İstanbul by the central government¹⁹.

If the *tevzi defterleri* came into use for the first time in the eighteenth century, then the question to be answered here is how did the *avâriz* and *nüzul* system function before the *tevzi defterleri* came into practice? From archival documents we know that during the course of an *avârizhâne* survey in the seventeenth century the socio-economic levels of the people were

¹⁸ Halil İnalçık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), pp. 335-337. On the nature and development of the *imdad-i seferiye* and the *imdad-i hazariye* see especially, pp. 323-327.

¹⁹ İnalçık, "Military and Fiscal Transformation", p. 316-317.

determined by the survey commissions and their financial status was made clear on the register by putting some remarks against their name i.e. for people of low income the *avariz* terms such as an *edna*/poor, *evsat*/middle or *ala*/rich were used. Those of *edna* paid half as much as those of middling income, *evsat*, who paid half as much as the richest, *ala*. This terminology in the registers indicates the ability of each individual to pay certain types of *avâriz* levies.

İnalçık's study shows that during the eighteenth century the amount of *avâriz*-related taxes to be collected in a given province, was discussed by provincial councils at *eyâlet* and *liva* level, and apportioned approximately by them throughout the *kazas*. This apportionment was made in accordance with the full consent of the leading local figures involved, that is a *'yan* and *eşraf*²⁰. It appears from this that the *mufassal avâriz* surveys were no longer conducted in the eighteenth century. The official who was responsible for the collection of the sum established by the council would send a *mübaşir* to each *kaza* with a memorandum indicating the sum apportioned to that *kaza*. The memorandum was directed to the local *kadı*. It was then the *kadı*'s responsibility to convene a council of the village elders to make the necessary arrangement. This council had to assist the *mübaşir* and the *kadı* in their task of apportioning the correct amount requested by the state among the people, according to their means²¹. This, in fact, cannot be any sudden innovation, as a new development in the *avâriz* system. In the light of archival evidence we could assume that for the seventeenth century there could be very similar implementations with that of the eighteenth century manner of apportioning the *avâriz* levy on *avârizhâne* units though it may not be exactly the same format. It may be the case that by the end of the seventeenth century the *avârizhâne* system, established since the mid-century *mufassal* surveys, was seen to be working sufficiently well for the central government to adopt the system of simply allocating a tax demand on a provincial level and leaving the details of *liva*, *kaza* and *avârizhâne* apportionment to be decided at the appropriate local level. In other words, the government may no longer have specified how much each *avârizhâne* should pay, but only the total amount that it expected to receive. It may also be the case for the seventeenth century, as İnalçık describes for the

²⁰ İnalçık, "Military and Fiscal Transformation", p. 335-336.

²¹ Ibid. p. 336.

eighteenth, that once the *avâriz* rates were set by the central government, it was up to the people and their leaders, or local elders in association with the *kadı*s to decide how these rates were apportioned, whether equally or not. The local *kadı* was knowledgeable on the individuals' economic welfare and therefore how much tax burden they could bear; the central government had to take into consideration whatever the *kadı*'s recommendation might be, in relation to the *avâriz* taxes upon the *reaya*. Since the number of *avârizhâne* in each *kaza* was known by both the central government and the local *kadı*, the latter would have met in advance with the local leading men or elders from each *mahalle* or village, in order to be able to apportion a fixed sum to each *gerçekhâne* within an *avârizhâne* unit for the year in question. If there was dramatic change in the economic welfare of a group of people then amendments ought to have been made prior to the actual collection, by obtaining an imperial decree from the central government²².

As pointed out earlier, it was the *kadı*'s responsibility after an *avârizhâne* survey was carried out in an area, to enter the number of *avârizhânes* in the *sicils* and if necessary draw up a list of those liable for taxation by registering them in *avârizhâne* units consisting of seven, eight, nine, ten, twelve, fourteen or fifteen *gerçekhâne* (households-families),²³ depending on the wealth of the people involved. They then had to inform the government about any changes, if made, in an *avârizhâne* unit, for final approval. From the available archival documents, as well as existing studies, we can see that this long-standing tradition was in use.

This study has focussed on the procedure for actual collection of *avariz* and *nüzul* cash levies during the seventeenth century as seen in the most relevant archival documents. The probable involvement of local assessors and prior collection systems is of particular interest in the study of Ottoman administrative practices and may contribute to knowledge of social relations in provincial localities. The registers used here also contain further material on the collectors themselves, whether they were locally or centrally

²² For certain types of amendments made for *avârizhâne* assesment see S. Demirci, "Complaints about *avâriz* assessment and payment in the *avâriz*-tax system: An aspect of the relationship between centre and periphery. A case study of Kayseri, 1618-1700", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 46.4 (November 2003): 437-474

²³ On this see S. Demirci, *The Functioning of Ottoman avâriz taxation*, pp. 136-141. Cf. also İnalcık, "Military and Fiscal Transformation", p. 314.

recruited, what kind of backgrounds they came from, and how they were paid. This material is the subject of a separate study²¹.

References

A. Archival documents

1. Avârizhâne Registers in Kamil Kepeci Classification [KK]

2587-1050/1640, 2604-1053/1643, 2623-1065/1655, 2625-1067/1657, 3810-1070/1660, 3354-1074-75/1665, 2651-1080/1670, 2790-1082/1672, 2659-1084/1674, 2665-1086/1676, 3809-1089/1679.

2. Avârizhâne Registers in Maliyeden Müdevver Classifications[MM]

2751-1030/1621, 3862-1038/1628, 3382-1050/1640, 3845-1051/1641, 3074-1051-52/1642, 2808-1055/1645, 3832-1058/1648, 3835-1057-59/1649, 4950-1060/1650, 2780-1061/1651, 1980-1061/1651, 3844-1062/1652, 2989-1064/1654, 3847-1066/1656, 3850-1067-68/1658, 2998-1068/1658, 2749-1068/1658, 2653-1080/1670, 7857-1080/1670, 3067-1073-74/1664, 2783-1075/1665, 3836-1078/1668, 3003-1081/1671, 3834-1081/1671, 2412-1083/1673, 2505-1085/1675, 3841-1088/1678, 3837-1090/1680, 3830-1091/1681, 9480-1096/1686, 2805-1097/1687, 2800-1098/1688, 3839-1098/1688, 2793-1103/1691, 2471-1104/1692, 2987-1106/1694, 3807-1108/1696, 3820-1111/1699, 3826-1112/1700

B. Studies

Barkan, Ömer Lütfi; "Avariz" *IA*, 2:13-19.

Darling, Linda; *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560-1660*, New York 1996.

Demirci, Süleyman; *The Functioning of Ottoman Avâriz Taxation: An Aspect of the Relationship between Centre and Periphery: A Case Study of the Province of Karaman, 1621-1700*, Unpublished Ph.D Thesis, University of Durham, Durham/England, 2001.

²⁴ See Süleyman Demirci, "Collectors of avâriz and nüzul levies in the Ottoman Empire. A case study of the province of Karaman, 1621-1700", *Belleten* 255 (August 2005).

- , "Complaints about avâriz assessment and payment in the avâriz-tax system: An aspect of the relationship between centre and periphery. A case study of Kayseri, 1618-1700", *JESHO- Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 46.4 (November 2003): 437-474
 - , "Complaints in the Ottoman avâriz-tax system: An aspect of the relationship between centre and periphery. A case study of the Ottoman province of Karaman, 1618-1700 (according to şer'iyye sicilleri)", Paper delivered at BRISMES 2001 annual conference 15th-18th July: The view from the top: State and People in the Middle East, The University of Edinburgh, (Edinburgh, 2001).
 - , "Seeking justice: Muslim and non-Muslim in the kadı's court. A case study of Kayseri, 1610s-1690s (according to şer'iyye sicilleri of Kayseri)", paper delivered at an international conference held at the University of Walse Lampeter, 3-6th November 2001: 'Anthropology, archaeology and heritage in the Balkans and Anatolia: the life and times of F W Hasluck (1878-1920)', (Lampeter, 2001).
- Emecen Feridun- İlhan şahin; Osmanlılarda Divân-Bürokrasi-Ahkâm: II. Bâyezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkâm Defteri, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1994.
- Faroqhi, Sureyya; "Crisis and Change, 1590-1699", in *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, eds. H. İnalcık and D. Quataert, Part II (1600-1914): 411-636, Cambridge, 1994.
- Genç, Mehmet; "XVIII. Yüzyıl'da Osmanlı Ekonomisi ve Savaş", *Yapıt*, 4 (1984): 52-61.
- Güçer, Lütfi; *Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını, İstanbul, 1964.
- Gündüz, Ahmet; *27 Numaralı Kayseri Şer'iyye Sicili H.1035/36-M.1625/26, Metin Transkripsiyonu ve Değerlendirme*, Unpublished MA Thesis, Erciyes University, Institute of Social Sciences, Kayseri, 1995.
- G.S.P Freeman-Grenville, *The Islamic and Christian Calendars AD 622-2222 (AH 1-1650). A complete guide for converting Christian and Islamic dates and dates of festivals*, Garnet Publishing, Reading, UK, 1995.

- İnalcık, Halil; "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *AO*, VI (1980): 283-337.
- Lütfi Paşa *Asafnâmesi (Yeni Bir Metin Tesisi Denemesi)*, Mübahat Kütükoğlu ed., (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırmaları Merkezi, Edebiyat Fakültesi Basımı, İstanbul, 1991.
- McGowan, Bruce; " Osmanli Avariz-nüzul teşekkülü, 1600-1830" in *VIII. Türk Tarih Kongresi*, 3 volumes, Türk Tarih Kurumu Basimevi, Ankara 1981, vol 2: 1327-31.
- , *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
- Tabakoğlu, Ahmet; *Gerileme Dönemine Girerken Osmanli Maliyesi*, Dergâh Yayınları, 117;Tarih Dizisi, 10 İstanbul, 1985.

BOSNA-HERSEK AYAKLANMASI (1875)'NDA PANSLAVİZMİN ETKİSİ VE SIRBİSTAN VE KARADAĞ'IN ROLÜ

MİTHAT AYDIN*

Giriş

Panslavizm, 19. Yüzyılın başlarında Rusya dışındaki Slavlar arasında edebi-kültürel bir hareket olarak ortaya çıkmış, aynı kökten gelen Slav halkların kültürel ve siyasal birliğini ifade etmiştir. 19. Yüzyılın ortalarından itibaren giderek siyasi bir içerik kazanan Panslavizm, 1870'lerde Avrupa kamuoyunda "*bütün Slavların Rusya'nın öncülüğünde birleşmesi*" olarak algılanmıştır.

Panslavizm terimini ilk olarak 1826 yılında Slovak yazar J. Herkel kullanmıştır. Herkel, Panslavizmi edebi-ilmi mânâda bütün Slav kavimlerinin kültür sahasında karşılıklı etkileşimi olarak tanımlarken, siyasi alanda ise bütün Slav kavimlerinin büyük bir devlet halinde birleşmeleri olarak ifade etmiştir¹.

Panslavist düşünce, Avusturya-Almanya egemenliği altındaki Slav halklar arasında edebi ve felsefi bir akım olarak doğup gelişmiştir. Panslavizm akımının gelişimine, P. Janko Šafarik (1795-1861), Palacky, Kollar (1793-1852), Herkel, J. Dobrowsky, Karel Havlicek (1821-1856), Ludevít Stur (1815-1856), Mihal Miloslav Hodza (1811-1870), Libtövs S. Mikulas, Papaz Joseph Miloslav Hurban (1817-1888), August Ludwig von Schlözer (1735-1809) ve Johann Gottfried von Herder (1744-1803) gibi daha ziyade Çek, Slovak ve Alman tarihçi, arkeolog, dil bilimci, şair, yazar ve din adamları öncülük etmişlerdir². Bunlardan Çek tarihçi Palacky, diğerlerinden farklı

* Yrd.Doç.Dr. Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı

¹ Akdes Nimet Kurat, "Panslavizm", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c.XI, sa.2-4, Ankara, 1953, s.242.

² Adı geçen Panslavistlerin görüşleri ve Panslavizmin gelişimindeki yeri için bakınız: Hans Kohn, *Pan-Slavism-Its History and Ideology*, University of Notre Dame Press, Indiana, 1953, s.13-21. Bu eserin Fransızca çevirisi Ağâh Oktay Güner tarafından Türkçe'ye çevrilerek

olarak, Habsburg topraklarında özerk bir federasyon formüle ederek Panslavist anlayışın siyasi yönünü ön plana almakla, ayrıca dikkate değerdir³.

19. yüzyılın ortalarına doğru bir araya gelen Panslavistler, Panslavizmi siyasi platformda işleyerek daha aktif bir şekilde çalışmaya başlamışlardır. 1840 yılında Çek Panslavistlerin, Avusturya sınırı içinde ve batıdaki liberal-politik haklara kavuşma yönünde cereyan eden eylemlere katılarak hareketi yönlendirmeleri⁴ ve 1848'in Mart ayında Prag'da hemen hemen bütün Panslavistlerin iştirak ettiği bir kongrenin⁵ yapılması bunun en açık göstergeleri idi. Ancak; bu tarihlerde Panslavistlerin Avusturya-Macaristan'daki Slavların siyasi haklarının temin edilmesi amacıyla yürüttükleri faaliyetler, Habsburg yönetimince engellenmiş, bu yönde çıkarmış oldukları ayaklanmalar basurulmuştur. Bu ise, Rusya'yı Panslavizme yardım edebilecek bir güç olarak, Panslavistlerin gündemine taşımıştır. Ancak, Panslavizmin politik sahada Rusya Devleti ve kamuoyunun ilgisini çekmesi Kırım Savaşı (1853-1856) yıllarıdır⁶.

Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu üzerinde "sıcak ve açık denizlere inme" amacına set çeken Kırım Savaşı, bir taraftan II. Alexander yönetimindeki Rusya'yı içine kapanarak geniş bir reform sürecine sokarken, diğer taraftan Rus toplumunda Avrupa düşmanlığını, milliyetçi fikir ve düşünceleri güçlendirmiştir. Panslavistler de bu vesile ile gittükçe politik bir çizgiye kayan Panslavizmi Rus toplumuna işleme imkânı bulmuşlardır.

yayınlanmıştır (Hans Kohn, *Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği*, Çev. Ağâh Oktay Güner, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1983).

³ Yuluğ Tekin Kurat, "XIX. Yüzyılda Rusya'nın Balkanlardaki Pan-Slavizm ve Pan-Ortodoks Politikası Karşısında Osmanlı Diplomasisi", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, 15-17 Ekim 1997, Ankara, 1999, s.175.

⁴ Kohn, *Pan-Slavizm*., s.21.

⁵ Başkanlığını Palacky'nin yaptığı Prag Kongresi, Slavlara ilişkin pek çok siyasi ve kültürel konuyu görüşmüştür. Özellikle; Slav halklar arasında iyi ilişkilerin kurulması ve Avusturya-Macaristan topraklarındaki Slavların Almanlar ve Macarlar ile aynı haklara sahip olmaları konusunda önemli kararlar alınmıştır. A.N. Kurat, *ag.m.*, s.248-249.

⁶ Panslavizm'in Rusya'nın çıkarları doğrultusunda Rus kamuoyu ve resmî çevrelerde daha fazla ilgi uyandırmasına başka bir neden ise, Avrupa'da milliyetçilik cereyanının gelişmesiyle güç kazanan Pancermenizm ve Panitalyanizm idi. Nasıl ki, amacı Alman birliğini gerçekleştirmek olan Pancermenizm Alman emperyalizmine, keza İtalyan birliğini esas alan Panitalyanizm İtalyan emperyalizmine hizmet ediyorsa, Panslavizm de Rus milliyetçiliği ve emperyalizmine hizmet edebilecek bir hareket olarak görülmüştür. Başka bir deyişle Alman ve İtalyan birliğinin gerçekleşmesinde olduğu gibi, Rusya da Akdeniz'e inen coğrafyada geniş bir Slav İmparatorluğu kurabilirdi. Bu bakımdan, özellikle Panslavizm'in Pancermenizm'e paralel olarak geliştiği söylenebilir.

Osmanlı tarihçisi Enver Ziya Karal, Rusya'nın Kırım Savaşı sonrası tavrını ve Panslavist hareketin Avrupa'da Rus çıkarları için ne ifade ettiğini şöyle izah etmiştir: "*Rusya, içeride ıslahat, güneyde ve doğuda fetihler yaparken, batıda da özellikle Osmanlı İmparatorluğu'na zarar veren Slavcılık 'Panslavizm' hareketini sistemleştirerek Doğu-Avrupa hakkındaki tarihi ihiralarını gerçekleştirmek için zemin hazırlamaya gayret etmiştir.*"⁷

Kırım Savaşı yıllarında yükselen bir değer olarak Rus devlet adamları ile entelektüeli arasında önem kazanan Panslavizm, ilk kez gayri resmi olarak Rusya'da örgütlenme imkânı bulmuştur⁸. Rusya'daki ilk Panslavist örgütlenme 1854 yılında, bir Bulgar kolonisi olan Odessa'da ortaya çıkmıştır. Odessa'daki örgütlenmeyi, Petersburg'daki benzer örgütlenme takip etmiştir. Odessa ve Petersburg'daki örgütler kanalıyla panslavistler, Bulgar ve diğer Balkan Slavlarının eğitimine el atmış, Slav okul ve kiliselerinin araç-gereç ve kitaplarını karşılayarak, yüklü miktarda para toplamışlardır⁹.

Rusya'da resmi olarak ilk Panslavist örgütlenme ise 1858 yılında Moskow Slavic Benevolent Committee (Moskova Slav Yardım Komitesi)'nin daha güçlü ve etkin bir şekilde kurulmasıyla kendini göstermiştir. Başkanlığını Rusya Eğitim Bakanlığı'nda kıdemli vekil olan Bakhmetev'in yaptığı komitenin kurucu üyeleri arasında Uvarov, Samarin, Katkov, Koshelev, Buslaev, Bodyanski, Khomiakov, Constantine ve Ivan Aksakov'lar, Soloviev, Maviakov, Rochinski ve Pogodin gibi tanınan akademisyen, kamu görevlisi, yazar ve editörler bulunmaktaydı¹⁰. Komite, kuruluş izni için Rus Dışişleri Bakanlığı'na sunduğu dilekçede amaçlarını şu üç noktada dile getirmiştir:

⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi-Islahat Devri (1861-1876)*, c.VII, 4. Baskı, Ankara, 1988, s.55.

⁸ Özellikle Rusya'da Slav halklara duyulan ilgi ve panslavist amaçlar daha ziyade Balkan Slavları etrafında şekillenmiştir. Buna temel neden ise, Kırım Savaşı'ndan sonra, her şeye rağmen Avrupa ile ilişkilerini devam ettirerek devletler topluluğu içinde kalmak isteyen Rusya'nın, Rus Panslavizm'ini Avusturya Slavlarına yöneltmesi mümkün değildi. Aynı zamanda Avrupa aydınları ve kamuoyunda Panslavizm'e karşı bir duyarlılık mevcut olup, olumsuz bir durumda ciddi bir tepkinin ortaya çıkması kaçınılmazdı. Ancak Panslavizm'e karşı Türkiye'de "*uyanık bir tutum*"un bulunmaması, Türk topraklarını Panslavizm için daha cazip hale getirmekteydi. Bu nedenle Kırım Savaşı sonrasında Rus Panslavizmi'nin birinci hedefi Balkanlar, birinci kurbanı ise Rumeli Türklüğü olacaktır. Bilal N. ŞİMŞİR, *Rumeli'den Türk Göçleri*, c.II, Ankara, 1989, s.XLV.

⁹ Michael Boro Petrovich, *The Emergence of Russian Panslavism 1856-1870*, Columbia University Press, Second Printing, New York, 1958, s.129-131.

¹⁰ A.N. Kurat, *a.g.m.*, s.236.

1-Güney Slavlarının kilise, okul ve diğer ulusal kurumlarını geliştirmek için para toplamak,

2-Slav kilise ve okullarına kitap ve malzeme göndermek ve Ortodoks kilise ve okullara gerekli olan her şeyi temin etmek,

3-Moskova'ya eğitim için gelen Slavlara yardım etmek¹¹.

Moskova Slav Yardım Komitesi kuruluşundan itibaren aktif bir şekilde çalışarak farklı çevrelerle işbirliği yapmıştır. Özellikle kilise ile yakın ilişki kuran komite, Moskova ve dışındaki kilise ileri gelenlerinin Panslavist harekete etkin bir şekilde destek vermesini başarmıştır¹². Aynı zamanda komitenin Rus Eğitim Bakanlığı'ndan da önemli ölçüde yardım aldığı anlaşılmaktadır. Komitenin mali kayıtları, komitenin Bulgar ve Sırp öğrencilerini desteklemek amacıyla Eğitim Bakanlığından düzenli olarak yüklü para aldığını göstermektedir¹³. Aslında bu mali destek genel olarak, komitenin geniş bir yelpazede Rus resmi yetkililerince desteklenmesinin ve himaye edilmesinin bir ifadesi idi.

Bununla beraber, aldığı yardımlarla etkinliğini artıran Moskova Slav Yardım Komitesi, bir taraftan üye sayısını ciddi bir şekilde artırırken, diğer taraftan 1867'de Petersburg'da, 1869'da Kiev'de, 1870'te Odessa'da şubelerini açmıştır. Geniş ve elit bir sınıf tarafından örgütlenmiş olan komite, amaçları açısından her ne kadar kültürel bir çerçeveye çizilmişse de, temelde komitenin ortaya koyduğu esaslar siyasal hedefleri beslemiştir. Nitekim; Pogodin, Constantine Aksakov, M.N. Katkov, N.I. Danilevsky, R. Fadiev gibi komite üyeleri siyasal Panslavizm'i işleyerek, komiteyi faaliyetleri açısından bu yöne sevk etmişlerdir.

Böylece Panslavist düşünceyi Rus kamuoyuna işleyen komite, sadece Balkan Slavlarını Rus toplumuna tanıtmakla kalmamış, aynı zamanda Balkanları Rus yayılmasının hedefi haline getirmiştir. Sonuçta, 19. Yüzyıl ortalarından itibaren siyasal alanda büyük güç kazanan Panslavizm, Balkanlardaki yeni gelişmelerin de hazırlayıcısı olmuştur. Bu gelişmelerin en önemli safhalarından birisini Bosna-Hersek Ayaklanması (1875) oluşturmuştur.

¹¹ A.N. Kurat, *a.g.m.*, s.236.

¹² B.H. Sumner, *Russia and the Balkans 1870-1880*, Hamden, London, 1962, s.61.

¹³ Petrovich, *a.g.e.*, s.139.

Bosna-Hersek Ayaklanması (1875)'nin Ortaya Çıkışı ve Gelişmesinde Panslavizmin Yeri

Osmanlı coğrafyasında can alıcı Panslavist bölgelerinden biri olan Bosna ve Hersek, Balkanların kaderinde çoğu zaman önemli bir konuma sahip olmuştur. Bosna-Hersek'in bu konumunu Sosnovsky'nin şu ifadeleri açık bir şekilde ortaya koymaktadır: *"Eğer bütün Balkan sorunu büyük bir volkan olarak kabul edilirse, onun en aktif krateri Bosna ve Hersek'tir."*¹⁴ Sosnovsky'nin belirttiği gibi, 1875'te Hersek'te ortaya çıkan ayaklanma, 1876 yılındaki Bulgaristan Ayaklanması'na, aynı yılda başlayan Osmanlı-Sırp, Karadağ savaşlarına ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşlarına zemin hazırlayarak, 1875-1878 arasındaki Balkan krizinin ilk ve en önemli aşamasını oluşturmıştır. Hersek'te başlayan ve kısa sürede Bosna'ya yayılan 1875 Hersek Ayaklanması'nın nedenleri, temelde 19. Yüzyılda Balkanlarda ortaya çıkan ayaklanmalardan farklı değildi. Fransız İhtilali'yle ortaya çıkan fikir akımlarının Balkanlara akması, buna karşın Osmanlı Devleti'nin askeri, idari ve ekonomik olarak kötü bir durum içinde bulunması, Büyük Devletlerin Sanayi Devrimi ile birlikte hammadde ve Pazar ihtiyacını karşılamak amacıyla Osmanlı topraklarını yayılma alanı olarak görmeleri ve kendi aralarındaki çıkar mücadeleleri, bu çerçevede çıkarlarına uygun bir şekilde Osmanlı gayrimüslimleri üzerinde *"himaye"* politikası yürüterek onları tahrik ve teşvik etmeleri ve daha önce Sırbistan, Karadağ, Eflak ve Boğdan, Mora, Girit gibi diğer Balkan eyaletlerine verilen imtiyazların Bosna ve Hersek için örnek oluşturması...

İşte; bu nedenler, *"en az bir yıllık hazırlık döneminden sonra"*¹⁵ Bosna-Hersek Ayaklanması'nın, 1875 Temmuz ayı başlarında Hersek'te Mostar'ın güney-doğusunda bulunan Nevesin (Nevesinje) kazasında bir ayaklanmanın patlak vermesine neden olmuştur. Kısa sürede kazaya hakim olan asiler, önlere çıkan Müslümanları katlederek her şeyi yağmalamış, bir süre sonra Nevesin bölgesindeki Loukavach, Sovidol, Belgrad ve Terrousin'e hakim olmuşlardır¹⁶. Kuşkusuz; ayaklanmanın gelişip büyümesinde Osmanlı

¹⁴ George Hoover, Rupp, *A Wavering Friendship: Russia and Austria, 1876-1878*, London, 1941, s.23.

¹⁵ Misha Gleny, *Balkanlar 1804-1999 Milliyetçilik, Savaş ve Büyük Güçler*, İstanbul, 1999, s.104.

¹⁶ Bu arada asiler Nevesin-Mostar arasındaki Serajevo'da bazı tüccarlardan oluşan, Od-richnia köyünden yüklü pirinç, şeker ve kahve taşıyan 25 adlı bir kervana saldırmış ve işgal etmişlerdir. Bölgede seyahat eden Türkler öldürülmüş, önemli köprüler ve yollar tutulmuştur. *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, The Ottoman Empire: Revolt in the Balkans, 1875-1876* (buradan itibaren BDFA), Part1, Series B, Vol. 2, Doc.8, Holmes'ten Derby'ye, 9 Temmuz 1875, General Ed. Kenneth Bourne and Cameron Watt, Ed. David Gilland, 1984, s.54. Aynı zamanda, hakim oldukları bölgelerde hoşnutsuz halkı kendilerine katılmaya zorlayan asiler, katılma yönünde isteksiz olanların evle-

yöneticilerinin kayıtsızlığının ayrıca büyük bir rol oynadığı görülmektedir. Daha ayaklanma başlamadan önce “*kamuoyu isyan etmeye hazır hale gelmiş ve her tarafta silah ve savaş mühimmatı gizlenip depolanmış olduğu*”¹⁷ halde, Osmanlı hükümeti bölgede ciddi hiçbir tedbir almamıştı. Ayaklanmadan çok sonra bile sayı olarak asiler Osmanlı kuvvetlerinden yaklaşık üç kat kadar daha fazla idi¹⁸. Ayaklanmanın ortaya çıkışından bir süre sonra Bosna valisinin durumun ciddiyetine ilişkin uyarılarını dikkate almayan Osmanlı hükümeti, ayaklanmaya müdahale etmek yerine uzlaşmacı tedbirler almak yoluna gitmiştir. Ancak; asilerle uzlaşma zemini bulmak için Osmanlı hükümetinin bölgeye gönderdiği temsilciler, “asilerin talan ve katliamlarına” devam etmesinden dolayı hiç bir sonuç alamamışlardır¹⁹. Asilerin kabul edilemez şartlar ileri sürerek, gerçekte bağımsızlığı isteyen düşünceleri Temmuz ayı ortalarında anlaşılmasına rağmen, Osmanlı Hükümeti 5 Ağustosta ilan ettiği “genel af”la ayaklanmayı sona erdireceğini düşünmüştür²⁰. Bu şekilde de sonuç alamayan Osmanlı yönetimi, “*bütün vilayetin ateş içinde olduğu*” Ağustos ortalarında²¹ ayaklanmanın sona erdirilmesinde tek geçer yolun askeri müdahalede bulunmak olduğuna karar vermiştir. Ancak, bu gecikmiş karar, ayaklanmanın uluslararası bir sorun haline gelmesini önleyemedi²². Böylece, giderek bir Balkan sorunu haline gelen Bosna-Hersek Ayaklanması, öncelikle bölge ile yakından ilgilenen Avusturya ve Rusya’yı harekete geçirmiş, bu ise sorunu Üç İmparator Ligi gündemine taşımıştır. 1872 yılında Almanya, Rusya ve Avusturya’nın kurduğu söz konusu ittifak, Osmanlı Devleti ile İngiltere’yi de ikna ederek, “Doğu Sorunu”nun çözümünde inisiyatifi ele geçirmiştir. Ancak; ne Büyük Devletler ve Osmanlı Devleti’nin konsoloslarının asilerle Mostar’da teşebbüs ettikleri uzlaşma çabası, ne de Avusturya Dışişleri Bakanı

rini yakarak veya farklı şekillerde gözdağı vermişlerdir. *B DFA*, Vol.2, Doc.8, Holmes’ten Derby’ye, 9 Temmuz 1875, s.54; Sir Henry Elliot, *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*, London, 1922, s.207. Asilerin ayaklanmanın başından beri başvurdukları insanlık dışı yöntemlerin Bulgaristan ayaklanmasıyla büyük bir benzerlik gösterdiği belirtilmelidir. Ömer Turan, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s.47 vd..

¹⁷ Mahmud Celaledin Paşa, *Mir’ât-ı Hakikat-Tarihî Hakikatların Aynası*, c.I-II-III, Haz.İsmet Miroğlu, İstanbul, 1983, s.51.

¹⁸ *B DFA*, vol.2., Doc.16, Elliot’tan Derby’ye, 6 Ağustos 1875, s.58; *B DFA*, vol.2, Doc.22, Holmes’ten Derby’e 6 Ağustos 1875, s.62.

¹⁹ *B DFA*, vol.2, Doc.8, Holmes’ten Derby’ye, 9 Temmuz 1875, s.53-54.

²⁰ *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875-1878 The First Year*, Archon Books, USA, 1969, s.63.

²¹ Harris, a.g.e., s.64.

²² Kemal Baltalı, “1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik Kazanması”, *Belleten*, c. LI sa.199-201, Ankara 1988, s.206.

Andrassy'nin 30 Aralık 1875'te hazırladığı nota (Andrassy Notası)²³ asileri tatmin etmiştir. 12 Mayıs 1876 tarihinde Avusturya, Rusya ve Almanya'nın Berlin'de hazırladıkları memorandum (Berlin Memorandumu)²⁴ da, İngiltere'nin muhalefetiyle²⁵ daha başından rafa kaldırılmıştır. Böylece, Avrupa büyük devletlerinin en önemli gündem konularından biri haline gelen Bosna-Hersek Ayaklanması, Berlin Kongresi (1878)'ne giden yolda Osmanlı Balkanlarını yeni gelişmelere gebe bırakmıştır. Bu ise, Osmanlı-Rus savaşı (1877-1878) öncesinde, bir taraftan Mayıs 1876'da Bulgaristan'da yeni ayaklanmaya zemin hazırlarken,²⁶ diğer taraftan da aşağıda üzerinde etraflıca duracağımız Sırbistan ve Karadağ'ı harekete geçirmiştir.

Bosna-Hersek Ayaklanması'nın ortaya çıkardığı bu etraflı sonuçların yanı sıra, ayaklanmanın ortaya çıkışı ve gelişindeki rolü itibariyle panslavist etkinin ayrı ve çok önemli bir yere sahip bulunduğu belirtilmelidir. Esas itibariyle, 19. Yüzyıl ortalarından itibaren politik bir akım olarak gelişen Panslavizm, Balkanlarda önemli bir güç haline gelmiş ve 1870'lerden itibaren de uluslararası meselelerde Büyük Devletlerin gündemini işgal etmiştir²⁷. Dolayısıyla bu tarihlere gelindiğinde Osmanlı Devleti'nde Slav nüfusun yaşadığı bölgeler, yani Bosna, Hersek, Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan ayaklanmaya hazır hale getirilmiştir²⁸. J.A.R. Merriot'a göre, söz konusu Slav eyaletleri gizli Slav örgütlerinin merkezi ve faaliyet alanı idi.

²³ Andrassy Notası için bakınız: Karal, a.g.e., s.81.

²⁴ Memorandum için bakınız: BDFA, Vol.2, Doc.237, Russel'den Derby'ye, 13 Mayıs 1876, s.193. Berlin Memorandumu'nun Türkçe metni: Mahmud Celaleddin Paşa, a.g.e., s.155-156.

²⁵ İngiltere; Rusya, Avusturya ve Almanya'nın Üç İmparator Ligi ile kurmuş oldukları bloğu Avrupa kuvvetler dengesi ve İngiliz çıkarlarına yönelmiş büyük bir tehdit olarak görmüştür. Bu nedenle; İngiltere'nin, kendisine danışmaksızın "Doğu Sorunu"nun çözümünü için harekete geçen bu üç devletin tavrını tasvip etmesi beklenemezdi. İngiliz Başbakanı Benjamin Disraeli (Beaconsfield)'nin şu sözlerinde, İngiltere'nin memorandumuna karşı olan memnuniyetsizliğini ve Üç İmparator Ligi'nin İngiliz çıkarları için oluşturduğu tehlikeyi görmek mümkündür: "Üç kuzey devletle hareket etmek için yolumuzdan çıkmadıkça, onlar bizsiz hareket edebilir ki, bu İngiltere gibi bir devlet için kabul edilemez. " zira bir İngiliz tarihçinin belirttiği gibi, Disraeli'nin temel amacı, İngiltere'nin prestijine bir hakaret olarak saydığı Üç İmparator Ligi'ni bir yolunu bularak dağıtmaktı. A.J.P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*, New York, 1988, s.233.

²⁶ Tarihçi Ömer Turan, Bulgaristan Ayaklanmasını Bosna-Hersek ayaklanmasının bir uzantısı olarak kabul ettiği *The Turkish Minority In Bulgaria (1878-1908)* adlı eserinde, Bulgar Ayaklanmasının amacının "Balkan problemini çözmek için bir araya gelecek devletlerin dikkatini çekmek ve bağımsızlık için yeni taleplerde bulunmak" olduğunu belirtmiştir. TURAN, a.g.e., s.47.

²⁷ Barbara Jelavich, *The Ottoman Empire, The Great Powers, and the Straits Question 1870-1887*, Indiana University Press, Bloomington and London, 1973, s.9.

²⁸ Mahmud Celaleddin Paşa, a.g.e., s.51.

Rusya'da ve Balkanlarda kurulan pek çok Panslavist komite, kitaplar ve broşürler yoluyla aktif bir politikayı Balkanlara taşımışlardır²⁹. Hatta; Hersek Ayaklanması pek çok Panslavist için Balkanlardaki Slav halkların bağımsızlığı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu olarak görülmüştür. Örneğin, Bulgar Panslavist liderlerden Botjev Hersek Ayaklanması için "bu bütün Balkan Yarımadası'nı ateşe verecek kıvılcımdır; artık, Osmanlı İmparatorluğu'nu yıkmak zamanıdır" demiştir³⁰.

Bu nedenle diyebiliriz ki; Hersek Ayaklanması bir ölçüde, merkezi Moskova'da bulunan Rusya'daki ve Balkanlardaki Panslavist komitelerin faaliyetlerinin bir ürünü idi. Keza, Osmanlı ve İngiliz belgeleri de ayaklanmanın ortaya çıkışı, gelişimi ve yayılmasında Panslavizmin büyük rol oynadığını göstermektedir. Ayaklanmanın ortaya çıkışından itibaren bölgedeki İngiliz konsoloslarının ya da elçilerinin yaptığı yazışmalarda, Dalmaçya, Sırbistan ve Karadağ'daki Panslavistlerin ya da Slav sempatanlarının ayaklanmaya büyük destek verdikleri görülmektedir³¹. Ragusa konsolosu Taylor, 4 Ağustosta İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Derby'ye yazdığı mektupta Dalmaçya'daki Panslavist komitelerin ayaklanma için yürüttükleri yardım organizasyonlarına dikkat çekerken;³² 2 gün sonra

²⁹ J.A.R. Marriot, *Anglo-Russian Relations 1689-1943*, London, 1944, s.119.

³⁰ William L. Langer, *European Alliances and Alignments 1871-1890*, New York, 1939, 85.

³¹ Örneğin, Ağustos başlarına kadar yapılan yazışmalarda buna ilişkin bilgi için bakınız: *BDFA*, vol. 2, Doc.7, Holmes'ten Derby'ye, 2 Temmuz 1875, s.53 ; *BDFA*, vol. 2, Doc.10, Ffrench'ten Derby'ye, 15 Temmuz 1875, s.55; *BDFA*, Vol. 2, Doc.15, Holmes'ten Derby'ye, 24 Temmuz 1875, s.58; *BDFA*, Vol. 2, Doc.19, White'tan Elliot'a, 5 Ağustos 1875, s.59; *BDFA*, Vol. 2, Doc.20, Taylor'dan Derby'ye, 4 Ağustos 1875, s.59-61; *BDFA*, Vol. 2, Doc.22, Holmes'ten Elliot'a, 6 Ağustos 1875, s.61-62 Sırbistan ve Karadağ'ın ayaklanmadaki rolü sonraki bahsimizde ayrıca ele alınacaktır.

³² *BDFA*, Vol. 2, Doc.20, Taylor'dan Derby'ye, 4 Ağustos 1875, s.60. Tarihçi Kemal Baltalı'ya göre, Dalmaçya'nın her şehrinde asileri örgüdemek ve yardım etmek için Slav komiteleri kurulmuştu. Trieste'de bu komitelerden iki tane vardı. Bunlardan biri merkez komite niteliğinde olup, başında Lombardiyalı biri bulunmakta idi. Bu komiteler, Avusturyalı bazı Slav yetkililerle birlikte asi şeflerinin Avusturya topraklarındaki faaliyetlerine, özellikle de Viyana'dan silah teminine yardımcı olmaktaydılar. Hersek asilerine silah, cephan ve malzeme göndererek, ayaklanma bölgesine gönüllüleri geçiren en önemli komitelerden biri de Obrovats komitesi idi. Söz konusu komite, aynı zamanda İngiltere'deki yardım komitelerinden para yiyecek ve gıda yardımı yapılmasına aracı olarak, İngiliz gazetelerine yazılar yazdırıp propaganda faaliyetlerini organize etmiş ve Rus konsolosluğunun gönderdiği paraların asilere dağıtılmasında aracı olmuştur. Kemal BALTALI, "1875-1878 Balkan Buhranı", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, Sa.68-69, 1982, s.56, 59. Dalmaçya'daki komiteler ve faaliyetleri için bakınız: Baltalı, "1875-1878 Balkan Buhranı", s.58-59. Diğer taraftan Dalmaçya'daki Panslavistlerin amaçlarına ulaşmak için izledikleri yöntemlerden biri de, Bosna-Hersek Ayaklanması'nı uluslar arası bir sorun haline getirerek Büyük Devletlerin desteğini almak. Bu bakımdan güney Slavları bir taraftan özellikle Rusya'dan büyük bir destek beklentisi içindeyken, diğer taraftan Avusturya'yı Türkiye'ye karşı kıskırtarak iki devletin arasını açmaya çalışmışlardır. Bu amaçla, asiler işgal ettikleri bazı yerlere

İngiltere'nin Saraybosna konsolosu Holmes ise İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Henry Elliot'a gönderdiği mektupta, Dalmaçya ve Hırvatistan'da büyük bir (Panslavist) tahrik olduğunu ve Agram Ragusa ve Trieste'de yardım komitelerinin kurulduğunu ve ayaklanmaya yardım için önemli miktarda para toplandığını yazmıştır³³. Diğer taraftan bu bölge, asilerin silah ve mühimmat ihtiyaçlarını karşıladıkları, silah kaçakçılığının yapıldığı merkezlerden biri idi³⁴. Ayrıca Dalmaçya dahil Avusturya'daki komiteler, sınır köylerinde doktor ve operatörlerle takviye edilmiş hastaneler kurmuşlardır³⁵.

Bosna-Hersek Ayaklanması'nın Panslavist karakteri ilk aylardan sonra daha açık bir şekilde kendini göstermiştir. Holmes'in 2 Eylül'de yazdığı mektupta "ayaklanmanın artık yerel bir ayaklanma olmadığı, Bosna'daki Müslüman egemenliğine karşı bir Slavizm savaşı olduğu" belirtilmiştir³⁶.

Ayaklanmanın ortaya çıkışında hazırlıksız yakalanan ve gerekli tedbirleri almakta yetersiz kalan Osmanlı devlet adamları da ayaklanmanın Panslavist bir karakter taşıdığını ve komşu Slav bölgelerden beslendiğini biliyorlardı. Osmanlı Dışişleri Bakanı Safvet Paşa İngiliz Büyükelçisi Elliot'la yaptığı bir görüşmede ayaklanmanın ortaya çıkışı konusunda bilgi verirken, ayaklanmanın dışarıdan beslendiğini, asiler arasında Panslavizmin aktif üyelerinin bulunduğunu ifade etmiştir³⁷. Bu nedenle, Osmanlı hükümeti ayaklanmaya verilen dış yardımı kesmek için Sırbistan, Karadağ ve Avusturya'nın tarafsızlığını temin etmeye özen göstermiştir³⁸.

Osmanlı devlet adamları gibi, dönemin ileri gelen yabancı devlet adamlarından bir kısmı da ayaklanmanın temel nedeninin Panslavizm

Avusturya bayrağı çekmişlerdir. *BDFA*, Vol. 2, Doc.4 Ffrench'ten Derby'ye, 4 Temmuz 1875, s.52 *BDFA*, Vol. 2, Doc.20, Taylor'dan Derby'ye, 4 Ağustos 1875, s.59.

³³ *BDFA*, Vol. 2, Doc.22, Holmes'ten Elliot'a, 6 Ağustos 1875, s.62. Dalmaçya'da kurulan komitelerin merkezi konumunda olan Zadar Komitesi 17 Temmuz 1875 tarihinde "Narodni List" gazetesinde bir çağrıda bulunarak her köy ve kasabada 3 ila 5 kişilik komiteler kurulmasını istemiştir. Bu çağrının olumlu karşılanması sonucunda bütün Dalmaçya için bir merkez komitesi kurulmuş, bu komitenin içinde çok sayıda din adamları görev almıştır. Komitede görev alanlar, hem asilere hem de Hersek'ten kaçanlara her türlü yardımda bulunmuşlardır. Baltalı, *1875-1878 Balkan Buhranı*, s.58.

³⁴ Halil Sedes, *1875-1878 Osmanlı Ordusu Savaşları 1875-1876 Bosna-Hersek ve Bulgaristan İhtilalleri ve Siyasi Olaylar*, 1. kısım, İstanbul, 1946, s.125.

³⁵ Baltalı, "1875-1878 Balkan Buhranı", s.56, Sedes. a.g.e., s.131.

³⁶ *BDFA*, Vol. 2, Doc.64, Holmes'ten Elliot'a, 2 Eylül 1875, s.85-86.

³⁷ *BDFA*, Vol. 2, Doc.70, Elliot'tan Derby'ye, 8 Eylül 1875, s.89-90

³⁸ Baltalı, "1875-1878 Balkan Buhranı", s.56.

olduğuna inanmışlardır. Bu devlet adamlarından İngiltere Başbakanı Benjamin Disraeli ile Avusturya Dışişleri Bakanı Count Julius Andrássy- ki bu devlet adamları kendi ülkelerinin resmi politikasının belirlenmesinde ve ayaklanmanın diplomatik seyrinde birinci derecede söz sahibi kişilerdi- ayaklanmanın dışarıdan beslenen ve tahrik edilen "uluslar arası devrimci komiteler" in eseri olduğunu düşünmüşlerdir³⁹. Bosna-Hersek Ayaklanması'nın Panslavizmin bir sonucu olduğu ya da Panslavizmin ayaklanmada büyük rol oynadığı Balkanlar üzerine çalışan pek çok araştırmacı tarafından da benimsenmiştir⁴⁰.

Ayaklanmanın ortaya çıkışı, gelişimi ve mahiyeti açısından Sırbistan ve Karadağ'ın rolünü ayrıca ele almak, sorunun anlaşılması açısından yararlı olacaktır.

Bosna-Hersek Ayaklanması'nın Gelişiminde Sırbistan ve Sırp Panslavizminin Rolü

Balkanlarda Panslavizmin en önemli merkezlerinden biri olarak "*Balkanların Sardunyası*" olmayı ve Sırp idaresi altında birleşik bir Balkan devleti yaratmayı amaçlayan Sırbistan,⁴¹ 1875'lere gelindiğinde Osmanlı Devleti'ne bağlı bir prenslik konumunda idi. Ancak; Sırbistan'ın bağıllığı şeklen olmakla beraber, bağımsızlık için büyük mesafe katetmişti. Sırp'ların 1804 yılında Kara Yorgi öncülüğünde başlatmış oldukları bağımsızlık hareketi, Bükreş (1812) ve Edirne (1829) Antlaşmaları sonucunda geniş haklara sahip bir Sırp prensliğini ortaya çıkarmıştı. Paris Antlaşması (1856)'yla Rus koruyuculuğundan çıkarılıp Avrupa Büyük Devletlerinin koruyuculuğu altına sokulan Sırbistan, 1867 yılında Osmanlı askeri kuvvetlerinin Belgrad dahil bütün kalelerden çekilmesiyle fiilen bağımsızlığını kazanmıştır. Sırbistan'ın bu tarihlerden sonra tam bağımsızlığı; artık, zaman sorunu olmakla birlikte, Sırp'lar için Balkanlarda

³⁹ Richard Millman, *Britain and the Eastern Question 1875-1878*, Oxford, 1979, s.16. Disraeli Balkanlardaki olayları, İngiliz çıkarlarına karşı büyük bir tehdit olarak gördüğü Üç İmparator Ligi (1872) çerçevesinde ele almıştır. Ona göre, Hersek Ayaklanması "Avrupa Türkiye'si"nde meydana gelen ciddi bir gelişme idi. Disraeli, ayaklanmanın "*bir yüzyıldır Avrupa'nın gündemini meşgul eden, Kırım Savaşı (1856)'yla yarım yüzyıldan beri ertelenmiş olan Doğu Sorunu'nun yeniden açılmasından ibaret olduğunu düşünmüştür.*" George Earl Buckle, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.VI, 1876-1881, New York, 1820, s.12,14.

⁴⁰ Bazı araştırmacıların buna ilişkin görüşleri için bakınız: Richard Millman, *Britain and the Eastern Question 1875-1878*, 15-18. Ayrıca Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c.VII, 4.Baskı, Ankara, 1988, s.74.

⁴¹ Norman Rich, *Great Power Diplomacy 1814-1914*, USA, 1992, s.221.

Büyük Sırbistan'ın yaratılması temel amaç olmuştur. Düşünülen Büyük Sırbistan'ın sınırları Osmanlı ve Avusturya Slavlarını içine alması, Sırbistan'da resmi ve gayri resmi olarak sosyo-politik sahada Panslavizmin gelişmesine ortam hazırlamıştır. Sırlar amaçlarına ulaşmak için de, bir taraftan Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumdan ve Balkanlardaki karışıklıklardan yararlanmaya çalışırken, diğer taraftan Büyük Devletlerin Osmanlı Devleti'ne müdahale etme, özellikle de Rusya'nın desteğini alma beklentisi içinde olmuşlardır. Bu nedenle Sırbistan statükoyu değiştirmek için Osmanlı Devleti'ne karşı Balkanlarda meydana gelen ayaklanmaların ya doğrudan hazırlayıcısı, ya da çıkarları doğrultusunda taraf olma siyaseti yürütmüştür. Bu bakımdan, 1875 Temmuz ayında başlayan Bosna-Hersek Ayaklanmasında Sırbistan'ın rolünü ortaya koymak, ayaklanmanın mahiyeti ve gelişimi açısından dikkate değerdir.

1875'deki Bosna-Hersek Ayaklanması'nın nedenleri üzerinde duran bazı araştırmacılar, ayaklanmanın en önemli nedeninin Balkanlarda büyük bir Slav devleti yaratmayı amaçlayan Sırbistan ve Karadağ'ın faaliyetlerinin, ya da bunlar arasındaki rekabetin bir sonucu olarak görmüşlerdir. Kuşkusuz, bu faaliyet ve rekabetin ayaklanmaya etkisini, Rus Panslavistlerinin çalışmaları ve Dalmaçya ve Hırvatistan Slavlarının yardımıyla beraber ele almak daha doğru olacaktır. Fakat, Belgrad'ın bu sıralarda Osmanlı Devleti'ne karşı Balkan ayaklanmalarının organizasyon merkezi haline geldiği⁴² göz önünde bulundurulursa, ayaklanmanın Panslavist bir mahiyet almasında Sırbistan'ın büyük bir rolü bulunduğu fark edilecektir. Hatta, Sırların ayaklanmanın organizatörleri arasında bulunduğu görülmektedir⁴³. Haklı olarak, Balkan tarihçisi Stojanovic, Bosna-Hersek Ayaklanması'nın Sırp hazırlıklarının ve Sırbistan ile birleşmek amacıyla yapılan propagandanın bir sonucu olarak düşünmüştür⁴⁴. Başka bir tarihçi Iseminger ise Sırbistan'ın ayaklanmadaki rolünü daha ileri götürerek, ayaklanmanın Pansırbizmin bir sonucu

⁴² Charles-Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920*, University of Washington Press, Seattle and London, 1977, s.144. Belgrad'da Panslavist propagandanın ve Bosna-Hersek Ayaklanması'na yapılan yardımın organizasyon merkezlerinde biri 1875 Temmuzunun sonlarında kurulan "Ayaklanmaya Yardım Genel Komitesi" idi. Başkanlığını Metropolit Mihailo'nun yaptığı komite, ayaklanmaya para, silah, malzeme ve gönüllü toplamakla birlikte, Bosnalılarla toplanılar yaparak tavsiyelerde bulunmuştur. Baltalı, "1875-1878 Balkan Buhranı", s.58.

⁴³ Charles-Barbara Jelavich, a.g.e., s.144.

⁴⁴ Mihailo D. Stojanovic, *The Great Powers and The Balkans 1875-1878*, Cambridge, 1939, s.15.

olduğunu ileri sürmüştür⁴⁵. İngiltere'nin Saraybosna konsolosu Holmes'in ayaklanmanın başlamasından iki ay sonra Elliot'a gönderdiği bir mektupta da "sorunun Osmanlı yönetimine karşı yürütülen bir Slav savaşı olduğu, çözümün ise Belgrad'da aranması gerektiğini" belirtmiştir⁴⁶.

Gerçekten de Sırbistan'da büyük bir heyecan uyandıran Bosna-Hersek ayaklanması, her fırsatta Sırp lar tarafından maddi ve manevi olarak desteklenmiştir⁴⁷. Bu destek ayaklanmanın başlarından itibaren "sürekli olarak" Sırp ların sınırı geçerek asilerle birleşmesi şeklinde fiili bir tarzda kendini göstermiştir. Asilere katılan Sırp ların sayısı bazen büyük rakamlara ulaşabilmiştir. Örneğin ayaklanma bölgesindeki Osmanlı generali Ahmet Muhtar Paşa'nın verdiği bilgiye göre I. Duga Boğazı Savaşı'nda Sırp ların ve Karadağlıların sayısı 14 bini bulmaktaydı⁴⁸. Bölgedeki Osmanlı komutanlarının Mart-Nisan aylarında gönderdikleri raporlar bile, asilerin çoğunluğunun Sırp lardan ve Karadağlılardan oluştuğunu göstermiştir⁴⁹. Ayaklanmaya katılan Sırp lar arasında eski Sırp yetkililerin de bulunduğu tespit edilmiştir⁵⁰. Ayaklanma bölgesine geçerek asilere büyük destek veren Sırp lar, bazen de "bağımsız müfrezeler" şeklinde Osmanlı kuvvetlerine karşı direkt olarak çatışmaya girmişlerdir⁵¹. Diğer taraftan Sırbistan asilerin erzak ve silah temin ettikleri stratejik bir bölge idi. Örneğin; Sırbistan'daki Ragusa, asilerin barut, kurşun ve silah gibi ihtiyaçlarını karşılamak için "günlük olarak" uğradıkları merkezlerden biri idi⁵².

Esas itibarıyla Sırp yetkililer de ayaklanmaya Sırp ların destek verdiklerini kabul etmekteydiler. Ancak Sırp yönetimi, bu destekte Sırp resmi makamlarının payı olduğunu kabul etmemişlerdir. Sırp yönetimine göre,

⁴⁵ Gordon Liewellyn Iseminger, *Britain's Eastern Policy and the Ottoman Christians 1856-1877*, Norman, Oklahoma, 1965, s.262.

⁴⁶ BDFA, Vol. 2, Doc.64, Holmes'ten Elliot'a, 2 Eylül 1875, s.85.

⁴⁷ Sırbistan'da Hersek Ayaklanması'na karşı olanlar da yok değildi. Bunların başına Sırp Ortodoks tüccarlar geliyordu. Onlar ticari çıkarlarını korumak için bazen Türk yönetimi ile asileri barıştırmak çabası içinde olmuşlar, bazen de kasabalarını korumak amacıyla silahlanıp Türklerle birlikte hareket etmişlerdir. Bazı Sırp Ortodoks tüccarların ayaklanmaya katılmış olması ise, onların isteyerek değil, asilerin zor kullanmış olmalarından dolayı idi. Baltalı, "1875-1878 Balkan Buhranı", s.55.

⁴⁸ Sedes, a.g.e., s.

⁴⁹ Bekir Sıtkı Baykal, "Şark Buhranı ve Sabah Gazetesi", *Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c.VI, sa.4, Ankara Eylül-Ekim 1948, s.225-226.

⁵⁰ BDFA, Vol. 2, Doc.58, Taylor'dan Derby'ye, 23 Ağustos 1875, s.81.

⁵¹ BDFA, Vol. 2, Doc.47, Buchanan'dan Derby'ye, 1 Eylül 1875, s.74.

⁵² BDFA, Vol. 2, Doc.20, Taylor'dan Derby'ye, 4 Ağustos 1875, s.60.

ayaklanmaya destek verenler, resmi Sırp temsilcileri ya da subayları değil, Sırbistan'dan giden gönüllüler idi⁵³. Sırp yönetiminin bu yöndeki açıklamaları, Sırbistan'ın bu sırada Osmanlı Devleti'ne karşı bir savaşa hazır olmadığı düşünülerek, Osmanlı Devleti ve Büyük Devletlerin tepkisini gidermeyi amaçlamaktaydı. Gerçekte, resmi ve gayri resmi Sırp unsurları ayaklanmaya sempatiyle bakmış ve destek vermişlerdir.

Bu şekilde dışarıdan sürekli olarak yardım alan ayaklanma, genişleyerek bir Balkan krizine doğru gitmekteydi. Ayaklanmaya hazırlıksız yakalanan ve ayaklanmayı bastırmakta yetersiz kalan basiretsiz Osmanlı devlet adamları, ayaklanmanın dışarıdan beslenmesini önlemek amacıyla Büyük Devletler ile Sırbistan ve Karadağ nezdinde diplomatik girişimde bulunmuştur. Osmanlı hükümetinin büyük Devletlere yaptığı tebligatta *"isyanın pek az bir zamanda teskini kâbilken, Karadağ ve Sırbıye hükümetlerinin eşkıyaya yardım etmeleri ve hudutlarına asker yığmış olmaları ile şakilere cür'et ve cesaret verdikleri, binaenaleyh bu iki hükümetin askeri tedarikâtın vazgeçmeleri lazım geldiği"* belirtilmiştir⁵⁴. Fakat, Osmanlı hükümetinin bu tür diplomatik girişimleri, Sırbistan ve Karadağ başta olmak üzere ayaklanmaya verilen dış desteğin önlenmesi konusunda hiçbir olumlu sonuç vermemiştir.

Bununla birlikte, Osmanlı Devleti bu dış yardımın önünü almak amacıyla bir takım askeri önlemler almaktan da geri durmamıştır. Özellikle Sırbistan ve Karadağ sınırına askeri sevkıyatın yapılması alınan önlemlerin başında geliyordu. Fakat, Osmanlı Devleti'nin sınırlarını güvenceye almak ve bu şekilde ayaklanma bölgesine geçişleri önlemek için almış olduğu bu tür askeri tedbirler oldukça etkili olmakla birlikte,⁵⁵ taraflar arasında ciddi gerginliklere de neden olabilmekteydi. Fakat, Panslavist düşünceye sahip olan Sırp Prensi Milan Obrenovich ve hükümeti asilere sempati duyarak gizlice destek vermesine rağmen, Osmanlı Devleti'ne karşı bir savaşa girmenin zamansız olduğunu düşünmüştür.

Bununla beraber, ayaklanmanın ilk aylarından itibaren Sırbistan'da Bosna-Hersek Ayaklanması'na askeri kuvvet gönderilmesi dahil destek

⁵³ BDFA, Vol. 2, Doc.19, White'tan Elliot'a, 5 Ağustos 1875, s.59.

⁵⁴ Sedes. a.g.e., s.122.

⁵⁵ Belgrad'daki İngiliz konsolos White bile, 6 Eylül tarihli bir mektubunda Osmanlı hükümetinin Sırbistan sınırına askeri kuvvet yığmasını *"çok faydalı"* bir girişim olarak görmüştür. BDFA, Vol. 2, Doc.67, White'den Derby'ye, 6 Eylül 1875, s.87.

verilmesi yönünde büyük bir baskı yapılmakta idi⁵⁶. Bir tarihçiye göre,⁵⁷ Prens Milan'ın Sırbistan'daki bu baskıya kayıtsız kalması olanaksız görünüyordu. Aksi durumda Milan'ın bir devrimle karşı karşıya kalması kaçınılmaz idi. Dolayısıyla; Bosna-Hersek Ayaklanması'nın Sırbistan'da ortaya çıkardığı Panslavist kamuoyu baskısı Prens Milan'ı adım adım bir savaşa doğru sürükleyecektir. Nitekim; Prens Milan, 1875 Kasımından itibaren Osmanlı Devleti'ne karşı Karadağ'la birlikte savaşa girmek için bir anlaşma zemini aramıştır. Bu amaçla; Milan, Kasım 1875'te Filip Hristic'i, Şubat-Mart 1876'da General Ranko Alimovic'i gizli görüşmeleri yürütmek üzere Karadağ Prensi Nikola'ya göndermiştir⁵⁸. Sonuçta, Prens Milan, daha önce savaş yanlısı hükümeti görevden alarak yeni bir hükümet kurmuş olmasına rağmen, kamuoyunun baskısına yenik düşerek savaş taraftarı olanların büyük bir kısmını Mayıs ayı başında yeniden işbaşına getirmiştir⁵⁹. Bu arada 2 Mayıs'ta Bulgaristan'da çıkan ayaklanma da, Sırbistan'daki Panslavist hissiyatı tahrik etmiş,⁶⁰ Osmanlı Devleti'nin durumundan faydalanmak isteyen Sırp'ları savaşa girme konusunda cesaretlendirmiştir. Sonuçta; Rus Panslavistlerinin tahriki, Rusya'nın İstanbul'daki elçisi Ignatiev ve Balkanlardaki Rus konsoloslarının da etkisiyle Sırbistan 30 Haziranda Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan etmiştir.

Bosna-Hersek Ayaklanması'nın Ortaya Çıkışı ve Gelişiminde Karadağ ve Karadağ Panslavizminin Rolü

19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde, dağlık ve küçük bir prenslik olarak varlığını devam ettiren Karadağ, 18. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Balkanlarda önemli bir rol oynamıştır. Özellikle I. Petrovich zamanında (1781-1830) Osmanlı yönetimine karşı çıkartılan ayaklanmalar, Karadağ'ın

⁵⁶ *B DFA*, Vol. 2, Doc.36, White'dan Derby'ye, 18 Ağustos 1875, s.68; *B DFA*, Vol. 2, Doc.58, Taylor'dan Derby'ye, 23 Ağustos 1875, s.81.

⁵⁷ L.S. Stavrianos, *The Balkans Since 1453*, New York, Chicago, San Francisco, Toronto, London, 1965, s.65.

⁵⁸ Bakınız: Kemal Baltalı, "1875 Hersek Ayaklanması Sırasında Sırbistan'ın Osmanlı Devleti'ne Karşı Savaşa Girmek Amacıyla Karadağ'la Yaptığı görüşmelere Dair Bazı Önemli Belgeler", *Belleten*, c.1, sa.198, Ankara, 1987, s.833-859.

⁵⁹ Stojanovic, a.g.e., s.78; Barbara Jelavich, *History of the Balkans*, vol.1, USA, 1985, s.355, Iseminger, a.g.e., s.293.

⁶⁰ Konsolos White, Bulgaristan Ayaklanması'nın Sırbistan'da Bosna-Hersek Ayaklanması'ndan daha büyük bir heyecan uyandırdığını yazmıştır. *B DFA*, Vol. 2, Doc.304, Sandison'dan Elliot'a, 3 Ağustos 1876, s.227. Ayrıca Bulgaristan Ayaklanması'nın ileri gelenleri arasında Sırp öğrenci ve papazlarının da yer aldığı anlaşılmaktadır. *B DFA*, Vol. 2, Doc.442, Lumley'den Derby'ye, 25 Ağustos 1876, s.322-323.

güç kazanmasına ve topraklarını genişletmesine zemin hazırlamıştır. Rusya ve Avusturya'nın da yardım ve teşvikleriyle, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu iç ve dış problemlerden yararlanan Karadağ, Osmanlı Devleti'ne karşı giderek daha güçlü ve etkin bir hale gelmiştir. Özellikle, 19. yüzyılın başlarından itibaren Rusya'dan da aldıkları cesaretle Karadağ, topraklarını genişletmek ve bağımsızlığa ulaşmak yönündeki faaliyetlerini artırmışlardır. Bu nedenle Karadağlılar, bazen Osmanlı yönetimine karşı mücadele ederek, bazen de Büyük Devletlerin Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttüğü faaliyetlerden yararlanarak amaçlarına ulaşmaya çalışmışlardır. Ancak bu amaçla Karadağlılar, ne 1852'de Osmanlı hükümetine karşı girdiği mücadelelerden, ne de Büyük Devletler nezdinde 1856'daki Paris Antlaşması'ndan bir sonuç alabilmişlerdir.

Buna rağmen, Karadağ'daki bağımsızlık hareketleri ve yeni topraklar elde etme çabası artarak devam etmiştir. 1860 yılında tahuna oturan Nikola, Karadağ'ın amaçlarına ulaşması hususunda çok daha aktif ve hırslı biriydi. Nikola (1860-1918)'nin temel ilgi alanı Bosna, Hersek ve Arnavutluk olmakla beraber, öncelikli hedefi bir an önce Adriyatik'te bir üs elde etmek ve Hersek'e sahip olmak⁶¹. Bu bakımdan, o da diğer Karadağ prensleri gibi Osmanlı Devleti üzerindeki yayılmacı ve bağımsızlık düşüncesini hayata geçirmek istemiştir. Bu amaçla Osmanlı Devleti'ne karşı 1861 yılında Hersekliileri ayaklandırarak mücadeleye başlamış, ancak Büyük Devletlerin tarafsız kalması üzerine Osmanlı kuvvetleri karşısında büyük bir yenilgi alarak eski statüyü öngören İşkodra Barışı (1862)'ni imzalamak zorunda kalmıştır⁶². İşte, Karadağ'ın 1875'deki Hersek Ayaklanması öncesinde sahip olduğu özerkliğe dayanan statüsü İşkodra Barışı ile şekillenmişti.

Gelinen noktada, Karadağ'ın Balkanlarda önemli bir güç haline gelmesi ve politikalarını belirlemesinde Panslavizmin büyük bir yeri vardır. Panslavist fikirlerin Balkanlara akması ile birlikte Karadağ, Sırbistan gibi Panslavizmin en etkin merkezlerinden biri haline gelmiştir. 1856'da Moskova Slav Yardım Komitesi'nin kurulmasıyla Panslavizmin örgütlenmesi, Karadağ için önemli bir şans olmuştur. Bu şansı değerlendirmek isteyen I. Vladika Danilo (1852-1860)'nun düşüncelerini bu komite yoluyla gerçekleştirmeye başladığı ve

⁶¹ Charles-Barbara Jelavich, *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920*, s.143.

⁶² İşkodra Barışı için bakınız: Karal, a.g.e., s.3-7.

Panslavist bağımsızlık mesajlarını Rus konsolosları aracılığıyla yaymaya çalıştığı bilinmektedir⁶³.

Panslavistlerin Danilo döneminde Karadağ'da ve Karadağın dış politikasındaki etkisi, Prens Nikola zamanında daha fazla önem kazanmıştır. Kendisi de bir Panslavist olan Prens Nikola dönemine ait Osmanlı belgeleri Karadağ'ın panslavistlerin en önemli faaliyet sahalarından biri olduğunu ve Panslavizmin Karadağ'ın iç ve dış politikasına yön veren önemli bir faktör olduğunu göstermiştir. 1875'deki Hersek Ayaklanması öncesindeki Osmanlı belgelerine bakıldığında, Karadağ'da Panslavistlerin Osmanlı Karadağ savaşları (1862)'nda aktif bir şekilde çalışarak Karadağlılara psikolojik telkinlerde bulundukları,⁶⁴ Osmanlıların bölgede almak istedikleri tedbirleri engelledikleri,⁶⁵ Osmanlı yönetimindeki diğer Slav halkları kışkırtmak için çalıştıkları,⁶⁶ Sırbistan'da siyasi faaliyetlerde bulundukları,⁶⁷ Rus panslavistleri, ajanları ve konsolosları ile sıkı bir ilişki içinde bulundukları,⁶⁸ basın yoluyla Slavcılık düşüncesini yayarak halka nüfuz etmek istedikleri,⁶⁹ hatta Prens Nikola'ya karşı halkı tahrik ettikleri⁷⁰ açıkça görülmektedir. Diğer taraftan; Panslavizmin Avusturya-Macaristan'da önemli bir güç haline gelmiş olması⁷¹ ve resmi ya da gayri resmi Rus çevrelerin faaliyetleri,⁷²

⁶³ Stanford-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çeviren: Mehmet Harmancı, c.2, İstanbul, 1984, s.191.

⁶⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Hariciye Nezareti Siyasi Kısım* (buradan itibaren BOA, HR.SYS.), 207/18.

⁶⁵ BOA, HR.SYS., 207/27.

⁶⁶ BOA, HR.SYS., 210/29.

⁶⁷ BOA, HR.SYS., 207/27; BOA, HR.SYS., 209/15.

⁶⁸ BOA, HR.SYS., 210/13; BOA, HR.SYS., 210/24.

⁶⁹ BOA, HR.SYS., 182/49.

⁷⁰ BOA, HR.SYS., 207/25.

⁷¹ Panslavizmin 1875 öncesi Avusturya-Macaristan'daki konumuna ilişkin şu belgelere bakılabilir:

BOA, HR.SYS., 156/68; BOA, HR.SYS., 156/78; BOA, HR.SYS., 156/79; BOA, HR.SYS., 156/81; BOA, HR.SYS., 157/3; BOA, HR.SYS., 157/4; BOA, HR.SYS., 157/8; BOA, HR.SYS., 157/12; BOA, HR.SYS., 157/14; BOA, HR.SYS., 157/16; BOA, HR.SYS., 210/26; BOA, HR.SYS., 182/27; BOA, HR.SYS., 182/28; BOA, HR.SYS., 182/30; BOA, HR.SYS., 182/32; BOA, HR.SYS., 157/68; BOA, HR.SYS., 157/69; BOA, HR.SYS., 211/1.

⁷² Rusların Balkanlardaki faaliyetleri ve Panslavizm açısından oynadığı rol konusunda bakınız:

BOA, HR.SYS., 121/42; BOA, HR.SYS., 207/18; BOA, HR.SYS., 207/25; BOA, HR.SYS., 207/27; BOA, HR.SYS., 207/30; BOA, HR.SYS., 209/22 BOA, HR.SYS., 209/39; BOA, HR.SYS., 210/13; BOA, HR.SYS., 157/10; BOA, HR.SYS., 210/24; BOA, HR.SYS., 210/33; BOA, HR.SYS., 210/33; BOA, HR.SYS., 211/2; BOA, HR.SYS., 211/11; BOA, HR.SYS., 158/3.

Balkanlardaki dolayısıyla da Karadağ'daki Panslavistlerin etkinliğinde önemli bir faktör olarak ayrıca ele alınmalıdır.

Karadağ'da Panslavizmin kazanmış olduğu güç ve etki 1875'teki Hersek Ayaklanması'nın hazırlayıcı etkenlerinden biri olmuştur. Çünkü, 1875 Temmuz'unun başında Hersek'in Nevesin Kazası'nda baş gösteren ayaklanma, bir önceki yıl vergilerin fazlalığından yakılarak Karadağ'a sığınan birkaç ay sonra Babıali'nin izniyle evlerine dönen Herseklilerce çıkarılmıştı. Ancak; Karadağ'a gidip dönen Herseklilerin sayısında artış olduğu⁷³ ve bunlar arasında Panslavistlerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Bununla beraber; evlerine dönen Hersekliler, Karadağ'da bulundukları sırada Rus konsolosluğu, Panslav unsurlar ve Sırp ajanlarıyla temas halinde olmuş,⁷⁴ isyan etme konusundaki düşüncelerini olgunlaştırmışlardır. Edmund Ollier daha ileri giderek, *Russo-Turkish War* adlı eserinde, Herseklilerin Karadağ'a gidiş amaçlarının yardım istemek olmasına rağmen, Osmanlı yönetimine karşı devrimci bir programla dönmüş olduklarını yazmıştır⁷⁵. Nitekim; Karadağ'dan dönen bu grup, ülkelerini gayri resmi terk etmelerinden dolayı suçluluk duygusu içinde olmak yerine, zafer kazanmış bir tavır içine girmişlerdir⁷⁶.

Kuşkusuz; Herseklilerin Osmanlı aleyhtarı tavırlarında ve Karadağ'dan büyük yardım almalarında Karadağ Prensi Nikola'nın şahsi çabalarının büyük yeri vardı. Esas itibariyle Hersek'te ortaya çıkan ayaklanma, Nikola'nın iş başına geldiği günden beri bölgede yürüttüğü politikanın bir devamıydı. Bu bakımdan Nikola, prensliğinin ilk günlerinden itibaren Balkanlardaki Slav birliği amacına yönelik olarak, Hersek başta olmak üzere Slavların yaşadığı bölgelerde Karadağ propagandası yapmakta ve Slavları koruma rolünü üstlenmekteydi. Bu nedenle ayaklanmanın başlamasından sonra

⁷³ Sedes, a.g.e., s.78. Karadağ'dan dönenler Karadağlılar gibi giyinip silahlanmışlardı. Sedes, a.g.e., s.78. Ayaklanmayı çıkaran Hersekli asiler arasında Karadağlıların bulunduğunu, Osmanlı Dışişleri Bakanı Safvet Paşa'nın telgrafı da teyit etmektedir. BDFA, Vol. 2, Doc.11, Safvet Paşa'dan Musurus Paşa'ya, 21 Temmuz 1875, s.55.

⁷⁴ Baltalı, "1875-1878 Balkan Buhranı", s.54.

⁷⁵ Edmund Ollier, *Cassell's Illustrated History of the Russo-Turkish War*, vol.1, London, Paris, New York, s.2.

⁷⁶ Mahmud Celaledin, a.g.e., s.51. Hacı Arif Beyin "Uçak" köyüne yapmış olduğu sefer sırasında, köylerine dönen Hersekliler, yollarda silah aıp, şenlikler ve gösteriler yaparak hürriyet ve bağımsızlık şarkıları söylemekte, "bir zafer kazanmışçasına ortalığı velveleye vermektedirler." Sedes, a.g.e., s.79. Onların bu tavır, geri dönüşlerine ilişkin Osmanlı hükümetinin vermiş olduğu kararı bir zaaf olarak algılamalarından kaynaklanmaktaydı. Karal, a.g.e., s.74.

Dalmaçya ve farklı Slav grupları arasında Karadağ'ın himayesinin istendiği dedikoduları yayılmıştı⁷⁷. Dolayısıyla Karadağ, 1861 yılındaki Hersek Ayaklanması'nın kıskırtıcısı olarak 1875'teki Hersek Ayaklanmasıyla aynı faaliyet ve buna bağlı amacını yenilemiş oluyordu⁷⁸. Amacına ulaşmak yolunda ayaklanmayı büyük bir fırsat olarak gören Nikola, ülkesindeki Panslavist hissiyat doğrultusunda, bir taraftan rekabet halinde olduğu Sırbistan'la çıkarlarını uzlaştırma, diğer taraftan bağlı bulunduğu Osmanlı Devleti'ne karşı bir savaşa girmenin yollarını aramıştır. Nikola'nın bu yöndeki girişimleri, Prens Milan tarafından Karadağ'a gönderilen Filip Hristic ile 1875'in Kasım ayında, General Ranko Alimpic ile Şubat-Mart aylarında yaptığı gizli görüşmelerle önemli bir mesafe almıştır. Nikola, görüşmeler sonrasında Osmanlı Devleti'ne karşı Sırbistan ile siyasi bir antlaşmayı kabul etmekle de⁷⁹ gelecekte gireceği savaşın altyapısını hazırlamış oluyordu. Bu nedenle, Prens Nikola siyasi çıkarları açısından "*elinde tuttuğu*" Hersek Ayaklanması'nın⁸⁰ devam etmesi gerektiğine inanmaktaydı. Nikola ayaklanmanın devamı için de asilere yardım etmeyi amaç haline getirmiştir. Dolayısıyla Bosna-Hersek Ayaklanması'na her türlü desteği veren Nikola, Hersekli ileri gelenleri Karadağ'da ağırlayarak görüş alışverişinde bulunmuş ve onları ödüllendirmeyi ihmal etmemiştir⁸¹.

Nikola'nın şahsında Hersek Ayaklanması'na duyulan heyecan ve asilere verilen destek, genel olarak Karadağ'da ortak bir duygu haline gelmiştir. Ayaklanmanın Karadağ'da uyandırdığı hissiyat, ayaklanmaya verilen destek ile birlikte açıktan açığa Panslavist gösteri ve mitinglere dönüşebilmiştir. Örneğin Zavolla'da "*asiler lehine görüş ve düşüncelerini açıklamak ve onların amaçlarına parasal yardımda bulunmak*" için toplanan miting 2000 kişiyi bulmuştu⁸².

⁷⁷ BDFA, Vol. 2, Doc.20, Taylor'dan Derby'ye, 4 Ağustos 1875, s.60.

⁷⁸ N. Iorga, *Osmanlı Tarihi V*, Çev.Bekir Sıtkı Baykal, Ankara, 1948. Mahmud Celaled din Paşa, Hersek'e bağlı yerlerden, Karadağ ile komşu olan bölgelerden bir kısmının yirmi yıldan beri isyan halinde bulunduğunu ve adeta Karadağ'a katılmış olduğunu belirtmektedir. Mahmud Celaleddin, a.g.e., s.52.

⁷⁹ Nikola, bu antlaşmayı kabul etmiş, ancak imzalamaktan çekinmiştir. Çünkü, Rus talimatlarıyla hareket eden Nikola, Rusya'nın onayını almadan Antlaşmaya resmi bir boyut kazandırmak istememiştir. Rusya ise bu sırada büyük Devletlerle birlikte hareket ederek, Sırbistan ve Karadağ'ın savaşa girmesini istememekteydi.

⁸⁰ Baltalı, "1875 Hersek Ayaklanması Sırasında...", s.852.

⁸¹ Baltalı, "1875 Hersek Ayaklanması Sırasında...", s.843.

⁸² BDFA, Vol. 2, Doc.20, Taylor'dan Derby'ye, 4 Ağustos 1875, s.60.

Ayaklanmanın hazırlık safhasında ve ortaya çıkışında Karadağ'ın oynadığı rol, ayaklanmanın devamı ve başarısında, geniş Karadağlı grupların sınırı geçerek asilerle birleşmesiyle daha önemli bir hal almıştır. İngiltere'nin Ragusa konsolosu Taylor'un yukarıda bahsi geçen 4 Ağustos tarihli mektubu asilerle birleşen binlerce Karadağlıdan bahsetmektedir. Keza, asilere yardım amacıyla kalabalık Karadağlı grupların Hersek bölgesine geçtiği Temmuz ayının sonlarında Viyana basınına da konu olmuştur⁸³. Karadağlıların, Sırbistan ve Dalmaçya'dan gelen diğer Slav unsurlar gibi, devamlı bir şekilde sınırı geçerek asilerle birlikte Osmanlı kuvvetlerine karşı savaştıkları anlaşılmaktadır⁸⁴. Hatta; bölgedeki Osmanlı generali Ahmet Muhtar Paşa, Gaçkaya savaşında asilerle birlikte Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan 7000 civarındaki Karadağlının, bir savaş düzeni içerisinde olduklarını, Prens Nikola'nın ise açıktan açığa savaşa girişmiş olduğunu belirtmiştir⁸⁵. Böylece; asiler, dışarıdan almış oldukları yardımla daha güçlü bir şekilde faaliyetlerine devam edebilmişlerdir.

Karadağın ayaklanmada oynadığı rol, sadece asilerin himaye edilerek ihtiyaçlarının karşılanması ve Karadağlıların ayaklanmaya fiilen katılmalarından ibaret olmadığı, aynı zamanda ayaklanmanın yönetilmesiyle de ilgili olduğu görülmektedir. Konsolos Taylor ayaklanma konusunda İngiliz Dışişleri Bakanı Derby'yi bilgilendirirken, Karadağ'ın ayaklanmayı gizlice yönettiğini ifade etmiştir⁸⁶. Aynı zamanda, Bosna-Hersekli asi şefleri ile beraber Karadağlıların da ayaklanmayı organize ettikleri görülmektedir. 1875'in Temmuz ayı sonlarında Bosna-Hersekli asi liderler, Kosierevo manastırında buluştuklarında, onlara Lyubobra gibi Sırp ajanları ve Latin memleketlerden gelenler ile meşhur "vahşi" Peko Petkovich gibi Karadağlı ajanlar katılmışlardır⁸⁷.

Dışarıdan beslenen Bosna-Hersek Ayaklanması'nın genişleyerek devam etmesinde Karadağ'ın etkisini gören Osmanlı hükümeti, Karadağ'ın isyan bölgesiyle irtibatını kesmeyi amaçlarından biri haline getirmiştir. Bu bağlamda sorunu geç de olsa askeri tedbirlerle çözmeye çalışan Osmanlı Devleti, askeri tedbirlerin gecikmesi ve yetersizliğinden dolayı olumlu bir sonuç alamamıştır. Bunun üzerine, Osmanlı hükümeti sorunun çözümünün

⁸³ *BDFA*, Vol. 2, Doc.20, Taylor'dan Derby'ye, 4 Ağustos 1875, s.61.

⁸⁴ *BDFA*, Vol. 2, Doc.32, Sandison'dan Elliot'a, 10 Ağustos 1875, s.66

⁸⁵ *Sedes, a.g.e.*, s.142.

⁸⁶ *BDFA*, Vol. 2, Doc.20, Taylor'dan Derby'ye, 4 Ağustos 1875, s.59.

⁸⁷ *Iorga, a.g.e.*, s.566.

diplomasi yoluyla mümkün olacağını düşünerek, Avusturya ve Sırbistan'la olduğu gibi Karadağ'la da diplomatik girişimlerde bulunmaya başlamıştır. Bu noktada Osmanlı Devleti Karadağ'a karşı, bir taraftan nüfuzundan yararlanmak istediği Büyük Devletler üzerinden baskı yapmaya çalışırken, diğer taraftan Karadağ yönetimini doğrudan uyarma yolunu seçmiştir. Öte yandan, Osmanlı hükümeti, *"Karadağ'ın tarafsızlığını sağlamak ve bir uzlaşma zemini bulmak"* için Bosna valisi Ali Paşa'yı Prens Nikola ile bir görüşme yapmak üzere Karadağ'a göndermiştir. Ancak bütün bu girişimler, Karadağ'ın Osmanlı karşıtı tavrında ve politikasında hiçbir değişiklik meydana getirmemiştir. Aksine ayaklanmanın devamını çıkarları açısından gerekli gören Karadağ, Osmanlı Devleti'ne karşı düşündüğü bir savaşın iç ve dış şartlarını hazırlamaya çalışmıştır.

SONUÇ

Slavlar arasındaki kültürel ve siyasal birliği ifade eden Panslavizm, politik bir hareket olarak 19. Yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa kamuoyunun gündemini işgal etmeye başlamış ve uluslararası diplomasinin konularından biri haline gelmiştir. Panslavizm akımının Kırım Savaşı (1853-1856) yıllarında Rusya'da örgütlenmesi ve Balkanlara taşınması, Balkanlardaki bağımsızlık ve Slav Birliği düşüncesini harekete geçirmiş, bu ise Bosna-Hersek Ayaklanması ile başlayan 1875-1878 arasındaki Balkan krizinin en önemli nedenlerinden biri olmuştur. Bu bakımdan Balkanlar, Panslavist bir karakter gösteren Bosna-Hersek Ayaklanması ile, bir taraftan bağımsızlık ve Slav Birliği amacıyla harekete geçen Sırbistan ve Karadağ gibi yerel güçlerin, diğer taraftan statükoyu korumak isteyen ya da yeni bir güç dengesi yaratmaya çalışan Büyük devletlerin rekabet ve mücadele sahası haline gelmiştir. 1876'nın Bulgaristan Ayaklanması, Osmanlı-Sırp, Karadağ Savaşları, İstanbul Konferansı, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşları ve 1878'deki Berlin Kongresi, bu mücadele ve rekabetin en önemli kilometre taşları olmuşlardır. Sonuçta; 1878'deki Berlin Kongresi, bir yandan Osmanlıların Balkanlardan tasfiyesini hazırlarken, diğer yandan Avrupa düzeni ve kuvvetler dengesi açısından yeni bir dönem açmıştır.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Hariciye Nezareti Siyasi Kısım*, 121/42, 156/68, 156/78, 156/79, 156/81, 157/3, 157/4, 157/8, 157/10, 157/12, 157/14, 157/16, 157/68, 157/69, 158/3, 182/27, 210/26, 182/28, 182/30, 182/32, 182/49, 207/18, 207/25, 207/27, 207/30, 209/15, 209/22; 209/39, 210/13, 210/24, 210/29, 210/33, 211/1, 211/2; 211/11.

BALTALI, Kemal, "1875-1878 Balkan Buhranı", *Mülkiyeliler Birliği Dergisi*, Sa.68-69, 1982, s.44-68.

BALTALI, Kemal, "1875 Hersek Ayaklanması Sırasında Sırbistan'ın Osmanlı Devleti'ne Karşı Savaşa Girmek Amacıyla Karadağ'la Yaptığı Görüşmelere Dair Bazı Önemli Belgeler", *Belleten*, c.1, sa.198, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, s.833-859.

BAYKAL, Bekir Sıtkı, "Şark Buhranı ve Sabah Gazetesi", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c.VI, sa.4, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, Eylül-Ekim 1948, s.225-226.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, The Ottoman Empire: Revolt in the Balkans, 1875-1876, Part1, Series B, vol. 2, General Ed. Kenneth Bourne and Cameron Watt, Ed. David Gilland, University Publications of America, 1984.

BUCKLE, George Earl, *The Life of Benjamin Disraeli*, vol.VI, 1876-1881, The Macmillan Company, New York, 1820.

HARRIS, David, *A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875-1878 The First Year*, Archon Boks, USA, 1969.

ELLIOT, Sir Henry, *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*, London, 1922.

GLENY, Misha, *Balkanlar 1804-1999 Milliyetçilik, Savaş ve Büyük Güçler*, Sabah Kitapları, İstanbul, 1999.

IORGA, N., *Osmanlı Tarihi V*, Çev.Bekir Sıtkı Baykal, Ankara Üniversitesi Yayınları:16, Bilim Kitapları Serisi:7, Ankara, 1948.

ISEMINGER, Gordon Liewellyn *Britain's Eastern Policy and the Ottoman Christians 1856-1877*, Norman, Oklahoma, 1965.

JELAVICH, Barbara, *History of the Balkans*, vol.I, Cambridge University Press, USA,1985.

- , *The Ottoman Empire, The Great Powers, and the Straits Question 1870-1887*, Indiana University Press, Bloomington and London, 1973.
- JELAVICH, Charles-Barbara, *The Establishment of the Balkan National States, 1804-1920*, University of Washington Press, Seattle and London, 1977.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi-Islahat Devri (1861-1876)*, c.VII, 4. Baskı, Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
- KOHN, Hans, *Pan-Slavism-Its History and Ideology*, University of Notre Dame Press, Indiana, 1953
- , *Panislavizm ve Rus Milliyetçiliği*, Çeviren: Ağâh Oktay Güner, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1983.
- KURAT, Akdes Nimet, "Panslavizm", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c.XI, sa.2-4, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1953, s.241-278.
- KURAT, Yuluğ Tekin, "XIX. Yüzyılda Rusya'nın Balkanlardaki Pan-Slavizm ve Pan-Ortodoks Politikası Karşısında Osmanlı Diplomasisi", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, 15-17 Ekim 1997, Ankara, 1999, s.173-177.
- LANGER, William L., *European Alliances and Alignments 1871-1890*, Alfred A.Knopf, New York, 1939.
- Mahmud Celaledin Paşa, *Mir'ât-ı Hakikat-Tarihî Hakikatların Aynası*, c.II-III, Hazırlayan: İsmet Miroğlu, Berekât Yayınevi, İstanbul, 1983.
- MARRIOT, J.A.R., *Anglo-Russian Relations 1689-1943*, Methuen Co. Ltd., London, 1944.
- MILLMAN, Richard, *Britain and the Eastern Question 1875-1878*, Clarendon Press, Oxford, 1979.
- OLLIER, Edmund, *Cassell's Illustrated History of the Russo-Turkish War*, vol.1, Cassell Company, Limited, London, Paris, New York.
- PETROVICH, Michael Boro, *The Emergence of Russian Panslavism 1856-1870*, Columbia University Press, Second Printing, New York, 1958.
- RICH, Norman, *Great Power Diplomacy 1814-1914*, USA, 1992.
- RUPP, George Hoover, *A Wavering Friendship: Russia and Austria, 1876-1878*, Harvard University Press, Cambridge, 1941.

- SEDES, Halil, *1875-1878 Osmanlı Ordusu Savaşları 1875-1876 Bosna-Hersek ve Bulgaristan İhtilalleri ve Siyasi Olaylar*, 1. kısım, Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul, 1946.
- SHAW, Stanford-Ezel Kural, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Çeviren: Mehmet Harmancı, c.2, e Yayınları, İstanbul, 1984.
- STAVRIANOS, L.S., *The Balkans Since 1453*, New York, Chicago, San Francisco, Toronto, London, 1965.
- STOJANOVIC, Mihailo D., *The Great Powers and The Balkans 1875-1878*, Cambridge University Press, Cambridge, 1939.
- SUMNER, B.H., *Russia and the Balkans 1870-1880*, Archon Books, Hamden, London, 1962.
- ŞİMŞİR, Bilal N., *Rumeli'den Türk Göçleri*, c.II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.
- TAYLOR, A.J.P., *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*, New York, 1988.
- TURAN, Ömer, *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.

THE DAWN OF AVIATION IN THE MIDDLE EAST: THE FIRST FLYING MACHINES OVER İSTANBUL

GARY LEISER

Introduction*

The dawn of aviation in the Middle East began in 1909, six years after the Wright brothers' renowned flight on the coast of North Carolina. In a cold and blustery December of that year, the Belgian Baron Pierre de Caters and then the world-famous Frenchman Louis Blériot piloted the first heavier-than-air flying machines over İstanbul—or Constantinople as it was commonly called in Europe—the capital of the Ottoman Empire, which then included much of the Middle East. The flights of these machines astounded the thousands of spectators who had gathered to watch. "Bravo!" they cheered, clapping and waving, as these fabulous inventions rose into the sky. What did these observers think of this new technology? Did they believe that these machines simply provided a platform for stunts or did they believe that they had serious implications for mankind or, more specifically, for the Ottoman Empire?

At that time, no one thought, of course, to poll the spectators on their reactions to these flying machines. Indeed, to my knowledge, the recollections of only one such spectator have been published. By spectators I mean the subjects of the Ottoman Empire—Turks, Greeks, Armenians, Arabs and others—for there were also many foreigners, that is, Europeans, present. These latter lived mainly in the large European colony in the Pera, modern Beyoğlu, section of İstanbul. This was the commercial hub of the city, where powerful foreign banks and embassies were located. But among the "ordinary Ottoman" spectators a number of local journalists were on hand. Their reports of these flights provide a unique insight into the impression that they made on those who witnessed them. Here, I shall focus primarily

* The following narrative is a somewhat expanded version of the author's article "The Dawn of Aviation in the Middle East: The First Flying Machines over İstanbul," *Air Power History*, vol. 52, nr. 2 (2005), 26-41. This article did not include the translations given below. For those unfamiliar with Turkish orthography, ö and ü are the same as in German, ğ is silent and lengthens the preceding vowel, c = j, ç = ch, ı = the o in atom, and ş = sh.

on the reports in the leading Turkish newspapers and secondarily on those in "foreign" newspapers. Turkish was, of course, not only the language of the dominant and ruling element of the Ottoman Empire, but it was also widely understood among various minority groups within the state¹. Accordingly, Turkish newspapers were the most numerous and had the widest circulation. "Foreign" newspapers were those published in Beyoğlu by various interests within the European colony.

With respect to Turkish newspapers, I shall concentrate on the three leading dailies in 1909, which, in order of importance, were the following: *İkdam*, *Tanin*, and *Yeni Tasvîr-i Efkâr*. I shall also add a few details from *Yeni Gazete*, which was representative of the second tier of Turkish newspapers². Founded in 1894, *İkdam* was devoted to politics, economic issues and literature. Its circulation in 1909 was about 40,000³. *Tanin*, established in 1908, was the organ of the Committee of Union and Progress (CUP), which came to power that year. It was above all a political paper⁴. The old newspaper *Tasvîr-i Efkâr* (1862-68) was reestablished as *Yeni* (New) *Tasvîr-i Efkâr* in 1909 by one of the most important Turkish journalists of the time, Ebüzziya Tevfik. This newspaper described itself as a journal of independent opinion and supporter of continuous progress. It soon became critical of the CUP⁵. *Yeni Gazete* generally focused on politics. The average circulation of *Tanin* and *Yeni Tasvîr-i Efkâr* was at least 20,000. In 1909, greater İstanbul

¹ The various minority groups in İstanbul published their own newspapers, sometimes several, in their own languages. Thus there were newspapers in Greek, Armenian, Arabic, Persian, and even in Spanish but in the Hebrew alphabet for Sephardic Jews. Lists of the leading newspapers of all kinds in İstanbul were published from time to time in *Die Welt des Islams*, see, e.g., 3 (1915), 278; 5 (1917), 78-80; 6 (1918), 61-62.

² In 1909, the year following the deposition of Sultan Abdülhamid II and the beginning of complete freedom of the press, there was a burst of publication activity in the Ottoman Empire. According to *Türk Dil ve Edebiyatı Ansiklopedisi* (İstanbul, 1976-98), s.v. "Basın," p. 322, 353 newspapers and other periodicals were published in 1909. A year later this number dropped to 130. The vast majority, ninety percent, were published in İstanbul. See *İstanbul Ansiklopedisi* (hereinafter cited as *İA*), s.v. "Basın" (Orhon Koloğlu). No library holds complete sets of all these publications or even the major newspapers. I used *İkdam* from the UCLA library, *Tanin* from the Library of the Social Sciences Faculty of Ankara University and the National Library in Ankara, *Yeni Tasvîr-i Efkâr* from the UC Berkeley Library, and *Yeni Gazete* from the Yapı Kredi Cultural Center, Sermet Çifter Research Library in İstanbul. For a guide to Turkish newspapers, see Hasan Duman, *Osmanlı-Türk Süreli Yayınları ve Gazeteleri (1828-1928): Ottoman-Turkish Serials and Newspapers (1828-1928)* (Ankara, 2000).

³ *İA*, s.v. "İkdam" (editor).

⁴ *Ibid.*, s.v. "Tanin" (Orhon Koloğlu).

⁵ *Ibid.*, s.v. "Tasvîr-i Efkâr" (Orhon Koloğlu).

had a population of perhaps a bit more than half a million, but most of this population was illiterate.

Among these newspapers, *Yeni Tasvîr-i Efkar* devoted the most attention to aviation and the flights of de Caters and Blériot. This was because Ebüzziya Tevfik's youngest son Velid Ebüzziya, who eventually took over the newspaper in 1912, was especially interested in flight. Many of the articles in *Yeni Tasvîr-i Efkar* on this subject are signed with the initials V.E. (i.e., the letters *waw* and *alif* in the Arabic alphabet), which must stand for Velid Ebüzziya. No articles on aviation in any of the other Turkish papers cited in this study are signed. It is worth noting that Velid Ebüzziya and his older brother Talha set up a darkroom for photography, effectively the first for an Istanbul newspaper, in 1912 and in the same year Velid apparently took the first aerial photographs of Istanbul⁶. *Yeni Tasvîr-i Efkar*'s extensive coverage of the flights of 1909 are translated in full in the Appendix.

As for newspapers published by foreigners or European interests, the most important was *The Levant Herald*. It was established by a British subject, with the help of the British Embassy, in 1856 and ran until 1914. It concentrated on trade and diplomatic issues between the European powers and the Ottoman Empire. In 1909, the language of *The Levant Herald* was French with two columns of summaries in English. At that time, French was the language of trade and diplomacy for the European colony. Indeed, even the Ottoman high society in Beyoğlu spoke French and imitated Parisian social graces. *The Levant Herald* took a great, but rather different, interest in the flights of de Caters and, above all, Blériot. Apart from this different emphasis, its accounts of these flights add further details to those of the Turkish press and help complete the picture of those events. In order to compare and contrast the Turkish view of the significance of these flights with the European, I have also included a full translation of the reports of *The Levant Herald* in the same appendix⁷. I have supplemented this newspaper with a few references from the *Moniteur Oriental*, which began

⁶ *Ibid.*, s.v. "Ebüzziya, Velid" (Ömer Faruk Şerifoğlu). In this article, there is a photograph of Velid dressed for flight and standing before an aircraft that is certainly one like Blériot flew over Istanbul in 1909. Yet, the caption reads, "Velid Ebüzziya in front of the first aircraft that flew over Istanbul, 1912." The location of the photograph is not given. As we shall see below, however, de Caters' flight preceded that of Blériot. The aircraft in the photograph is definitely not the one that de Caters flew.

⁷ I would like to thank Pat Leiser for translating these reports and saving me much time.

in 1882 as the *Oriental Advertiser* and continued through 1920. In 1909, it too was published in French with English summaries and concentrated on economic and political issues, but promoted French and Greek interests⁸. The narrative of the flights of Baron de Caters and Blériot given below is a synthesis of the reports from all these newspapers, but *Yeni Tasvîr-i Efkar* and *The Levant Herald* provide the heart of the story, the former especially for de Caters and the latter for Blériot.

Istanbul at the Beginning of the Twentieth Century

As the twentieth century began, Sultan Abdülhamid II was completing a quarter-century as the absolute monarch of the Ottoman Empire. He had come to power in 1876 following a financial crisis left to him by his predecessors who had spent enormous sums and borrowed heavily to build an army and navy strong enough to fend off the European powers and preserve the integrity of the empire. The result was bankruptcy, and in 1882 Abdülhamid officially handed the finances of the Ottoman Empire over to European investors who were to administer the Ottoman Public Debt. Meanwhile, the European powers continued to chip away at Ottoman territory. Austria occupied Bosnia and Herzegovina in 1878 and Britain took control of Egypt in 1882. At the same time, internally, nationalism spread among more and more minority groups in both the European and Asian provinces of the state.

The many crises facing the Ottoman Empire had been brewing for some time and the Ottomans had adopted various measures, especially a series of reforms, in attempts to resolve them. Over the years many bureaucrats and intellectuals came to believe that in order to save the empire the sultanate needed to be transformed into a constitutional monarchy. The sultan's authority needed to be restricted and most of his power needed to be given to ministers responsible to a national popular assembly. Furthermore, this assembly would do away with all class and religious distinctions. Plans for a constitution to establish such a government were drawn up shortly after

⁸ On these two papers, see respectively *İA*, vol. 8, pp. 274 and 315. Again, no library has complete sets of the European newspapers published in Istanbul. I used *The Levant Herald* from the Library of Congress and the UCLA library and the *Moniteur Oriental* from the Municipal Library in Istanbul. I wish to thank Berrin Dirim for obtaining copies of the latter for me.

Abdülhamid came to power. On 23 December 1876, during his first shaky months on the throne, he was induced to proclaim a constitution that guaranteed civil liberties and provided for a parliamentary government based on popular representation.

Abdülhamid was not, however, a political progressive. Jealous of his power, he took advantage of an unsuccessful war with Russia to prorogue the newly created parliament and suspend the constitution in February 1878. He subsequently ruled as an absolute monarch. Yet, the forces for change could not be suppressed. These forces were led by the Young Turk movement composed of those who were politically opposed to the sultan and wanted to transform the empire into a liberal constitutional monarchy. Their political arm, originally a secret organization, was the Committee of Union and Progress. As social conditions and the economy rapidly declined under the sultan, the CUP attracted an increasing number of supporters, including many in the army. Finally, after a mutiny in the Army, the CUP came out into the open and demanded a restoration of the constitution. The CUP soon had the support of most of the Army and forced Abdülhamid to restore the constitution on 23 July 1908.

In the elections of November-December 1908, the CUP came to power. This precipitated a struggle between the Unionists and conservative elements led by the sultan. Infiltrated and agitated by minor religious officials, the First Army Corps stationed in İstanbul revolted on 13 April 1909 in the mistaken belief that the constitution had replaced Islamic law. Similar "spontaneous" outbreaks spread across much of the Asian part of the empire. The government floundered while the sultan promised to meet the demands of the mutineers. The CUP would not have survived had it not been for the Third Army in Macedonia under the command of General Mahmud Shevket Pasha, a reform-minded officer who supported the constitution⁹. Moreover, the Third Army included many Unionist officers, notably Enver, who was then military attaché in Berlin and later a member of the triumvirate that ruled the Ottoman Empire during World War I, and Mustafa Kemal, later known as Atatürk, the founder of the Turkish Republic in 1923.

⁹ On Mahmud Shevket Pasha (1856-1913), see *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed. (Leiden, 1960-2002), s.v. "Maḥmūd Shewḳat Pasha" (Feroz Ahmad).

With the Third Army, which became known in the Western press as the "Army of Deliverance" (Haraket Ordusu, or Action Army), Mahmud Shevket Pasha entered İstanbul, quickly crushed the revolt and saved the CUP. While legally maintaining a state of siege that lasted for two years, he became the dominant force in the cabinet, eventually assuming the position of Minister of War and Inspector General for the First, Second and Third Army Corps. On 28 April 1909, Abdülhamid was deposed. His brother Mehmet Reshad succeeded him as Mehmet V¹⁰.

Abdülhamid may not have been a political progressive, but he was an enthusiastic proponent of reforms and technological advances that helped him increase or centralize his power. Thus, he supported the expansion and improvement of both primary and secondary education on one hand and, on the other, higher education—especially in the military schools. He also founded the first Turkish university. As for technology, he was an avid patron of the telegraph system, for example, which already crisscrossed the empire and had become an important instrument of his autocratic rule. He was less enthusiastic about expanding the railroad system because its construction was almost entirely in the hands of foreigners, but he recognized its usefulness. The first Orient Express train left Vienna for İstanbul on 12 August 1888. The construction of the Hejaz Railroad linking Damascus with Medina began in 1900. The most ambitious project was the construction of the Berlin to Baghdad railroad, the importance of which led to international political complications that prevented its completion. But by the beginning of the twentieth century İstanbul was connected by rail with Ankara and northern and eastern Anatolia.

Meanwhile other technological wonders had begun to penetrate the Ottoman Empire, above all the capital, during Abdülhamid's reign. Electric lighting was introduced in 1878. Between 1881 and 1907, tramway lines were expanded throughout the city. A Briton drove the first automobile to İstanbul in 1905, but the sultan would not allow one to be imported until around 1908. Photography, of which the sultan was a great enthusiast,

¹⁰ The basic works on this period in Ottoman history are Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal, 1964); Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 2nd ed. (Oxford, 1968); Feroz Ahmad, *The Young Turks: the Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914* (Oxford, 1969); and Aykut Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey* (Leiden, 1997). See also İA, "Otuzbir Mart Olayı," (Necdet Sakaoğlu).

became increasingly common. The first cinema opened in 1897¹¹. And upon the heels of Abdülhamid's deposition, a somewhat familiar version of aviation returned to İstanbul.

Ballooning was not new to the Ottoman Empire. The first balloon ascent in İstanbul had occurred by at least 1802, but subsequent ascents or attempted ascents were very rare. As soon as Mahmud Shevket Pasha established himself in İstanbul, he wanted to modernize the Ottoman Army. He had spent eight years in Germany and afterwards tried to keep informed of all technological developments in Europe that had military applications. These developments included balloons and airships. Thus, the time seemingly was auspicious for the Frenchman Ernest Barbotte who arrived in İstanbul in May 1909 with a balloon that he wished to demonstrate and, if possible, sell to the Ottoman government. On 28 May at the Taksim Parade Ground, on the northern edge of Beyoğlu, Barbotte made his first demonstration. Thousands of people, including four to six thousand paying customers, converged on the Parade Ground to witness the spectacle. Among those present were the sultan's second son Ziyaeddin and the sultan's nephew Ahmed Tevfik. A military band tried to entertain the spectators who were kept waiting for some time. Finally, late in the afternoon, Barbotte rose into the air with his yellow balloon named "Osmanlı" (the Ottoman). Riding in a small basket attached to the balloon were, in addition to Barbotte, Henri Turot, a journalist and member of the city council of Paris, a Turkish engineer for the city of İstanbul, and the aid to the commander of the First Army Corps. The balloon rose without difficulty to about 600 meters and managed to drift across the Bosphorus and land on the Asian side. On 31 May, Barbotte attempted a second ascent with other passengers, but it was aborted because of strong winds. Later, he made ascents on 4 and 6 June. In the latter, he carried aloft the Ottoman prince Ahmed Tevfik, who thus became the first member of the royal family to "fly," and a member of Mahmud Shevket Pasha's staff. Later Barbotte went to İzmir and made another ascent on 9 June. Despite his successful "flights," the Ottoman government did not purchase his balloon¹².

¹¹ On the introduction of these innovations, see *İA*, s.v. "Aydınlatma" (Doğan Kuban and Zafer Toprak), "Tramvay" (R. Sertac Kayserilioğlu), "Otomobil" (Burçak Evren), "Fotoğrafçılık" (Engin Çizgen), and "Sinemalar" (Burçak Evren).

¹² On early ballooning in the Ottoman Empire, see Yavuz Kansu et al., *Havacılık Tarihinde Türkler* [Turks in the history of aviation] (Etimesgut, Turkey, 1971), pp. 112-14, and,

Nevertheless, Barbotte helped set the stage for a new era in aviation in the Ottoman Empire, and the appearance of the most wondrous innovation of all. Indeed, as we shall see, the demonstrations by de Caters and Blériot would parallel those of Barbotte in more ways than one.

Reports of Marvelous Flying Machines

Amidst the political and social turmoil in İstanbul and the appearance of a series of technological advances that were beginning to change the lives of at least some of the city's residents, word began to arrive from the West with increasing frequency of the astonishing feats of the most amazing technological advance of all—flying machines. Ever since the Wright brothers' flight, news had reached İstanbul via telegraph and post, the foreign press, newspaper correspondents, military attachés and other diplomatic personnel, travelers and businessmen of the evermore astounding accomplishments of these machines.

One resident of İstanbul who, as mentioned, was captivated by the notion of controlled heavier-than-air flight was Velid Ebüzziya, whose father was the owner and editor of the newly established *Yeni Tasvîr-i Efkâr*. This newspaper had barely been in business for four months when Velid, at the age of 27, contributed the first of two long articles on the subject of flying machines.

Through the press in Europe, Velid had followed advances in aviation in the West for some time. To his mind, most of his countrymen were poorly informed, if not completely ignorant, of these developments, so he took it upon himself to educate them as best he could through the mass media. In his first article, "The Subject of Flying Machines," which appeared on 4

on Barbotte's ascents, especially P. Oberling, "A History of Turkish Aviation Part I: Aerostation among the Ottomans," *Archivum Ottomanicum*, 9 (1984), pp. 152-55.

I might add that *Fly* magazine, June, 1909, p. 13, reported the following: "The first Turkish airship, the 'Osmanlı,' has just undergone its trial flights near Paris. The airship was ordered by the Ottoman government that has just vanished and its arrival in the sultan's dominions is awaited with much speculative interest by the natives, as aeronautics has hitherto been a forbidden sport in that country.

Major Feihy Bey, the Turkish military attaché in Paris, took part in the first flight, which was accomplished very satisfactorily, a descent being made at Mormant, twenty-eight miles from Paris. The aeronauts, Turot and Barbotte, will take the airship to Salonica, hoping that delivery will not be refused owing to the change of government in Turkey."

On the Sultan's paranoia about balloons, see Oberling, p. 151.

October 1909, he first pointed out that all segments of the Western world were completely preoccupied with the matter of flying machines and that this technology was of the utmost importance. Yet, this subject had been ignored by the Turkish press. Velid stated that the desire to fly was as old as mankind, but not until recent scientific developments, especially in automobile engines, was the stage set for the invention of the flying machine. Only now could its full implications be contemplated. Indeed, he speculated that flying machines would make political borders meaningless and that this might lead to world peace and reconciliation.

Before providing a history of major aviation achievements beginning with the Wright brothers, Velid described for his readers the different approaches that had been taken in attempts to invent an airship. These were the creation of an ornithopter, which flew by imitating the movements of birds; a helicopter, which ascended by propellers; and what the French called an *aeroplane*, which was composed of flat or semi-concave planes and was driven by propellers. Among these, only the last had been successful, although the helicopter had possibilities. Velid also went into further detail to describe the structure of aeroplanes and their different versions—monoplanes, biplanes, and multiplanes—and stressed again how aeronautical progress would parallel advances in appropriate engines. In the course of this, he introduced new technical terminology to his readers and coined new words in Turkish.

In Velid's second article, which appeared the next day, he divided the history of aviation into four periods after the invention of the aeroplane. The first began in 1906 when the Brazilian Alberto Santos-Dumont, after steering a balloon around the Eiffel Tower, built an ungainly flying machine with which he managed to travel through the air for fifty meters in the Bois de Boulogne in Paris—the first flight in Europe. Velid described this in some detail and then recounted Santos-Dumont's subsequent flights. The second period, according to Velid, began in 1908 when Wilbur Wright made his first flight in Europe. This was followed by a number of other flights of greater and greater duration. The success of these flights not only impressed Europeans but also stimulated them to imitate and surpass Wilbur Wright's achievements. The next year, in fact, Louis Blériot astounded the world by being the first to fly from France over the English Channel to England. This flight thus initiated the third period in the history of the aeroplane. It

captured the imagination of at least some of the Turkish press, for Velid cited *Tanin* as declaring that Blériot opened a new era in history, one that would change the way of life of the entire world. But the Turkish press, according to Velid, published the briefest of information on Blériot's flight, information that was insufficient to allow one to appreciate the full magnitude of Blériot's achievement. Therefore Velid decided to provide a detailed account of it based on European sources, probably newspapers, which he does not name. Finally, Velid came to his fourth period in the development of flight, the first aircraft races, which were held at Reims, France a month after Blériot's flight. He described the various competitions and the participants, including Henri Farman, Blériot, and the American Glenn Curtiss. Modeled after the periodic automobile races in the famous cities of Europe, the Reims air races were extremely important, stated Velid, because they attracted great interest and stimulated rapid progress in the technology of aviation. Velid promised to follow this progress and keep his readers informed. Little did he know then that he would soon bear witness to the dawn of aviation in his own country and the Middle East. (See fig. 1)

Baron Pierre de Caters' Demonstration of Flight in İstanbul

On Wednesday 23 November, *The Levant Herald* announced that Baron de Caters, a Belgian whose name was well known in Europe, was arriving that day on the Orient Express and that he planned to make a demonstration of flight in İstanbul. Disposed of a vast fortune (and married to a direct descendant of the celebrated painter Peter Paul Rubens), he had dedicated himself to aviation and had participated in various competitions. In İstanbul, his demonstration of flight would be for the benefit of the Ottoman Navy and, in fact, most tickets for his demonstration had already been purchased by subscription opened for the fleet. On Sunday 27 November, the same newspaper reported that the Baron intended to fly across the Bosphorus, that is, from Europe to Asia, and that he had scouted Haydar Pasha, on the Asian shore of the Bosphorus opposite the Golden Horn, for possible landing or takeoff sites. For his flights, he had brought two aircraft at a cost of 10,000 francs and he planned to build hangars for them at a cost of at least 25,000 francs. General Mahmd Shevket Pasha had received de Caters and assured him of the cooperation of the Army. On 28 November 1909, *Yeni Gazete* published a banner advertisement announcing that the famous flyer Baron de Caters was coming to İstanbul to make a

demonstration of flight. This demonstration would be held on 29 November at Hürriyet-i Ebediye Tepesi (Hill of Eternal Liberty)¹³ between two and three o'clock. Tickets were now on sale and could be purchased at various department stores, shops, and the famous Pera Palas Hotel¹⁴. But this advertisement proved to be a bit premature. On 1 December, the same paper, under the headline "Baron de Caters' Balloon," stated that the flight was postponed until 1 December, weather permitting, and again mentioned where tickets could be purchased, including at kiosks at Hürriyet-i Ebediye Tepesi¹⁵. Meanwhile, on 29 November, *The Levant Herald* wondered if the Baron would have favorable weather for crossing the Bosphorus and stated that the editor of *Le Monde Hellenique*, Mr. Revelis, would fly with him. (see fig. 2)

Not until 30 November did *Yeni Tasvîr-i Efkar* announce that de Caters had arrived in İstanbul¹⁶. It said that he planned to make a demonstration flight in place of Blériot, who would arrive later to make a similar demonstration. The implication was that de Caters was trying to get to İstanbul before Blériot, no doubt in an attempt to be the first to fly across the Bosphorus in emulation of Blériot's flight across the English Channel—although at its widest point the Bosphorus is only about 3,500 meters. Sermet Alus, an eyewitness to the flights of de Caters and Blériot, recalled forty years after the fact that at the end of November all the newspapers were abuzz about the coming appearance of Blériot. According to Alus, they speculated that he would want the distinction of flying among İstanbul, Beyoğlu and Üsküdar, on the Asian shore of the Bosphorus, thus flying across both the Golden Horn and the Bosphorus. When de Caters suddenly appeared, says Alus, the newspapers said he would make an aerial tour over

¹³ At an elevation of 120 meters in the northwestern part of the modern district of Şişli in İstanbul, it is one of the highest points near the city. Much of this area is now covered by development. Today the high point of the hill lies within a triangular park bounded on the south by the Çevre Yolu (Ring Road) leading to the southern bridge across the Bosphorus, Şişli-Kâğıthane Street to the east, and Piyale Paşa Boulevard to the west. In 1911 a monument was built on this site in memory of those who died in putting down the revolt of 13 April, 1908. It is called the Âbide-i Hürriyet, see *İA*, s.v. "Âbide-i Hürriyet" (Latife Batur). I would like to thank Tony Greenwood for clarifying this for me.

¹⁴ *Yeni Gazete*, nr. 452, p. 4. On the renowned Pera Palas, see *İA*, s.v. "Pera Palas" (Çelik Gülersoy and Afife Batur).

¹⁵ *Yeni Gazete*, nr. 455, p. 4. Cf. a similar short announcement in *İkdam*, nr. 5460, 1 December, p. 4.

¹⁶ It is worthy of note that on 30 November *Yeni Tasvîr-i Efkar* also announced the installment of the first telephone in the Sultan's palace.

the Bosphorus, to Üsküdar and the Princess Islands in the Sea of Marmara. In any case, while Blériot was en route, the Baron was busy building a shed to protect his machine—only one is subsequently mentioned in the press—at the site of his planned flight¹⁷.

Although Baron de Caters had achieved some fame in Europe, nothing, in fact, had been said of him in the Turkish press. Consequently, Velid went to the Pera Palas where he was staying and interviewed him. In a long article that he published in *Yeni Tasvîr-i Efkâr* on 1 December, he acknowledged that the Baron was virtually unknown in İstanbul, that he had arrived with a dual-winged flying machine, and that he had been in the city several days making preparations for a demonstration of flight. Velid went on to describe de Caters as one of Blériot's competitors. The Baron was a wealthy aviation enthusiast and an "amateur," not an engineer who designed his own machines. He was unknown because he was Belgian and the French newspapers had ignored him. Nevertheless, he began to win fame at the Frankfurt races where he had surpassed Blériot, with respect to time aloft and altitude, and won first prize.

Velid described de Caters as a member of the Belgian nobility, about 35 years old, powerfully built, and an energetic "sportsman." He had been a race-car driver and had received the title of "World Record Holder" at the Monaco races. In 1907 the Baron became interested in flying machines and purchased a Voisin aircraft built by the French brothers of the same name. After the Frankfurt races, and preceeding his rival Blériot, he came to İstanbul, spending more than 16,000 francs to bring his machine to the city¹⁸. As soon as he arrived, he obtained the necessary permit and built a shed to protect his aircraft at the site of his proposed demonstration. Velid stated that the Baron planned to make a number of flights until he had matched his successes in Europe. Thus the people of İstanbul would have a chance to learn first hand about how flying machines operated and be able to assess their importance.

¹⁷ Alus, "40 Yıl Evvel İstanbul'da İlk Uçan İki Uçak" [The first two aircraft to fly over İstanbul forty years ago], *Havacılık ve Spor*, December 1949, p. 10. Alus does not specify the newspapers in question. I would like to thank Stuart Kline for bringing this article to my attention.

¹⁸ In mid November, de Caters had been in St. Petersburg where he gave demonstration flights, *Flight*, vol. 1, nr. 48, 27 November, 1909, p. 767.

Velid went on to say that de Caters met Mahmud Shevket Pasha, the Commander of the Hareket Ordusu, while obtaining his permit and the General ordered a commission to study the flights that were to take place in order to determine the usefulness of aeroplanes for military purposes. Meanwhile, bad weather threatened to hamper the Baron's plans. At the same time, he was not completely satisfied with the site he had chosen from which to launch his flights. Long, wide, level, and open spaces were difficult to find around İstanbul.

On 2 December, *Yeni Tasvîr-i Efkar*, probably Velid, reported that the previous day had been spring-like and clear with no wind. But by the time the Baron had gotten his machine in order, installed the motor, and attached the propeller, it was sunset. Still, de Caters started the engine and tested the aircraft by "flying" it along the ground several times for about 100 meters. The reporter for the newspaper was greatly impressed with the speed and ease with which this was done, but, like the rest of the spectators, was disappointed that the Baron did not fly. He noted that five or six hundred people had come to watch. *Yeni Gazete*, on the other hand, reported on the same day that thousands of people came to watch de Caters fly. The good weather doubled the crowd. Even the schools were empty. Indeed, the male and female students from most of the schools in Beyoğlu went "in battalions" to the site. Among the crowd were princes Mecid, Necmeddin, Hilmi, and Ziyaeddin. Thanks to the rain that had fallen in previous days, this crowd turned the roads going to Hürriyet-i Ebediye Tepesi to mud¹⁹.

On 3 December, *Yeni Tasvîr-i Efkar* announced that the event that İstanbul had been waiting for had finally occurred. On the previous day, Baron de Caters made the first flight with a flying machine over the city. The early morning had again been calm and clear and a torrent of people had surged toward the site. Among them were Sermet Alus and two friends who paid 50 *kurush* each for the entry fee²⁰. There was another school holiday. Among the dignitaries present were again princes Mecid, Necmeddin, Hilmi, and Ziyaeddin as well as Salahaddin (the son of Sultan Murad V who had reigned briefly in 1876), various ambassadors, including the one from

¹⁹ *Yeni Gazete*, nr. 456, 2 December, p. 4; these were all sons of Sultan Mehmed V (1909-18).

²⁰ "40 Yıl Evvel İstanbul'da İlk Uçan İki Uçak," p. 10. On the value of the *kurush*, see below n. 91

Italy, the head physician from the Imperial Palace, Hayri Bey, and the governor of Beyoğlu. Second Lieutenant Cemaleddin was also there, perhaps as a representative of the Army²¹. The box seats and roofed viewing stand that the governor had set up were completely filled. Those with tickets could enter a special area to observe and examine the aircraft in the shed. The princes took a special interest in the aircraft and asked the Baron many questions about it²². The Baron's machine was a canary-yellow, "pusher" biplane, which Alus called a "monster."²³ In the center of the two wings was a small "cockpit." The wings were attached to a box kite-like tail by a skeleton frame. The engine had eight cylinders and could produce 70 horsepower. The top speed of the aircraft was 76 kilometers per hour. It carried 80 liters of fuel, which was enough for three hours. Under the direction of the governor, rows of soldiers lined up on each side of the field to keep the spectators away from the runway. And police also patrolled among the rest of the crowd.

Despite the good weather in the morning, the Baron was not able to get his flying machine ready for takeoff as early as planned. Around eight o'clock, a white flag was raised over the shed, which seemed to indicate that he was ready,²⁴ but the hours dragged on and the crowd became increasingly impatient. Finally around noon, the Baron had his aircraft brought from its shed and had it pointed toward the field that stretched beyond for 200 meters. Wearing a yellow beret and a "jumpsuit" of the same color, he leapt into the machine and started the engine. It made such a loud booming and tapping sound and so shook the ground that it terrified the horses hitched to various conveyances and threatened to cause a stampede. Some people feared that they would be trampled to death. Alus recalled how the horses reared up and spread confusion among the crowd²⁵. At the same time, the propellers caused awesome whirlwinds that blew dust and smoke high into the air in all directions.

Meanwhile, strong winds began to blow from the southwest, but the Baron decided to carry on. His machine moved ahead quickly. Its three

²¹ On those present, cf. *İkdam*, nr. 5462, 3 December, pp. 3-4; *Yeni Gazete*, nr. 457, 3 December, p. 3.

²² *İkdam*, nr. 5462, 3 December, pp. 3-4.

²³ "40 Yıl Evvel İstanbul'da İlk Uçan İki Uçak," p. 10.

²⁴ *Tanin*, nr. 450, 3 December, p. 2.

²⁵ "40 Yıl Evvel İstanbul'da İlk Uçan İki Uçak," p. 10.

wheels remained on the ground for a distance of about 20 meters and then it gently rose into the air. The raging dragon suddenly became silent in the distance as the crowd cheered wildly²⁶. Indeed, many people ran in the direction from which the aircraft had left the ground.

The Baron went up to an altitude of about 50 meters, or, according to Alus, the height of a minaret,²⁷ and headed toward the southeast, the direction of the Bosphorus. The strong southwesterly wind, however, prevented him from making much progress. Buffeted by the winds, the Baron tried to fly southeast toward the Bomonti Brewery²⁸. The electric lamps on his wings twinkled, making it easy for the spectators to follow him. But as he approached the Bulgarian Hospital, he suddenly descended sharply and crash landed in a meadow on the uneven slope of a hill near the hospital, only 200 meters from where he had departed²⁹. Women screamed and the whole crowd rushed to the spot with great anxiety³⁰. The Baron escaped injury, but his aircraft was slightly damaged: mainly the wheels and several cylinders of the motor. One propeller was buried in the ground³¹. The strong winds were probably the cause of the forced landing, although *Yeni Gazete* said that the Baron struck some telegraph wires³². De Caters promised that after the necessary repairs were made he would attempt another flight³³.

The Levant Herald barely acknowledged the Baron's flight. The *Moniteur Oriental* completely ignored it. In fact, following this flight, which was clearly not successful with respect to crossing the Bosphorus, at least some elements of the European press in Beyoğlu ridiculed de Caters—for

²⁶ *İkdam*, nr. 5462, 3 December. *Tanin*, nr. 450, 3 December, says the aircraft traveled 100 meters on the ground before becoming airborne.

²⁷ "40 Yıl Evvel İstanbul'da İlk Uçan İki Uçak," p. 10; and according to *The Levant Herald*, 300 meters, 3 December, p. 1.

²⁸ On this facility, see *İA*, s.v. "Bomonti Bira Fabrikası" (Vefa Zat).

²⁹ *İkdam*, 3 December, and *Tanin*, 3 December, on the direction and distance he went. The latter says that at one point he was ten meters above the spectators. The Bulgarian Hospital is now the Türkiye Gazetesi Hastanesi on Darülaceze Boulevard.

³⁰ *Yeni Gazete*, nr. 457, 3 December, p. 3. *The Levant Herald* confirms that the courageous aviator frightened the crowd, 3 December, p. 1.

³¹ *Tanin*, nr. 450, 3 December, on damage.

³² 3 December.

³³ The headlines of our four Turkish newspapers the day after the Baron's flight were as follows: *Yeni Tasvîr-i Efkar*, "The First Flight with a Flying Machine in Our City"; *İkdam*, "Ascent of the Flying Machine"; *Tanin*, "The Aeroplane Flew"; *Yeni Gazete*, "Baron de Caters Crashes."

Yeni Tasvîr-i Efkar went to some length to take this press, especially the French newspaper *La Turquie*, to task for insulting Turkish hospitality. The position of *La Turquie* was, no doubt, related to the Baron's rivalry with Blériot. Yet, there was also some mockery of the Baron in the Turkish press. Alus recollected that he was disappointed that this flight had not lasted longer and that satirical magazines, such as *Kalem*, poked fun at de Caters. This magazine stated, "Some scientists agreed that the place chosen for the flight was a poor one. They said it was not possible to fly at Hürriyet-i Ebediye Tepesi (Hill of Eternal Liberty). They claimed that even rubbish could not be made to fly from the place where liberty will remain firmly established forever. If they (sic) want to be successful in flying, they should fly from Yıldız Tepesi (Star Hill), for there, not light things like the Baron's aircraft, but much heavier things have flown—33 years of the nightmare of national despotism."³⁴ The reference here, while playing on words, was to the Yıldız Palace, which was built over a period of many years, mainly by Abdülhamid II, a few miles up the European shore of the Bosphorus. The main building, the sultan's residence, was on a hill³⁵.

On 4 December, *Yeni Tasvîr-i Efkar* announced that de Caters' second attempt at flight on 3 December had to be postponed because he had not been able to repair all of the damage from the previous flight. Several thousand people, who had gone to the site to watch, departed in disappointment. Among them were such notables as Talat Bey, the Minister of the Interior,³⁶ and Halaciyan Efendi, the Minister of Public Works. On 3 December, *The Levant Herald* again stated that the Baron would probably fly with the journalist Mr. Revelis and also with the Consul of Greece and a French writer named Rene Arcos, but he made each of his flights alone.

Finally, two days later, on Sunday, the Baron was ready for another attempt. The weather was again calm and spring-like. A large number of people began to stream toward Hürriyet-i Ebediye Tepesi. By ten o'clock the streets of Şişli were so crowded that they became impassable for horse carts

³⁴ "40 Yıl Evvel İstanbul'da İlk Uçan İki Uçak," p. 10. On the satire of aviation by certain Ottoman Turkish gazettes, cf. Palmira Brummett, *Image & Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press, 1908-1911* (Albany, New York, 2000), pp. 304-08.

³⁵ See *İA*, s.v. "Yıldız Sarayı" (Afife Batur).

³⁶ On Talat Bey (1872-1921), who was a member of the triumvirate that ruled the Ottoman Empire during World War I and who became Grand Vizier in 1917, see *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., s.v. "Ṭal'at Bey" (Feroz Ahmad).

and automobiles³⁷. *Yeni Tasvîr-i Efkâr* estimated that 10,000 people were present for the flight. Among them were again the royal princes, Salih Pasha, the Minister of War, and the Iranian ambassador. No doubt the partial success of the Baron's first flight and the press coverage helped to bring out the crowds.

At three o'clock de Caters removed his aircraft from its shed, jumped aboard, and sped down the field. He quickly became airborne and went up to an altitude of fifty meters. He then circled the astonished spectators who applauded and cheered. Near the end of his second circuit,³⁸ the Baron headed west toward the Kağıthane Valley,³⁹ whose stream flows south into the Golden Horn. The aircraft slowly descended and then disappeared from sight. At first the spectators thought this was a planned maneuver and waited about half an hour for the Baron to return. When he did not do so, they became alarmed and ran in the direction in which he had disappeared. Reaching a nearby hill, they saw the flying machine on a small plateau above the valley, near the Terkos water depot. Ottoman troops and gendarmes were busy towing it away. The reporter from the *Yeni Tasvîr-i Efkâr* raced over to the Baron and asked him what had happened. De Caters stated that his rudder wire had snapped and he could not control the direction of the aircraft, so he slowly descended into the valley. When he reached the ground he collided with a flock of sheep and broke one of his wings. According to *İkdam*, the Baron said, "The aeroplane went down because the steel wires on the edge of the rudder snapped. If this had not happened, I would have gone straight ahead and crossed the Bosphorus."⁴⁰ Apparently the Baron meant that he could not turn the aircraft because the Bosphorus is in the opposite direction. When asked if he would make another flight, he said that it would not be possible, for he planed to leave the coming Tuesday. Indeed, de Caters took his aircraft aboard a ship and went to Egypt. On 15 December, he became the first man to fly in that country, making several short trips at Cairo⁴¹.

Baron de Caters' flights over İstanbul, although the first, were obviously not overwhelming successes, lasting altogether only a few minutes. The

³⁷ *İkdam*, nr, 5465, 6 December, p. 3.

³⁸ *Ibid.*, says this occurred on the third circuit.

³⁹ On this area, see *İA*, s.v. "Kağıthane" (editor).

⁴⁰ *İkdam*, nr, 5465, 6 December, p. 3.

⁴¹ *Flight*, vol. 1, nr. 52, 25 December, 1909, p. 836

disappointment in not witnessing longer flights, not to mention a crossing of the Bosphorus, is clear from the Turkish press. *Yeni Tasvîr-i Efkâr* noted that a month earlier the Baron had made a flight that lasted more than four hours. *The Levant Herald* barely gave de Cater's second flight two sentences, being more concerned with the reception planned for Blériot. The *Moniteur Oriental* was equally disinterested; and on 7 December, the day after mentioning this flight, it published a 36-line poem by someone named Guize that mocked the Baron's flight⁴². On 9 December, a certain A. Paviot wrote an article in the same paper saying the advertisements for the Baron's attempts at flight had been overly sensational, that Constantinopolitans had paid high prices to watch these flight but didn't get much for their money, that they were victims of unscrupulous promoters, and that the Baron was an unskilled practitioner who made the mistake of trying to pass for a master of aviation. His aeroplane was an "aero panne" (*panne* = breakdown) and his amateur performances did not merit a demonstration of flight⁴³. Even Alus and his friends thought the Baron was an imposter. They wanted to watch the real flyer, Blériot⁴⁴. Nevertheless, many spectators, perhaps most, were impressed with what they saw. (See fig. 3)

Blériot, "Ruler of the Skies"

While Baron de Caters was busy making preparations for his second attempt at flight, advertisements began to appear in the press and elsewhere that the world-famous Louis Blériot, the "Ruler of the Skies," was coming to İstanbul. The ads announced that he would fly from Taksim Parade Ground, which was much closer to the Bosphorus than Hürriyet-i Ebediye Tepesi, on 12 December. Tickets were on sale at all fashionable stores and hotels in Beyoğlu, İstanbul, and Galata⁴⁵. Blériot had actually announced his intention to come to İstanbul somewhat earlier. Nevertheless, his impending arrival in İstanbul electrified the European colony, especially, of course, the French.

In the fall of 1909, Blériot was "on tour" in Europe making various exhibition flights. In September, he was in Brescia in northern Italy. In

⁴² On 6 December, p. 1, this newspaper, nr. 5527, reported that the Baron made a "splendid" six-minute flight in which he rose to an altitude of 70 meters, but a propeller mishap forced him to land. The poem "Au Baron" was on the front page for 7 December, nr. 5528.

⁴³ The *Moniteur Oriental*, nr. 5530, 9 December, p. 1.

⁴⁴ "40 Yıl Evvel İstanbul'da İlk Uçan İki Uçak," p. 10.

⁴⁵ E.g., *Yeni Gazete*, nr. 457, 3 December.

October he was in Budapest, Hungary and Bucharest, Romania and made the first flights ever in those countries. Promoters paid him handsomely⁴⁶. He supposedly received 250,000 francs in Bucharest alone⁴⁷. From Romania he continued to İstanbul where he was promised 50,000 francs for a similar exhibition. His aircraft was shipped in advance of his arrival and was put on exhibit in the Ice Skating Palace on the Grand Rue de Pera, now İstiklal Caddesi, from 8 through 11 December. Tickets for this exhibit were on sale at the site.

On Friday 10 December, Blériot and his wife Alice arrived in İstanbul by a ship of the Romanian Maritime Lines. Members of the French colony, various notables from the city, and representatives of the press greeted them at the landing. From there they continued to the Tokatlian Hotel, also on the Grand Rue de Pera, where they resided during their stay in the city. Blériot spent the next morning and part of the afternoon reconnoitering the field from which he would fly. Then at five o'clock the Blériots went to the great hall of the French Union where a reception with wine was held in their honor. The president of the Union, who had invited all of its members and their families, toasted the great aviator and his wife and wished him further aerial triumphs. Blériot in turn thanked the French Union for their hospitality.

The leading Turkish newspapers ignored virtually all the fanfare surrounding Blériot's appearance in İstanbul, although most acknowledged his arrival. Again *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, among the Turkish papers, devoted the most attention to him. Velid went to the Ice Skating Palace to have a look at his machine and later described it in some detail on 12 December, comparing the sleek design of this monoplane with de Cater's unwieldy biplane. He said it reminded him of a large seagull with out-stretched wings. (See fig. 4) In the front was a place for a man where he could control the machine with a motor. Attached to each side of this place was a large concave plane about three and a half meters long and a meter and a half wide. These planes, which could keep the machine and a man weighing 70 or 80 kilograms aloft for hours, were made from a frame of slender pieces of wood covered with American cloth. Extending from the back of the machine was a tail that was also composed of a frame of slender pieces of wood. This

⁴⁶ Brian A. Elliot, *Blériot: Herald of an Age* (Stroud, Gloucestershire, 2000), p. 165.

⁴⁷ *The Moniteur Oriental*, 13 December, p. 1.

frame was also about half covered with cloth starting from the place where the driver sat. At the end of the tail were two small planes that flapped like fans. They were horizontal and were attached to a vertical rudder that, together with the two main planes, allowed the machine to take off, gain altitude, and maintain balance. All of these planes and frames were attached to each other with fine steel wires. In front was a powerful motor that drove a propeller made of mahogany. The propeller had two blades, two and a half meters long and no wider than 30 centimeters. Velid also included in his report a summary of Blériot's lecture at the Ice Skating Palace on the evening of 11 December.

On 11 December the *Moniteur Oriental* described Blériot's aircraft in somewhat different terms. It stated that this machine had the appearance not of a bird but of a gigantic flying fish whose wings extend and bend gracefully and whose struts were delicate and of minimum size to reduce weight. The body of the craft consisted of a steel casing in the shape of an elongated, truncated, four-sided pyramid with a lobster tail. The total length was 7 meters and the wing span was 8.4 meters, but the surface area was 14 square meters. The wings were mounted on two lengths of ash laminated with mahogany covered with rubberized fabric. The motor had 25 horsepower, three cylinders, and an automatic carburetor. The propeller placed in the nose of the machine produced a pull of 100 kilograms and 1500 rpms. It measured 2.65 meters in diameter and had two blades. The aircraft weighed 200 kilograms and could reach a speed of 64 kilometers per hour depending on the direction of the wind. The landing gear, mounted on three wheels, could withstand a stress of several hundred kilograms on tires of extra strong rubber⁴⁸. (See fig. 5)

On 12 December, Velid went into further detail on Blériot's lecture. He described Blériot as a bit bashful and hesitant, rather unlike a celebrity or political speaker. Blériot recounted the evolution of flying machines in Europe and his own experiments with flight, abandoning ornithopters and helicopters to settle on aeroplanes. Blériot summarized his successful flights, especially his crossing of the English Channel, which he illustrated with a *cinématograph*. He ended his lecture by giving his impression of air travel and making some remarks on the future of aviation, emphasizing the importance of being able to land on water, predicting higher speeds and

⁴⁸ The *Moniteur Oriental*, nr. 5532, 11 December, p. 1.

altitudes and longer duration of aircraft, and pointing out that flying machines would have a great effect on the future of the world. Velid was impressed by his remark that these machines would improve communications, above all where there were no roads, and make possible discoveries of various kinds on poorly known continents. Despite much advertising, few people were present at Blériot's lecture. Velid noted that no one from the sultan's family was in the audience. The only important government official there was the Foreign Minister along with the mayor of Beyoğlu. Indeed, apart from *Yeni Tasvîr-i Efkar*, the Turkish press seems to have ignored the exhibition of Blériot's aircraft and his lecture. Even *The Levant Herald* had little to say about the lecture. In fact, it said more about the poor acoustics in the Skating Palace, which made it difficult to hear what Blériot had to say, than about the content of his talk. In contrast to *Yeni Tasvîr-i Efkar*, this paper claimed that a large number of people were in attendance.

During the time between Blériot's arrival in İstanbul on Friday 10 December and his announced ascent on Sunday 12 December, advertising for this sensational event reached a fever pitch. All leading newspapers ran ads. Photos of the flyer, with his distinctive thin curling moustache, and his aircraft, sometimes described as a "balloon," appeared in illustrated magazines. Large bills in French and Turkish were posted on walls or placed in the windows of stores and shops⁴⁹. The ultramodern Cinéma Théâtre Pathé Frères, which had opened in İstanbul on 30 January 1908, announced a special showing, for three days only, of their film of Blériot crossing the English Channel⁵⁰. And, of course, souvenirs were available. The fashionable Heyden's on the Grand Rue de Pera offered, as part of its Christmas show, toy models of Blériot's aircraft⁵¹. Tickets were on sale at all leading stores and hotels as well as at the Taksim Parade Ground. The prices were steep. Box seats went for five gold liras, bleachers for one lira⁵². Meanwhile, the preparations at the site included the construction of a special viewing stand for His Majesty the Sultan, who had expressed a desire to attend Blériot's

⁴⁹ Alus, "40 Yıl Evvel İstanbul'da İlk Uçan İki Uçak," p. 10. For a photo of Blériot with his "balloon," see *Servet-i Funûn*, 2 Dhû al-Hijja, 1327, nr. 967, p. 79.

⁵⁰ *The Levant Herald*, 11 December, p. 3. On this theater see *İA*, s.v. "Pathe Sineması" (Burçak Evren).

⁵¹ *The Levant Herald*, 11 December, p. 2.

⁵² Alus, "40 Yıl Evvel İstanbul'da İlk Uçan İki Uçak," p. 10. See also below n. 91.

flight. It is worthy of note that the promoters who had organized Blériot's demonstration in İstanbul also built a special gallery reserved for Turkish ladies, which was described by *The Levant Herald* as "a wonderful gesture for the feminine element of the country."

The Great Day!

At last the great day arrived. "All our hopes," said Velid, "rested on Blériot's single-winged aeroplane." Virtually the entire city had been waiting impatiently for Sunday to watch this French devotee of technology. His visit had been announced for days in the newspapers, in the shining windows of the large stores, and on the street corners; and he had generally been described boastfully as the "Ruler of the Skies" because he had crossed the English Channel like a seagull.

From early Sunday morning in Beyoğlu the excitement was extraordinary. Although two o'clock had been announced as the time for the takeoff, people began arriving at Taksim Parade Ground at six o'clock, and by nine o'clock the streets were teeming with people streaming toward that site. Trams going in that direction overflowed with people. As one approached the Parade Ground, the streets became impassible for trams or horse carts. Indeed, people could not walk shoulder to shoulder. Among them, as with de Cater's demonstration, were a great many school children⁵³. Fearing losing a seat or missing part of the show, many people had foregone breakfast. This resulted in a "gold mine" for street vendors who further contributed to the congestion. As people poured into Taksim Parade Ground, they smothered the field and choked all four entrances. They quickly filled the viewing stands and invaded the grassy areas. Latecomers could not reach the ticket booths, much less buy a ticket. Some tried to storm the grounds. Within the grounds, military officers sat precipitously on the roofs of the Taksim Barracks in an attempt to get a grand view of the field. Indeed, even the upper windows, balconies, terraces, and roofs of houses adjoining the Parade Ground and those of houses across the way to the north on the heights of the suburb of Tatavla, now called Kurtuluş, were black with spectators⁵⁴. In the stands were people of every class and kind. Most leading newspapers reported in particular that the upper crust of the capital was fully represented by the royal family, heads of other distinguished

⁵³ *Tanin*, nr. 460, 13 December, p. 3.

⁵⁴ *Ibid.*, and the *Moniteur Oriental*, 13 December, p. 1.

families, leading state officials, the officer corps, and the diplomatic corps. The French Ambassador Mr. Bompard, although he was ill, and his wife made a point, of course, in coming. It was estimated that 10,000 people were in the Parade Ground. Another 10,000 were on balconies, terraces, and roofs and yet another 10,000 were in the streets. If every spectator had paid a fee, Blériot's flight would have been profitable indeed!

It was chilly that Sunday with gusty winds. Many people, faces purple from the cold, paced back and forth, if they could move at all, in an attempt to keep warm. As the hours slowly ticked by, the low temperature and wind contributed to the restiveness of the crowd. Many spectators speculated about the likelihood of actually seeing a flight, or joked among themselves saying, "De Caters crashed into a flock of sheep. God grant that this fellow does not crash on our heads." Some people released balloons to break the tedium. Several inventive people attached a paper figure of Karagöz, the main figure in Turkish shadow puppet shows, to balloons and made him dance with wings that would not allow him to fly. From time to time the cries of hawkers selling postcards and other souvenirs could be heard. The police tried to ensure order and keep the crowd calm. A military band provided entertainment⁵⁵. Gendarmes also patrolled the area while Army troops, joined hand to hand and standing in rows, formed a solid wall around the place of ascent.

As two o'clock approached, Blériot and his wife arrived in a car decked in the French colors⁵⁶. He greeted the French Ambassador and his wife in their lodge and took them over to his machine and explained it to them. Shortly thereafter, Blériot changed into his "balloonist" uniform, as described in the Turkish press, had his aircraft brought out of the hangar, and got in the cockpit. His crew gave the propeller a few turns and the engine started. Moments later, however, Blériot turned off the engine and descended to the ground. The crowd followed all of these actions with great interest and their emotions ran high. They thought a mechanical problem was delaying the flight and grew increasingly impatient.

What they did not know was that the famed French pilot was anxious about the weather, not his machine. According to Velid, who went to see him, he had a worried look on his face and spoke diplomatically with a

⁵⁵ *Tanin*, nr. 460, 13 December, p. 3.

⁵⁶ *The Moniteur Oriental*, 13 December, p. 1.

forced smile. Velid realized that the wind conditions had given him a bad feeling about attempting a flight. Indeed, the *Moniteur Oriental* reported that Mrs. Blériot begged her husband not to fly, believing it to be an act of folly. He agreed to a brief delay. But pressure mounted on the pilot, both from the crowd and from his promoters. The latter questioned him aggressively, making comparisons and asking if other fliers had not flown in stronger winds. And they pointed out that, if he did not fly, all of the receipts would have to be refunded; and they touched on the issue of compensation. Blériot appears to have become a bit unnerved.

Finally at 3:45 he shouted, "Clear off the field! There will be an accident."

"No, there won't be an accident, you can take off," retorted one of the organizers.

"OK, then. It will be your responsibility," replied the flier⁵⁷.

Blériot calmly placed himself in the seat of his machine and put on his cap and goggles. His crew turned the propeller and the motor started. The plane shook and rolled on its wheels for a dozen meters. Then its tail section sprang from the ground. (See fig. 6) The machine raced across the field for another 30 meters on two wheels and then, reaching its top speed, gracefully rose into the sky as the last rays of the setting sun reflected on the surrounding hills. All eyes were on Blériot. The crowd was momentarily breathless and then became ecstatic. Everyone clapped, cheered, and shouted, "Bravo Blériot! Bravo!"⁵⁸ Ascending several hundred meters and passing over the crowded roofs of Tatabla to the north, his craft became increasingly difficult to follow as it sped into the distance. By the time it was over Tatabla, it seemed to take on the appearance of a bird. Blériot maintained perfect balance. He banked to the left at the corner of the hill at the northern end of the Parade Ground, and then suddenly disappeared. (See fig. 7)

Five, ten, fifteen minutes passed, but there was no sign of the intrepid flyer. Some spectators began to murmur, "He has fallen from the sky." Others claimed, "He is making a good maneuver," or "He will come back

⁵⁷ *Ibid.*

⁵⁸ *Tanin*, nr. 460, 13 December, p. 3; and *Yeni Gazete*, nr. 467, 13 December, p. 2. *İkdam* barely mentions this flight.

this way." As the time passed, and Blériot did not reappear, the crowd became increasingly agitated. Some people started to head in the direction of Blériot's flight. The police tried to prevent this and shouted, "Don't leave the field! He will come back here."⁵⁹ Mrs. Blériot, who had had a premonition of disaster, anxiously scanned the horizon. Then she herself started running in the direction of her husband⁶⁰. Suddenly there was an uproar from the top of a hill at the northern end of the Parade Ground. Word spread that Blériot had crashed. The crowd then stormed the police barrier and began running toward that hill. Velid went with them. Meanwhile, a horseman arrived to inform Mrs. Blériot that there had been an accident.

Following the crowd for several kilometers, Velid eventually came to a house on Sandalcı street in Tatavla. In its garden he found Blériot's aircraft smashed to pieces. It had come to rest there after tearing through the roof of the house and shattering many windows. It also slightly damaged a neighboring house. By the time Velid arrived, Blériot was nowhere to be found. Miraculously, he had managed to survive the crash. Reportedly, he got up shaken, but smiling, from his demolished aircraft. The lady of the almost equally demolished house, who was no doubt equally shaken, tried to help him. Blériot got to his feet and asked directions to the nearest pharmacy⁶¹. Several young men from the neighborhood quickly came on the scene and directed the aviator to the nearby Hercules Gymnastic Club,⁶² which he was able to reach on his own power. There he lay down and waited for doctors, who were immediately summoned. Soon a German and four Greek physicians were attending him. They determined that he had a contusion of the kidneys and another of the hand.

Meanwhile, Mrs. Blériot had jumped in a car with a marine from the French Embassy and drove with great speed toward Tatavla. When she reached the site of the crash and saw the utterly destroyed aircraft, she feared the worst and was overcome with grief. Those at the scene tried to console her and assured her that no harm had come to her husband. She then raced to the Hercules Club where she found her husband and

⁵⁹ *Tanin*, nr. 460, 13 December, p. 3.

⁶⁰ *The Moniteur Oriental*, 13 December, p. 1

⁶¹ *Ibid.* and *Tanin*, nr. 460, 13 December, p. 3.

⁶² This Greek club, founded in 1896, was fairly well known, see *İA*, s.v. "Kurtuluş Gençlik Kulübü" (Cem Atabeyoğlu).

embraced him with great emotion. The doctors reassured her about his injuries but advised that he neither walk nor be moved by car because his injuries might be exacerbated by excessive jolting. Consequently, Blériot was provided with a sedan chair and porters who carried him to the French Hospital near the southern edge of Taksim Parade Ground. As he passed through the streets of Tatavla, the populace shouted "Vive Blériot! Vive Madame Blériot! Vive la France!"

Mrs. Blériot left her husband at the hospital and returned to the Tokatlian Hotel where they had been staying. The French Ambassador Mr. Bompard was there and introduced her to a doctor who offered his services. "They should not have allowed him to fly," she said. "They should have clung to his machine, broken it, but not let the man go to certain death. It's an act of folly that he has just committed. He knew that I would not have let him take off. You see, that's why they tried to keep me at a distance and I was far from the airplane when I heard the noise of the motor and, turning around, I saw my husband take off. Too late, alas, to stop him."⁶³

Back at the crash site, Velid found only the remains of the unlucky aircraft. Gendarmes were busy dispersing the people who had rushed to the scene. A number of French soldiers arrived and wanted to remove the demolished machine. By then the lady of the house had overcome the initial shock of the crash and had begun to come to her senses. "What are you doing?" she shouted. "You have destroyed my house! You must pay for it! Then take your balloon!" Although she may not yet have realized what had smashed into her house from out of nowhere, she certainly knew she was owed damages. It probably never dawned on her, or anyone else, that her house had the dubious distinction of being the first to be destroyed by a falling aircraft. (See fig. 8)

What had caused the crash? Almost all the newspapers that mentioned the crash agreed with Mrs. Blériot and attributed it to bad weather, that is, strong winds. It was almost impossible for the spectators to determine what had happened. Velid simply said Blériot rose to about forty meters, passed over the Parade Ground, turned toward Tatavla, and passed out of sight. According to *Tanin*, he started to zigzag after takeoff, went up to about ten meters, passed over the depression at the end of the Parade Ground, began

⁶³ *The Moniteur Oriental*, 13 December, p. 1.

to descend, and then went up and down again. Unable to control the rudder, he headed somewhat toward the left and then disappeared⁶⁴. *Yeni Gazete* reported that once Blériot was airborne he approached the ground once or twice but then went up in the air again each time. When he left the circuit of the Parade Ground, he headed toward Tatavla, passed over the Church of Aya Constantine and almost struck a building in that area. Then, on the upper side of Çeşme (Fountain) Square in Tatavla he crashed⁶⁵. The *Moniteur Oriental* stated that Blériot's takeoff was normal, but there was a strong westerly wind. A gust struck him broadside. He struggled to keep his heading and managed to climb. But the winds became stronger and Blériot began to falter. Suddenly he plunged, veering toward the Valley of Papaz Köprüsü (Priest's Bridge). He managed to come back up and slowly passed over the houses of Tatavla. Then "the great white bird gave up in mid flight." In short, it appears that he stalled⁶⁶. The *Levant Herald* simply said that Blériot never gained sufficient altitude to get above the hills crowned with houses in Tatavla. Moreover, it attributed at least part of the cause of the crash to Blériot's poor knowledge of the terrain, pointing out that he had but glanced twice at the part of town over which he planned to fly⁶⁷. Indeed, if Blériot had planned to cross the Bosphorus on this flight, one would have expected him to carry out a far more thorough reconnaissance of the route and, if he had intended to touch down in Asia, potential landing grounds. Curiously, none of our press accounts of this flight specifically mention the Bosphorus in any fashion, although *Tanin* noted that Blériot had a much better aircraft than de Caters and said, somewhat sarcastically, that this great flyer, who crossed the English Channel, couldn't fly from Taksim to Kasim Pasha Deresi, which was about a kilometer to the west and would require crossing one or two narrow streams⁶⁸.

⁶⁴ *Tanin*, nr. 460, 13 December, p. 3.

⁶⁵ *Yeni Gazete*, nr. 467, 13 December, p. 2.

⁶⁶ The *Moniteur Oriental*, 13 December, p. 1.

⁶⁷ *L'Aérophile*, December 1909, p. 557, echoed this. It also said he tried to turn right, toward the Bosphorus, but the wind was too strong.

⁶⁸ The headlines were as follows: *Yeni Tasvîr-i Efkâr* "Blériot's Aeroplane and His Flight Yesterday"; *İkdam*, which gave only a few lines to this event, "The Crash of Bleriot"; *Tanin*, "Blériot Too . . ."; *Yeni Gazete*, "Blériot's Aeroplane," with the subheadings "At Taksim Square-Spectacle of the Aviation Hero-Thousands of People-Can't Blériot, Who Flew Over the English Channel, Who Crossed from France to England by Air, Fly?-He Flew-Alas! He Crashed-İstanbul's Weather Does Not Allow People to Fly." In *The Levant Herald*, we simply have "The Sunday Flight," then the subtitles "The Accident" and "Madame Blériot." As for the *Moniteur*

There was in fact some other criticism of Blériot's exhibition in the press. *Yeni Gazete* wondered why Blériot had failed and asked, mockingly, if the beauties of Tatabla had simply drawn him like a magnet⁶⁹. The *Moniteur Oriental* was mainly critical of the organizers of his exhibition, saying, for example, that the charges for admission were too high and that the grandstands were set up as for an agricultural exhibit. One saw nothing from there but rows of other spectators on the grass⁷⁰. Local comedians found the crash to be good material for their routines. Alus mentions that Henri Yan, who had opened a cabaret like those in Montmartre in Paris, wrote an article in the satirical magazine *Kalem* in which he wittily remarked how the French verb *voler*, "to fly," had come to mean "to strike the ground." Yan also compared Blériot, the "King of the Skies," with Çakırcalı, the "King of the Mountains." The latter was a contemporary "bandit" who lived in the mountains around İzmir. According to Alus, readers roared with laughter at Yan's article⁷¹.

Nevertheless, virtually all newspapers expressed their concern about Blériot's health, and most published the bulletins describing his condition issued by the French Hospital. On 14 December, Blériot's doctors reported that all danger of complications and internal injuries had passed. Still, the patient had to remain immobile and could not receive visitors. The next day *The Levant Herald* reported that Mrs. Blériot graciously received all those who inquired after her husband and that among them was Hüseyin Hilmi Pasha, the Grand Vizier. On 16 December *Yeni Tesvî-i Efkâr* said the Sultan himself had extended his sympathies to Mr. Blériot as had Mahmud Shevket Pasha. *İkdam* noted that the French Ambassador went to the hospital and that Talat Bey, the Minister of the Interior, and Halaciyan Efendi, the Minister of Public Works, had inquired after the flyer⁷².

While Blériot recuperated in the hospital, his mechanic went to Tatabla to retrieve what remained of his flying machine. On behalf of Blériot, the mechanic thanked the residents of Tatabla for their assistance. Mr. Caroizieris of the Hercules Gymnastic Club requested a photograph of the

Oriental, its headline was "Attempt at Flight," with the subheading "Exciting Flight—The Crash—Blériot Injured—What Madame Blériot Had to Say."

⁶⁹ *Yeni Gazete*, nr. 467, 13 December, p. 2.

⁷⁰ *The Moniteur Oriental*, 13 December, p. 1.

⁷¹ "40 Yıl Evvel İstanbul'da İlk Uçan İki Uçak," p. 10.

⁷² *İkdam*, 13 December, p. 2.

flyer that could be placed in the main hall of the club. Subsequently, the club held a special meeting and decided to admit Mr. Blériot as an honorary member.

Finally, by 17 December Blériot had seemingly regained his health completely. And that afternoon he and his wife returned to Paris on the Orient Express. En route he suffered a relapse and, upon arriving in Vienna, was rushed to a hospital. His condition was soon announced to be good, however, and he and his wife continued to France. Blériot may have suffered from the consequences of his crash for the rest of his life. Thereafter, he rarely made flights in public and never made another major exhibition⁷³.

Epilogue

As mentioned above, high-ranking officers in the Ottoman Army, not to mention the troops on duty at Taksim Parade Ground, witnessed Blériot's exhibition of flight. Many officers certainly took a close look at his flying machine before it took to the air and others may have examined it when it was on display at the Ice Skating Palace. It is unclear, however, if a commission was formed to investigate its potential military use, as was the case with de Caters' aircraft. In the event, little more than a year later, in 1911, at the direction of Mahmud Shevket Pasha, the Ottoman General Staff sent a circular to the Army, stating that two officers would be sent to Europe to learn to fly. They were also to make a study of the profession of aviation and, upon their return, lay the basis for it in the Ottoman Army. Officers who wished to learn to fly, who had nerves of steel, who were familiar with motors, and who knew French were requested to apply.

In May, Captain Fesa, a cavalry officer, and Lieutenant Kenan, a fortification engineer, were selected. In July, they were sent to the Blériot Aviation School at Etampes near Paris. Meanwhile, Lieutenant Colonel Süreyya, who was in the second echelon of the General Staff, was given the task of working out aviation matters in the Army. Knowing little about the subject, he requested the Ottoman military attachés in Paris, Berlin, and Vienna to collect books and articles on this subject and send them to him. As these materials arrived and were analyzed, he soon realized that establishing

⁷³ Elliott, *Blériot*, p. 166.

an air arm would be a major task, requiring a fundamental change in military organization and considerable funding. Süreyya recommended that a flying school and flying center be set up as soon as possible. He also recommended that a commission be created to deal with matters of training pilots, purchasing aircraft and balloons, and building aviation facilities. In fact, he was eventually named to head this commission. Thus began the Ottoman Air Force.

The modern Turkish Air Force, the successor of the Ottoman Air Force, traces its origin to these events of 1911. The Ottoman military did not take flight, however, until 1912, after Fesa and Kenan returned with the *brevet* of the Aéro Club de France. In January of that year the first airfield was established near Yeşilköy southwest of İstanbul, now the site of Atatürk International Airport, and in March the first aircraft, two Deperdussins, arrived from France. Fesa and Kenan had planned to fly them in the coronation ceremony of Sultan Mehmet V, but they were severely damaged in a storm. Afterwards another aircraft, a red R.E.P. (the initials of the manufacturer, Robert Esnault-Pelterie), was purchased from France. On 20 April, Gordon Bell, an English test pilot, brought it to Yeşilköy⁷⁴. A few days late, on his second flight from there, he flew across the Bosphorus. (See fig. 9)

Appendix

Yeni Tesvî-i Efkâr

The Subject of Flying Machines

Nr. 126, 4 October, 1909, p. 8

The subject of flying machines is an important issue that today, in the Western world, is especially preoccupying public opinion, publications, every branch of knowledge, science, and technology [*fenn*], and even government and political circles. It may be the most important issue, but for some reason this subject has not received the attention of our local newspapers, which are more than preoccupied with coverage of the usual concerns of our domestic

⁷⁴ Mazlum Keyusk and Sıtkı Tanman, *Türk Havacılık Tarihi*, 1912-1923 [The history of Turkish aviation, 1912-1923] (Eskişehir, Turkey, 1950-53), vol. 1, pp. 14-30; Kansu et al., *Havacılık Tarihinde Türkler*, pp. 117, 124-27; Pierre Oberling, "The State as Promoter of Technology Transfer: The Early Years of Ottoman Aviation," *Journal of Turkish Studies*, 8 (1984), p. 211; Elliot, *Blériot*, p. 173. See also Stuart Kline's exhaustive chronology of Turkish aviation, *Türk Havacılık Kronolojisi/ A Chronicle of Turkish Aviation* (İstanbul, 2002), pp. 58-65.

and political affairs. The importance of this subject for the future of the world has neither been described nor explained in the extraordinary manner that it deserves. Nor have the stages of progress and development through which {this innovation} has passed been described and explained technologically. Indeed, if one were to look at any daily newspaper in French, English, or German, he would find that the front page was full of long lead articles on this subject and that they presented the views and analyses of learned men {lit. men of the pen} and specialists of all kinds. If one were to look at any weekly periodical, he would see that most of its contents and illustrations were devoted to air travel and airships.

The subject of air travel, with regard to the direction that it is currently taking in the world of science and technology, is quite wonderful and has important implications. It was only ten years ago that regular, controlled, balloon flight began. Yet, this subject {of human flight} is in fact very old, as old as the creation of man. It {the desire to fly} fostered mankind's first endeavors in the name of science and technology.

If one were to study the history of civilization, he would find that in ancient times our forefathers were far from imagining the invention of the railroad, telephone, telegraph, and automobile, but the wish and strong desire to fly in the air like birds always filled their thoughts.

Historical tales, such as Icarus' attempt at flight, which is described in the myths of ancient Greece, stories about the ascent and flight of Hanuman {the deified chief of monkeys in Hindu mythology} in ancient India, and the tale of the famous blacksmith Wayland in Iceland {i.e., in early Icelandic literature}, who escaped from confinement with a flying machine that he invented, are all evidence confirming that mankind has been concerned with solving the problem of flying through the air since very early times. Since then, there has been virtually no period in which inventors have not attempted to create flying machines. Nevertheless, despite all the effort that has been devoted up to now to this problem, constituting mankind's first undertaking in the field of science and civilization, and despite all the attempts at flight that have been made and all the means that have been used for this purpose, progress on solving this problem began only at the beginning of this century because of the erroneousness of the method that had been adopted as the basis of experiments. In addition, the time was not

yet conducive to this progress with respect to the enormous changes that have taken place over the face of the earth.

Three or four years earlier, when it was still impossible to fly with heavier-than-air craft, the late, well-known, French scientist Marcelin Berthelot (1827-1907) described in an article the influence on mankind of the discoveries and inventions that would result from scientific development. As he stated, "Tomorrow or the next day, thanks to mechanical, chemical, and rational progress, engineers will undoubtedly find a way to operate flying machines throughout the sky as they wish. When the subject of such aerial navigation leaves the realm of conjecture and imagination and enters the realm of possibility, I wonder what immense, fundamental changes will confront us with respect to world trade, tariffs, international relations, and civil and military affairs?" He showed in this multifaceted question how important and necessary it is to address this subject. Indeed, by being able to control the skies, that is, by subjecting to our command powerful flying machines that will bring about control of the air with the same ease with which we have taken control of the surface of the earth with railroads, automobiles, boats, steam ships, and *kanu* (*qānū*?) automobiles, the way will undoubtedly be open to a number of instant, radical changes in the world that are in fact so great and far reaching that their extent cannot now be imagined or determined. Indeed, it is very likely that these revolutions will be so fundamental that the important issue of "world peace and reconciliation," which some are attempting to achieve by such things as recommending disarmament, holding peace conferences, and creating peace courts, will solve itself; that personal and national enmity and contention, which are mankind's greatest causes of disaster and ruin, will perhaps be transformed into universal brotherhood and love; and that the well-known, hoped-for principle of people regarding each other as members of the human race will finally be established among nations and individuals.

It is well known that ever since the creation of man and the formation of peoples, humans have traced many imaginary lines called borders across the face of the earth, sometimes for racial or national reasons and sometimes as the result of the tyrannical rule of a victorious people. They have divided up the world with these borders. Indeed, these imaginary lines have been the sole reason for the continuous conflicts and strife that have, above all, caused the peoples on one side to become the inveterate antagonists and

deadly enemies of those on the other. And because one could not cross from one side to the other, this sometimes became the pretext for numerous great wars that have led to the death of countless thousands of people, the destruction of countless homes, that have left countless mothers and fathers in mourning and misery for the rest of their lives, have left countless young women helpless and unprotected, and have left countless poor little children friendless and orphaned. And to the everlasting disgrace of human dignity, these imaginary lines have caused countless conflicts and incidents of bloody slaughter, have transformed countless cities into ruins, and have wreaked destruction on countless countries. Yet, despite so much turmoil and jealousy, these lines are still theoretical and therefore could be changed at any time. As for recent centuries, the significance of borders has increased dramatically. We have reached the point at which they can in fact be considered the lifelines of every country. One day the livelihood of all peoples will depend on trade. Consequently, the primary objective of all governments will be devoted to ensuring the increase and promotion of national trade. In order to obtain sources of trade, civilized peoples today give the highest possible priority to protecting their borders and to controlling and strengthening them. Landlocked governments create strong barriers and steel fortresses on their borders to separate their lands from those of neighboring countries. Governments with access to the sea build mobile fortresses (i.e., warships) to protect their coasts. Borders, which supposedly are made impassable by such extraordinary measures, become irrelevant the moment that travel through the air with flying machines is assured. These machines are currently being rapidly perfected. Within three to five years, they will be able to operate anywhere at any altitude day or night. Consequently, the effective protection of borders will be absolutely impossible. It will not be possible to prevent either smuggling or espionage. It is highly likely, therefore, that this will result in the removal of borders, the universal spread of the ideas of "world peace and reconciliation," and eventually the transformation of these ideas from theory to reality. Thus, after all peoples have abandoned enmity and envy, they will live a life of equal and mutual friendship and brotherhood.

These then are the consequences to which Marcelin Berthelot alludes in the question that I cited above. No more than two or three months had passed after he wrote these words when on 13 November (sic, 12 November) 1906, (Alberto) Santos-Dumont, who was famous for his successes in

ballooning, made the first flight in Europe with a heavier-than-air machine. In his first attempt, he traveled a distance of two hundred meters⁷⁵. Because this was such a short distance, there were some who objected to calling this a flight and asserted instead that, at the most, Santos-Dumont's effort should be

The machine that Santos-Dumont used to make the first flight in Europe (See fig. 10)

Santos-Dumont considered a hop. Nevertheless, leading research scholars and scientists did not hesitate to claim that this success opened a new era, an important period, of air travel in the world and that such events even opened a new chapter in world history. The numerous and successful attempts at flight that were carried out continuously, within a short time afterwards, confirmed their bold judgement.

It is well known that some time before Santos-Dumont's flight, the American Wright brothers solved the problem of aerial travel with heavier-than-air machines and that these brothers, with a machine that they had invented, remained aloft for one or two hours and traveled distances of many kilometers. Because the Wright brothers did not give much scope to public access, by carrying out their attempts at flight while virtually alone in a fairly deserted place, and refrained from publicly announcing their attempts at flight, their accounts of their successes were not widely believed and their claims were considered to be "fabrications" peculiar to Americans⁷⁶. In any case, shortly after Santos-Dumont's first flight, Wilbur, the older of the Wright brothers, went to France and began to carry out attempts at flight, again with a machine that they had constructed, and within a short time his extraordinary successes astounded the whole world.

Before describing Santos-Dumont's flight, the continuous successes of the Wright brothers and the numerous attempts of others who imitated them, it would not be out of place here to provide some information on

⁷⁵ Santos-Dumont made his first "hop" on 23 October, covering a distance of about 50 meters. On 12 November, he made several "flights," the last of which covered 220 meters. See Stéphane Nicolaou, *Santos-Dumont, Dandy et Génie de l'Aéronautique* (Le Bourget: Musée de l'Air et de l'Espace, 1997), p. 71, with excellent photographs, and Paul Hoffman, *Wings of Madness: Alberto Santos-Dumont and the Invention of Flight* (New York, 2003), chap. 13.

⁷⁶ See Fred Howard, *Wilbur and Orville: A Biography of the Wright Brothers* (New York, 1987), chap. 17, "Fact and Fiction," pp. 141-47, and p. 258

heavier-than-air flying machines, which are divided into many types and classes.

There are basically three types of the new airships that the French call "aeroplanes." The first is called the "ornithopter." It ascends by means of moving wings, like a bird. In other words, these machines imitate birds in their manner of flight.

The second type is called the "helicopter." Its means of ascent and flight are by one or more propellers. As for the third, it is called an "aeroplane." This machine is composed of flat or semi-concave planes (*sauh*). Usually driven by propellers on the front or back (of the planes), it moves through the air by soaring rather than flapping its wings like a bird.

Each type has its proponents and each has its problems. The ornithopter is the oldest. From ancient times to the first half of the last century, men have tried to fly exclusively with this kind of machine. All the effort and experimentation to fly with such machines has been fruitless, so there is no longer insistence on using only this method. The most difficult problems of this method have been to fabricate for ease of use and reliability the moveable places, that is, the joints, of the wings that will move up and down and to find motors that are powerful enough to make them operate. Consequently, because of the inability to overcome these problems, it has been extremely difficult to build an ornithopter. The weight of such machines that have been built to date has always been excessive and their lift (*mukavemet*, endurance, resistance) has been insufficient.

As for helicopters, they also have their problems. In addition to vertical propellers that they use to rise into the air, they also need horizontal propellers in order to go forward. The need for these two kinds of propellers has made such machines heavy and complicated. Attempts to lessen the weight have resulted in the loss of power (because powerful engines are heavy). Furthermore, it is very difficult to ensure balance with these machines. In any case, having no concern for wind, because they have no high overhanging structures like parallel or single wings or planes, these are unique machines. If a means could be found to simplify them, then in the future these machines will really control the skies.

With regard to aeroplanes, they are currently the most successful (flying machines). Indeed, with these machines, men first rose into the sky as they

wished and succeeded in circling about and operating, landing, and taking off.

Most aeroplanes have two large parallel planes. These planes are made by covering a strong frame {*çerçev*} with cloth {*bez*, linen or cotton}, or they are constructed from other light materials.

Aeroplanes are also divided into two types. The first are biplaned, that is, they have two, or even more, planes. In French they are called *biplanes* {*sathataynli*} and *multiplanes* {*sutûh kesîreli*}. As for the second, they have one plane, which is called (in French) *monoplane*, and which we would call *vahîdû 'l-sath* {single-planed}. They are the simplest type. (Louis) Blériot used such a machine in his recent crossing of the English Channel, going from France to England. In fact, from the start, that is, since Santos-Dumont's first ascent, he has relied on a single-planed machine for all of his attempts at flight. At that time, it was considered difficult, if not impossible, for even dual-winged machines to take to the air. Thus, there were those who thought Blériot's attempts at flight, and the system on which he relied, to be completely useless. Nevertheless, despite the lack of success of his initial attempts and the general criticism from the balloonists, Blériot did not despair or become dispirited, but continued his experiments with perseverance and zeal and ultimately achieved brilliant triumphs.

The bases of the successes that have been achieved today with various heavier-than-air machines, with regard to flying and circling about the endless skies at will, must be sought in the development of the automobile. It is well known that just twenty years ago the automobile was in a rudimentary stage of development. Indeed, in 1893 or 1894, it never occurred to anyone that the automobile would reach its current stage of development and become one of the most important means of transportation in the civilized world. However, as soon as the principles of the current motors were discovered, automobiles began to develop with lightening speed. As automobiles developed, their motors naturally improved and thus both automobile and motor improved daily. Eventually motors were built that were very small yet very powerful. It was at that moment that the problem of controlling the direction (i.e., driving) of lighter-than-air balloons was solved, for up to that time this could not be done with any assurance. Santos-Dumont had the first success in this regard with his experiments ten or twelve years ago.

Thanks to motors, balloons, which could not resist the slightest wind because of their extremely large size and bulkiness, could be driven with ease. Indeed, when it was seen that {balloons with such motors} could even stand up against fairly strong winds, it seemed that these motors could make heavier-than-air machines fly. This then greatly stimulated engineers to make such experiments with them. These motors did not, however, have enough power to lift heavier-than-air machines.

The Flying Machine of the American Wright Brothers (See fig. 11)

Wilbur Wright

Anticipating a number of breakthroughs because of the development of balloons and automobiles, Colonel Runar {apparently Charles Renard, 1847-1905}, who had acquired some fame in this respect and who was the inventor of a series of automobiles named after him (*Runartreni?*), stated the following in 1903: "As soon as light motors are built that can produce one horsepower for every three kilograms of weight, people will be able to circle about the sky by means other than balloons." Colonel Runar succeeded in fulfilling this hope and prediction {with respect to motors} within three or four years. Indeed, motors developed at an even faster rate. The motors used in aeroplanes today generate one horsepower for every kilogram of weight and sometimes even more. The present stage of development of motors is the greatest accomplishment and evidence of the extraordinary inventiveness and creativity of highly skilled and intelligent people. In order to show the amount of power of these small propulsion motors, whose level of power is extraordinary given their shape and size, let me make the following comparison: As is known, the average person weighs 60-65 kilograms. A 60-kilogram motor made of iron is not much larger than its gas tank. Moreover, such a small machine the size of its gas tank can produce 60 horsepower. One horsepower is considered to be the power of four men. Thus, a small machine having the weight of a man, but being one-fourth his size, has exactly the power of 240 men.

Consequently, as soon as it was possible to build such extremely powerful motors, it became feasible to fly with heavier-than-air machines. The level of development that such machines {i.e., flying machines} will

reach will no doubt depend, as was the case with the automobile, on the advances and changes in the production of motors.

To be continued. *waw. alif.*

The Subject of Flying Machines
(continued from yesterday's issue)
Nr. 127, 5 October, 1909, pp. 3-4

The time between the first successful ascent in Europe with flying machines and the recent first place award to [Henri] Farman at the Reims air races (22-29 August, 1909) can be divided into four periods with respect to the development of the aforesaid machines.

The first period began in November 1906, when Santos-Dumont, as I mentioned briefly above, made the first successful ascent and flight in Europe.

Santos-Dumont, who was of Brazilian origin, was born in 1873. He went to France at a young age to study for a month and then settled there. Thus today he is considered a Frenchman, or, more precisely, a Parisian. During his schooling, he became especially interested in air travel. Thus, with great perseverance, he devoted great effort to this and carried out many experiments. Consequently, thanks to the developments in motors, as I mentioned above, he found the solution to the long-desired goal of driving and controlling balloons. Indeed, in 1901, with one of the balloons that he had made, he succeeded in taking off from a place that was some distance from Paris, flying around the Eiffel Tower, and returning to his starting point all within a certain time. As a result, he won a prize of 100,000 francs that someone named "Devij" [Henri Deutsch de la Meurthe] had established. After this success in ballooning, Santos-Dumont began to experiment with aeroplanes. And as I stated above, he achieved his first success in 1906.

I shall quote verbatim the information about, and description of, Santos-Dumont's flying machine and his ascent from an illustrated periodical that was published at that time:

"Santos-Dumont's flying machine is composed of three different sections. First, there is the long part that protrudes at the front. This could

be compared to the neck of a bird. There is a wing attached to each side of this part. These wings are what cause flight in the Hargrave system. Each one (i.e., wing) is composed of three cells (like box kites). In front of this section, a separate square-shaped box is inserted. This fulfills the function of the rudder (and elevator). This would correspond to the head of a bird. Between the two wings is a special basket for the motor and the machine operator. Behind the basket is the place for the propeller that drives the machine. The bottom of the machine resembles a rectangular cart. Three wheels are attached to the bottom of this cart. The aeroplane first travels on the ground for a while on these wheels. Then, as it picks up speed, it slowly rises into the air and begins to fly.

"In the event, this flying machine was ready and waiting for flight on 13 November (sic, 12 November), 1906 at Bagatelle in the Bois de Boulogne at Loncasan field (?). As soon as the propeller began to turn, the machine rose about 40 centimeters, traveled a distance of 50 meters, and then landed.

"Half an hour later, it took off again, making two more flights, one after the other, of 40 and 60 meters.

"At 4:00, a third attempt was made. The aeroplane flew 50 meters and then 82 meters. These 82 meters were flown in 7 seconds, which meant that it had an average speed of 42 kilometers per hour.

"At 4:45, Santos-Dumont went aboard his flying machine again and took off once more. The machine first traveled a distance of about 40 meters on the ground and then, with a movement, back and forth, of the rudder on the front, it began to rise into the air. This time he was not so low and went as high as skylarks (*tarla kuşu*) that fly just before daybreak and with the first hours of the sun. After ascending to six meters, he passed over the heads of the spectators. Operating with a continuous noise, the motor turned the propeller at full speed. The flying machine traveled with ease as if it were running along an invisible surface. The spectators below became quite excited. They began to applaud, clapping and shouting 'Bravo' spontaneously. The machine continued to fly at great speed. When it lost altitude somewhat, however, it was in danger of striking the spectators on their heads. Consequently, Santos-Dumont had to turn off the motor and land. The machine had remained in the air for a full twenty seconds and

had traveled a distance of 220 meters. In other words, it traveled at an average speed of 37 kilometers per hour.

"This time the machine really took to the air on its own like a bird. It flew in a normal manner, swooping over a rather long distance. Following this [latter] success, Santos-Dumont received from the Aéro Club de France a prize that was to be given to the one who flew 100 meters in a heavier-than-air machine.

"When he landed, everyone surrounded the indefatigable Brazilian, shook his hand, and congratulated him. This was an initial success, an initial triumph, that could be considered a good omen of the ultimate result to be achieved."

While a newspaper published in Europe in 1906 used this language to describe a 200-meter flight as an extraordinary success, the American Wright brothers had solved this problem much earlier. These two brothers began their efforts in 1900 and after three years of continuous experiments were finally successful on 17 December 1903. On that day, a machine that the two brothers built themselves was able to be airborne for the first time for 12 seconds. The time of this flight was not, in fact, very important. But when we consider that on that day a human rose into the air for the first time with a heavier-than-air machine, then we must admit that this flight, no matter how short its duration, was an event of very great significance and in fact represented the beginning of a new era in history.

The next year, the Wright brothers continued their experiments, again with a flying machine that they had made themselves and one that was equipped with a 25-horsepower motor. During 1905, they had a series of very great successes. As word of the successes of these two Americans traveled far and wide, no one wanted to believe it. In 1907, the two brothers went to Europe and wanted to enter business agreements with various governments. But according to popular opinion, the two brothers were completely concerned with manufacturing rights, so that no one wanted to sign an agreement with them⁷⁷.

⁷⁷ The Wrights wanted to negotiate sales contracts with several European countries, especially France, but had difficulty coming to terms. See Howard, *Wilbur and Orville*, chap. 25, "The Brothers Abroad," pp. 215-28. It is worthy of note that *Fly* magazine, June 1909, p. 11, states: "From Berlin it is announced that a company with a capital of 500,000 marks (about £25,000) has been formed by the General Electricity Company for the purchase and

Finally, when the two Americans were satisfied that their rights were not in jeopardy, they decided to carry out some public demonstrations in France. On 8 August 1908, Wilbur Wright, the older of the two, using a machine that they had built themselves, made his first attempt at flight in Europe. Flying alone, he was able to remain in the air for a minute and 45 seconds and traced a semi-circle⁷⁸. Subsequently, on successive days, he made flights of half an hour, an hour, and an hour and a half⁷⁹. Indeed, on 8 October, Wright took a friend along and the two flew around the sky at great speed for a full hour and a half⁸⁰. And finally, on the last day of January (sic, this was 31 December) in 1908, in cold snowy weather, he surpassed the longest time that he had previously spent in the air by flying exactly two hours and twenty minutes and traveling a distance of 124 kilometers⁸¹. Wright then ended his demonstrations in France.

Thus, these demonstrations by Wright, which continued from the beginning of August to the end of December 1908,⁸² constituted the second era in the world of ballooning (sic); for Wright operated the machine that he was riding exactly as he wished and flew around the sky with great ease. His success greatly stimulated the construction of aeroplanes and attempts at flight in various countries. A great many new inventions appeared and those who had been preoccupied with this matter for years renewed their efforts and experiments with great enthusiasm and vigor.

Blériot's crossing of the English Channel last July 25 (1909) began the third and most important period in the history of aeroplanes. After this event, the (Turkish) newspaper *Tan* (i.e., *Tanin*) published a special article on it stating, "It could be asserted without exaggeration that the crossing of the English Channel for the first time by an enterprising man in a heavier-

exploitation of the Wright patents in Germany. It is further stated that the company is paying the Wright Brothers 200,000 marks for the patents in Germany, Norway, Sweden, Luxemburg, Denmark, and Turkey, to include any improvements which may be made in the future."

⁷⁸ He made two circuits of the racetrack near Le Mans, see Howard, *Wilbur and Orville*, p. 258.

⁷⁹ Two days later, he made two flights of 42 seconds and of several minutes, *ibid.*, p. 259. On 10 September, he flew 22 minutes. Not until 16 September did he fly 39 minutes, *ibid.*, p. 269. He first flew an hour and a half on 21 September, *ibid.*, p. 284.

⁸⁰ He first took a passenger in the first week of October and did not approach his previous record of a hour and a half, *ibid.*, p. 284.

⁸¹ *Ibid.*, p. 289.

⁸² Wilbur made flights in France from time to time until 19 March 1909. He flew in Italy in April, *ibid.*, pp. 292-94.

than-air machine constitutes {the beginning of} a historical period unprecedented in the chronicles of world technology and civilization. The world knows that the one who found a cure for the illness of rabies was a technological genius. Now everyone sees that Monsieur Blériot has been able to take an enormous step forward in the efforts to control the skies. The success that he has achieved is one of those few events that will change the bases of the living and social conditions of the world." By saying this, *Tan* wanted to state that it was necessary to attribute great significance to Blériot's aerial journey.

Blériot's Crossing of the English Channel in a Monoplane

Blériot's journey to England by crossing the Channel (in a monoplane) was indeed of great importance. Not only did this event make the English appreciate technology; but the fact that for the first time someone had reached their island by means other than a sea-going vessel also gave them much food for thought.

Up to now, the English had all believed that, thanks to the sea, their island was completely safe and protected from any form of attack. But Blériot's arrival {by air} was evidence that they could no longer enjoy the security that they had had in the past. From that moment, it was obvious that the world had truly entered a new age, had begun a new chapter in history. It is well known how much the English have avoided connecting their island to Europe. Two years ago when the French wanted to renew efforts to dig a tunnel under the English Channel, virtually all the people of England (i.e., Great Britain) protested against this with one voice. It goes without saying that when a people, especially their military leaders, who were so cautious that they feared that even a narrow tunnel line would threaten the security of their island realized that the routes to their country were now limited only by the number of airships that were built, they became extremely uneasy.

When Blériot crossed the English Channel, the information that our newspapers published on this event consisted mostly of the translation of brief telegrams that news agencies transmitted. Therefore I shall provide a more detailed account of how important this aerial journey was in the eyes of Europeans.

The first to propose crossing the English Channel with an aeroplane was a man named (Hubert) Latham. He was a leading authority on airships and, like Blériot, a proponent of the monoplane, that is, a single-planed machine. About two weeks before Blériot, he tried to cross the English Channel with a monoplane of his own invention that differed little from Blériot's. However, on his first attempt he was able to go only about half way. On his second attempt, two or three days later (the second attempt occurred after Blériot had crossed the Channel), he was able to go far enough to see the coastline of the British Isles. He had only a short distance to go to reach the ground when a minor problem caused his motor to malfunction. He landed in the sea, and so this attempt too ended in failure. It was thus following Latham's unsuccessful efforts that Blériot decided to try the same feat. On Sunday, 25 July, at 4:10 am, just before dawn, after checking his preparations at the Les Baraques between the towns of Calais and Sangatte, Blériot made a test flight of almost ten minutes and then returned to his starting point. Satisfied with this test, he informed the "torpedo" (the French destroyer *Escopette*) that was going to escort him at sea (that he was ready) and then at 4:35 flew out to sea on his way to England.

As soon as he cleared the coast, he saw the destroyer and it set out in the direction that he was going. His flying machine flew perfectly at an altitude of 100 meters. Within a few seconds he was on the same bearing as the destroyer. In order to go in exactly the same direction, he turned a bit to the right. The destroyer was then traveling at its top speed of 25 miles per hour (46 kilometers per hour). Within a short time, however, Blériot's machine left the destroyer behind and disappeared from sight.

While he was turning a bit more to the right, the wind blew from the left and forced him completely off course. Consequently, instead of going to Dover, his original destination, he went about seven kilometers to the right toward Deal at the mouth of the Thames River.

When Blériot saw the coast of England in the morning mist just as the first rays of the sun were slowly beginning to break, he realized that he had gone to the wrong place. Still, he had in fact reached his goal, England, and was able to land immediately. When he began this feat, he had intended to land at Dover and so did not want to change his plan. Then, like a bewildered traveler, he searched from the air for the right route to take. He saw several ships below him and, assuming they were going to Dover,

immediately turned the machine to the left. When he changed course, however, the wind came up from the opposite direction and he was forced to struggle with it.

He began to follow the coastline fairly closely. Encountering many difficulties in the face of the wind, which was blowing about 25 kilometers per hour, and rocking to and fro, he tried to go forward. Finally, he was able to spot Dover and turned a bit to the left in order to land on the shore across from the port. However, the coast was steep and high and the wind current there badly shook his machine, so it was impossible to pass over the cliffs. He looked to the right for a while and then immediately dove, like a bird fleeing from the wind, and was able to come to a broad meadow a short distance ahead. At the meadow was the correspondent of the newspaper *Le Matin* who signaled to him with the French flag⁸³. Keeping an eye on this flag, he began to descend very slowly. But while landing he encountered a sudden heavy downpour and was forced to put the machine down quickly. The wheels and the propeller of the flying ship were broken, but Blériot suffered no injury. The time was 5:13. He had taken off from Calais at 4:35, so that the aerial journey had taken exactly 38 minutes. The distance between Calais and Dover was 40 kilometers and 144 meters. Because Blériot had deviated somewhat from his course and went toward the city of Deal, he had gone 8 kilometers farther. Thus, he actually traveled a distance of 48 kilometers in 38 minutes. In other words, with the help of a tailwind at the start of the journey, his machine traveled at an average speed of 70 kilometers per hour⁸⁴.

In this way, Blériot crossed the English Channel and won the 20,000-franc prize that had been established by the *Daily Mail*. In any case, the real cause of pride and glory for him was that, thanks to his effort, he opened an important era in the history of airships by brilliantly demonstrating before the eyes of the world the extent of the progress and development in heavier-than-air flying machines. He thus achieved international fame.

We come next to the fourth period, which began with the {aircraft} races at Reims, France held continuously for eight days between 22 and 29 August.

⁸³ The correspondent of *Le Matin*, Charles Fontaine, appears to have concocted the story that he guided Blériot with a large French flag. In fact, he did not see Blériot land. See Elliot, *Blériot*, pp. 132-33.

⁸⁴ Cf. *ibid.*, p. 114.

Exactly 38 aeroplanes of various classes and types and from different countries registered to participate in these races. Not only were the first such races of airships conceived and organized, but for the first time the leading figures associated with flying machines—those who had attracted attention with their flights in various places in the year after Wright's successes in France—were also brought together and made to compete with each other. For these reasons, the historical significance of the races at Reims is undeniable. In addition, thanks to these races, aircraft, all kinds of which had been built.

Photo of Blériot who crossed the English Channel in a Flying Machine (See fig. 12) were classified and arranged according to their speed, time [they could spend aloft], and range. If another competition were organized at the same time next year, this would make it easy, for example, to track and determine the progress and innovation that had occurred within the year. It is well known that these kinds of races do much to encourage inventors and experimenters and help them quickly reach a state of perfection in their inventions and applications that are still in the early stage of development and experimentation. Thanks to the great {automobile} races that were organized every four or five years in the famous cities of Europe—and attracted great interest—automobiles reached the advanced stage of progress and development in which we find them today. There is no doubt that the races at Reims, which were held for the first time this year, were the first step toward rapidly obtaining the wondrous results expected from airships, which are still in the discovery stage.

As for range and time aloft in these races, first place was taken by Makarman (i.e., Henri Farman) who, after Santos-Dumont and Wright, had won the greatest fame in Europe. Using a dual-planed {*sathataynli*} machine, he flew for exactly three hours and four minutes and traveled a distance of 180 kilometers. He won a prize of 50,000 francs that had been established for first place⁸⁵.

Latham, whose early attempt to cross the English Channel had ended in failure, used his same single-planed {*vahîdû'l-satha*} machine to fly for two

⁸⁵ See Stéphane Nicolaou, *Reims-1909, Le Premier Meeting Aérien International* (Le Bourget: Musée de l'Air et de l'Espace, 1999), p. 71, with excellent photographs.

hours and thirteen minutes and travel a distance of 150 kilometers, and thus took second place. He received a prize of 25,000 francs⁸⁶.

By this success, Latham reaffirmed that the single-planed machine was by no means inferior to the two-planed (*iki sahhlı*) ships. Indeed, he showed, to the contrary, that it was probably to be preferred and was superior to them because it was sleeker and lighter.

Third place was taken by someone named (Louis) Paulhan, a relative newcomer. He used a two-planed machine and the Wright system to fly for two hours and 43 minutes and travel 131 kilometers. He won 10,000 francs⁸⁷.

It is worth mentioning and noting here that these three flights were forced to come to an end because the gas supply for the motors was exhausted. In other words, if the flyers had been able to carry more gas, they probably would have had even greater success.

In addition, speed trials over distances of twenty and thirty kilometers were carried out. The American (Glenn) Curtiss took first place over both distances traveling at an average speed of 73 kilometers per hour. Blériot took second at a speed of 70-72 kilometers per hour⁸⁸.

Other races have been held, but they were of relatively little importance. Consequently, I see no need to describe them here.

With respect to the first ascents and flights of heavier-than-air machines, this then is a summary of the different stages through which they have passed up to the present, their different types and classifications, and the progress in their development. Balloons, that is, lighter-than-air means of flight, are outside the scope of our subject. Balloons today are, in fact, given an important role in military operations. In Germany the Zeppelins and Parsevals and in France the La Patries and Ville de Parises can be steered and fully controlled. It was obvious that the old circular balloons, which had very limited use, were rather primitive. Still, despite all the progress and development (in their design and operation), no solution has been found to their giant size, which constitutes their primary danger. Consequently, the great benefits and advantages that were immediately expected from balloons

⁸⁶ *Ibid.*, pp. 59-60, two hours and seventeen minutes and a distance of 154.5 kilometers.

⁸⁷ *Ibid.*, p. 51.

⁸⁸ *Ibid.*, p. 83. Curtiss flew at 75.693 kilometers per hour and Blériot flew at 75.298 kilometers per hour.

have been in vain. In any case, I shall soon write a special article describing the stages of development through which steerable balloons have passed up to the present and their current state of progress.

As for aeroplanes, because of our complacency regarding the revolution and changes in civilization that have resulted from this ability to fly like birds—as mentioned at the beginning of my article—which is quite simply the greatest product of human intelligence and knowledge, I shall follow systematically in our newspaper all progress and innovations in airships. *waw. alif.*

Baron de Caters and His Attempt (to Fly) with a Flying Machine

Nr. 181, 30 November, 1909, p. 2

Baron (Pierre) de Caters has arrived in our city in order to attempt to make a demonstration of flight in place of the famous Blériot, who, it had been announced, will come to İstanbul (later) to fly by means of a flying machine. He had decided to make his flight today, but the rain that has continued for several days has not allowed him to complete the special *baraka* (from the French *baraque* = shed) to protect the machine at Hürriyet-i Ebediye Tepesi. Consequently, it is highly unlikely that he will carry out his attempt today. Yesterday a member of our editorial staff interviewed Baron de Caters at the Pera Palas (Hotel). We will publish in tomorrow's newspaper the information he obtained (from him) on flying machines and the attempt at flight that he will carry out.

Flying Machine and Baron de Caters in Our City

Nr. 182, 1 December, 1909, p. 4

Baron de Caters, who has been in our city for several days and who is planning to carry out some attempts (at flight) with the dual-winged flying machine that he brought with him, has not yet completed the shed that he wanted to construct to protect the machine at Hürriyet-i Ebediye Tepesi, which he has selected as the place of ascent, as I wrote in yesterday's issue. Because of this and especially because of the bad weather that has continued since the previous day, he was not able to carry out yesterday the attempt to fly that he had decided upon a bit earlier.

Baron de Caters' name is almost unknown in our city. Indeed, the subject of flying machines, which has preoccupied the civilized world and

the world press following the consecutive successes in numerous races and attempts at flight that have been carried out in Europe in recent months, has not been adequately discussed in our press or our country. In fact, apart from a few telegrams sent by news agencies, one or two letters sent by correspondents, and one or two separate articles, nothing has been written in the newspapers of İstanbul on the attempts at flight that are currently taking place and causing the greatest excitement, that is, on the course of events of the Bétheny races (the course at Reims) that continued for a week in France. Consequently, the great significance of this subject, the invention and appearance of flying machines, the current stages in the progress, development, and designs of flying machines and especially the names of those who have won fame for the successes that they have achieved in recent races are to some degree unknown to our people. Seeing that the Turkish press was not interested in addressing this important subject, I therefore briefly explained and described, in a rather long article that I published in issues 126 and 127 (of this newspaper), the various forms and shapes that flying machines have taken from the time of their appearance up to recent advances and developments; and I described the numerous types into which they are divided today. I wanted to help our people obtain as far as possible a basic knowledge of this subject. But it will not be possible, of course, to achieve this goal and compensate for our lack of knowledge on this subject with a single newspaper and a few articles.

It is true that our general information about flying machines is insufficient, but among the leading personalities associated with flying machines there is one whose name is widely recognized here and that is Blériot. As is well known, four months ago, Blériot crossed the English Channel with a single-planed (*tek sathlı*) flying machine—which is called a *monoplane* in French and which we translate as *vahîdü'l-satha*—of his own invention. In point of fact, this was not so important except that he had crossed a sea (greater distances had already been flown). This added significantly to his accomplishment and thus his name spread throughout the world. He even gained fame in our country, where his name was often mentioned with awe in Turkish publications. Blériot has, in fact, for long been preoccupied with the matter of flying machines and is an inventor whose specialty is the construction and production of these machines. After crossing the English Channel, he participated in the races that were held at Bétheny, where he won several first places in speed and altitude races. Then

he went to Germany and participated in the Frankfurt races. In these races, using a graceful, single-planed flying machine, he also exhibited skill and had success. But this time a competitor appeared whose name is mentioned in this headline, Baron de Caters.

Unlike Blériot, de Caters is an enthusiast whom the French call an *amateur* and was not raised from the cradle as an engineer or inventor. Nevertheless, during the past two years, during which aeroplanes, that is, flying ships, have acquired the true capability for flight, he has taken a rather important place among those who are experts in flying machines because of his serious interest in them. Still, because he is Belgian, did not conduct many attempts at flight in France, and did not participate in the Bétheny races, the French newspapers have rarely mentioned him and thus his name is completely unknown here. After his recent participation in the Frankfurt races, he began to win true fame.

In these races, Baron de Caters, emerged above all as a rival to Blériot and surpassed the celebrated French conqueror of the English Channel with respect to both time {aloft} and altitude. He also won the all-around first place in these competitions and received a large prize of 70,800 marks or about 3,500 Ottoman liras.

After I read in the newspaper headlines that the Baron had come to İstanbul and was going to attempt some flights, I went yesterday to the Pera Palas Hotel in İstanbul where he was staying in order to meet him. Indeed, I wanted to see him in person and learn more about the powerful airships in which I had had an interest for many years.

Baron de Caters is of Belgian nobility and a great landholder. He is about thirty-five years old and a young, energetic, and excellent man from the class that the French call, according to English custom, a *sportman*, that is, *spor ehli*. This man, who has been especially interested in sport since youth, participated in automobile races at the time when automobiles were still in the development stage and won first place in several major races. Upon the appearance of *qānū* (?) automobiles, which are a natural result of automobiling, he also took an interest in this branch of the sport and once received the title of *recordman du mond*, that is, *sermusâbık-ı âlem*, at the Monaco races.

As for his present preoccupation with flying machines, this began two years ago. As I mentioned above, the Baron is not an inventor, but only a leading enthusiast. Thus, the machine that he is using is not a creation of his own. It is a machine using the Voisin system, {named after} the French inventors.

As will be seen in the illustration that we will publish of this machine within a few days, it is of the type of aeroplane that we call a "biplane," that is, *sathataynli*. In this respect, we naturally find it to be only slightly superior to Blériot's flying machine, which has one plane and is smaller and has less air resistance.

Following the Frankfurt races, and acting before his rival Blériot, Baron de Caters came to İstanbul. As soon as he acquired the necessary permit and completed his preparations at Hürriyet-i Ebediye Tepesi, he prepared to make a flight. In order to bring his machine here, he had to spend more than 16,000 francs, that is, 750 {Ottoman} liras, of his own money.

The attempts at flight that he will carry out in İstanbul will not be limited to one or two. Weather permitting, he will continue his attempts at ascents here until he matches the extent of his successful flights in Europe. Thus, the people of İstanbul, who lack knowledge and information about aeroplanes, will have acquired, within a short time thanks to these flights, an idea and understanding of flying machines that could not be provided by any newspaper or illustration. In this way, they will be able to see {such a machine} for themselves and evaluate its importance.

Following Baron de Caters' arrival in İstanbul, he was busy obtaining a permit and, in the course of this, met Mahmud Shevket Pasha the Commander of the Hareket Ordusu. His Excellency the Pasha ordered a commission of qualified government officials to study the flights that were to take place with the view toward determining the usefulness of aeroplanes for military purposes.

As I wrote in yesterday's newspaper, Monsieur de Caters has not yet completed the shed that he was building at Hürriyet-i Ebediye Tepesi to protect his flying machine. Meanwhile, the weather has continued to be unfavorable for several days. Consequently, a specific day and time have not been set for his flying machine to make an ascent. In order to be able to rise into the air, these machines are dependent above all on calm, serene weather.

The Baron had complained that he had not been able to find a sufficiently wide and level place in İstanbul from which to make an ascent. This shortcoming, combined with poor weather, naturally made it impossible to determine the exact day for the flight. Consequently, it appears that we will have to wait a few more days before we will be able to see this brave flyer gracefully circling about the sky high above our celebrated city using the most recent innovation in technological progress.

I wrote above about some of what I learned at my first meeting with the Baron. As for the information that I shall obtain on the technological and mechanical aspects of flying machines, I shall present it as soon as possible to the eyes of our readers along with the necessary illustrations after the flights begin. *waw. alif.*

Baron de Caters' First Attempt with the Flying Machine

Nr. 183, 2 December, 1909, pp. 4-5

Yesterday, because the weather was spring-like, beautiful, and clear, and there was absolutely no wind, Baron de Caters could have carried out his first attempt at an ascent with his flying machine, for which he had been preparing for a number of days. (see fig. 13) However, as I wrote yesterday, the shed that the Baron had ordered to be constructed and the lack of which has prevented him from flying up to now, is still not finished, so he was not able to assemble the flying machine. Early yesterday morning, when the weather was clear, he set about preparing the machine. It was not possible, however, to be ready at 2:00 *ala franga* [i.e., European time] in the afternoon as previously announced. He was busy until evening with such things as setting the screws and wires, putting the cloth [covering] in order, and making minor adjustments. He also had to install the motor and attach the propeller to it. By the time the flying machine was ready, it was 12:00 *ala turka* [i.e., Turkish time, 12:00 = sunset]⁸⁹. It was then, of course, too late to

⁸⁹ At that time in the Ottoman Empire and other Muslim countries, sunset to sunset was reckoned as the civil day. Sunset was 12:00, one hour after sunset was 1:00, and so forth. After 12:00 in the morning, the hours were again named one, two, three, etc. See Edward Lane, *The Manners and Customs of the Modern Egyptians* (1836; rpt. London, n.d.), p. 226; Karl Baedeker, *Konstantinopel und das Westliche Kleinasien* (Leipzig, 1905), p. 76; and J. Würschmidt, "Die Zeitrechnung im Osmanischen Reich" in *Deutsche optische Wochenschrift*, 1917, pp. 88-100.

fly. Nevertheless, Baron de Caters started the newly installed motor and, in order to test it, twice gave the flying machine the way and each time it gained momentum and "flew" along the ground for about 100 meters. The machine covered these distances at an extraordinary speed and almost went up into the air. During this operation, the machine traced a circle two or three times. These maneuvers were carried out with amazing ease, as easily as driving an automobile or {horse-drawn} cart. It appears that a machine, which operates so easily powered by a propeller {on the ground}, could be driven with equal ease in the air. By the time the Baron had completed his test and put his machine inside the shed, it was 1:00 {one hour after sunset}. If today's weather is as calm and clear as it was yesterday, the real attempt at flight will take place this afternoon at 2:00 *ala franga*.

About five or six hundred spectators came to watch yesterdays' attempts. Because of the rain that has fallen for the past few days, however, the endlessly {*ebediyet*, a pun on the name of the site} long roads to Hürriyet-i Ebediye Tepesi were transformed into a sea of mud that made it very difficult to go there and return.

The difficulty of reaching, and returning from, the site also resulted in the rather small crowd of spectators.

The observations of our reporter, whom we sent there yesterday especially {for this event}, and the description of the attempt at flight that will be carried out today will be included together in tomorrow's issue {of our newspaper}.

The First Flight with a Flying Machine in Our City

Nr. 184, 3 December, 1909, p. 4

Yesterday there finally occurred for the first time in our city the flight of a flying machine, which is the most amazing human invention and the latest innovation in technological progress.

After several days of wind, rain, and cold, the weather yesterday turned calm and clear. It was perfect. Indeed, it was that exceptionally serene, and rare, glorious fall day. Favorable weather for the ascent of a flying machine is not normal in this season. But this suddenly beautiful and unseasonable winter weather began to change by the afternoon. The wind gradually picked up and began to create a rather important obstacle {to the ascent}.

Nevertheless, because the Baron was under some pressure from the criticism that had been directed against him, reasonably or unreasonably, he did not hesitate because of the partially unfavorable weather, or pay any attention to the late hour. At about 12:00 (European time), he quickly carried out his first attempt at flight.

They brought the aircraft from the shed and put it outside on a field that was two hundred meters long. A row of soldiers was lined up on each side of the field.

When the aircraft reached the right place, Baron de Caters started the engine. That small generator of movement, which came into view as an attractive, bright yellow, wonder of science, caused such a tapping sound that the horses of the carts at the demonstration site were frightened and difficult to control. The power of 70 horses, which, in some unknown manner, could be contained technologically in an object of that small size, gave a booming sound and, in fact, shook and beat the ground. It pushed the machine forward. The propeller that was driven by the motor seemed to be hidden from sight, from its first revolution, by the giant wings, but (in any case) the speed of its revolutions prevented one from seeing it. Nevertheless, the awesome whirlwinds that it caused, and which blew dust and smoke high into the air in all directions, made one aware of its existence. The machine moved ahead quickly. Its wheels remained on the ground for a distance of about twenty meters and then it very gently turned upward and began to ascend. That frightening machine, which a moment ago had raged before us with the terror of a dragon, now became silent and with great dignity rent the layers of air and climbed high into the sky. The machine flew a considerable distance to the southeast. It went up to an altitude of about fifty meters. Then, taking a level position, it quickly left behind hawks, kites, eagles, perhaps all birds known to us, and advanced with the force of a thunderbolt and headed toward Bomonti factory. The wind, which had blown strongly and ceaselessly since morning, had not subsided one bit. Consequently, the machine swerved or lurched to the right or left according to the direction of the wind. Sometimes the wind lifted its tail, but Baron de Caters, thanks to his skill in using the rudder, immediately regained control of the direction of the aeroplane. A number of electric lamps attached to the wings and the front (of the machine) twinkled so that one could see the machine.

The aeroplane approached the Bulgarian Hospital. Then it suddenly headed toward the ground and began to fall sharply. It would be appropriate to say descend rather than fall, for when the aeroplane landed on the uneven slope of the hill near the Bulgarian Hospital, not even the wings, which were very slender and susceptible to breaking, were damaged or dented. Only the wheels were bent somewhat as a result of colliding with the ground. The machine certainly went off in a dangerous direction (i.e., down) and landed with excessive speed because of unfavorable wind conditions.

This was the season of the *lodos* [southwesterly wind]. When the aeroplane headed toward the southeast, it was going almost directly into the wind and was subject, above all, to violent downdrafts. When we consider, on the one hand, the amount of time that passed and the opposition and strength of the wind, and, on the other hand, that the uneven contour of the land was very much unknown to the owner of the machine, then we must declare that the first attempt at flight certainly ended with the desired success. We congratulate Baron de Caters on escaping unharmed from this dangerous ascent and descent. We express our thanks to him for showing us what aeroplanes, which we had hoped to see and learn about, are and we extend to him our most sincere wishes for more brilliant successes in future attempts at flight.

Let me mention the detailed information that our reporter obtained from Baron de Caters on his machine.

The motor is the E.L.V. [sic, should be E.N.V.] brand and has eight cylinders. The power generated by these small cylinders amounts to 70 horsepower. Because the aeroplane does not weigh more than 500 kilograms, he estimated that there was one horsepower for every 7 kilograms. He indicated that recent technological advancement makes it possible for such a powerful force to be applied to such a light weight in order to provide the right amount of power.

The motive force is obtained from gasoline. The tank of the aeroplane can hold 80 liters of gas. The motor burns 26 liters per hour, so 80 liters of gas run the motor for three hours. Thus, the aeroplane can fly three hours at the most. Its average speed is between 40 and 50 kilometers per hour. During races, however, it can reach a speed of 76 kilometers per hour.

At the place where the attempt at flight was made yesterday, no less than 2,000 people were present. The box seats and roofed viewing stands that the prefecture had set up were completely full. In addition to the Italian ambassador and notables from the other embassies, Prince Ziyaeddin Efendi, Necmeddin Efendi, Ömer Hilmi Efendi, Prince Salahaddin Efendi and several other royal (sultanal) personages were there as well. The princes asked Baron de Caters a great many questions and obtained information about this amazing technological innovation.

Baron de Caters' arrival in İstanbul and his effort to carry out demonstrations of flight were a civic event the like of which has rarely been seen in our city. But no matter how much publicity there was in the circles of Beyoğlu on the importance of this event, our colleagues (there) have passed over this subject with a noteworthy silence for three or four days. Indeed, to the extent that they mentioned the Belgian flyer, it seems that they published several paragraphs in which they mocked or ridiculed him. A few sentences in yesterday's issue of our sister newspaper *La Turquie* mentioned in rather strong language that the Baron had not flown as promised the previous evening and stated that a great many people had gone up to the ridges of Kağıthane (Valley of the Sweet Waters of Europe—the tip of the Golden Horn) to watch, but they were not able to see anything and so returned. They also said that the people of İstanbul were worthy of a little more respect and esteem. Furthermore, they suggested rather arrogantly that the Baron had to answer for this delay.

One cannot blame Baron de Caters for not being able to fly at the announced time, for, as we have mentioned before, in order for flying machines to ascend, the weather must be perfect. The slightest wind or normal bad weather can prevent the operation and flight of these machines. In addition, one must realize that various sections of flying machines are very delicate and the most insignificant mishap or collision can also prevent them from flying.

While publishing statements ridiculing Baron de Caters, our sister newspaper *La Turquie* should have considered the capacity in which the Baron has come to our city. Baron de Caters is a foreign guest who has come to our capital to show the Ottomans one of the most important technological discoveries in the world today and to teach them about it. Everyone knows that it is among the excellent innate qualities of the Turks

to honor and respect greatly their guests. Therefore, they would naturally not look favorably on behavior whereby one would dare to be angry unnecessarily with this person who, without any doubt, acted in good faith and with good intentions. Moreover, a foreigner who suddenly encountered such undeserving behavior would feel indignant toward anyone who deemed this behavior proper. One could perhaps agree that all the people of İstanbul were ignorant of this, but we are of course aggrieved at such a situation that reflects poorly on our venerable and well-known hospitality. Consequently, in the future, we would expect our sister newspaper *La Turquie* to publish articles on such matters in a manner more in line with known principles of moderation.

{Aircraft illustration}

Flying Machine of Baron de Caters {using the} Voisin System

Baron de Caters' Aeroplane

Nr. 185, 4 December, 1909, p. 2

It was announced yesterday at 3:00 *ala franga* that because Baron de Caters' attempt at flight on Thursday was not a complete success, he will try again. Taking advantage of the Friday holiday {Muslim day off} several thousand people went to watch this marvel of technology and ingenuity. However, because he was not able to repair some damage that occurred during the previous flight and descent, and which would not have occurred to balloons, the next attempt at flight will be carried out next Sunday. Among those who went to Hürriyet-i Ebediye Tepesi to watch were Talat Bey Efendi, who was the Minister of the Interior, Halaciyen Efendi, who was the Minister of Public Works, and other notables.

Baron de Caters' Aeroplane

Nr. 187, 6 December, 1909, p. 6

It is known that Baron de Caters had decided to make a third attempt at flight yesterday. Encouraged by the calm weather, which was reminiscent of spring, promenaders and sightseers began to go in rather large numbers toward Hürriyet-i Ebediye Tepesi starting in the morning. By the time of the ascent, there was a crowd on hand of around 10,000 people.

Baron de Caters removed his aeroplane from the shed at 3:00 *ala franga* and then, while the people watching were in a state of great excitement, he flew it. He went up to an elevation of about 50 meters and then made a circle around the area from where the people were watching. During this circuit, the applause of the people was so loud and prolonged, like the buzzing of the propeller, that it reached heights beyond the altitude of the Baron. After the first circuit, the aeroplane began a second one of much greater circumference, but after going two-thirds of the way around the circuit, the machine headed for Kağıthane Valley and was seen to slowly descend toward the valley floor. Because the aeroplane continued in the same direction and slowly descended toward the ground, the spectators thus saw no sign of a serious accident. Concluding that this action was a planned maneuver by the Baron, the spectators waited about a half an hour for him to reappear. When he did not do so, their excitement changed to alarm and everyone began to run toward where he had gone down. When they reached the opposite hill, they saw that the flying machine was on a small plateau above the valley and was being pulled by several people.

Our reporter went to the place where the Baron went down and asked him what had happened and why.

According to what the Baron stated, during the second circuit, the steering wire, that is, the rudder wire, snapped and because he could not, of course, control the machine he was forced to descend slowly into the valley while flying straight ahead. When he reached the ground, he collided with a flock of sheep that were grazing there and one side of the wings was broken.

Baron de Caters said that broken rudder wires could result in a major accident and added that he was lucky that, despite the defective wire, the mishap was not more serious. The Baron will make no further attempts at flight and will depart our city with his flying machine next Tuesday.

As I previously explained, the Baron's machine is a "biplane," that is, a dual-planed machine. This machine, which first flew in Europe, has been one of the most successful to date.

Indeed, the flyer, using the famous "Farman" system, which also uses two-planed machines, succeeded in making a flight lasting four hours and twenty minutes one month ago. This was the greatest success obtained up to now.

Unfortunately, Baron de Caters did not have the success {here} for which we had hoped. Nevertheless, the people who were present yesterday at Hürriyet-i Ebediye Tepesi for his ascent and circling about were greatly impressed with the ease with which he controlled his machine.

In a few days we will watch Blériot make an ascent. Blériot's machine has a single plane. Compared to the Baron's machine, this kind of aeroplane has been less successful. Nevertheless, when it comes to flying these machines, everything depends on chance. Despite our great hope, Baron de Caters was not able to fly more than five minutes, but Blériot might be able to fly for a half hour or an hour in a smaller aeroplane and one with a single plane. We would like this to happen because rather few people witnessed the Baron's attempt at flight, so that most still do not have a clear and basic understanding of aeroplanes.

Among those who watched yesterday's ascent were, in particular, the royal {sultanal} princes, Salih Pasha the Minister of War, the Iranian Ambassador Riza Danish Khan, and other notables.

Advertisement

Nr. 191, 10 December, 1909, p. 8

Monsieur Blériot, who successfully traveled by air across the English Channel separating France and England, will carry out his first attempt at flight in our city, weather permitting, on Sunday 29 November {old calendar, 12 December} at the Taksim Barracks Parade Ground.

(Illustration of Blériot and aircraft as above)

Monsieur Blériot and His Attempt to Fly Today with a Flying Machine

Nr. 193, 12 December, 1909, pp. 6-7

A series of attempts at flight with flying machines is being carried out in our city. Before our local press has had time to publish the necessary explanation of the nature and importance of flying machines for the people of İstanbul, we will have had the great fortune of watching, one after another within a short time, two famous European flyers rise above the horizons of our city not in lighter-than-air, large, spheres full of hydrogen like balloons, but by flying in several heavier-than-air, and relatively small, machines.

Last Sunday we witnessed the Belgian Baron de Caters fly from Hürriyet-i Ebediye Tepesi—after attempting to fly in the course of several days with his machine using the system that is called “two-planed” (i.e., biplane)—and gracefully trace a few circles in the air. This (coming) Sunday, we will be able to watch Monsieur Blériot fly, weather permitting, with a small, sleek, single-planed machine.

Yesterday I went to have a look at Blériot's machine, which has been on exhibit for several days at the Ice Skating Palace in Beyoğlu. In a previous article that I wrote on “aerial navigation,” I provided some information on Blériot's flying machine. Compared to Baron de Caters' machine, this one is both smaller and sleeker.

On the whole, this machine reminds one of a large seagull with outstretched wings. In the front, there is a place for a man where he can control the machine with a motor. Attached to each side of this place is a large concave plane about three and a half meters long and a meter and a half wide. These planes, which can keep the machine and a man weighing 70 or 80 kilograms aloft for hours, are made from a frame of slender pieces of wood that is covered with American cloth (*bez*).

Extending from the back of the machine is a tail that is also composed of a frame of slender pieces of wood. This frame is also about half covered with cloth starting from the place where the driver sits. At the end of the tail are two small planes (that flap) like fans. They are horizontal and attached to a vertical rudder that, together with the two main planes, allow the machine to take off, gain altitude, and maintain balance. All of these planes and frames are attached to each other with fine steel wires. On the front is a powerful motor that drives a propeller made of mahogany. The propeller, which causes the flying machine to fly, is composed of two blades (lit. wings) that are only two and a half meters long and no wider than 30 centimeters.

Monsieur Blériot gave a lecture yesterday night at the skating rink. He described and explained the manner in which flying machines appeared and were built in Europe; why he became interested in flying ships; how, after seven or eight years of continuous failure, his attempts at flight finally resulted in success with his crossing of the English Channel; and the historical significance of this aerial journey. At the end of the lecture, while in his flying machine, he used a *cinématograph* to show scenes of his first

successful flight and of his crossing the English Channel and his arrival in England⁹⁰. This lecture was very beneficial, but despite several days of prominent announcements in the Beyoğlu newspapers (*evrâk-i havâdis*), very few people were present. As most newspapers reported yesterday morning, no one from the sultan's family went to the lecture; and among important government officials only the Foreign Minister (Mehmed Rifat Pasha) and the governor (*mutasarrıf*) of Beyoğlu were on hand.

In this respect, I would like to bring to the attention of our competitors (lit. opponents), rather, our neighboring colleagues, who for some reason published many false and unworthy articles about Baron de Caters, who had come to our city without any intention of doing business but simply to show our people one of the most novel inventions of technological progress and who carried out his attempts at flight virtually free of charge, that for several days people have been charged ten *kurush* a head just to have a look at Monsieur Blériot's machine. For those who want to watch the attempts at flight on Taksim Square, steep fees from one *mecidiye* up to five liras have been set⁹¹. This is also something that should be looked into.

As I have mentioned, Monsieur Blériot will fly today at Taksim Square, weather permitting. Because the flying machine truly has great significance for the future of the world, we wish success to the famous French flyer. Tomorrow we will publish details of the lecture that he gave yesterday night.

Blériot's Lecture the Previous Evening

Nr. 194, 13 December, 1909, p. 7

In yesterday's issue I promised that I would give in today's column the important details, in brief, of the lecture that Monsieur Blériot gave at the skating rink in Beyoğlu Sunday evening.

⁹⁰ A cameraman from Pathé Frères had been present to record Blériot's departure from France. See Elliot, *Blériot*, p. 110.

⁹¹ The Ottoman Empire had a bimetallic system based on the silver *kurush* and gold *lira*; one hundred *kurush* equaled one gold *lira*. A twenty-*kurush* piece was called a *mecidiye*. One US Dollar was equal to .229 liras. See Şevket Pamuk, "Money in the Ottoman Empire, 1326-1914," in Suraiya Faroqhi et al. ed., *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), vol. 2, pp. 971-72.

With respect to Baron de Caters' arrival in our city and his effort to carry out flights, our newspaper has tried—as far as possible in one or two articles that were previously published—to enlighten our readers on the great importance that Europe has given the appearance of the aeroplane and to explain fairly clearly the likelihood that these flying machines, which have confirmed the theory that “conquest of the air will be possible with heavier-than-air machines” in brilliant fashion as a result of the developments and progress within the past few years, will soon cause a great political and social transformation in the civilized world.

Consequently, when I learned that Monsieur Blériot, who arrived in our city a few days ago, was going to give a lecture on flying ships, I was not, of course, going to miss this opportunity to acquire more details (on this matter) and thus be able to provide more extensive information on this subject to our readers.

It had been decided to give the lecture at the skating rink, which for three or four days had become well known as the place where Blériot's flying machine was on display. As part of the necessary preparations for Sunday evening, armchairs and seats were arranged in rows; a dais draped with a small carpet, on which the French coat-of-arms was designed, was set aside for Monsieur Blériot; and a large cloth curtain was hung on which to show *cinématograph* scenes.

At the appointed time, Monsieur Blériot entered the salon and took his place. He seemed a bit bashful and hesitant, like someone who has spent most of his time supervising workers in factories and workshops instead of speaking and giving speeches to assembled groups of men and women.

Monsieur Blériot divided his lecture into two parts. He first described briefly how flying machines appeared in Europe and then he went into some detail recounting his own experiments and attempts to fly.

In Europe, a few years before the discovery of modern aeroplanes, certain engineers, such as (Clément) Ader, (the American Hiram) Maxim, the German (Otto) Lilienthal and (the Frenchman Octave) Chanute, began to experiment with flight. Thanks to their series of experiments, the (theoretical) basis of current flying machines was slowly discovered. This has made it possible (for these machines) to reach the present stage of development.

Monsieur Blériot began to be interested in the mechanics of flight after seeing the flying machines at the Exposition Universelle (in Paris) in 1900 and a short time later he set to work on various experiments. Trained by excellent engineers and craftsmen at the (École Centrale des) Arts et Métiers in Paris, that is, the industrial arts school, he built his own machine for use in these experiments. When he began his first experiments, he did not know which of the three different types of aeroplanes he would adopt. After hesitating for a while, he sought the advice of many specialists.

The first of these types was a machine called an "ornithopter," which exactly imitated birds in flight.

The second was called a "helicopter," which flew by means of horizontal propellers. As for the third, it was the aeroplane that we know, of which there are two kinds—with one or two planes.

Most of the experts on airships to whom Monsieur Blériot first had recourse were advocates of ornithopters. They said that in order to fly it was necessary to have wings that moved exactly like those of birds. Consequently, Blériot also began to build ornithopters for experiments. Realizing, however, that no positive results could be obtained with these machines, he soon abandoned this system of flight and began to experiment with helicopters. It is true that both the means of ascent and the means of steering and movement that were the expected advantages of heavier-than-air machines were to be obtained from this second type of propeller-driven machine, but the right motors that could make this possible had not been built. Thus, the time he spent experimenting with this kind of machine was to no avail. So, after some effort and a few experiments, he also gave up on these machines. Finally, he turned his attention to the third type, aeroplanes.

Blériot built his first aeroplane, number one, in 1905. Subsequently, he built ten more and slowly perfected them.

Among these machines, Blériot first succeeded in flying with number eight on 11 January (sic), 1908⁹². Afterwards, he made a series of successful flights, and at one time even traveled a distance of 40 kilometers, whereupon

⁹² The first four did not fly. Number five got off the ground. Numbers six and seven made several very short "flights," the latter beginning in November 1907. Blériot's first successful flight in number eight, took place on 21 October 1908. It was first shown to the press in February 1908. See Elliot, *Blériot*, pp. 56-64.

he won a prize that had been established by the (French) government⁹⁵. Finally, on 26 (sic, 25) July of this year, he succeeded in crossing the English Channel. His real fame began on that date.

Monsieur Blériot ended his lecture by giving his impressions of air travel and then making some remarks on the future of flying machines. According to the French flyer, when the problem of landing and operating flying machines on water is solved, a great step will have been taken in their development. To date the fastest speed that has been reached by aeroplanes is 80 kilometers per hour, and the highest altitude reached has been 300 meters. Recently the well-known flyer (Henri) Farman remained aloft without interruption for a full four hours and traveled a distance of 180 kilometers per hour. Up to now, this was the longest distance traveled in the shortest time.

Monsieur Blériot also stated that a speed of 80 kilometers per hour was not very much, that we should expect a speed of 150 kilometers per hour or even higher, and that flying machines will have a very great effect on the future of the world.

In the course of his remarks, Monsieur Blériot made the agreeable point that countries that lack means of communication and social intercourse will especially benefit from the perfection of flying machines. The correctness of this wonderful prediction was especially guaranteed to delight us. If flying machines soon reach the state of perfection, thanks at least to the Blériots and Farmans, one of the excellent consequences will no doubt be their use as apothecaries for immediately remedying the illness, suffered in the past and present, of the absence of roads that cannot be built. These last words of Monsieur Blériot yesterday evening therefore brought joy to our hearts. The celebrated French flyer ended his talk by stating that flying machines would be especially useful in making discoveries on unknown continents.

⁹⁵ Apparently a reference to the Prix du Voyage awarded by the Aéro Club de France on 13 July 1909, *ibid.*, p. 96.

(Published side by side with the previous story)

Blériot's Aeroplane {*tayyâre*} and His Flight Yesterday

Nr. 194, 13 December, 1909, p. 7

All our hope rested on Blériot's single-planed aeroplane. Flights into the heavens, about which we have heard from afar, by aircraft as successful as Monsieur de Caters' biplane, despite his unavoidable crash, and which seem like fairy tales, have begun to provoke some thought among the people. Virtually everyone has been waiting impatiently for Sunday in the hope of seeing this devotee of technology, whose visit to our city has been announced for a number of days in the newspapers, in the shining windows of the big stores, and on the street corners, and who has generally been boastfully described as the "Ruler of the Skies" because of his July crossing of the English Channel like countless seagulls. The trams going to Taksim were overflowing with people. As one approached the takeoff site, the streets became so crowded that one could not walk through them shoulder to shoulder. The people there had smiles of hope on their faces and they gave inquiring and anxious glances to each other. All of this was evidence of how great an interest and desire the people had in seeing the ascent. When I entered the exercise ground {at Taksim}, I saw only one or two thousand spectators around it. They were strolling about. They showed their tickets to the officials and looked for their places. Within an hour, spectators really began to pour into {the site}. They fully occupied the box seats for five liras each and the bleachers for one lira each. The announced hour {for the flight} came and it was time for Blériot to appear. I noticed that more and more people said that he would fly. But, unfortunately, as one of our viewers said, "No nest and no eggs were in sight" {*ortada fol yok yumurta yok*}. Only the cries of the hawkers could be heard selling post cards and programs {-*superyur*, i.e., souvenir programs?}. The wind gradually blew stronger from one direction. While this caused some people to lose hope {that they would see a flight}, others joked and laughed saying, "Caters fell on a flock of sheep. God grant that this one does not fall on our heads." The clamor of the people outside rose to a level of the sky that even Blériot had not reached. The crowd reached full capacity. More than ten thousand spectators were assembled in the grounds and an equal number of noisemakers were in the streets. One anxious person let loose an ordinary

10-*para*⁹⁴ red balloon. Those who saw it cheered. There was still no sign of Blériot. Next, several people let loose the same kind of balloon to which they had attached a paper puppet of Karagöz (the main figure of Turkish shadow puppet shows). The one who flew the balloon then made him dance for a while with wings that would not allow him to fly. The sound of a motor caused the crowd to be silent for a moment, then their noise gradually increased.

The police tried to ensure order and keep the crowd calm. Gendarmes patrolled the area in order to (be able to) carry out immediately whatever orders they received. Private soldiers of the cavalry, who were standing in rows, joined hands and formed a solid wall of soldiers all around the place of ascent. I looked over the spectators assembled here who were shivering from the cold more than anything and had come in the expectation of seeing one of the extraordinary results of technological (lit. sublime) progress. With collars raised, hands in pockets, and faces purple from the cold caused by the blowing wind, most people left their places and walked to and fro in order to get warm. I walked straight ahead, wanting to see the machine. (from a recent photograph of Monsieur Blériot) (see fig. 15).

Blériot was speaking with a French Marine corporal. He was a tall, solid man with attractive features. But he had a worried look on his face and he spoke diplomatically with a forced smile. I realized from the obvious wind conditions that he had a bad feeling about making a demonstration of flight. It was approaching 11:00 (Turkish time, an hour before sunset). It seemed that Blériot felt that he was ready to fly. All eyes looked in his direction and breathing almost stopped out of excitement. All at once, the wings of the machine quickly turned.

At that moment, a flock (lit. a convoy or caravan) of birds appeared and flew around the machine as if trying to identify a member of their own kind whom they did not know. Before the eyes of more than ten thousand spectators, the machine rose proudly and disdainfully as the last rays of the western sun reflected on the hills of Şişli. Blériot was operating in these ruby streaks of daylight. The machine went very high, ascending almost forty meters. It passed over the parade ground and turned toward Tatavla (today the section called Kurtuluş). People could be heard saying, "He has fallen

⁹⁴ Forty copper *paras* equaled one silver *kurush*. See, e.g., Baedeker, *Konstantinopel*., p. 75.

from the sky," "He is making a good maneuver," or "He will come back this way." A bit later, everyone was certain that the machine had descended to the ground; and streams of people set out for Tatavla. I went with them. The aeroplane had crashed violently, head first into the house of the carpenter Andon in Tatavla. It tore through the roof, broke a number of windows, and came to rest in the garden. Suffering injuries to some degree to his hand and leg, Blériot was lucky, in fact, to have survived the crash. When I reached the crash site, I found the Gendarmes busily dispersing people who had rushed to the scene. The unlucky flying machine lay motionless and insensible in the garden, completely broken, or more correctly, crushed and shattered. As for Blériot, he was taken to the French Hospital.

Then several French soldiers came to the house at the crash site. They wanted to remove the demolished machine. The lady of the house stomped and kicked her feet and scolded them, saying, "What are you doing?" "You have destroyed my house!" "You must pay for it!" "Then take your balloon!" They informed us that Madame Blériot had come. The poor woman was overcome with despair and grief like that of people who visit graves. Everyone rushed to console her and tried to assure her that no harm had come to her husband⁹⁵. It was 12:00 {sunset}. I had seen the site of the crash and learned all I could about it. There was nothing left for me to do but leave.

The Flyer Monsieur Blériot

Nr. 197, 16 December, 1909, p. 2

It was reported that His Imperial Majesty the Sultan {Mehmed V} inquired after the health of Monsieur Blériot and extended his sympathies to him. Blériot has been under medical treatment at the French Hospital for certain injuries that he suffered from the crash of his aeroplane at Tatavla after taking off from the parade ground {at Taksim}.

⁹⁵ Citing *Yeni Tasvîr-i Efkar* and *Tanin*, Yavuz Kansu et al., *Havacılık tarihinde Türkler* erroneously state, p. 116, that after Blériot was taken to the hospital, French Marines arrived to remove the aircraft, but the carpenter Andon would not allow them to take it until they had paid for the damage. Then Madame Blériot made him calm down.

The Illustrious Grand Vizier [Hüseyin Hilmi Pasha]⁹⁶ and His Excellency Mahmud Shevket Pasha, the Commander of the Hareket Ordusu, also inquired after him.

The Flyer Monsieur Blériot

Nr. 202, 21 December, 1909, p. 8

Upon his arrival in Vienna, Monsieur Blériot, who crashed while flying over İstanbul, was taken to the hospital after suffering a relapse from his injuries. It was reported by telegraph, however, that his condition was not critical.

The Levant Herald (see fig. 16)

Aviation in the Orient

Baron de Caters in Constantinople for the Ottoman Fleet

23 November 1909, p. 1

Arriving today in our capital by the Orient Express is one of the most celebrated aviators whose flights always make a sensation. The Baron de Caters, whose name is well known to sports enthusiasts, has succeeded in attaining widespread fame while still young thanks to numerous records that highlight his sporting career. He was one of those who devoted themselves to cars and embraced this marvelous mode of rapid locomotion and popularized it in his homeland Belgium. Disposed of a vast fortune, living at Anvers in a sumptuous palace where the painting gallery includes several masterpieces by Rubens, married to a charming wife, who is, besides, a direct descendant of this celebrated painter, the Baron is passionate about sports. He became interested in the first experiments in flight. Not content to patronize inventors, he soon dedicated himself to aviation and quickly saw success crown his bold endeavors.

Baron de Caters took part in numerous flying competitions, but his greatest triumph occurred last September at Frankfurt on Main where he won the grand prize for beating Blériot on several occasions as well as the less well-known Latham. It is this famous record-setter whom our citizens will

⁹⁶ On Hüseyin Hilmi Pasha (d. 1922), see *Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., s.v. "ëusayn ëilm' Pasha" (Feroz Ahmad).

have the chance to applaud in the near future on the occasion of the flights that he proposes to make in his aeroplanes.

De Caters comes not to demonstrate a commercial enterprise to the Orientals but aviation. The receipts from tickets sold at the airfield that he set up at Liberty Hill in Şişli barely cover the cost of such a great enterprise. The majority have already been purchased by subscription sales opened for the Ottoman Navy. Baron de Caters, whom we eagerly greeted as he descended from the train, will merit not only the admiration of the Ottoman capital for the marvelous exploits that he will not fail to perform before the inhabitants, but also the recognition of patriots of this country to whom he brings his valuable (aviation) competition for a cause that is so dear to them: the support of the national fleet.

Baron de Caters

27 November, p. 1

We have already announced the arrival of Baron de Caters and the many successes that he won, especially at Frankfurt where he took the grand prize.

Baron de Caters intends to cross the Bosphorus. It is known that he will donate the receipts to the Ottoman Navy. The costs of this enterprise are, however, quite high. The transport of two aeroplanes has cost him approximately 10,000 francs; and the hangars and other construction will require not less than some 25,000 francs. But these great expenses and the difficulties have not been enough to make him give up the idea of being the first to traverse the Bosphorus.

Baron de Caters was received by General Mahmud Shevket Pasha, who assured him of the Army's cooperation. The greatest difficulty is to find a favorable site. A hangar has been built in advance on Liberty Hill and if the weather holds, perhaps the bold aviator will try, beginning next Tuesday, to cross the Bosphorus.

He went to Haydar Pasha (on the Asian shore of the Bosphorus) and surveyed a plain that might well serve as the site of the ascent, but nothing was decided in this respect.

The prices of entry are as follows: reserved seats in the stands, 40 piasters (*kurush*); reserved seats, 20 piasters; and general admission, 5 piasters.

Aviation

29 November, p. 1

Will Baron de Caters have favorable weather for his crossing of the Bosphorus? We surely hope so, even if we little expect it. Let's announce, since we speak of the intrepid aviator, that our amiable colleague Mr. Revelis, editor of *Le Monde Hellenique*, will fly with him. Good luck to them both.

Aviation

1 December, p. 1

Baron de Caters was not able to fly yesterday, not because the weather was poor for him, but because the rain would have adversely affected the conveyance of spectators to the demonstration sight.

The weather being good today, his takeoff will take place probably between 2 and 3 o'clock.

He will depart from Liberty Hill in Şişli. Tickets are on sale at the Maison Stein in İstanbul and Galata, the Stationary Store of Zellich and Sons on the Grand Rue de Pera, nr. 351, at the Pera Palas Hotel and at the ticket booths at the aerodrome.

Aviation

2 December, p. 1

Today without fail on Liberty Hill in Şişli the flight of Baron de Caters will take place between 2 and 3 o'clock. Yesterday's flight could not take place because the grand stands were not yet finished. Another flight will take place tomorrow, Friday, at the same place. A huge crowd was at Liberty Hill yesterday.

Aviation

3 December, p. 1

Despite a strong wind, Baron de Caters yesterday executed a magnificent flight. He got up more than 300 meters. He was forced to interrupt his demonstration because of the breakdown of his motor

attributable to the violent wind. The courageous aviator made a sudden descent that frightened the attending crowd. We hasten to say that he pulled out without mishap. Today, he will continue his demonstration. He will also fly again tomorrow and Sunday, weather permitting. It has been announced that he will fly most probably with the Consul of Greece, the journalist Monsieur Revelis, and Monsieur René Arcos a French writer.

Aviation

4 December, p. 1

Baron de Caters was again kept from flying yesterday—it was the wind that played him this trick, for it blew violently on Liberty Hill. The public, however, who came in great number and were therefore disappointed, nevertheless realized that this was not the fault of the aviator.

The next flight has been set for tomorrow, Sunday, and we hope that there will be sufficient time for Baron de Caters to make up for the previous delays. We must not doubt that he will succeed. He will succeed in Constantinople as he has done everywhere.

Aviation

6 December, p. 1

We have not been surprised to learn that the French Colony of Constantinople plans on having a reception here for Blériot worthy of his fame on 10 December.

Wherever he goes, Blériot finds a welcome audience. The hospitality of the French Colony in Constantinople is his in advance and will be warmly manifest on his arrival as well as during his stay in Constantinople.

* * *

Baron de Caters has had a run of bad luck. The wind has thwarted his first attempt. Yesterday in splendid weather, he took to the air with ease, but he could not cross the Bosphorus as he had planned. A malfunction forced him to land at Kağıthane after making several successful circuits of the aerodrome.

Aviation

7 December, p. 1

The committee that is organizing Monsieur Blériot's flight has built a viewing stand reserved for Turkish ladies at Taksim Parade Ground. The arrangements for this viewing stand will be made exclusively by women. This is a wonderful gesture for the feminine element of the country. The number of reserved places in the gallery is few, so it will be wise to acquire tickets as soon as possible.

Aviation

8 December, p. 1

We hasten to inform our readers, men and women, that from 8 through 11 December Blériot's monoplane (the one with which he crossed the English Channel) will be on exhibit in the hall of the Skating Rink on the Grand Rue de Pera, from 9 o'clock in the morning to 11 o'clock at night.

Aviation

10 December, p. 1

The celebrated Monsieur Blériot is expected to arrive in Constantinople today, Friday 10 December, by a ship of the Romanian Maritime Lines. He will be received at the landing by the French Colony, representatives of the press, and various notables of Constantinople.

We have learned that Monsieur Blériot has been hired for 200,000 francs to make ten flights in America. A special viewing stand will be constructed for his Majesty the Sultan who has expressed a desire to attend Blériot's takeoff on Sunday.

Blériot

(Here follows an account of Blériot's reception in Paris after his flight across the English Channel. At the end, the article states: Blériot can be assured of the cordiality of our greeting and of the joy that we will have next Sunday to echo the applause of Paris in celebration of his crossing of the Bosphorus after crossing the English Channel.)

Blériot in Constantinople

13 December, p. 1

Thus as we have already said, Blériot spent the morning and part of the afternoon reconnoitering the field from which he would fly the next day.

But one is led to believe that he did it a bit summarily, for it seems to us that, with greater familiarity of the place, the deplorable accident could have been avoided, unless the violence of the wind alone made it unavoidable. Thus, we must regret that the flight had not been postponed.

But we are ahead of ourselves, . . .

At the French Union

At five o'clock Blériot arrived at the French Union where the Colony gave a reception of wine and hors d'oeuvres in his honor. Madame Blériot accompanied him. Their numerous compatriots, many with their families, eagerly received them.

The gathering soon took on the intimate ambiance that the French know how to provide to show their affection. Monsieur Alexis Rey, President of the Union, greeted, in a few hearty words, the bold aviator who had made himself famous by an amazing feat, and wished him further triumphs while including Madame Blériot in his glory.

In a few words, Blériot thanked the Colony for the great honor that they had paid him and formally gave his best wishes for its prosperity.

The Lecture

At nine o'clock (in the evening), Blériot gave a lecture on aviation at the Skating Palace where his monoplane has been on display.

He explained in a few succinct phrases the tentative beginning of his research: his first aeroplane, then his second, his third and so on up to number 11, which is the present monoplane and which is the one he considers to be perfect.

Then he recounted his crossing of the English Channel speaking with great simplicity of this great feat, for this intrepid aviator is quite modest.

His words were a bit lost in the great space of the Skating Palace, which has the worst acoustics imaginable. And as if one had wished to increase the

difficulty, a great curtain pulled in front of the speaker and hanging down just to the little table before which he sat, trapped, as it were, his words and sent them up to the ceiling, only letting a few weak sounds into the hall. Judging by what one could manage to grasp, there would have been great interest in what he had to say if he had been audible. Nevertheless, the large number of people who had come to hear Blériot thoughtfully applauded him.

The Sunday Flight

It was a great day.

From the morning, the excitement in Pera was extraordinary. The streets were crowded by 9 o'clock, for already everyone was heading for Taksim. Nothing was there at that time, but the curious were impatient.

A crowd of street vendors had taken up positions at Taksim and they must have struck gold, for many of the pedestrians had had only a few bites of breakfast for fear of missing the show.

At noon people began to swarm into the Parade Ground and continued to do so until 3 o'clock. The procession was interminable and passed through all four entrances, engulfing the great place. This doesn't count those who entered by various devious methods.

The takeoff was announced for 2 o'clock, but the experienced well knew that it would not take place until 3:30. These demonstrations are expensive, and one had to be concerned with the receipts and to give the latecomers time to arrive in order to take in as much as possible.

The latecomers, unfortunately, rarely reached the ticket booths and were confined to the street where the crowd was so dense one could not pass. The trams could no longer get through. There were people wherever one turned. The terraces, the balconies, and the roofs were full of spectators. On the roof of Taksim Barracks, the officers cast their view on the Parade Ground, the full extent of which they could take in at one glance. Their observation point was excellent but hardly convenient, for the steep slope of the roof made it quite uncomfortable.

Across the way, the slope of the Tatavla heights was black with a teeming crowd. And there the situation was far more comfortable, as one could stretch out on the grass. The inhabitants of Tatavla were quite privileged; they had the Parade Ground at their feet and didn't miss a thing that

occurred there. They could follow the movements of the monoplane, when it was pulled from the hangar, and admire it for a long time at their leisure, for it remained there before their eyes for two hours. The details may have escaped them, but they could console themselves with the fact that they hadn't paid a cent!

It was estimated that a crowd of 10,000 people entered the Parade Ground, and another 10,000 were in the streets, and yet another 10,000 were on the terraces, roofs, and balconies. Thus, there were 30,000 spectators all told. If everyone had paid a fee, the enterprise would not have been in the red, but only a third of those present opened their wallets and that was not enough to cover the expenses.

The bleachers inside were all full. Pera society made a good showing for itself. The diplomatic corps was largely, if not completely, represented as were the leading state officials and the officer corps, in short, the upper crust of the capital.

The French Ambassador had come, despite being somewhat ill, and was accompanied by Madame Bompard. Blériot came to greet them in their loge and took them over to the plane and explained this machine to them.

But time was passing, two o'clock had passed some time ago and the takeoff still didn't appear to be at hand. The crowd gave signs of impatience and wondered if the brisk breeze, which would only increase rather than diminish, wouldn't in the end make it impossible.

And, in fact, several people we know advised Blériot to put it off. Blériot responded that the wind didn't worry him and that he would take off at 3:30.

The Flight

And, in effect, the preparations for the flight were soon made. When the machine was ready, Blériot calmly placed himself in his seat. It was 3:40. The motor started and, just as the noise was faintly heard, the plane shook and rolled on its wheels a dozen meters. Then it lifted off lightly and soared gracefully into the sky.

Everyone applauded.

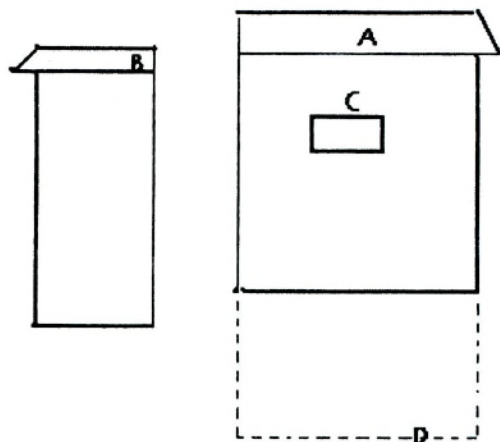
The machine flew at full speed and after a minute became quite small because the speed was so great. Before two minutes were up, he passed over the crowd gathered at Tatavla. From this distance, he truly had the

appearance of a bird, and, despite the wind, he maintained perfect balance. He banked to the left and the corner of the hill at the end of the Parade Ground suddenly hid him from us. That was it. We could no longer see him.

And, alas, we would not see him again!

The Accident

Had Blériot a more exact knowledge of the area, he could perhaps have avoided the obstacles that he encountered along his way. But he didn't have such knowledge. He had but twice glanced around this side of town without having been able, doubtlessly, to implant in his mind the complete topography of the hilly terrain that he would cross, almost totally covered with rather high houses. Furthermore, he was not able to gain enough elevation in the short space of the three kilometers flown, and his altitude, which was not more than twenty meters, could not be maintained while going over a hill. And, after having crossed the valley of Bülbüldere, he had one before him that he had to cross being surrounded by houses on the right and left. Thus, he headed straight on. This hill was also crowned with houses, but he hoped to be able to ascend sufficiently to pass over them. He tried his best to do so ... Unfortunately, he didn't have enough distance in front of him to execute this maneuver and when he reached one of the houses, the plane hit the roof. He couldn't clear it. Stopped in flight, the plane bounced off and fell into the garden a few meters from the house. It fell, fortunately, on the garden fence, which broke the fall.

- A.Part of the roof where the plane struck, damaging it.
- B. Corner also hit by the plane and slightly damaged.
- C.Balcony filled with people who quickly retreated when the plane hit.
- D.Point where the plane fell, damaging the fence.

Blériot didn't leave his seat. Being attached to the wings of the plane, he was bruised slightly on the right hand. And the shock, even though broken as we just mentioned, was nevertheless so severe that his whole body was violently shaken. He had no apparent injuries, but did have sharp internal pains.

Blériot got out of the wreckage on his own and was pleased to find himself on his feet in one piece. Several young men directed him to the Greek gymnastic club, Hercules, where he was able to lie down. He went on foot accompanied by the young men. Drs. Gurdjidès, Macridès, Tiverios, Erlanger and Photiadès were on hand and they examined him right away. They determined that he had a contusion of the kidneys and another of the hand.

Madame Blériot

In the meantime, back at the Parade Ground, not seeing the aviator reappear, we began to worry, then to suspect an accident, and finally to believe the worst.

Madame Blériot was not able to sit still, anxiously scanning the horizon. Soon we saw an officer on horseback in the distance. He came to tell us that there was an accident and explained where the aviator could be found.

Madame Blériot jumped in her car with an embassy marine and headed with great speed toward Tatavla. She found him at the Hercules Club and I shall leave you to imagine with what emotion she embraced him

The doctors reassured her about his injuries from the crash.

As a car might jolt the aviator excessively, a chair with porters was offered to Blériot. The doctors recommended that he not walk at all. So it was on this chair carried by porters—to the enthusiastic cries of the populace of Tatavla coming from all sides shouting in unison "Vive Blériot! Vive Madame Blériot! Vive la France!"—that the aviator reached the French Hospital.

At the Hospital

There, the doctors Arié and Remlinger, as well as the embassy doctor examined him thoroughly. At the end of their examination, they issued the following bulletin:

Contusion in the region of the left spleen. Presently in satisfactory condition.

As for the internal pains, the doctors stated that they could not yet determine their cause. Madame Blériot stayed at her husband's bedside.

Such was the Sunday that started out so well, but finished so badly. We express our wishes for the quick recovery of Blériot and the continuation of a career in which he has already shown the way and in which he will have many more triumphs.

The City
News of Blériot
14 December, p. 1

The doctors' bulletin published this morning at eight o'clock states, "All danger of complications and internal injuries are dispelled. But the patient must continue to remain immobile and not receive visitors. Condition satisfactory."

The City
15 December, p. 1

We learned from the best source that Monsieur Blériot's condition is quite satisfactory and that his complete recovery is certain. Here is the bulletin given out this afternoon by Dr. Arié and which is simply a repetition of that of the morning:

"All fear of internal injuries is dispelled. Present and general condition satisfactory. Immobility and rest are still necessary. Thus all visits are forbidden."

Madame Blériot receives most graciously all those who come to inquire after the state of the health of the admired and courageous aviator. The Grand Vizier himself sought the news via one of his aides and was followed by several high officials and ministers.

Monsieur Blériot at Tatavla

15 December, p. 2

Monsieur Blériot's mechanic, having gone to Tatavla the day before yesterday in order to get the airplane, in the name of his boss, thanked the Tatvliotes, declaring that as soon as he is released Blériot will come in person to express his thanks. Monsieur Caroizieris, of the Hercules Gymnastic Club replied that the people of Tatavla had simply done their duty and that they would be pleased if Monsieur Blériot would wish to give them his photograph to be placed in the hall of the gymnastic team as a souvenir of his visit to Tatavla. The mechanic responded that he would gladly make known their desire to Monsieur Blériot.

The gymnastic club of Tatavla, having gathered for a special meeting, decided to admit Monsieur Blériot as an honorary member.

The City

18 December, p. 1.

Monsieur Blériot, having felt completely recovered yesterday morning, was able to say good-by to the hospital where he has been since Sunday evening. Monsieur and Madame Blériot left Constantinople in the afternoon by the Orient Express heading back to Paris.

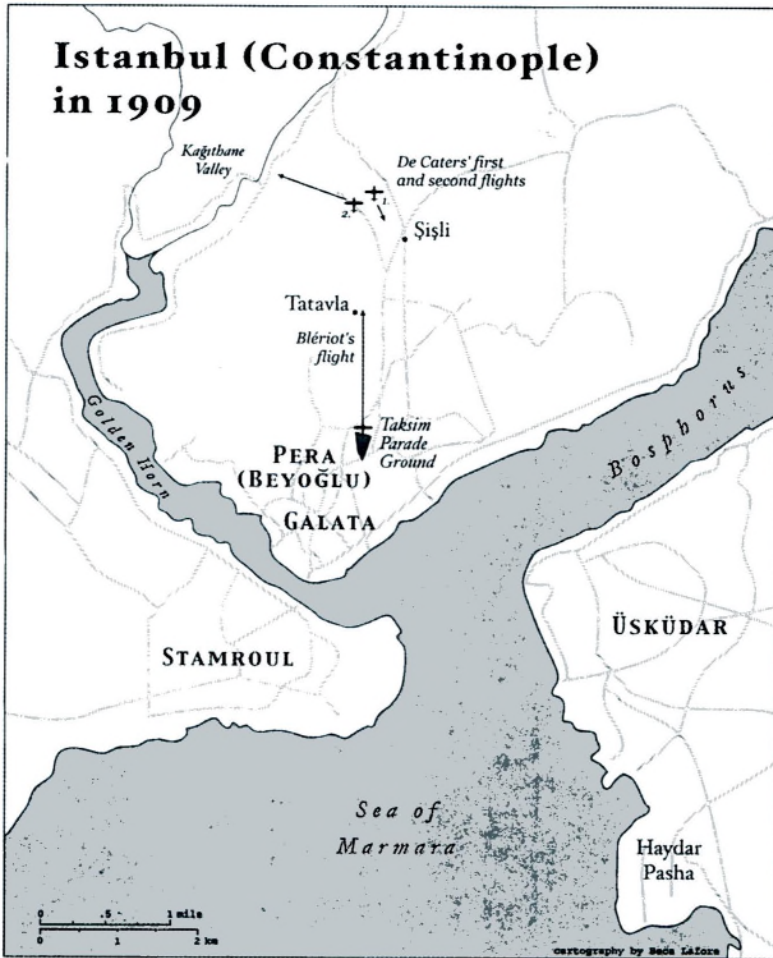

Fig. 1- Approximate routes flown by de Caters and Blériot

THE LLEVANT HERALD AND EASTERN EXPRESS

Constantinople, 30 Novembre 1909

Mardi le 17/30 Novembre 1909
entre 2 heures et 3 heures de l'après-midi

Le célèbre Aviateur
BARON DE CATERS
VOLERA

SUR LA PLACE DE LA COLLINE DE LA LIBERTÉ
Les billets sont en vente dès aujourd'hui à la Maison STEIN, Place de Karakouy No 2 à Galata et à Baghiché Capou No 61-63, Stauboul
Papeterie ZEILICH FILS, Grande Rue de Péra No 351, et au PERA PALACE à Péra

Fig. 2- Advertisement for de Caters' first flight in *The Levant Herald*

ملبار - مشهور
 بلورن فامس
 ملبار پارتلک اون پدنجی سال کون اوکلندن سکره
 "دور به سات کي به نوبه رومنده مریت لیدیه لیلان اید، یکندو یلار بر کونون ایشا آقره کرد، (۶) نوسرور ولساتیرل جهتمه باجه تیرده ۱۱ و ۳۳ نوسرور ایشان شانلارنده
 ولک اولقنده ۳۸۱ نوسرور زلیج کالغیج ویرالاسده سالقنده دور.

مولک ساکی
Blériot
 بلرو

اوجیتین
 قسیدکی تلک سیدلده شیر ساک پکری مشرقی بلار کون
 قشلق یکسار اید ساداسنه، واک اولوستنسنده شیر لای آتیلک و کاعه پیکر ساقده
 شمس ساداسنه، واک سده، بر واک سده، قوریدیکر سطلارنده، سکنج لایله، ایشیلر سلاک بر یازده سده، سقلی تلک لیلار سده، قشلق یکسار اید ساداسنه، واک اولوستنسنده شیر لای آتیلک و کاعه پیکر ساقده

Fig. 3- Advertisement for Blériot's flight in *Yeni Gazete*, 3 December, 1909

Gary Leiser

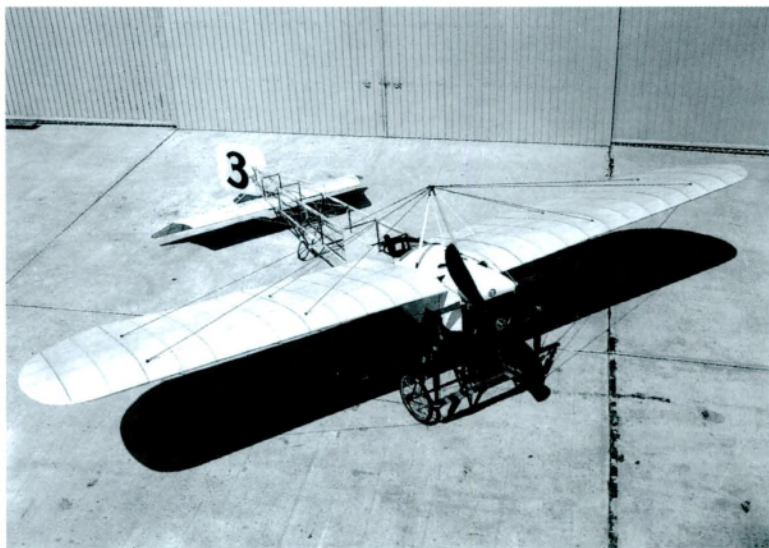

Fig. 4- The Blériot XI aircraft, the type flown over İstanbul. Photo courtesy of the National Air and Space Museum, Smithsonian Institution, nr. 79-4641

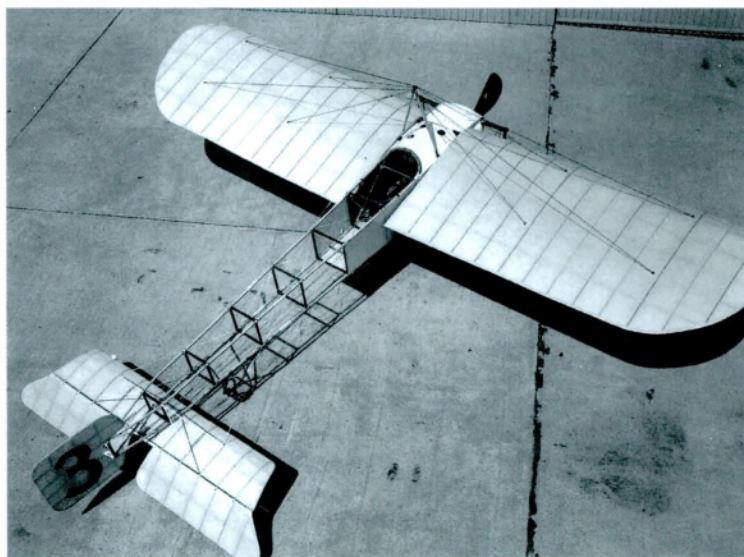

Fig. 5- The Blériot XI aircraft, the type flown over İstanbul. Photo courtesy of the National Air and Space Museum, Smithsonian Institution, nr. 79-4638

Fig. 6- Blériot's takeoff from the Taksim Parade Ground

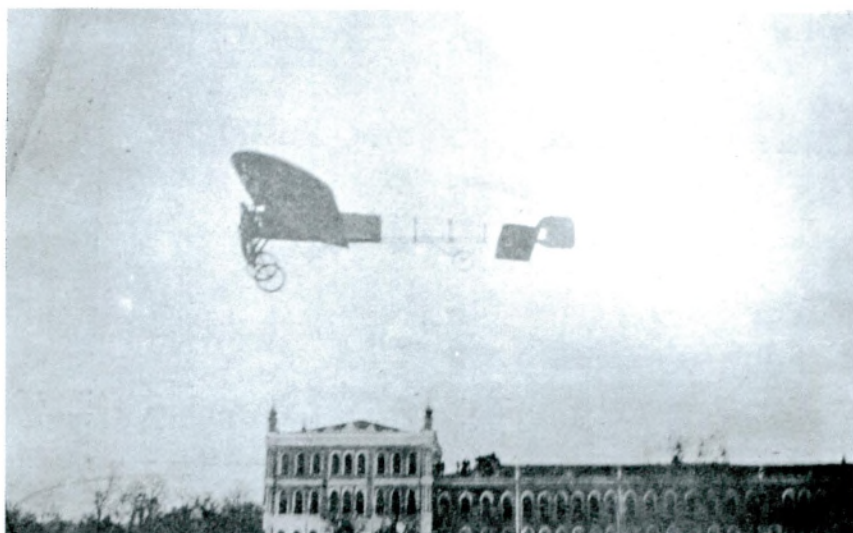

Fig. 7- Blériot's takeoff from the Taksim Parade Ground

Fig. 8- Blériot's crash site at Tatavla, Istanbul. Photo © Musée de l'Air et de l'Espace / le Bourget, MA29080

Fig. 9- Banner of Yeni Tesvîr-i Efkâr

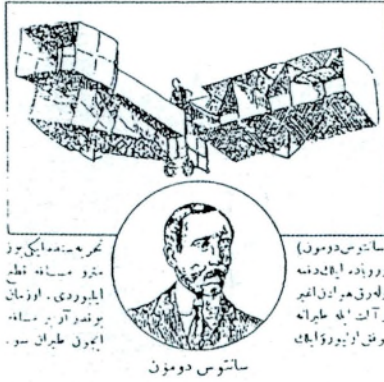

Fig. 10- Santos-Dumont and his flying machine as depicted in *Yeni Tesvîr-i Efkâr*

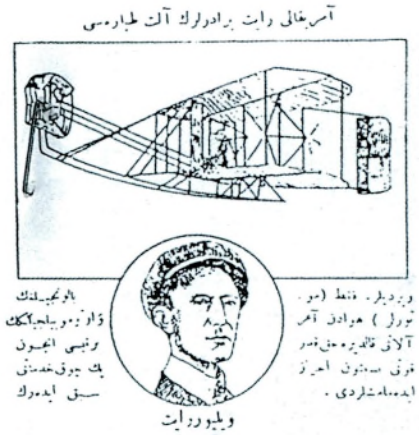

Fig. 11- Wilbur Wright and his flying machine as depicted in *Yeni Tesvîr-i Efkâr*

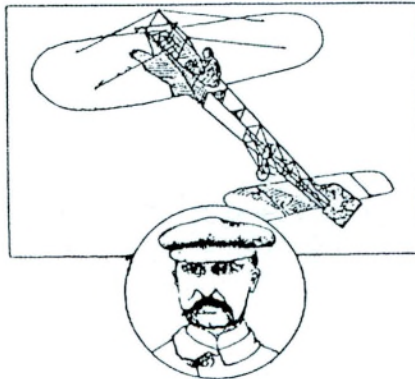

Fig. 12- Blériot and his flying machine as depicted in *Yeni Tesvîr-i Efkâr*

بارون دو قارسك آلت طياره ايله

ايلك تجربه سي

دون هوا ربي بر اطافت و كشتاي سار اوله رق روزكار
 دخی تماماً مفقود بولديني جهته قاج كوندنبري حاشر لافنده
 اولان بارون دو قارسك آلت طياره سيله ايلك تجربه سي اجرا
 ايله بيلمشدر . فقط اولجده بازديشمز وجهه بارون شيمدي به
 قدر طيراندن منع ايدن كيفيت . انشا الله بربكي بارافتك
 ختابدير اولماسي و آلت طيرانك فورولاماش بولفس ايدى .
 دون هوا آچلنجه صاحلين ايركندن آلك تنظيم ورتينه باشرت
 ايدلش ابدده اولج اعلان ايدلديكي وجهه بمدالطهر آلافرانه
 ساعت ايكنده حاشر لافندى قابل اوله ماستدر . حق آلك اوفق
 قك تفرقاتي تنظيم ايتك . تللري . و بدله ربي طابق . بزرلري
 دوزلنك كي مشاغل ايله وقت آقساس بولش قوتور دخی
 ريت فونتهرق پروانه طابقديني و آلت پرواز مهيا برحاله
 كلديكي وقت ايه ساعت آلا توره اون ايكي بولمشدر . بوقدر
 كچ وقت طيران قابل اولجنى ايسه طيبي ايدى . مع مافه
 بارون دو قارسك هيچ اولمازسه ده ايكي كنترغش اوله يني
 مونوري ايشلدره ك تجربه ايتش اولق اوزره ايكي دمه آلت
 طياره يول ورمش و هر دمه سنده زمين اوزرتدن اوچر يوز
 منو قدر يول آلمشدر . آلت بومسافه لرى فوق العاده
 بر سرعته و همان همان اوجه سنده رمق قاله جق بر صورتده طم
 ايشدر . بوحر كي ايتاسنده آلت ايكي اوج دمه دائره جيز .
 مشدر كه بومانورالز فوق العاده بر سهولته و عاداتا اونومويل
 ويا هر به قدر قولايقله اجرا ايديله بيلمشدر . بر بر وانهك
 سهولته سيران ايدى چكي آكلا شامقده در . بارون تجربه سنده
 ختام و بره رك ماكنه سي بارافيه ادخال ايدلديكي زمان ساعت
 برى بولش ايدى . بوكون هوا دونكي كي كته ده وساكن
 اولورسه بمدالطهر آلافرانه ساعت ايكنده اصل تجربه طيران
 اجرا ايديله جكدري .

دونكي تجربه لرى سير ايتك ايمون بش آلى يوز قدر
 تماشا كر گلش ايدى . فقط حررت ايدى نه سنك ايديت قدر
 اوزون اولان بوقارى قاج كوندنبري باغان ياغورلر ايله جاوور

Fig. 13- The account of de Caters' first flying in *Yeni Tesvir-i Efkar*

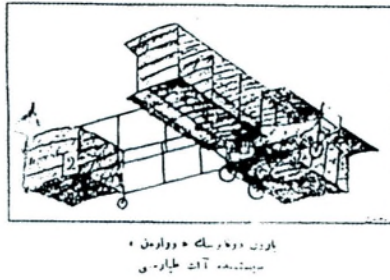

Fig. 14- De Caters' aircraft as depicted in *Yeni Tesvir-i Efkar*

• دو دره سگ • دو دره سگ • دو دره سگ •
سازنده آتش طیاره

Fig. 15- Blériot as depicted in *Yeni Tesvir-i Efkar*

Pour la publicité en France, de l'Allemagne et de l'Autriche, s'adresser à la Société Ottomane de Publicité, rue de la Quarantaine, All. Mar. Galvis, Constantinople.

(1) S. Nourbazar 95, 19001

ABONNEMENT
CONSTANTINOPLE:
Un an, Lq. 1; Six Mois, Lq. 0.50
PROVINCES:
Un an, Lq. 1.50; Six Mois, Lq. 0.75
(Frais de poste compris)
ETRANGER:
Un an, Fr. 40; Six Mois, Fr. 20

Fig. 16- Banner of *The Levant Herald*

LOZAN KONFERANSI'NDA NÜFUS TARTIŞMALARI

MÜMTAZ PEKER

Cumhuriyet yönetiminin, eğitim kurumu aracılığı ile genç kuşaklara bazı şeyleri iyi öğrettiği gözlemlenmektedir. Bunlardan ilki Sevr Antlaşması'nın ulusun yok oluş belgesi, Lozan Antlaşması'nın ise kurtuluş ve yeniden yapılanma belgesi olduğudur. Ne var ki, her iki antlaşmaya taraf ülkelerin konferans dönemi ve öncesindeki tutumları, davranışları konusunda genç kuşaklara yeterli bilginin aktarıldığını söylemek güçtür. Öte yandan her iki antlaşmanın arka planındaki olaylar üzerine tarafların gelecekte yapabileceği tartışmalar, takınacakları tutumlar üzerine tarihi belgelere dayalı bilgi üretimi de yeterince yapılmamıştır. Bunun günümüzdeki çarpıcı örneği nüfus konusu üzerine yapılan tartışmalarda görülmektedir.

Günümüzde tartışmanın geldiği nokta iki açıdan önemlidir: i. Lozan Antlaşması öncesinde on yılı aşan uzun savaş döneminde devletlerin, etnik grupların uyguladıkları tarihsel kökleri olan davranışlarının ve bunların sonuçlarının bir kenara atılmasıdır. Tartışmalar bunlar yok kabul edilerek sürdürülmektedir. Bu süreçte Türkiye Cumhuriyeti'nden ise 1915'te Osmanlı Ermenilerinden bir bölümünün, ordunun savaştığı bölge gerisinden İmparatorluğun başka bir bölgesine zorunlu göçü (tehciri) esnasında karşılaştıkları olayları "bir etnik nüfusun yok edilmesi" ya da "soykırım" olarak kabul etmesi ve bundan özür dilemesi istenmektedir. ii. Yüksek doğurganlık ve ölümlülük hızlarının egemen olduğu bir dönemdeki nüfusu; temel kaynaklardaki verilerden uzaklaştırarak, farklı kaynaklara gönderme yaparak, nüfus büyüklükleri ve nüfus artış hızı dikkate alınmadan tartışma eğilimi öne çıkarılmaktadır. Böylece ilk nedende sözkonusu edilen soykırım iddiasının geçerliliğine dayanak aranmaktadır.

Nüfus bilim tarihinde bilinen ilk örnekler ise çok açık ve çarpıcıdır: Batıda özellikle Kuzey ülkeleri nüfus dinamiklerine ilişkin kilise kayıtları güvenilir kabul edilmektedir. Kaynak gösterilen kişi Thomas R. Malthus'tur. T.R. Malthus "Nüfus İlkesi Üzerine"¹ adlı çalışmasında özellikle kilise kayıtlarından yararlanmaktadır. Çalışmada papaz yardımcıları tarafından

¹ Thomas R. Malthus, *An Essay on Population*, New York 1914 s:43-54.

toplandığı belirtilen evlenme, doğum, vaftiz ve ölü gömme olaylarına ilişkin köy, kasaba ve kent yerleşmelerine ilişkin bilgilerden nüfusun büyümesi ve ikiye katlanma biçimleri hesaplanmaktadır. Öte yandan Hristiyan cemaattan toplanan vergilerin fakirlere dağıtılmasında kilise yönetimi bu kayıtları temel almaktadır.

Avrupa'da 1600-1700 döneminde nüfus dinamiklerine ilişkin tutulan kilise kayıtlarının bu kez devlet örgütleri tarafından; sağlık eğitim, askeri ve vergi amaçlı tutulmaya başlandığı görülmektedir². Uzun yıllara ilişkin bu kayıt bilgileri daha sonraki dönemde hem devletler hem de bilim çevreleri tarafından temel kaynak gösterilmektedir. Nüfus biliminde nerede ise başlangıç noktası olarak kabul edilen bu verilerden üretilen kuramsal görüşlerin (demografik geçiş kuramı), kavramların (nüfusun ikiye katlanması), kabullenmelerin (günümüzde yeterli bilgi olmadığı zaman doğuştaki kadın erkek oranı 105 olarak yada 100 kadına karşı 105 erkeğin doğduğu varsayılır) belli bir dönem ve etnik gruplar için terk edilmesi, bu konuda farklı verilerin öne sürülmesi çok anlamlıdır.

Feodal dönem boyunca Kıta Avrupa'sında krallık ve imparatorlukların ülke adı öne çıkarılarak adlandırılması temel olgu olarak görülmektedir. Hanedan adı burada önemli değildir. Tüm imparatorluklar ve krallıklar ülke adını taşımaktadır. Bu bağlamda Batılı bakış, Osmanlı İmparatorluğu yerine Türkler ve diğer etnik grupları öne çıkaran bir söylem geliştirmiştir. Batılı düşünür ve devlet adamları düşüncelerini bu anlayış üzerine temellendirmektedir. Bu tür bir anlayış ve davranışın yalın örneklerini I. Dünya Savaşı öncesinde görmek olasıdır. Savaş sonrasındaki Sevr görüşmelerinde İngiltere önderliğindeki devletlerin Osmanlı İmparatorluğu delegelerine söylemi çok açıktır. "Biz, sizin ülkenizin doğusunda Ermeni, batısında Rum devleti kurulması için harbten önce bunlara söz verdik. Batı'da olduğu gibi bunları da etnik temelde gerçekleştirmek istiyoruz."

Batının benzer tutumu Lozan Konferansı'nda da görülmektedir. Ne var ki bu görüşmelere getirdikleri nüfus verileri yukarıda belirttiğim "kilise - devlet" ikilisi içindeki temel anlayışla uyuşmamaktadır. Dahası Müttefiklerin gizli savaş sözleşmelerinde, Türkiye'yi kendi çıkar bölgelerine ayırmayı, Ermeni ve Rum nüfusa ilişkin sahte istatistikler düzenleyerek büyük toprak

² Louis Henry, "Historical Demography" *Population and Social Change* Edited by D.V. Glass and Roger Revelle, London, 1972.

vermeyi tasarladıkları İngiliz belgelerinde görülmektedir³. Bu uzlaş doğrultusunda Osmanlı liman kentlerinde ekonomik hayata egemen olan iki etnik grubun (Rum ve Ermeni) seçkinliklerinin ayrılıkçı ve devlet kurma amaçlı örgütlenmeleri hemen başlamıştır. Örneğin İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edildiği ilk günlerde "kendi anavatanları Ermenistan'ı kurmak, ayağa kaldırmak" amaçlı 27 ticaret kolundan 193 Ermeni zenaatkar tarafından İzmir'de Genel Birlik oluşturulmuştur⁴.

Bu denemenin amacı, Lozan'da yapılan nüfus tartışmalarını kabaca özetlemek ve Türkiye'nin tezlerinin dayandığı nüfus verilerinin kaynağı olan Osmanlı Devleti İstatistik Umumi İdaresi bulguları ile Müttefiklerin verilerini tartışmaktır. Bu tür bir karşılaştırma zaman boyutunda yapılırken nüfus bilimin geliştirdiği bazı kuramlara gönderme yapılarak konferansa sunulan verilerin geçerliği kabaca sorgulanacak ve bir yargıya varılacaktır.

Lozan'daki Tartışmalar: Türk heyeti Lozan Konferansı'na gitme hazırlığı içinde iken Bakanlar Kurulu burada izlenecek stratejiyi kabaca belirlemiştir. Nüfus açısından ilgimizi çeken noktalar şunlardır:

-Doğu sınırı: Ermeni Yurdu sözkonusu olamaz. Olursa görüşmeler kesilecektir.

-Irak sınırı : Süleymaniye, Kerkük ve Musul livalarını kapsayacak biçimde çizilecektir.

-Adalar : Duruma göre davranılacak, kıyalarımıza pek yakın olan adalar ülkemize katılacaktır.

-Azınlıklar: Temel olan nüfus mübadelesidir.

Türk Hükümeti kapitülasyonlar ve topraklarında Ermeni yurdu kurulması konularında savaşı göze alabilecek kadar kesin karardır. Lozan'da, Türkiye'den "Ermeni Yurdu" için toprak istenirse, Anadolu'dan toprak koparılmaya kalkılırsa, görüşmeler derhal kesilecektir. Ankara'dan yeni tali-

³ G. Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri* C:1, s:105, Tarih-Kültür Dizisi, İstanbul, 2001.

⁴ Uluslar arası Amerikan Koleji Araştırma Komitesi, *İzmir'de Bazı Sosyal Koşullar Hakkında Bir Araştırma*, İzmir, 1921, s:23-24. Çeviren: A. Candemir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı İzmir, 2000.

mat istemeye bile gerek görülmeyecektir. Heyet başkanı İsmet Paşa bu konuda hükümete danışmadan görüşmeleri kesmeye yetkili kılınmıştır⁵.

20 Kasım 1922 günü başlayan Lozan Konferansı 24 Temmuz 1923'te imzalanan Barış Antlaşması ile sonlanmıştır. Lozan Konferansı'nda nüfus tartışmaları aşağıdaki konularda yapılmıştır.

-Yunan ve Türk halklarının mübadelesi, sivil rehineler ile savaş tutsaklarının değişimi.

-Türkiye sınırları içinde "Ermeni Yurdu" kurulması.

-Trakya sınırının ve sınır çizgisindeki nüfusun saptanması.

-Süleymaniye, Kerkük ve Musul livalarındaki nüfusun etnik yapısı.

Günümüze yansımaları ve etkileri açısından ilk iki tartışma bu deneme içinde yer almaktadır. Diğer iki konu hakkında tarafların sundukları nüfus bilgileri çok farklıdır. Türk heyeti tarihi kökleri ve yönetim geleneği olan Osmanlı İmparatorluğu'nun 1906 ve 1914 tarihli verilerini sunarken, İngiliz ve Yunan heyetleri kaynağı farklı verileri toplantıya getirmişlerdir. Özellikle Osmanlı ve İngiliz verileri arasında nüfus bilim kuramı açısından açıklanamayacak farklılıklar görülmektedir. Buna karşılık Osmanlı ve Yunan verileri arasında konferans sırasında da belirtildiği gibi çok büyük farklılık yoktur. Bir noktada Yunan heyeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1914 verilerini kendilerine göre bazı düzeltmeler yaparak toplantıya sunmuştur.

Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesi, Sivil Rehinerler ile Savaş Tutsaklarının Değişimi: Lozan Konferansı'nda nüfus konusu açısından öncelikli sorun Türk ve Yunan savaş tutsakları ile her iki ülkede yaşayan farklı etnik gruptaki nüfus değişimidir. Sorun ilk olarak 1 Aralık 1922 Cuma oturumunda tartışılmaya başlanmıştır.

Yukarıdaki tarih için dağıtılan çalışma programında olmamasına karşın Lord Curzon (İngiltere) savaş tutsakları yanı sıra geciktirilmeyecek bir sorunu (nüfus mübadelesi) tartışmak üzere komisyon toplantısını açmıştır. Böyle bir uygulamaya yalnızca İsmet Paşa "önceden bildirilmiş resmi gündemde bulunmayan bir konunun oturum programına alınmış olduğunu görmekle hayret ettiğini" belirtmiştir. Öteki temsilciler, L. Curzon'un prog-

⁵ Bilal Şimşir, (Yayıma hazırlayan), *Lozan Telgrafları*, Cilt II, s:XI, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1996.

ram değişikliğine hiç ses çıkarmamışlardır. Dahası L. Curzon program değişikliği yanı sıra nüfus mübadelesi konusunda daha önce deneyimi olan Dr. Nansen'e Müttefik Devletlerin, Milletler Cemiyeti aracılığı ile hazırlattığı raporu oturumda taraflara sunacağını belirtmiştir⁶.

L. Curzon'un açıklamalarına göre Dr. Nansen, Türk ve Yunanlı yetkililer ile görüşmüştür. Ancak gerek Türk heyetinin açıklamaları gerekse diğer açıklamalardan anlaşıldığı kadarı ile Dr. Nansen incelemelerini İstanbul Hükümeti ile sınırlı tutmuştur. Ankara Hükümeti ile resmi düzeyde görüşmeleri olmamıştır.

Dr. Nansen komisyona sunduğu raporunda nüfus mübadelesinin gerekliliğini aşağıdaki nedenlere dayandırmaktadır: i. Büyük ölçüde etnik yer değiştirmelerin yaratmış olduğu ağır ekonomik sorunlara hızlı ve etkin çözüm getirilmelidir. ii. Mübadele ilgili ülkelerin yararına olduğu kadar, Avrupa barışına katkısı bakımından da çok istenmeye değer bir şey olduğu kanısı Konferansa katılan tüm devlet heyetlerinde oluşmuştur. iii. Nüfus mübadelesi ne kadar iyi yürütülürse yürütülsün, iki taraftan da mübadele konusu olacakların pek çoğuna kaçınılmaz büyük acılar yükleyecektir. Onların çok büyük ölçekte yoksullaşmasına yol açacaktır. Fedakarlıklar ne kadar büyük olursa olsun, mübadele yapılmadığı zaman, aynı halkların gelecekte katlanacakları acılar ise daha çok olacaktır.

Dr. Nansen bunlara ek olarak, mübadelenin gönüllü - zorunlu olması, sınırları ve bunu uygulayacak kuruluşun belirlenmesi için tarafların alt komisyonda çalışma yapmasını önermiştir.

Konferansta savaş tutsakları ve mübadeleye konu olacak nüfus verileri üzerine önemli tartışmalar yapılmıştır. Türk Heyeti savaş tutsakları konusunda ayrıntılı bilgi verirken, mübadele edilecek nüfus üzerinde değişen koşullardan ötürü güvenilir nüfus verileri olmadığını savunmuştur. Buna karşılık L. Curzon uzun süren savaşlar öncesine ilişkin nüfus verilerini gündeme getirmiştir. Verinin kaynağı ise L. Curzon'un belirttiğine göre ABD istatistikleridir. İleri sürülen sava göre 1914'te Küçük Asya'da sayıları 1.600.000 olan Rum nüfus bulunmaktadır. Osmanlı uyruklu Rum nüfus içinden sürülmüş, kaçmış, ölmüş ve kayıplar dışında halen Küçük Asya'da

⁶ Seha Meray, (Çeviren ve yayıma hazırlayan), *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1981.*

500.000 kişinin kaldığını, kendileriyle ilgilenilmesi gerekenlerin bunlar olduğunu vurgulamıştır⁷.

L. Curzon, İstanbul'da yaşayan Rum nüfus konusunda ise şu bilgileri aktarmaktadır: "1914 yılında İstanbul'da yaşayan Rum nüfus 300.000 dolayındadır. Bu yıllardaki göçlerden ötürü Rum nüfus artmış ve halen İstanbul'da yaşayan Rum nüfus 400.000'e ulaşmıştır". İstanbul'da yaşayan Rum nüfusun mübadele dışı tutulmasını isteyen L. Curzon'un gerekçesi şudur: Böylesi bir göçün ekonomik ve endüstriyel bakımdan Türkiye için büyük bir kayıp olacağı ortadadır. Rum nüfusun İstanbul'un varlığı için hayati bir rol oynadığını belirten L. Curzon, eğer antlaşma bunları içerirse, İstanbul'un etkisini, varlığını ve ticaretini yitireceğini savunmuştur.

L. Curzon mübadele içinde düşünmediği Doğu Trakya'daki Rum nüfus için ise, "savaş koşullarından ötürü her türlü varlığını bırakarak şimdiden Yunanistan'a göç edenlerin sayısı 320.000 civarındadır" şeklinde bilgi vermiştir. L. Curzon'un Lozan'daki iddialarına göre Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Rum nüfus ne kadardır? Yukardaki açıklamalara göre Küçük Asya'da (1.600.000) İstanbul'da (300.000) ve Doğu Trakya'da (320.000) olmak üzere büyük savaş öncesi dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda kabaca 2.220.000 civarında Rumun yaşamakta olduğunu L. Curzon heyet üyelerinin bilgisine sunmuştur.

Yunanistan'da yaşayan ve mübadele edilecek Müslüman nüfus ise ne kadardır? L. Curzon Yunanistan'da yaşayan Türk nüfusu ikiye ayırmakta ve ilk grubu mübadele dışı tutmaktadır. Mübadele dışı tutulacak bu grup Batı Trakya'da yaşayan ve sayıları 1914 verilerine göre 124.000 civarında olan Müslümanlardır. L. Curzon Batı Trakya'da yaşayan Müslüman Türkler hakkında bu kez nedense ABD istatistiklerini değil, güvenilir olduğunu söylediği Yunanistan verilerini kullanmaktadır. Ayrıca bir bilgisini daha açıklayarak, Yunanistan'ın bunları sınır dışı etmeyeceğini bildiğini söylemektedir. İkinci grubu ise mübadele edilecek nüfus oluşturmaktadır. Yunanistan'ın değişik yerleşmelerinde yaşayan Yunan uyruklu bu grubun nüfusunu L. Curzon 360.000 olarak belirtmektedir. İlk günkü tartışmalara resmi programda olmadığı için Türk Heyeti nüfus konusunda veri sunmamıştır. Ancak L. Curzon'un Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşadığını savunduğu Rum nüfusun abartılı olduğunu İsmet Paşa açıkça vurgulamıştır.

⁷ Seha, Meray, a.g.e., Cilt 1, Kitap, s:126.

Komisyon; savaş tutsakları ve rehinelerin geri verilmesini içine almak üzere, Yunanistan ile Türkiye arasında nüfus mübadelesi sorununun alt komisyonunda incelenmesine, Dr. Nansen'in de burada dinlenmesine karar vermiştir⁸.

M. Montagna (İtalya) başkanlığındaki alt komisyona aktarılan sorunlar burada yoğun biçimde tartışılmıştır. Tartışmalar aşağıdaki ana başlıklarda olmak üzere yapılmıştır. a. Sivil rehinelerin geri verilmesi. b. Savaş tutsaklarının değişimi, c. Nüfus mübadelesi.

Bunlardan ilk iki sorun üzerinde taraflar hemen uzlaşmıştır. Ancak üçüncü sorun üzerinde çetin tartışmalar yapılmıştır. Tartışılan konular kabaca şu şekilde özetlenebilir. i. Mübadele zorunlu mu yoksa gönüllü mü olacaktır. Delegeler gönüllülük ilkesini benimsemelerine karşın danışman Dr. Nansen'in zorunlu mübadele konusundaki görüşlerinde ısrar etmesi sonucu mübadelenin zorunlu olması kabul edilmiştir. ii. Mübadelenin nerelerdeki nüfusu kapsayacağı konusunda özellikle Türk Heyeti İstanbul doğumlu ve burada yaşayanlar konusunda önemli sakıncaları ileri sürmüştür. Türk Heyeti, İstanbul'da Rum nüfus bırakmanın imkansız olduğunu, onların yerine Yunanistan'dan gelecek Müslüman halkın bir kısmını burada yerleştirmek istediğini belirtmiştir. Buna karşılık Yunan Heyeti kendi verilerine dayanarak Yunanistan'a sığınmak üzere bir milyona (L. Curzon bir önceki toplantıda bunların sayısını 600.000 - 900.000 arasında olduğunu belirtmiştir) yakın Anadolu göçmeninin geldiğini belirterek, İstanbul'dan gelecek Rumların kabul edilmeyeceğini belirtmiştir⁹. Sonuçta taraflar "İstanbul"luluk üzerine yeni bir içerikte anlaşmaya varmıştır. İstanbul'daki Rum nüfus belli tarih ve sınırlar içinde olmak koşulu ile mübadele dışı tutulmuştur.

Mübadeleye konu Müslüman nüfusun yaşadığı yerleşmelerde din içerikli bir örgütlenmesi yoktur. Buna karşılık Rum nüfusun İstanbul'da kökü uzun yıllara dayanan "Evrensel" Patriklik kurumu vardır¹⁰. Türk Heyeti bu kurumun da mübadele ile birlikte İstanbul'dan ayrılmasını istemektedir. Bu görüşe Yunanistan'ın yanı sıra öteki devlet temsilcileri de karşı çıkmışlardır. Karşı çıkışın dinsel temelli savunması şöyledir. "Evrensel" Patriklik, İstanbul'u bırakıp gitmek zorunda kalırsa, Rum Ortodoks topluluğu

⁸ Seha Meray, a.g.e., Birinci Takım, Cilt. 1, Kitap 1, s.129.

⁹ Seha Meray a.g.e. Birinci Takım Cilt 1, Kitap 1, s. 336.

¹⁰ Fener Patrikhanesinin evrensellik iddiası Türkiye tarafından hiçbir zaman kabul edilmemiştir.

ruhani başını yitirmiş olacaktır. Böyle bir durum dinin aslından ayrılması ve kişinin aforoz edilmesi için yeterli nedeni oluşturacaktır. Konferansa katılan heyetler yanı sıra gözlemci Hristiyan kökenli devlet heyetleri de bu savunmayı benimsemiş ve desteklemiştir. Sonuçta “Evrensel” Patriklik’in İstanbul’da kalmasını Türk Heyeti kabul etmiştir.

23 Ocak 1923 tarihinde TBMM Hükümeti ile Yunan Hükümeti iki halkın mübadelesine ilişkin sözleşmeyi imzalamıştır. 19 maddeden oluşan sözleşmeye göre mübadele zorunlu olacaktır. Mübadele işlemlerine 1 Mayıs 1923 tarihinde başlanacaktır. İstanbul’da oturan Rumlar ile Batı Trakya’da oturan Türkler mübadele dışı kalacaktır. Mübadele zaman boyutunda 18 Ekim 1912 tarihinden sonra göç edenleri de kapsayacak ve bunların haklarını koruyacak şekilde genişletilmiştir. Mübadeleye tabi olanlar bu tarihten sonra yeni yurttaşlık kimliği ile tanınmaya başlanmıştır¹¹.

Mübadele Sonu Nüfus Verileri: Zorunlu göç nedeni ile aile ve ülkelerin kaybının büyük olacağı tarihsel bilgilerimiz arasında yer almaktadır. Zorunlu göçler tüm yaş gruplarındaki nüfusa kapsadığı için, bu nüfusun varış noktasındaki barınma, çevre koşulları, iklim değişikliği ve yeni sosyal sisteme uyum v.b. sorunlardan ötürü kayıpları yüksek olmaktadır. Özellikle her yaş ve cinsiyette ölümler, kalkış noktasına göre artmaktadır. Türk ve Yunan halklarının mübadelesinde de aynı olgu ile karşılaşmıştır. Fakat mübadele tarihi ile ilk genel nüfus sayımlarının yapıldığı tarih arasındaki sürenin kısalığından ötürü bunun önemli bir engel oluşturmadığı varsayımı altında aşağıdaki analiz yapılmıştır.

Türk ve Yunan halkları arasında yapılan mübadele konusunda nüfus bilim tarihinde bir çok araştırmacının ulaştığı farklı sayısal bulgular vardır. Araştırmacıların bulguları ve aradaki farklılığı vurgulamak yerine her iki ülkenin istatistik örgütlerinin yayınlarını kullanarak bir analiz yapmak daha tutarlı bir yaklaşımdır. Yunanistan’da 1928 yılında yapılan genel nüfus sayımı sonuçlarına göre bu ülkeye göç edenlerin geldikleri yer ve tarih açısından dağılımı şöyledir (Çizelge 1). Burada kaba bir sınıflama yaparak Anadolu, Doğu Trakya, Pontus ve İstanbul’dan göç edenler, Türkiye’den olan göçler olarak görülmüştür. Göçmenlerin Yunanistan’a varışları ise “Anadolu Bozgunu’ndan önce ve sonra” şeklinde ayrılmıştır. Böylece tüm göçmenleri kapsayacak bir veri seti oluşturulmuştur. Anadolu Bozgunu öncesi ve sonrası

¹¹ Seha, Meray, a.g.e., İkinci Takım, Cilt 11, s.82-87.

Türkiye'den göç edenlerin sayısı 1.104.216'dır. Konferans görüşmeleri sırasında İngiltere ve Yunanistan heyetlerinin verdikleri rakamların ne denli yanlış ve abartılı olduğu burada açıkça görülmektedir. Sözelimi daha konferans sırasında yalnızca Anadolu'dan bir milyona yakın göçmen geldiğini, Doğu Trakya'dan gelen 320.000 sığınmacı ile birlikte toplam sayının arttığını belirtenlerin, İstanbul'dan gelecek Rum nüfusun mübadelesini kabul edemeyiz şeklindeki savunmalarını anlamak zordur.

Çizelge 1: Yunanistan'a Göç Edenlerin Geldikleri Ülke ve Geliş Dönemine Göre Dağılımları

Ülke	Anadolu Bozgunundan Önce	Anadolu Bozgunundan Sonra	Toplam
Anadolu	37,728	589,226	626,954
Trakya	27,057	229,578	256,635
Pontus	17,528	164,641	182,169
İstanbul	4,109	34,349	38,458
Bulgaristan	20,977	28,050	49,027
Kafkasya	32,421	14,670	47,091
Rusya	5,214	6,221	11,425
Sırbistan	4,611	1,446	6,657
Arnavutluk	1,600	898	2,498
Dodekanes	355	383	735
Romanya	266	456	722
Kıbrıs	25	32	57
Mısır	1	7	8
TOPLAM	151,892	1,069,957	1,221,849

Kaynak: Svonoros, A. : Yunanistan Nüfusu ve Yunanistan Nüfus Sayımları, DİE yayını, Ankara, 1935, s.22.

İngiltere ve Yunanistan delegelerinin konferans sırasında İstanbul'daki Rum nüfus için ileri sürdükleri veriler şöyledir. İstanbul'da 1914'de 300.000 olan sonraki yıllarda ise oluşan göçlerle Rum nüfusun 400.000'e ulaştığı savunulmuştur. Türkiye ve Yunanistan nüfus sayımı verileri bunları ne derecede doğrulamaktadır? Türkiye'de Cumhuriyet döneminde ilk genel nüfus sayımı Belçikalı bir uzmanın yönetiminde 1927'de yapılmıştır¹². Sayımın verilerine göre İstanbul'da yaşayan Rum nüfus 110.000 olarak saptanmıştır. 1928 Yunanistan genel nüfus sayımına göre ise İstanbul'dan değişik tarihlerde 38.458 kişinin Yunanistan'a göç ettiği belirtilmektedir. Koşulların zor olduğu bu yıllarda İstanbul Rumlarından bazıları Yunanistan dışında bir yere göç etmiş olabilir. Bazıları da İstanbul'daki sayım sırasında Rum kimliğini saklamış olabilir. Bu iki grubun sayısı tahmin edilemez. Fakat konferans sırasında İngiliz ve Yunan delegelerinin söyledikleri rakamlara, iki ülke verileri yanı sıra son iki olay (göç ve kimliğini saklama) dan oluşacak rakamlarla ulaşmanın güçlüğü ortadadır.

Konferans sırasında söylenen İstanbul Rum nüfusuna ilişkin veriler iki açıdan önemlidir. i. İstanbul'da Hristiyanlığın önemli iki merkezi kurumu vardır. Ayrıca İstanbul'un Müttefik Devletlerce işgal edilmesinden ötürü Osmanlı belgelerine ulaşamama gibi bir sorunları da yoktur. İzmir'de olduğu gibi kilise kayıtlarını yok eden bir yangın da olmamıştır. Buna göre tüm belgeleri elinde bulunduran Müttefik Devletler konferansa abartılı nüfus verileri sunmakla, başta değindiğimiz kilise - devlet ikilisinin uzun yıllara dayanan "güven" geleneğini zedelemişlerdir. ii. Osmanlı İmparatorluğu verilerine sürekli eksik, yanlış gözü ile bakan ve buna karşın "ABD istatistikleri", "Kilise kayıtları", "Müttefik Devletlerin Sayımı (Musul örneğinde olduğu gibi)", "Gezginlerin gözlemi" nin güvenilir olduğunu ileri sürenlerin şu sorulara yanıt vermesi gerekir: Rum "Evrensel" Patrikliğinin merkezindeki Rum nüfusa ilişkin veriler bu denli yanlış ise, merkezden uzaklaştıkça kilise kayıtlarının güvenilirliği ne ölçüde geçerlidir? Benzer soru Ermeni nüfus için de geçerlidir. Müttefik Devletler, Musul ve civarındaki dağınık yerleşim yerlerinde zor koşullarda yaptıklarını belirttikleri nüfus saptamasını, koşulların daha uygun olduğu İstanbul'da daha uzun zaman diliminde niçin yapmadıklarını açıklamalıdır. Hiç şüphesiz bu sorulara güvenilir yanıt verilmeyecektir. Ancak İstanbul Rumları için konferansa su-

¹² Devlet İstatistik Enstitüsü: 1927 Genel Nüfus Sayımı, Ankara, 1935.

nulan rakamların abartılı olduğu her iki ülkenin (Türkiye 1927, Yunanistan 1928) nüfus sayımlarında görülmektedir.

Müttefiklerin, Yunanistan'daki Müslüman nüfus için söyledikleri ile mübadele sonunda gerçekleşen rakamlarda da bir yanlışlık olduğu görülmektedir. Mübadelenin sürdüğü dönemde Türkiye'de "Ayın Tarihi", "Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası", "Cumhuriyet" v.b. günlük, aylık yayın organlarında göçmenlerle ilgili değişik rakamlar verilmiştir. Sözgelimi 1924 yılı Ekim ayına kadar mübadele edilen Müslüman nüfus 370.000 olarak gösterilmektedir. Yunanistan'ın özellikle dağ köylerindeki Müslüman nüfusun göçü ile bu sayı daha sonra artmıştır. Devlet İstatistik Enstitüsü yayınlarında göçmen sayısının 456.729'a ulaştığı görülmektedir¹³. Bu konuda çalışan araştırmacılar, mübadele kapsamına giren, fakat mübadele edilmeyi beklemeden Yunanistan'dan sığınmacı olarak gelen Müslümanların sayısını 50.000 olarak tahmin etmektedir¹⁴. Göçmen nüfus üzerine çalışan dönemin nüfus bilimcisi Yüceuluğ göç verilerini yıllara göre düzenlemiştir. Göçmenlerin geldikleri yere göre bir dağılımını vermektedir. Ancak 1923 ve onu izleyen ilk üç yıl içinde ülkemize gelen göçmenlerin kalkış noktası Yunanistan ağırlıklıdır. Türkiye daha sonraki yıllarda Balkan ülkeleri ve öteki komşu ülkelerle göç antlaşması imzalamıştır. Buralardan Müslüman ve Hristiyan (Gagauz Türkleri) nüfusun göçü olmuştur. Bu bilgiler ışığında yukarıdaki iki veriyi birlikte ele aldığımızda şu sonuçlar ortaya çıkmaktadır. DİE verisi (mübadele edilen nüfus) ile sığınmacılar birlikte düşünüldüğünde 516.700 rakamına ulaşılmaktadır. Aynı yılları içeren (1923-1927) Yüceuluğ'un verileri ise 504.964 düzeyindedir¹⁵.

Burada dikkatimizi çeken nokta, gerçekleşen mübadil Müslüman nüfusun büyüklüğünün, Lozan'daki tartışmalar sırasında İngiltere ve Yunanistan delegelerinin ileri sürdükleri rakamların yüzde 60 üzerinde olduğudur. Kabaca İngiltere ve Yunanistan delegeleri, konferansa katılanlara Yunanistan'daki Müslüman nüfus konusunda yanlış ve eksik bilgi sunmuşlardır. Osmanlı verileri ile, Müttefiklerin konferansa katılan heyet üyelerine sundukları Rum nüfus verileri arasında nasıl bir ilişki vardır? Biraz

¹³ Devlet İstatistik Enstitüsü, *İstatistik Yıllığı* (1929-1930), Ankara, 1990, s.101.

¹⁴ Kemal Arı, *Büyük Mübadele, Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, İstanbul, 2000, s.92.

¹⁵ Ratip Yüceuluğ, *Savaş Sonu Nüfus Meseleleri: Türkiye Üzerine İncelemeler ve Fikirler*, Ankara, 1944, s.150.

önce sözüne ettiğimiz yanlılık 1885-1914 dönemi Osmanlı verileri karşısında da görülmekte midir?

Osmanlı Nüfus Sistemine Göre Nüfusun Dağılımı (1885-1914): Osmanlı İmparatorluğu nüfus sistemine ilişkin belgeler yerli ve yabancı tarihçiler tarafından yoğun biçimde incelenmiştir. Buna göre İmparatorluğun son otuz yılını içeren nüfusun etnik gruplara göre dağılımı çizelge 2'deki gibidir.

Nüfusun etnik gruplara göre dağılımı yirmi yıl (1885-1906) içinde önemli bir değişime uğramamıştır. Başka bir anlatımla etnik grupların nüfus artış hızı ve toplam içindeki yüzdeleri arasında anlamlı bir fark oluşmamıştır. Bulguların yirmi yıllık örüntüsü bize nüfus bilimdeki "nüfus geçiş kuramına" uygunluğunu göstermektedir. Kurama göre doğum ve ölüm hızlarının yüksek olduğu bir dönemde çok az bir nüfus artışı (r) olmaktadır. Nüfusun kısa dönemde artışı doğal artıştan gerçekleşmektedir. Bunun dışında nüfusta görülen beklenmeyen azalış ve artışı ancak göç açıklayabilmektedir. Bu kuramsal bilgiler ve veriler bize İmparatorluğun söz konusu yıllardaki nüfusunun "nüfus geçiş kuramının" ilk evresini yaşamakta olduğunu göstermektedir. İmparatorluk nüfusu yüksek doğum ve ölüm hızlarına sahip, ancak düşük bir nüfus artışının gerçekleştiği kararlı bir nüfus yapısı vardır. Buna göre 1914 yılı Osmanlı verisi Rum nüfus ile konferansa getirilen Rum nüfus arasında 500.000'ni aşan bir farklılık görülmektedir. Kararlı bir nüfus yapısının olduğu ülkede bunu açıklamak güçtür.

Müttefiklerin gerek Rum gerekse biraz sonra inceleyeceğim Ermeni nüfus için getirdikleri verilerin fazlalığı önemli bir tartışmayı gündeme getirmektedir.

**Çizelge 2: Osmanlı Nüfusunun Etnik Gruplara Göre Dağılımı
(1885-1914)**

Etnik grup	Yıllar			
	1885	1897	1906	1914
Müslüman	12,585,950	14,111,945	15,518,478	15,044,846
Rum Ortodoks	2,329,776	2,569,912	2,882,773	1,729,738
Ermeni	988,887	1,042,374	1,050,513	1,161,169
Bulgar	818,962	830,189	762,754	-
Katolik (Rum-Ermeni)	150,177	120,479	150,647	133,682
Yahudi	184,139	215,425	256,003	187,073
Diğer	307,345	159,983	276,449	263,508
TOPLAM	17,375,225	19,050,307	20,897,617	18,520,016

Kaynak: Shaw, S.J.: *The Ottoman Census System and Population, 1831-1914*, Int. J. Middle East Studies (9), London 1978, s.74.

Osmanlı İmparatorluğu içindeki etnik grupların nüfus artışları birbirinden farklı olabilir mi? Bildiğimiz kadarı ile farklılığı yaratan nedenler; kontrol, açıklayıcı ve ara değişkenlerden oluşmaktadır. Sondan başlayarak olayı inceleyelim. Ara değişken olarak görülen gebeliği önleyici tekniklerden o dönemde yalnızca “geri çekme”, “sakınma” ve “emzirme” geçerlidir. Bu tekniklerin tüm etnik gruplarda kullanımının farklı olmadığını varsayabiliriz. Açıklayıcı değişken olarak eşlerin eğitimi en belirleyici değişkendir. Ele aldığımız dönemde Osmanlı eğitim kurumlarındaki dönüşüme baktığımızda Rum ve Ermeni cemaatin eğitimde daha başarılı olduğu görülmektedir. Kırsal kesimde yoğunlukla yaşayan Müslüman nüfusun eğitiminde ise din ve aile kurumu etkindir. Eğitimin bu iki kurumdan ayrılarak bağımsız bir kurum olarak ortaya çıkışı Rum ve Ermeni etnik gruplarında daha belirgindir¹⁶. Kontrol değişkeni olarak nüfusun kır-kent dağılımı ve bölgesel gelişmişlik durumu da önemlidir. Buna göre gelişmiş bölgede kentte yaşayan

¹⁶ İlhan Tekeli, *Türkiye’de Eğitimdeki Dönüşümler*, TMMOB Yayını, Ankara, 1974.

nüfusun artış hızı az, fakat nüfusun niteliği yüksek olmaktadır¹⁷. Bu bilgileri geriye taşıyacak olursak; Osmanlı İmparatorluğu nüfus verileri incelendiğinde belirli kent merkezlerinde Rum belirli kent merkezlerinde ise Ermeni nüfusun toplam kentli nüfus içinde düşük oranlı ağırlığı sözkonusudur (Çizelge 3-5).

Çizelge 3: Rum Nüfusunun Yoğun Olduğu İllerdeki Oransal Dağılımı (1893 Durumu)

İl Adı	İlin Toplam Nüfusu	Müslüman Nüfus	Oran %	Rum Nüfus	Oran %
Aydın	1,410,424	1,119,233	79.4	196,558	13.9
Edirne	836,041	434,366	52.0	267,220	32.0
Ankara	847,182	735,766	86.9	34,915	4.1
Beyrut	568,014	462,034	81.3	54,976	9.7
Hüdavendiğar	1,335,884	1,132,763	84.8	133,017	10.0
Selanik	989,844	447,504	45.2	277,237	28.0
Trabzon	1,056,237	857,280	81.2	155,039	14.7
Kosova	721,087	409,510	56.8	29,393	4.0
Konya	944,042	877,232	92.9	56,561	6.0
Manastır	664,399	225,534	33.9	227,766	34.3
Yanya	516,477	225,415	43.6	286,304	55.4
İstanbul	873,565	384,913	44.1	152,741	17.5
Toplam	17,388,562	12,587,137	72.4	2,179,450	12.5

Kaynak: Kemal H. Karpat, a.g.e. s:274

Buna karşılık bu ilin kırsal yerleşmelerinde (Kazalar temel alındığında) her iki etnik nüfusa göre Müslüman nüfus daha yoğun olarak görülmektedir¹⁸. Çizelge 2'deki yıllar temelinde tüm nüfusun doğal doğurganlığı (çiftlerde cinsel yaşama herhangi bir denetimin olmadığı durum) yaşadığı görülmektedir. Bunun belirgin örneği kadının çok doğum

¹⁷ Mümtaz Peker, *Türkiye'de Doğurganlık Farklılıkları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi 1979.

¹⁸ Kemal Karpat, "Ottoman Population Records and The Census of 1881/82-1893", *International Journal of Middle East Studies* S. 258-274, London, 1978.

yapması ve tarımda çalışmasından ötürü erkek nüfusa göre yetişkin kadın ölümlülüğünün yüksekliğidir. Tüm sayım bölgelerinde ve tüm etnik gruplarda erkek nüfus, kadın nüfusa göre çoğunluktadır. Doğurganlığın istenen ve ideal bulunan sayıda gerçekleştiği sanayi toplumlarında bu kez tersi bir durum oluşmaktadır. Başka bir anlatımla yetişkin nüfusta kadınlar daha fazladır. Bu bağlamda son otuz yılda etnik grupların nüfus oranlarındaki değişimi doğurganlık ölümlülük ikilisinden öte göçler daha iyi açıklayabilir. Buna göre Lozan'da sunulan Rum nüfusa ilişkin verilerin, söz konusu yıllarda Osmanlı'dan Rum nüfusun göçü olduğu düşünülürse nedenli yanlış olduğu açıkça görülmektedir.

Etnik grupların nüfuslarının Osmanlı sisteminde yanlış, eksik, hatalı ve kapsam dışı bırakıldığı konularını ciddiye alabilir miyiz? Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfus verilerini oluşturan örgütün başkanlığını son otuz yıl içinde; 1895 Fethi Franko Bey, 1897-1902 arasında Mıgırdıç Sinabyan Efendi, 1903-1907 döneminde Rober Efendi ve 1908-1914 döneminde Mehmet Behiç Bey yapmıştır¹⁹. Bu kişilerin mensup oldukları etnik köken nüfusu yanlış göstermeleri söz konusu olabilir mi? Farklı dönemde herhangi bir etnik grubun yazımı eksik ve yanlış yapıldığında, bunun diğer dönem verileri ile çelişmesi gerekmez mi? Nüfus verilerini zaman boyutunda incelediğimizde dizinin etnik nüfus açısından örüntüsü Yahudi nüfus dışında düzgündür. Yahudi nüfus tüm sayım yıllarına göre önemli dalgalanma göstermektedir. Bunun kaynağı göç olabilir. Öteki etnik nüfuslar için yanlış ve hatalı bir durum olmadığı görülmektedir.

Yerleşim yeri açısından ele aldığımız dönem içinde İstanbul'un nüfusu kararlı / durağan bir görünümünden uzaktır. 1885'de 873.655 olan kentin nüfusu 1879'de 1.030,234'e ulaşmaktadır. Daha sonraki dönemde ise azalmaktadır. 1906 yılında ise 782,231'e düşmektedir. Kentin nüfusu 1906-1914 döneminde yeniden artmakta ve 14 Mart 1914 tarihinde (I. Dünya Savaşı öncesi) yapılan son sayımda 909.978'e ulaşmaktadır. Burada Müslüman olmayan nüfus sayısı 1885 de 488,665, 1896 yılında 510.040 ve 1914 yılında ise 389.553'tür²⁰. Ermeni ve yabancı nüfusu toplam rakamdan çıkardığımızda Lozan'da, İstanbul'da yaşadığı belirtilen Rum nüfustan daha az bir nüfus görülmektedir. Özellikle Rum Ortodoks kilise örgütlenmesinin bulunduğu merkez için böylesi yanlış bir veri sunulması anlamlıdır.

¹⁹ Kemal H. Karpat *a.g.e.* s.251.

²⁰ Kemal Karpat, *a.g.e.* s.254.

İstanbul nüfusunun durağan olmayan bu konumunu ancak iç ve dış göçler açıklayabilir. İmparatorluğun son otuz yıl içinde geçirmiş olduğu bir dizi olay nedeniyle İstanbul değişik etnik grupların göçü ile karşı karşıya kalmıştır. Ancak bu göçlerin belli bir etnik gruba dayandırılması yanlışır. İstanbul'a ilişkin verilere baktığımızda herhangi bir etnik grubun başat göçünü doğrulayan bir bulgu yoktur. Sözelimi 1890 yılında Rum Ortodoks nüfus 91.884'ü erkek, 65.281'i kadın olmak üzere 157.165 kişiden oluşmaktadır. Bunlara Rum Katolik nüfusu (9.332) da eklediğimizde toplam nüfus 166.491'e ulaşmaktadır. Başlangıç olarak aldığımız bu nüfusun harb dönemine kadar artışı yine nüfus geçiş kuramına uygundur. Şimdi Müttefiklerin İstanbul'u işgali ve bu dönemdeki nüfusu Lozan Konferansı'nda kendilerinin belirttiği gibi 400.000'e ulaştığı iddiasını anlamak mümkün değildir.

Burada bir ara değerlendirme yapacak olursam; Müttefiklerin, Lozan Konferansı'nda sundukları Rum ve Müslüman nüfusa ilişkin veriler gerek savaş sonrası Türkiye ve Yunanistan genel nüfus sayımı sonuçları, gerekse savaş öncesi otuz yıllık Osmanlı İmparatorluğu dönemi istatistik verileri ile çelişmektedir. Müttefiklerin sundukları verilerin geçerliğini ve güvenilirliğini doğrulayan bir nüfus kuramı da yoktur. Buna göre Müttefiklerin sundukları verilerin yanlış olduğu, bu yanlışlığın ise politik tutumlarından ileri geldiği söylenebilir.

Ermeni Nüfusu ve "Ermeni Yurdu" Tartışmaları: L. Curzon, Lozan Konferansı'nda azınlıklar konusu görüşülürken, bu kez Rum nüfusu yanısıra Ermeni, Asuri ve Keldani nüfuslarını da gündeme getirmiştir. L. Curzon Ermeni nüfus için "... gelecekları bakımından kendilerine özel olarak verilmiş sözler yüzünden de özellikle göz önünde tutulmalarını" istemektedir.

Ermeni nüfusu konusunda L. Curzon şu açıklamaları yapmıştır: i. Erivan'a olan göçler nedeniyle buranın nüfusu 1.250.000'e ulaşmıştır. Öte yandan Kars, Ardahan, Van, Bitlis ve Erzurum'un Ermeni nüfusu neredeyse yok olmuştur. ii. Fransızlar Kilikya'yı boşalttıkları zaman, bu vilayetin paniğe kapılan Ermeni nüfusu onların ardından gitmiştir. Şimdi de İskenderun, Halep, Beyrut şehirlerinde ve Suriye sınırı boylarında dağınık durumdadırlar. iii. İstanbul'da sayıları 130.000 olan Ermeni nüfus vardır. iv. Ulusal Ermeni Yurdu kurulmasına ilişkin olarak gerek Ermenilerce, gerekse

dünyanın her yanındaki dostlarınca öne sürülmüş olan ve herkesce bilinen isteğe değinmek zorunda olduğunu belirtmiştir²¹.

İsmet Paşa yaptığı uzun konuşmada Osmanlı İmparatorluğu'ndaki azınlıklara verilen haklardan söz etmiştir. Azınlıkların hiçbir zaman Osmanlılık potasında eritilmediğini açıklamıştır. Dürüst ve bağlılık gösteren davranışlarından ötürü Ermenilere, ülkenin yönetiminde önemli görevler verildiğini, üstelik son yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'na çok sıkıntı vermiş olan Rumlara karşı, Ermenilerin "Millet-i Sadıka" sıfatını da aldıklarını açıklamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bir dizi iç olayları özetleyen İsmet Paşa, Küçük Asya'nın Yunanlılarca işgal edilişinin Ermeniler için yeni acılar ve talihsizliklere yol açtığını savunmuştur. Sözelimi Ermeniler zorla silah altına alınarak Yunan ordusu saflarına sokulmuş ve Türklere ateş etmeye zorlanmışlardır. Bozgundan sonra ise işlenmiş bütün suçları Ermenilerin üzerine atmak için Yunanlıların kasıtlı propagandalar yaptığını belirtmiştir.

İsmet Paşa, Ermeni nüfus konusundaki itirazlarını 14 Aralık 1922 Perşembe günü azınlıkların korunması oturumunda da yapmıştır. Burada ilk olarak belirtilen üç milyon Ermeni nüfusun İmparatorluk sınırları içinde yaşadığı konusunda esaslı bir yanlışlık olduğunu vurgulamıştır. Ermeni nüfusu konusunda M. Vital Cuinet'in, 1.400.000, Encyclopaedia Britannica'nın 1.500.000 ve resmi Türk istatistiklerinin de 1.290.000 sayılarını verdiğini belirtmiştir. Bu veriler ışığında Türkiye'de hiçbir zaman 3.000.000 Ermeni nüfusun yaşamadığını savunan İsmet Paşa, bütün dünyada bile bu kadar Ermeni olmadığının herkesce bilindiğini açıklamıştır²².

Türkiye'nin ulusal sınırları içinde Ermenilere bırakılacak yerleri olmadığının açıkça belirten İsmet Paşa, L. Curzon'un yaptığı bir gafı ise net bir şekilde yanıtlamıştır. "... Türkiye'nin Milletler Cemiyetinden korktuğu hiçbir vakit söz konusu edilmemiştir. Yabancı istilası yüzünden yakılıp - yıkılmış olan kendi memleketlerinde çalışan Türklerin elleri özellikle temizdir. Bu eller, hiçbir vakit, hiçbir yabancı memlekete ne saldırmış, ne yabancı bir memleketi istila etmiş, ne de yakıp - yıkmıştır. Türklerin ellerinin, bütün başka ellerle karşılaştırılmaktan çekinecek hiçbir şeyleri yoktur!..". Böylece İsmet Paşa konferans sırasında Türklerin, ülkelerindeki hiçbir azınlığı planlı

²¹ Seha Meray, a.g.e, c.1, Kitap.1, s.184.

²² Seha Meray, a.g.e, Birinci Takım, c.1, Kitap 1, s.221.

biçimde yok etme gibi bir eylemde bulunmadığını açık bir şekilde belirtmiştir.

Ermeni Yurdu kurulması konusu gerek alt komisyonda gerekse diğer oturumlarda yoğun biçimde tartışılmıştır. Alt komisyon başkanı İtalyan Montogna; Ermeni, Asuri, Keldani ve Bulgar heyetleri ile ayrı ayrı görüşmeler yapmıştır. Özellikle bu heyetlerle görüşmelerinden sonraki konuşmalarında Ermeni heyet yanlısı bir tutum içine girmiştir. Sözgelimi, Türkiye'deki Ermenilerin barış içinde yaşamalarını sağlayacak bir çözümün bütün ülkelerde kamuoyunun Lozan Konferansı'ndan beklemekte olduğunu vurgulamıştır. Türkiye'nin herhangi bir yerinde Ermenilerin toplanmasına izin vermesi halinde bunun dünya kamuoyunu tatmin edeceğini belirtmiştir. Böyle bir çözümün, bunca felaketlere yol açmış bulunan din ve soy konusundaki eski sorunların kesin olarak ortadan kalkmasını sağlayacağını ileri sürmüştür. Ermeni Yurdunun yönetimi için konacak hükümlerin genel çizgilerinin alt komisyonda incelenmesini, Yurdun yeri seçildikten sonra ayrıntılarının da Milletler Cemiyetinde anlaşarak, Türk hükümetinin kendisince kararlaştırmasını teklif etmiştir²³.

Benzer amaçlı bir başka konuşma ise H. Rumbold (İngiltere) tarafından yapılmıştır. Türkiye'nin nüfusu ve bunun dağılımı üzerine veriler sunan Rumbold, nüfus yoğunluğunun az olduğu bölgede Ermeniler için Ulusal Yurt ayrılabilceğini belirtmiştir. Daha ileri giderek bunun yeri için "... denizden Fırat'a uzanan, Elbistan dolaylarında genişleyen ve yüzölçümü aşağı yukarı 19.000 kilometre kare olan bir toprak şeridinin..." uygun olduğunu söylemiştir.

Türk Temsilci Heyeti ise Ermeni ve Asuri nüfusu konusunda yapılan açıklamaları hayretle dinlediklerini belirtmiştir. Arkasından bu halkları Türkiye'ye karşı saldırmak için politika araçları olarak kullananların da Müttefik Devletler olduğunu savunmuştur. Bu halkların karşılaştığı felaketlerin sorumlusu olarak Müttefik Devletleri göstermiştir. Bu sorunları görülmmez saydığını açık bir şekilde bildirmiştir.

Ermeni Yurdu konusu alt komisyonda görüşülürken, Amerikan Temsilci Heyeti, Başkanlığa bir rapor sunmuştur. Rapor içeriği: i. Ermenilere bir sığınak hizmeti görecektir olan özerk bir bölgenin yaratılması, ABD'de önemli yurttaş topluluklarında derin bir ilgi uyandırmıştır. ii. Ermeni Yurdu için tek-

²³ Seha Meray, a.g.e. Birinci Takım, c.1, Kitap 1, s.309-314.

lif edilmiş toprak parçasını ve bölgenin tanımlanması, mali güvenceleri, özel koruma için güvenliğin oluşturulması ve göç edecek Ermeni nüfusun sayısını bildirmeleri" şeklindedir²⁴.

Bu raporun yanı sıra "Ermenistan İçin Amerikan Derneği" de Ermeniler için ulusal yurt konusunda bir memrandumu, George R. Montgomery imzası ile komisyon başkanına sunmuştur. Memerandum ile Amerikan Temsilci Heyetinin raporu arasında büyük bir tutarlılık görülmektedir. Memerandum, Ermeni Ulusal Yurdu konusunda; bölgenin seçimi, mali sorunlar, istilaya karşı koruma konularını ayrıntılı olarak betimlemektedir. Metinde buraya yerleştirilecek Ermeni nüfus konusunda ise şu bilgiler aktarılmaktadır. İstanbul'da çoğunluğu tarım işiyle uğraşan sığınmacı 15.000 göçmen, İzmir ve Küçük Asya'da bulunan 11.000 kadar göçmen, Suriye'de son gelenlerden önce bile 75.000 kadar sığınmış göçmen (General Perle bu sayıyı 100.000 olarak veriyor) bulunmaktadır. Rusya'da özellikle Kafkasya bölgesinde 400.000'e yakın sığınmacı bulunmaktadır. Değişik yerlerde öksüzler yurtlarında aşağı yukarı 50.000 çocuk bulunmaktadır.

Amerika'dan gelen ve aynı imzayı taşıyan telgrafta ise aşağıdaki karar tasarısının Kongreye sunulmuş olduğu belirtilmektedir. "Ermeni Ulusal Yurdu için yeterli büyüklükte bir toprak parçası ayrılması şartıyla Başkan 20 milyon dolarlık bir parayı Hazineden ödünç vermeye yetkili kılınmıştır." Böylece "Ermeni Yurdu" nun parasal sorununun çözüldüğü Konferansa katılanlara bildirilmektedir.

Alt komisyonda uzun tartışmalardan sonra; gözüldü edilmiş sivillerin geri verilmesi, savaş tutsaklarının mübadelesine ilişkin Andlaşma ile Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanmıştır. Aynı tarihi taşıyan ve M. Montagna tarafından L. Curzon'a sunulan alt komisyon raporunda ise Ermeni nüfusunun sorunları üzerinde hiç durulmamıştır. Yukarıda geniş özetini verdiğim tartışmalar sonrası bu konular bir daha gündeme gelmemiştir. Konferansa katılan Müttefik Devletlerin delegeleri Ermenilerin çektiği acıları söylemekle birlikte hiçbir zaman hiçbir ülke delegesi bugünkü söylem biçimi ve kavramları konferans boyunca kullanmamıştır. Kanımca burada Türk heyetinin Konferans sırasındaki söylem biçimi etkili olmuştur. Ermenilere I. Dünya Savaşı öncesi ve savaş sırasında Müttefik Devletler tarafından bağımsız bir devlet sözü verilmesi ve bu süreçte binlerce Ermeninin

²⁴ Seha Meray, a.g.e. Birinci Takım, c.1, Kitap, 11, s.243.

savaş koşullarında ölmesinin sorumlusunun kendileri olduğu açıkça vurgulanmıştır²⁵. Ayrıca savaş sonrasında ana yurtlarını benzer vaatler ile terkeden Ermenilerden de Türk Devleti'nin sorumlu olamayacağı belirtilmiştir. Bu konuda Antep, Urfa, Maraş ve Adana dolaylarında Fransızların peşi sıra gidenler örnek olarak verilmiştir²⁶.

Lozan Konferansı sırasında İsmet Paşa ile Hükümet ve M. Kemal Paşa arasında yoğun bir telgraf haberleşmesi yaşanmıştır. İsmet Paşa gerek konferans sırasında Türk Heyetine sorulan sorulara cevapları, gerekse yabancı basında çıkan nüfusa ilişkin haberlere düzeltmeyi bu telgraflar aracılığı ile yapmıştır.

İçerikleri açısından bu telgraflar şöyle özetlenebilir: i. Anadolu'daki Hristiyan nüfusa eziyet edildiği ve bunların yurtlarından kovulmak için girişimlerde bulunulduğu konusundaki iddialara karşı toprak, nüfus, azınlıklar ve sınır komisyonlarında yeni devletin böyle bir düşüncesi ve eyleminin olmadığı ve olmayacağı açıklanmıştır, ii. Ermeni nüfusa ilişkin "tehcir ve teb'id" düşüncesi ve eyleminin gerçek dışı olduğu vurgulanmıştır, iii. Ermenilerin azınlık haklarından yararlandırılacağı kabul edilmiştir (Ermeni Ruhani Başkanlığı 29 Ekim 1925'de bu haklarından vazgeçtiğini Türk Hükümetine bildirmiştir), iv. Ermeni ve Müslüman nüfusun mübadelesi diye bir sorun olmadığı, bu konuda hiçbir devletin muhatap kabul edilmeyeceği basına ve Konferansa katılan heyetlere kesin bir dille anlatılmıştır, v. Asuri ve Keldanilerin Türkiye'de yerleştirilmeyeceği belirtilmiştir, vi. Trabzon'daki Rum nüfusun tehciri, Kayseri Rumlarının, Mersine doğru yola çıkarılmaları, İstanbul'daki Rumların mallarının satışı sunulacağı konusundaki iddiaları, TBMM Hükümeti kesin bir dille redderek bunların doğru olmadığını dünya kamuoyuna açıklamıştır²⁷.

²⁵ Türk Heyetinin görüşleri ile örtüşen fikirler Ermeni cemaatı ve sivil toplum kuruluşlarının başkanı A. Aharonyan'ın Müttefik Devlet temsilcilerine sunduğu protesto metninde görülmektedir. 9 Ağustos 1923 tarihinde Paris'te yapılan protesto metninde; "İtilaf Devletlerinin büyük prensiplerine güvenerek bağımsızlığını elde etmek için savaşa atılan ve nüfusunun tam üçte birini kaybedeni, bu gün kendisini yalnız ve unutulmaya mahkum bir durumda hissetmektedir. Müttefiklerin parlak vaadlerinin sonucu ve sayısız kurbanlarının mükafatı olarak Sevr Andlaşması'na Ermenistan'ın varlığını sağlayacak noktalar konulmuştur..." Ersal Yavi; *1856-1923 Emperyalizm Kısacasında Türkler, Ermeniler ve Kürtler*, İzmir, 2001, s.372-373.

²⁶ Seha Meray, a.g.e., Birinci Takım c.1 Kitap 1, s:199-200.

²⁷ Bilal, Şimşir, (Yayına hazırlayan), *Lozan Telgrafları*, Cilt 1 ve Cilt 2, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1991, 1995.

Kurtuluş - Kuruluş Döneminde Ermenilerin Davranışları: M. Kemal Paşa ve kadrosu ulusal harekete başkoyduğunda, temel stratejileri geniş cepheli bir birlik oluşturmaktır. Kurtuluş ve kuruluşu bilincinde hisseden her kesimden güçlerle birliktelik temel alınmıştır. Ermeni liderleri ve parçalı Ermeni kentsel grupları özellikle din adamlarının etkisi ile 1919'dan itibaren M. Kemal Paşa ve kadrosu ile birlikteliğe pek sıcak bakmamışlardır. Emperyalist düşünceyi iyi analiz edemedikleri için, parçalı bir yaklaşımdan hareketle I. Dünya Savaşı öncesinde ve Sevr'de kendilerine söylenen sözde "Büyük Ermenistan" devletini kurabilecekleri sanısına kapılmışlardır. Bu sanı nedeniyle kimi cephelerde zorla (Yunan ordusu ile birlikte) kimi cephelerde gönüllü (Kilikya'da Fransız ordusu ile), kimi cephelerde ise milliyetçi duygularla Türk ulusal hareketine karşı savaşmışlardır.

Kurtuluş ve kuruluş hareketi "Doğu Cephesi" inde başlamıştır. Hareketin örgütlenmesi Doğu illerinde biçimlenmiştir. Oluşturulan güçler ilk olarak Ermenilerle savaşmıştır. Sarıkamış, Oltu ve Kars'ta Ermenilerin geçici egemenliğine son verilmiştir. Ordunun örgütlenmesini yapan TBMM'nin ilk askeri zaferi Ermenilere karşı olmuştur. Ulusal Hükümetin ilk antlaşması olan Gümrü Antlaşması, Ermenilerle yapılmıştır. Kurtuluşun ilk aşaması olan bu hareketin ne kadar çetin geçtiğini, sorunun sadece savaş olmadığını iç dinamiklerle de büyük mücadele verildiğini M. Kemal Atatürk, Nutuk'ta şöyle anlatmaktadır. "... Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan beri Ermeniler, gerek Ermenistan içinde, gerekse sınıra yakın yerlerde Türkleri toptan öldürmekten hiç vazgeçmiyorlardı. 1920 yılı sonbaharında Ermenilerin yaptığı kötülükler dayanılmaz bir kerteğe geldi.... Ordumuzun Ermeniler üzerine yürüyüşe geçtiği 28 Eylül sabahı, Erzurum'dan elli imzalı bir grup Ankara'ya saldırıya geçti." Bu olayı M. Kemal Atatürk iç ve dış dinamiklerin birlikteliği olarak görür ve ".... Sanki bu baylar, bize saldırmak için Ermenilerle sözleşmiş" şeklinde ifade etmektedir²⁸.

Kurtuluş Savaşının bittiği Batı Cephesinde ise Ermenilerin gerek örgütlenme gerekse Yunanlılar ile birlikte savaşa katılmalarını M. Kemal Atatürk ve kadrosu her zaman dile getirmiştir. Sözelimi İsmet Paşa bu birlikteliğin nasıl olduğunu Lozan'da şöyle açıklamaktadır: ".... Bu zavallı halk zorla silah altına alınmış ve Yunan ordusu saflarına katılmıştır. Ermenilerin Avrupa'daki yöneticileri, yurttaşlarını böyle tehlikelerle karşı karşıya bırakmaması için, Yunan Hükümetine yalvarıp yakarmaktan usan-

²⁸ Atatürk, Söylev (Nutuk) c.2, Türk Dil Kurum Yayını, Ankara, 1966, s.359-360.

mamışlardır. Bu uyarılardan hiçbirine kulak verilmemiştir. Ermeniler cepheye gönderilmiş ve Türklere ateş etmeye zorlanmışlardır. Bozgunundan sonra çok büyük yakıp yıkmalara girişilmiştir. Üstelik Yunan makamları bu suçları Ermenilerin üzerine atmak için kasıtlı propagandalar yapmaya koyulmuşlardır....”²⁹ Ermenilerin Güney’de yaptıkları intikamcı davranışlar ve tahribatlar sonrası, Fransız birlikleri ile bölgeden ayrılmalarını İsmet Paşa yine Lozan’da şöyle sorgulanmaktadır: “... Neden bu mutlu soydan 60.000 - 80.000 kişi yurtlarını ve ailelerini bırakarak, başka yerlerde yoksulluk içinde yaşamak üzere Fransızların ardından gidip kaçtılar...” Bu soruların yanıtı Lozan Konferansı sırasında Ermeni delegelerinin yayınladığı bildirilerde de görülmektedir. Sözgelimi Kilikya’da, Fransızlara en büyük desteği kendilerinin verdiği ve Türklerle savaşta ön cephede yer aldıkları vurgulanmaktadır³⁰.

Ermeni - Rum işbirliği Pontus Hükümeti kurma isteğinde de görülmektedir. Samsun ve dolaylarındaki Rumların sayısını artırmak için Rusya’daki Ermeni ve Rumları Batum’da toplama girişimleri başlamıştır. Bunları silahlandırarak Samsun’a çıkarmışlardır. İçerdekilerle birlikte bir ara sayıları 25.000’i bulan Rum-Ermeni çetelerle Üçüncü ve Onbeşinci Korddu savaşmak zorunda kalmıştır³¹.

Cephelerdeki bu durum yanında Ermenilerin İstanbul ve öteki liman kentlerinde Müttefik Devletler nezdindeki uğraşları da TBMM Hükümeti ile birliktelikten çok, bağımsız bir devlet kurma amacıyla olmuştur. Ermeniler sürekli olarak denize açılan bir bölgede devlet kurma amaçlarının mücadelesini vermişlerdir. En son olarak da bu konuları Lozan Konferansı’na taşımışlardır. Ermeniler tüm bu süreçlerde başta İngiltere ve ABD’den büyük destek görmüşlerdir.

Cephe gerisinde Anadolu kasaba ve kentlerinde yaşayan Ermeni nüfusun davranışları da bu süreçte barışı bozucu ağırlıkta olmuştur. Bunun bilinen örnekleri “Saimbeyli” İlçesi gibi yerleşmelerdeki çatışmalardır.

Kurtuluşu gerçekleştiren kadronun liderleri Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Paşa, Ermeniler ile olan ilişkilerini yukarda örneklediğimiz gibi sürekli bir savaş ortamı, ülkenin bütünlüğünü parçalanmasını içeren örgütlü güçlerle mücadele ortamında sürdürmüşlerdir. Örgütlü güçlerin çatışmasın-

²⁹ Seha Meray, *a.g.e.* Birinci Takım c.1, Kitap 1 s.196-197.

³⁰ Seha Meray, *a.g.e.* Birinci Takım c.1, Kitap 1, s.197.

³¹ Atatürk, *Söylev (Nutuk)*, C:2, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 1966, s: 458-461.

dan galip ayrılmalarına karşın Lozan Konferansı'nda konu bu kez farklı biçimde karşılara getirilmiştir. İlk olarak L. Curzon "Küçük Asya'da yaşayan üç milyon Ermeni'den Türkiye'de nasıl 130.000 kişi kaldığını ve yaklaşık 60.000 Ermeninin Fransızların çekilmesi sırasında Kilikya'dan niçin göç ettiğini?" sormuş, bunların açıklamasını istemiştir³².

Sorunu böyle gündeme getirmenin kanımca şu amaçları olabilir: i. Kendi amaçları için her zaman kullandıkları Anadolu'daki Ermeni nüfusun azalmasının yanı sıra, Ermenilere verdikleri devlet kurabilecekleri sözlerinin gerçekleşmemesinden ötürü tüm sorumluluğu üzerlerinden atmak istemini pekiştirmek, ii. Osmanlı İmparatorluğu döneminde 1915 yılında zorunlu göç ettirme sürecindeki olayları Ermeni iddiaları ile birleştirerek Ermeni nüfusun azalışını bir nedene bağlamak, iii. Kafkasya'daki Emperyalist emellerini sürdürmek için gelecekte bir sıçrama tahtası olması açısından bu bölgeye en yakın yerde tüm ipleri kendi ellerinde olan "Ermeni Yurdu" nun kurulmasını sağlamak. iv. Örgütlü güçlerin çatışmaları sırasında kullandıkları Ermenilerin, çatışmalar sonrası dönemde olan göçlerinden kendilerini değil, Türk hükümetini sorumlu tutarak, bunu tarihe mal edebilmek.

Burada tartışmamız gereken ilk nokta L. Curzon'un Küçük Asya'da yaşadığını savladığı üç milyon Ermeni nüfusun gerçek mi yoksa yanlış bir veri mi olduğu konusudur. Bunun için ilk olarak Lozan Konferansı sırasında Türk hükümeti ve heyetinin tanımadığı fakat kendilerine "Ermeni Heyeti" adını veren kişilerin yayımladığı 2 Şubat 1923 tarihli bildiriye bakılmalıdır. Bildiri bize iki önemli ipucu vermektedir. İlki Ermenilerin genel savaş içinde İtilaf Devletlerine yapmış oldukları sayısız hizmete karşı Ermeni sorununun İtilaf Devletleri tarafından yüzüstü bırakılmış olduğunu vurgulamaktadır. İkinci olarak "...Bu övülecek davranışlar, fedakarlıkları ölçülemeyecek derecede çok olan Ermeni millete çok pahalıya mal olmuştur. Eğer onların maddi ve hayati kayıplarına bir göz atarsak 1.500.000 Ermeni'nin katliam ve sürgünlerde mahvolduğu ve 700.000'nin yersiz, yurtsuz dolaştıklarını, 100.000 yetimin hayır cemiyetleri üzerine yük olduklarını görürüz..."³³ Kasım 1922'de yine bu grubun Konferans Başkanlığına verdiği muhturada ise "... 1914'den itibaren bir milyondan fazla Ermeni yok edilme, sürgün, zulüm ve haksızlıklar nedeniyle mahvolmuş" şeklinde görüş belirtilmektedir. Görüldüğü gibi iki Ermeni kaynağı verileri arasında anlamlı bir fark

³² Seha Meray, a.g.e. Birinci Takım, c.1, Kitap 1 s:194-197.

³³ Seha Meray, a.g.e. Birinci takım c.1. Kitap 1.

oluşmaktadır. Burada hangi bilgiye güveneceğiz? Lozan Konferansı'na katılan heyetlerin üyelerine dağıtılan bildiride Ermeniler kendi nüfuslarının büyük savaş öncesinde üç milyon olduğunu söylemiyorlar. Belirttikleri rakam 2.3 milyon civarındadır. L. Curzon'un, Konferansta belirttiği rakam, Ermeni heyetinin verilerinden 700.000 daha fazladır. Başka bir anlatımla L. Curzon olayı yaklaşık 1/3 oranında abartarak Konferansa getirmekte bir sakınca görmemiştir.

İkinci nokta ise resmi olmayan Ermeni heyetinin nüfus konusunun tartışıldığı Alt Komisyon üyelerine (Türkiye buna katılmadı) iki yerde Ermeni Yurdu kurulması ve buralara yerleştirilecek nüfus konusunda verdikleri bilgilerdir. Resmi olmayan "Ermeni Heyeti" kurulmasını önerdikleri birinci yurdu Rize-Van hatında istemişlerdir. Buraya tamamı Türkiye Ermeni'si olan 700.000 göçmeni yerleştirebileceklerini, ikinci yurdu ise Suriye hududu ile Fırat arasında kalan Ceyhan, Sis ve Maraş'ı kapsayan bölgede kurabileceklerini, buraya ise 500.000 - 600.000 Ermeni'yi yerleştireceklerini belirtmişlerdir³⁴.

Yukardaki bilgileri saklı tutarak, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Ermeni sorununun başladığı yıllara giderek söz konusu bölgelerdeki Ermeni nüfusunun değişimine nüfus bilim açısından bakılmalıdır. Bilindiği gibi Ermeni meselesi 1878 Berlin Kongresinde gündemdeki yerini almıştır. Abdülhamit'in saltanat döneminde (1895'de) Ermeni nüfusa ilişkin reform çalışmaları için altı il seçilmiştir. Döneme ilişkin 1897 yılı verilerine baktığımızda Ermeni nüfusun 1.050.000 civarında olduğu görülmektedir. Reform çalışmalarının başlayacağı altı ilin toplam nüfusu ve Ermeni nüfusun dağılımı ise aşağıdaki gibidir (Çizelge 4).

³⁴ Seha Meray, a.g.e. Birinci takım, c.1 Kitap 1.

Çizelge 4: Ermeni Nüfusla İlgili Reform Çalışmalarının Başlayacağı Altı İldeki Toplam Nüfus ve Ermeni Nüfusun Oranı (1897)

İller	Toplam Nüfus	Ermeni Nüfus	Oran (% olarak)
Sivas	1,086,015	170,433	15.69
Mamuretül Aziz	578,814	69,718	12.04
Erzurum	645,702	134,967	20.90
Bitlis	398,625	131,290	32.94
Diyarbakır	471,462	79,129	16.78
Van	430,000	80,798	18.79
Toplam	3,610,618	666,335	18.45

Kaynak: Yerasimos, Stefanos (2001) Ermeni Meselesi, Fransa Dışişleri Bakanlığı: Diplomatik Belgeler, Paris, 1897 s.62.

S. Yerasimos'un aktardığına göre Quad d'Orsay'ın başkanlığında hazırlanan verilere göre Ermeni nüfusun reform yapılacak illerdeki yoğunluğu yüzde 19'a ancak ulaşmaktadır. Ermeni nüfusun yaşadığı bu iller yanı sıra ülkenin öteki illerinde de Ermenilerin çoğunlukta olmadıkları 1881-82-1893 sayım verilerinde açıkça görülmektedir³⁵. (Çizelge 5) Sayım sonrası yıllarda (1895-1898) Berlin Kongresine katılan ülkelerin elçileri Osmanlı Ermeni nüfusunun eksik gösterilmesi, yanlış yazılması veya hiç yazılmaması gibi konuları gündeme getirmemişlerdir. Başka bir anlatımla özellikle Quad d'Orsay başkanlığında hazırlanan (Fransa) altı vilayetteki Ermeni nüfus için uzlaşsı söz konusudur.

³⁵ Kemal, Karpat. a.g.e, s.258-273.

Çizelge 5: Ermeni Nüfusun Yoğun Olduğu illerdeki Oransal Dağılımı (1893 Durumu)

İl Adı	İlin Toplam Nüfusu	Müslüman Nüfus	Oran (%)	Ermeni Nüfus	Oran (%)
Aydın	1,410,424	1,119,233	79,4	14,131	1,0
Edirne	836,041	434,366	52,0	16,642	2,0
Erzurum	559,055	445,584	79,7	101,138	18,1
Adana	396,,49	340,476	85,9	44,799	11,3
Ankara	847,182	735,766	86,9	67,490	8,0
İzmir	195,669	133,117	68,0	37,220	19,0
Bitlis	276,998	167,054	60,3	101,358	36,6
Halep	787,714	684,599	86,9	52,407	6,7
Hüdavendigâr	1,335,884	1,132,763	84,8	57,818	4,3
Diyarbakir	368,964	289,591	78,5	46,823	12,7
Sivas	926,671	766,558	82,7	116,645	12,6
Trabzon	1,056,237	837,280	81,2	41,786	4,0
Elaziz	381,346	300,188	78,7	73,178	19,2
Van	119,860	59,412	49,6	60,448	50,4
İstanbul	873,565	384,913	44,1	149,590	17,1
Toplam	17,388,562	12,587,137	72,4	1,001,165	5,8

Kaynak: Kemal H.Karpat, a.g.e s:274 (Oranlar tarafımdan hesaplanmıştır).

Ermeni nüfus için reform çalışmalarının yapılacağı 6 ildeki toplam Müslüman ve Ermeni nüfusun 1893 Osmanlı genel nüfus sayımına göre dağılımı çizelge 6'daki gibidir.

Çizelge 6: Ermeni Nüfusla İlgili Reform Çalışmalarının Başlayacağı Altı İldeki Nüfusun Dağılımı (1893).

İller	Toplam Nüfus	Müslüman Nüfus	%	Ermeni Nüfus	%
Sivas	926,671	766,558	82,7	116,545	12,6
Elaziz	381,346	300,188	78,7	73,178	19,2
Erzurum	559,055	445,584	79,7	101,138	18,1
Bitlis	276,998	167,054	60,3	101,358	36,6
Diyarbakir	368,964	289,591	78,5	46,823	12,7
Van	119,860	59,412	49,6	60,448	50,4
Toplam	2,632,894	2,028,387	77,0	499,490	19,0

Kaynak: Kemal H.Karpat: a.g.e. s.274

İki veride de altı ildeki tüm nüfus içindeki Ermeni nüfusun oranı yaklaşık aynı değeri vermektedir. Ermeni nüfusun kilise kayıtlarından toplandığını varsayarak “Kilise - Ermeni cemaati ilişkilerinden ötürü” Fransa Dış İşleri Bakanlığı verileri geçerli kabul edilmiştir. Fakat aynı kaynaktaki toplam nüfusta görülen hatanın nereden kaynaklandığını açıklamak güçtür.

Resmi olmayan “Ermeni heyetinin ikinci yurt olarak düşündükleri Ceyhan-Maraş” hattında ise 1893 nüfus sayımı verilerine göre kabaca 150.000 Ermeni yaşamaktadır. Toplam nüfus içinde yaşayan Ermeni nüfus ise 1.001.465 dir. Fransa'nın altı ilde Ermeni nüfus için verdiği 666.335 rakamını doğru kabul ederek 1893 Nüfus sayımındaki Ermeni nüfustan $[(666.335 / 499.490)=1.33]$ düzeltme faktörü elde edilmiştir. Bu düzeltme faktörü tüm ülke nüfusuna uygulanmıştır. Buna göre aşağıdaki soruların yanıtlanması güçtür.

Nüfus geçiş kuramının ilk evresinin geçerli olduğu bir ülkede Ermeni nüfusunun kısa sürede (1895-1914 dönemi içinde) yani büyük harb öncesinde L. Curzon'un belirttiği üç milyon, Ermenilerin belirttiği 2.3 milyona ulaşması için nüfus artış hızının (r) tarihte görülenin çok üzerine çıkması gerekmektedir. Kuram ve gerçek yaşam ise bunun imkansız olduğunu göstermektedir.

Lozan'da Ermeni temsilcilerinin sözünü ettikleri 1.500.000 (muhturada bir milyonu aşkın) Ermeninin katliam ve sürgünlerde mahvolduğu savı Osmanlı İmparatorluğunda büyük savaş öncesi Ermeni nüfusunun 2.3 milyon olduğu kabullenmesine dayanmaktadır. Osmanlı sayımlarında (1914) Ermeni nüfusu 1.2 milyona ulaşmaktadır. Düzeltme faktörü ile bu nüfus 1.596.000'e ulaşmaktadır. Bu nüfusun yarısı tehcirin olduğu bölgede yaşamaktadır. Buna göre Ermenilerin sözünü ettikleri ölümler, yaklaşık 600.000 Ermeni nüfusun yaşadığı bölgede nasıl gerçekleşmiştir?

İmparatorluk Ermeni nüfusu (1914) ile Ermenilerin yaşayanlarından (sürgün, yetim ve Anadolu'da kalanlar toplamı olan 900.000) bir tahmin yaptığımızda kabaca 300.000 kişinin bu sürede öldüğü söylenebilir. Resmî olmayan Ermeni heyeti ise Lozan'da bu rakamı farklı vermekte ve ölümleri Osmanlı İmparatorluğu hükümeti tarafından planlanan bir soykırım politikası uygulamasına dayandırmaktadır. Yıllar içinde benzer suçlama gerek Ermeni gerekse Batı'daki değişik örgütler tarafından yenilenmiştir. Osmanlı hükümetinin Ermenilere yaptığı hareketin dayanağı ise nedir?

Doğu Anadolu'da Ermenilerin dirlik ve düzeni bozucu eylemleri (isyan, sabotaj, casusluk, eşkiyalık), düşmana çete grupları aracılığı ile yardımları ve Amerikan sivil toplum örgütlerinin topladığı para ve silahı ayrılıkçı bir devlet kurma girişiminde kullanmaları Osmanlı yönetimi tarafından tepki ile karşılanmaktadır. Yukardaki tüm olaylar ülke için tehlikeli bir durum yaratmaya başlamıştır. Bunun üzerine İçişleri Bakanlığı bir öneride bulunarak 27 Mayıs 1915 tarihinde üç maddelik bir yasa çıkarmıştır. Yasa, yönetime askeri nedenlere dayanarak casusluk ve hainliklerini hissettikleri bölge halkını tek tek veya toplu olarak memleketin diğer bölgelerine gönderilmesine ve oralarda oturtulmasına imkan vermektedir.

Yasa tarihinden önce ise (24 Mayıs 1915) İtilaf Devletleri "... Osmanlı hükümetinin bütün üyelerini ve onların katliamlara karışan ajanlarını kişisel olarak sorumlu tutacaklarını..." bir deklarasyonla açıkça dünya kamuoyuna ilan etmişlerdir.

Mondros Mütarekesi koşullarına göre İngilizler 13 Kasım 1918'de İstanbul'a girmişlerdir. Osmanlı yönetimi gözetime alınmıştır. İzleyen aylarda Ermeni tehcirinde sorumlu gördükleri yöneticiler tutuklanmıştır. Tutuklananların çoğu Malta'ya sürülmüştür. İngilizler, tutuklananları yargılamak için Osmanlı yönetiminin her türlü bilgi ve belgesine kolayca

ulaşmıştır. Ancak yapılabilen Nemrut Mustafa Paşa Divan-ı Harbinin Talat, Enver ve Cemal Paşaları, yokluklarında yargılayıp idama mahkum etmesidir. Ayrıca İstanbul Sıkı Yönetim Mahkemesi Boğazlayan Kaymakamı Kemal Beyin tehcir suçlusu olarak idamına karar vermiştir.

Öte yandan Osmanlı Hariciye Nazırı 18 Şubat 1919 günü Danimarka, Hollanda İspanya ve İsveç hükümetlerine başvurarak, tehcir konusunu araştıracak tarafsız bir komisyon kurulmasının düşünüldüğünü ve komisyona ikişer temsilcinin görevlendirilmesini istemiştir. Ne var ki İngiliz işgal kuvvetleri ilgili devletlerin komisyona katılmalarını engellemiştir. Söz konusu yıllarda Ermeni tehciri konusunda suç ve suçlu arama çabaları sonuçsuz kalmıştır³⁶.

Ermenilerin "manda" isteklerini dikkate alan ABD Başkanı Wilson, Gnr. Harbord başkanlığındaki komisyonu yerinde inceleme yapmak üzere görevlendirmiştir. Komisyon, ne Amerikan Konsoloslarında ne de bölgede iddia edilen türde belgeye rastlamıştır³⁷. Bunların ötesinde İstanbul'daki Ermeni Patrikliğinin kilise kayıtları da İngilizlerin ellerindedir. Dahası Ermeni nüfusa yöneltildiği savunulan trajik olayları gören, bilen veya bunlardan kurtulanlar hayattadır. Osmanlı hükümeti zorunlu göç yasasını çıkarmadan önce bunun uygulamasını yanlış yapan sorumluların cezalandırılacağını açıklayan İtilaf Devletleri, Malta duruşmalarında niçin bu tür canlı tanıkların bilgisine başvurmamıştır? Ermeni cemaati ve sivil toplum kuruluşları böyle kişileri ve Kilise kayıtlarını niçin Malta'ya götürmemişlerdir? Bilindiği gibi İtilaf Devletleri yargılamasında savcılık, Ermenilerin düzenlenmiş katliamına ilişkin kanıt bulunmadığını beyan etmiş Malta tutukluları serbest bırakılmıştır³⁸.

Sonuç ve Değerlendirme: Lozan Konferansı görüşmelerinde dönemin merkez ülkesi konumunda olan İngiltere, I. Dünya Savaşı öncesi verdiği sözleri tutma gayreti içindedir. Bu nedenle kendi manda yönetimi içine almak istediği Musul, Kerkük ve Süleymaniye bölgesini Konferans görüşmelerinden çıkararak buraların sorununu Milletler Cemiyetine taşımıştır. Devlet kurma sözü verdiği Rum ve Ermeni toplumları için ise

³⁶ Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını İzmir, 1984, s. 88.

³⁷ Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Raporu*, İstanbul, 1981.

³⁸ Georges Maleville, "1915 Osmanlı - Rus Ermeni Trajedisi" *1856-1927 Emperyalizm Kışkacında Türkler, Ermeniler ve Kürtler içinde*, İzmir, 2001 s:197-198.

koşullar çok değişmiştir. Değişen koşullar içeriğinde soruna farklı çözüm önerileri getirmekte bir sakınca görmemiştir. Getirilen önerileri Rum ve Ermeni nüfus için değerlendirelim.

İngiltere merkez devlet konumunda olduğu süre içinde politikasını, Yunanistan'ın Türkiye'ye karşı hareket alanını genişletme üzerine kurmuştur. Bunun çarpıcı örnekleri Yunanistan'ın kuruluşundan sonra Osmanlı İmparatorluğu'ndan toprak ve nüfus kapma yarışında görülmektedir. Bu yarış 1830'da Mora'nın Yunanistan'a katılması ile başlamıştır. Ege'deki yedi ada 1865'de Yunanistan'a bırakılmıştır. 1881'de İstanbul Antlaşması ile Tesalya ve Epir'in bir kısmı Yunanistan'a verilmiştir. Selanik, Güney Makedonya ve Girit 1913 Londra Antlaşması ile Yunanistan'a bırakılmıştır. Aynı yıl Bükreş Antlaşması ile Epir'in tümü ve Güney Makedonya'nın geri kalan kısmı verilmiştir. 1919'da Neuilly Andlaşması ile Batı Trakya, Yunanistan topraklarına katılmıştır. Kabaca 1830'dan sonra Yunanistan'ın toprak büyüklüğü ve nüfusu yukarda sözünü ettiğimiz politik birliktelik ile büyütülmüştür. Bunun son halkası ise Küçük Asya ve Pontus olarak görülmektedir. Bunda başarı sağlanamayınca ya da uğranılan "Anadolu Bozgunu" sonrasında yukardaki süreç içinde Yunanistan topraklarına katılan yerleşmelerdeki Müslüman nüfus ile Anadolu'da değişik yerleşmelerde yaşayan Rum nüfusun mübadelesi için zemin hazırlayıcı çalışmalar yapılmıştır. Bu bağlamda mübadele konusunda daha önce deneyimi olan Yunanistan'ın özellikle kendi ülkesindeki azınlıklar sorununu çözüm için İngiltere öncülüğünde Dr. Nansen'e Milletler Cemiyeti adına çalışma yaptırılmıştır. Burada dikkatimizi çeken nokta, mübadele edilecek Rum ve Müslüman nüfus verilerinin yanlış (Rum nüfusun fazla, Müslüman nüfusun az) gösterilmesidir. Nüfus verilerinin yanlış sunulması ya da değiştirilmesi iki açıdan dikkat çekicidir. İlk olarak Anadolu'da böylesi bir Rum nüfusun, nüfus geçiş kuramının ilk evresinin yaşandığı sürede gerçekleşmesi imkansızdır. İkinci nokta ise "İstanbul'daki Rum ve Ermeni nüfus konusundaki veriler Kilise kayıtlarını zedelemiştir" iddiamızın yarattığı etik tartışmasıdır. Bu tutumları ile Müttefikler nüfusbilimde yüzyılların güveni olan geçerli Kilise kayıtlarını bir anlık ihtirasları sonucu bir noktada silip atma noktasına gelebilmişlerdir. Nüfusbilimde Kilise kayıtlarının geçerli ve güvenilir olduğunu söyleyenler, burada bir parantez açarak Lozan Konferansı'ndaki İstanbul'a ilişkin verilerin bunun dışında olduğunu vurgulamalıdır.

Müttefiklerin böylesi bir tutum ve davranışı “Batının iki yüzü” olduğunu bize açıkça göstermektedir. Bu yüzü görmemiz ve arkasındaki düşünceyi anlamamız da, nüfusbilimin geliştirdiği kuram ve onun kavramları yol gösterici olmaktadır.

M. Kemal Paşa ve kadrosu, Kurtuluş dönemi boyunca farklı cephelerde savaştıkları ve kıt kaynaklarının vurucu güç olarak kullanımını engelleyen Ermeni nüfusa karşı hoşgörülü davranarak “Ermeni Yurdu” nun özerk olarak kurulmasını Lozan’da kabul edebilirler miydi? Bu soruya olumlu yanıt verilmesi güçtür. İlk olarak “Kurtuluş ve Kuruluş” u gerçekleştiren kadro çoğu arkadaşını Ermenilerle yapılan savaşlarda yitirmiştir. Bu çarpışmalar sırasında zor anlar yaşanmıştır. Kimi hassas dengelerden ötürü bıçağın üzerinde yürünmüştür. İkinci olarak Müslüman nüfus özellikle savunmasız olduğu konumlarda Ermeni güçler tarafından büyük ölçekte can ve mal kaybına uğratılmıştır. Anadolu’nun sınır boyları ve iç kesimlerinde Ermeniler tarafından toplu öldürmelere varan çok sayıda olay yaşanmıştır. Örgütlü bir ordu düzenlemesi ile yeni sosyal dengenin kurulduğu ortamda böyle bir etnik grubun özerk biçimde sosyal sistem içinde yer alması yeni çatışmaları doğurabilirdi. Özellikle her türlü iletişimin sözel kültüre dayalı olduğu toplumlarda farklı etnik grupları böylesi olaylardan sonra aynı sistem içinde tutmanın sakıncaları olabilecektir. Kaldı ki 1920’li yılların koşullarında belli bir cepte toplanmış dış destekli alt etnik kimlikli cemaatin, sürekli olarak üst kimliğin söylemini kabul edeceğini kimse garanti edemezdi. Türkiye kurduğu ve ideolojisini yarattığı denge içinde kısa zamanda yeni arayışlara zorlanırdı. Üçüncü olarak M. Kemal Paşa ve kadrosu ulusal sınırlar konusunda nerede durulması gerektiğini çok iyi saptamıştır. Bu kararları alan TBMM’nin bir macera arayışı yoktur. Sözelimi o meclisi oluşturan üyelerinin bazılarının doğum yeri olan Selanik, Yanya, Bosna, Magosa, Gümölcine, Batum, Rodos, Filibe, Tuna, Piriştine, Köstence, Lefkoşe ve Girit gibi yerleşmeleri de bu sınırlara katma girişiminde bulunmamışlardır. Kurtuluş’un başında sınırı çizilmiş ve uluslar arası sözleşmesi imzalanmış andlaşmaları yok kabul etmemişlerdir. Daha sonraki bir konferansta Ermeni Yurdu kurulmasını kabul etmeleri ise bunları red ve SSCB ile kurulan barış ortamının bozulmasını istemek olurdu. Bilindiği gibi söz konusu yıllarda iki ulusun ilişkileri tarihlerinde çok ender görülen barış üstüne olmuştur. Son olarak böyle bir kabullenme, savaşılan Emperyalizme, emellerini gerçekleştirmek için sıçrama tahtası hazırlanmaktan başka neye yarardı?

İngiltere'nin merkez devlet olarak sözünü gerçekleştiremediği bu konuda; Türkiye, Ermenilere azınlık hakları vererek sorunu kökten çözümlenmiştir.

M. Kemal Paşa ve kadrosunun yaptığı eylem bütünü ile "Kurtuluş- Kuruluş" savaşımıdır. Bu eylemde örgütlü orduların çarpışması vardır. Kaybeden tarih sahnesinden silinecek ve azınlık olarak yaşayacaktır. Bu süreç içinde olanları açıklayacak kavramın tarihsel kökleri vardır. Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun 1915 yılında Ermeni nüfus için uyguladığı tehcir olgusu tarihin derinliklerine uzanan, feodal dönemde farklı imparator ve kralların uyguladığı kurumsal bir düzelme olarak görülmektedir. Bu düzenlemeyi tarihsel süreçte Avrupa'daki krallıklar ve imparatorluklar yaptığından nedense kavramlar bunlar için kullanılmamaktadır. 1940'lı yıllarda farklı bir uygulamada görülenler benzetişim modeli ile öne çıkarılmaktadır. Benzetişim modelinin uygulanabilmesi için özde iki olayın nedenlerinin örtüşmesi gerektiği nedense unutulmaktadır. Yapılmayan ise yakın ve uzak karşılaştırma yöntemiyle tehcir uygulamasında benzeyen ve benzemeyen olgu ve olayların neler olduğu, nasıl bir örüntü gösterdiği? Çünkü Osmanlı uygulaması tekil örnek değildir.

Dünyayı ekonomik, sosyal ve insani kayıplar açısından felakete sürükleyen savaş kültürü ideolojilerinin anlamı açıktır. Sorunları barışçı yollarla çözüme kavuşturacak ideoloji ise barış kültürüdür. Kanımca M. Kemal Paşa ve kadrosu çok iyi bildikleri ve dünyaya gösterdikleri savaşmayı, Kurtuluş'tan sonra bir kenara bırakarak, barışın egemen olacağı bir dünya yaratılmasına katkıda bulunmuşlardır. İdeoloji ve söylemleri barış üstünedir. Lozan Antlaşması öncesi onyıllarca sürekli savaş içinde yaşamış bir ülkenin barış ideolojisi çizgisinden ödün vermeden uzun yıllar yürümesi bunun bir göstergesidir. Nüfusbilim tarihinde herkesin vurguladığı ve varsayım olarak kabul ettiği Türkiye gerçeği, Batı'nın değişik kesimlerinin de görmesi gereken olgulardan biri olduğu yargısına varabiliriz.

Kitap Tanıtımlar:

MİRZA ŞEMS-İ BUHARA-YÎ, *Tarih-i Buhara, Hokand ve Kaşgar (Der şerh-i hükümrânî-i Emir Mir Haydar der Buhara, Muhammed Ali Han der Hokand ve Cihangir Hoca der Kaşgar)*, mukaddeme, tashih ve tahkik Muhammed Ekber Âşık, Defter-i Neşr-i Miras-ı Mektub, Âyine-i Miras, Tahran 1377 h.ş. (1998), 340 s.

Eserde kendisini Mirza Şems (s.89, 95, 103, 108), Mirza Şems-i Buharâyî (s.114, 120) ve Mirza Şems müverrih-i Buharâyî (s.110) olarak adlandıran yazar hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. C. A. Storey'in, müellifin dostu ve eserin ilk naşiri V. V. Grigoriev'den naklen kaydetğine göre (*Persian Literature*, 1/1, 385-386) Şems, 1804(?) yılında doğmuş olup, babası Mirza Yusuf, Mir Haydar'ın Divân kâtiplerinden, dedesi Mir Yakub da Danyal Atalık'ın Defterdârı idi. Kızkardeşi ise Mir Haydar'ın küçük kardeşi Mir Hüseyin ile evli idi. Dolayısı ile saray çevresine mensup olup, devrin olaylarına yakından tanık olmuştu. Çeşitli olaylara tanık olduğunu eserden de tespit etmek mümkündür. Meselâ kendisinin, Buhara'da bulunduğu sırada tahta oturan Şah Murad'ın, Şehr-i Sebz üzerine 1. defa sefere çıktığını (s.114); Emir Ömer'in 1826 yılında Buhara'da kısa bir süre devam eden hâkimiyeti sırasında orada bulunup, olayları gözleri ile gördüğünü (s.89); Buhara'dan kaçıp, aynı yıl içinde Emir Nasrullah Han'ın (1826-1860) askerleri ile birlikte Buhara'ya dönüp, onun adamlarından olduğunu (s.95); ancak burada fazla kalmayarak, Emir Nasrullah Han'dan korkusundan, önce Şehr-i Sebz'e, oradan da Hokand'a gidip, tekrar eski velinimetî Ömer Han'a sığındığını (s.95); buradan da ulemeden Hoca Yusuf-i Kaşgarî ile birlikte Kaşgar'a geçtiklerini (s.103) kaydediyor. Çok geçmeden Buhara'ya dönen müellif, 5-6 yıl kadar Rusya'da dolaştıktan sonra, Orenburg'a gelip, burada ticaretle meşgul olmuş, 1845-49 yılları arasında Moskova, Odesa, İstanbul ve Kudüs yolu ile Hacc'a gitmiş, dönüşünde Orenburg Kırgızlarının sivil valisi olan Grigoriev'in isteği üzerine Buhara ve Kaşgar ile ilgili hatıralarını yazarak, kendisine teslim etmişti.

"Beyân-ı Ba'zı Havadisât-ı Buhara ve Hokand ve Kaşgar" başlığı altında Farsça metin, Grigoriev tarafından 1861 yılında Kazan Üniversitesinde Rusça çevirisi ve notlar ile birlikte "O nyekotorykh sobytiyakh v Bukharye, Khokandye i Kashgarye -Zapiski Mirzy- Shemsa Bukhari, izdannyya v tekste, s perevodom i primyechaniyami, V. V. Grigor'evym" adı ile yayımlanmıştır.

Burada tanıtımını yaptığımız Muhammed Ekber Âşık tarafından yayımlanan eserin nüshası Tahran'da Danışgâh-ı Terbiyet-i Muallim (eski Dânişseray-ı Âli) kütüphanesi, 185 nr.da kayıtlı bulunmaktadır.

İki bölüm halinde düzenlenmiş olan eserin birinci bölümü Buhara hâkimi Emir Haydar'ın saltanatu ile başlayıp (s.67), Hokand hâkimi Muhammed Ali devrinin olayları ile devam ederek, Kaşgar hâkimi Cihangir Hoca'nın saltanatu ile sona ermektedir (s.108). Her iki bölüm de 1276 (1859) yılında tamamlanmaktadır. Şems bu bölümün sonunda "bütün bu olayları gözüyle görüp yazdığını" ifade etmektedir (s.108).

Müellif, Buhara saray çevresine yakın olmasından dolayı sık sık buradaki mücadelelerden de söz eder. Ancak devrin diğer bazı kaynaklarında da görüldüğü üzere, olayların tam olarak tarihlerini vermemekle birlikte, bazı olaylar dolayısı ile kendinden de söz eder (s.89, 114, 115).

Emir Şah Murad (1784-1800)'ün hayatı ile başlayan (s.108) ikinci bölüm, Cihangir Hoca'nın saltanatı ile sona erer (s.156). Bu bölümde sıra ile şu konular ele alınmaktadır: Emir Şah Murad (s.108), Ebu'l-Feyz Han (s.108), Şah Murad (s.111), Karşı (s.120 Kirmil (s.121) Rahim Han (s.121), Şehr-i Sebz (s.126), Çarcu (s.127), Merv (s.128), Ürgenc-i Taze (s.133), Miyan Kale (s.133), Kara Kalpak (s.133), Kette Kurgan (s.133), Hisar (s.134), Meymene (s.135), Hoca Mübarek (s.137), Mihmanhâne (s.137), Melik (s.137), Edyangâzi (s.137), Bazarçe (s.138), İşan Nakib (s.138), Kale-i Pencşenbe (s.143), Kunduz (s.143), Kara Tegin (s.145), Yarmezar (s.146), Şakirdpişe (s.146), Mezar-ı Şerif (s.146), Danyal Beg'in hâkimiyeti (s.146), İli (s.149), Bedeşhan (s.149), Uratepe (s.152), Kiyani Korkoşun (s.155), Cihangir'in hâkimiyeti (s.155).

Bu ikinci bölümde bazı Rus ve Avrupalıların da adı geçer. Rusların bir kısmı ordu mensubu olup, bu yöredeki Emirlerin askerlerini eğitmekle görevli idiler. Rusların bir kısmı ise maden mühendisi olarak çalışıyorlardı. Onlar, görevleri sona erdikten sonra Rus makamlarına bölge ile ilgili raporlar veriyorlardı.

Avrupalıların çoğunluğunu ise İngilizler teşkil ediyordu. Onlar ise daha çok yollar ve Ruslar ile ilgilenmekte idiler.

Eserin son kısmı yayınlayanın notlarına ayrılmış olup, başlıca şu kısımlar yer almaktadır: Emir Şah Murad'ın ölümü ve tarihçilerin bu husustaki ihtilâfı (s.159), Hakim Kuşbeg (s.159), Emir Haydar'ın tahta oturma töreni (s.160), Din Nâsır Beg (s.160), Çalak Kurgan (s.161), Yeni Kurgan (s.161), İlt Nazar (İltüz) Han-ı Ürgencî (s.161), Amu ırmağı ve onun coğrafi ve tarihi durumu (s.162), Mir Nasrullah ve Karşı hâkimiyeti (s.165), Âdine Kul Beg ve Mamur Beg (s.166), Kuşbegi'nin Mir Nasrullah Han'a mektubu (s.168), Şerif Beg ve Ulug Beg (s.168), Emir Haydar'ın ölümü ve hayat hikayesi (s.169), Emir Mir Hüseyin Han (s.169), Zübeyr Han, Hamza Han ve Safder Han (s.170), Ömer Han, tahta oturması ve devrinin olayları (171), Ayaz Beg, Receb Beg ve onların Mir Nasrullah-ı Mangı'tı'yı yükseltmeleri (s.172), İşan Nakib (s.172), Ömer Han Herat'ta (s.174), Hokand hâkimi Muhammed Ali Han (s.174), Nerzom (Nerzem) ve coğrafi durumu (s.175), Kaşgar hâkimleri (s.175), Mahdum-i Azam (s.176), Yarkend ve coğrafi durumu (s.176), Hakim olarak Ebu'l-Feyz Han (s.177), Rahim Han'ın ölümü ve Ebu'l-Gazi'nin saltanatı (s.178), Ebu'l-Gazi (s.179), Velyaminof Zernof (s.179), Melkom'un İran Tarihi (s.180), Ebu'l-Gazi ve tarihçilerin bakışı (s.181), Yefremof (s.181), Emir Şah Murad'ın Kitabı'l-Hikmeti (s.182), Özbek Niyaz Ali (s.182), Bayram Ali'nin oğlu Muhammed Hüseyin Han (s.182), Burnaşef (s.186), Şah Murad ve Hind tarafına seferi (s.187), Karşı ve coğrafi durumu (s.188), Novgorod, coğrafi ve tarihi durumu (s.190), Miyondorf (s.191), Rigistan, coğrafi ve tarihi durumu (s.191), Timurşah oğlu Abdullah Han (s.192), Grigoriyef (s.192), Nadir Şah'ın 1840 yılında Buhara tarafına seferi (s.193), Zaman Şah-ı Kabulî (s.193), Nadir Şah'ın Buhara'da evlenmesi (s.198), İskender Han Dâdgâh (s.199), Kitab kasabası, tarihi ve coğrafi durumu (s.199), Yeke Bag ve coğrafi durumu (s.200), Sir Aleksander Burnes (s.200), Murgab suyu ve coğrafi durumu (s.201), Emir Mir Haydar'ın 1833 yılında Merv'e seferi (s.202), Hive Hanı Muhammed Emin (s.202), Zereşhan ovası ve coğrafi durumu (s.204), Yengi Kurgan ve coğrafi durumu (s.204), Kette Kurgan ve coğrafi durumu (s.204), Kâfirnihan ırmağı ve coğrafi durumu (s.205), Endhod ve coğrafi durumu (s.206), Akça ve coğrafi durumu (s.208), Şıbırgan ve coğrafi durumu (s.211), Meymene ve coğrafi durumu (s.213), Ramitansky ve coğrafi durumu (s.218), Zendamişk (Zendene), coğrafi mevkii ve bu şekilde adlandırılması (s.219), Vafkend (Vabkend) ve coğrafi durumu (s.220), Hayrâbâd ve coğrafi durumu (s.221), Hive Hanı Muhammed Rahim Han (s.221), Muravyef (s.222), Muhammed Rahim Han ve para kestirmesi (s.223), Allahkulu Han (s.223), Nur Ata, coğrafi durumu ve adlandırılması (s.224), Mamış (Mumuş) Han (s.225), Kunduz, tarihi ve coğrafi durumu (s.226), Muhammed Murad Beg ve Kunduz hâkimiyeti (s.229), Talihan (Talikan) ve coğrafi durumu (s.229), Hazret-i İmam ve

coğrafi durumu (s.233), Hindukuş, coğrafi durumu ve adlandırılması (s.235), Taş Kurgan ve coğrafi durumu (s.236), Hulum (Hulm) ve coğrafi durumu (s.239), Enderâb, coğrafi durumu ve adlandırılması (s.240), Karategin ve coğrafi durumu (s.242), Kale-i Hum, coğrafi durumu ve adlandırılması (s.243), Şakird Bişe ve adlandırılması (s.244), Orenburg, coğrafi ve tarihî durumu (s.244), Emir Nasrullah ve Hokand üzerine gitmesi (s.245), İskender Han'ın kızkardeşi (s.246), Feyzâbâd, coğrafi durumu ve adlandırılması (s.247), Timurşah ve Sultanşah arasındaki düşmanlık (s.248), 1890 yılı Bedehşan haracı (s.248), Kâfir-i Siyahpuş, coğrafi durumu ve adlandırılması (s.248), Wood ve hayat hikayesi (s.251), Cerm, coğrafi ve tarihî durumu (s.252), Seyyah Nazarof (s.258), Cizah, coğrafi durumu ve tarihî (s.253), Kaşgar hâkimleri Bernid ve Hoscan (Hoca Burhaneddin ve Hoca Can) (s.254), Çayhab (Çah-ı âb), coğrafi durumu ve adlandırılması (s.256), Vahan, coğrafi durumu ve tarihî (s.257), Kaşgar, coğrafi durumu ve tarihî (s.263). Ayrıca kitabın sonunda maddeler, kişi, yer, kavim-kabileler ile ilgili dizinler ile bibliyografya bulunmaktadır.

XIX. yüzyıl Türkistan tarihi ve Mangıtlar ile ilgili olup, şimdiye kadar pek bilinmeyen ve kullanılmayan bu eserin neşri, bu alanda çalışanlara büyük yarar sağlayacaktır.

İSMAİL AKA

Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadri) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil),
Yayına Hazırlayan Doç. Dr. Ziya Yılmaz, Türk Tarih Kurumu Yayınları,
III. Dizi - Sayı 21, 2 cilt, Ankara 2003, LXVII+1178+Dizin+Ekler.

Osmanlı Tarihi'ne âit olup da kütüphâne raflarında beklemekte olan yazma tarihi eserleri günışığına çıkarmak hiç şüphesiz büyük bir hizmettir. Doç. Dr. Ziya Yılmaz'ın bundan önce yayına hazırladığı İâsâ-zâde Tarihi (İstanbul 1996) ve *Vak'a-nüvis Es'ad Efendi Tarihi* (İstanbul 2000) adlı çalışmalarıyla büyük bir hizmette bulunmuştu. Mevcut çalışmalarına bir yenisini daha katan Dr. Yılmaz bu defa, Osmanlı Tarihi'nin âdetâ belkemiğini teşkil eden hacimli bir eseri tarihçilerin yararına sunmaktadır.

Yılmaz bu çalışmasını yıllar önce Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'nun (vefâtı 28 Haziran 1990) danışmanlığına doktora tezi olarak hazırlamıştı. Baskı hazırlıkları yıllarca süren ve hazırlayan tarafından daha sonra gözden geçirilen eser, bugün iki hacimli cilt olarak elimize ulaşmıştır.

Elimizdeki eserin ilk defa *Fezleke*'de daha sonra ondan naklen *Naîmâ Tarihi*'nde zikredildiğini tesbit eden yayınlayan, uzun yıllar sonra Hammer'ın kullandığını da tesbit etmiştir. Müellifin adı hakkında tereddütlerin olduğu anlaşılıyor. Yayınlayan çeşitli ihtimalleri tartışarak bu konuya açıklık getirmeye çalışmıştır. Vardığı neticeye göre, Kâtip Çelebi'nin *Fezleke*'yi kaleme alırken yararlandığı eserden Topçular Kâtibi Abdülkadir olarak bahsetmesi, eserin ve yazarının ilim dünyasında bu şekilde tanınmasına sebep olmuştur.

Müverrih Abdülkadir'in ailesi hakkında yeterli bilgi olmamasına rağmen, babasının topçu ocağında görev yaptığı, kendisinin de ocağa intisâbettği anlaşılıyor. Onu 1596 yılındaki seferlerde Otağ-ı hümâyûn Muhâfızlığı ve Eğri fethinde Topcu Bölükbaşı olarak görüyoruz. Fetih-ten sonra kaledeki topların tesbit ve yazım görevi kendisine verilmiştir. Kezâ Kanije Kalesi'nin fethinden sonra da benzer bir göreve getirilmiştir. Abdülkadir müteakip yıllarda Macaristan seferinde de bulunmuştur. Müellifimizi bundan sonra Celâlîler ile mücâdelelerde Anadolu seferlerinde görüyoruz. Nitekim Sadırazam Kuyucu Murad Paşa'nın Canpuladoğlu ile mücâdelesinde Sol Ulûfeciler Kâtibi'dir. Abdülkadir Efendi, Sadırazam Halil Paşa'nın şark seferi hazırlıkları sırasında 100 adet şâhi darbuzen topun dökülmesinde Tophâne Nâzırı'dır. Kezâ bir ara top arabalarının yapımında ve Divitdârlık görevinde de bulunmuştur.

Müellifimiz II. Osman'ın Lehistan seferi hazırlıklarında da çeşitli görevlerde bulundu. Bunlardan biri cephanenin İsakçı İskelesi'ne naklidir. Müellifimiz 1627'de Erzurum seferi arefesinde Nüzûl Emîni tayin edilmiştir. Onu bir müddet sonra Diyarbakir'de top arabalarının tamirinde görüyoruz. Abdülkadir Efendi'nin görevi icabı 1593-1638 yıllarında gerçekleşen birçok sefere katıldığı ileri sürülebilir. Yayınlayan, müellifin bizzat katıldığını bildirdiği seferlerin yanında, ayrıntıya girdiği diğer bazı seferlere de katıldığını düşünmektedir. Bu durum şüphesiz eserin önemini artırmaktadır. Burada araştırmacılara yararlı olabilecek bilgiler, askerin sevk ve idâresi, ordu ahvâli, ordunun iâşe ve ikmâli, tımarlı sipahiler, yeniçeriler, topçular, top imalatı ve diğer silahlar hakkındadır. Öte yandan menzîl teşkilatı, menziller, kaleler, palangalar, şehirler ve şehir tasvirleri eserde geniş yer tutmaktadır. Eser bu zenginliğiyle bilimsel çalışmalarda önemli bir kaynaktır. Eserde İstanbul'un sosyal hayatına da önem verilmiştir. şehirdeki iktisâdî hayat, çarşı ve pazarın durumu, narh değerlendirmeleri, kara ve deniz nakliyatçılığı, şehre gelen ürünler eserde geniş yer tutmaktadır.

Dr. Yılmaz Abdülkadir Efendi'nin ölümünü karine ile tesbit ettikten sonra (evâsıt-ı Muharrem 1054 = 19-29 Mart 1644) eserin adı üzerindeki tartışmaları, telif sebebini ve yazarın telif başlama tarihini tayin etmeye çalışmıştır. Eser Cumâdelülâ 1000 ile evâsıt-ı Muharrem 1054 (şubat 1592-Mart 1644) tarihleri arasındaki olayları ihtiva etmektedir. Bu durumda *Topçular Kâtibi Abdülkadir Efendi Tarihi* takriben 52 yılın tarihidir.

Eserin iki nüshası bulunmaktadır. Yayına hazırlayan bunlardan Esad Efendi nüshasının müellif nüshası olduğundan şüphe duymamakla beraber, mevcut diğer nüshanın bundan istisnâ edilmediği, bu nüshanın ele geçmeyen ara bir nüshadan yazıldığı, bu sebeple ihmâl edilemeyeceği kanaatindedir.

Yayınlayan, müellifin yararlanabileceği kaynakları da araştırmış; ancak görüp işittiklerinden başka kaynağının olmadığına karar vermiştir. Kısacası Abdülkadir, devrin kaynaklarından yararlanmamıştır. Ancak bazı bilgilerin meselâ mühimmâtla veya erzakla ilgili bilgilerin resmî belgelerden alındığı şüphesizdir. Kezâ tayinlerle ilgili malumat da resmî evraktan alınmış olmalıdır.

Doçent Yılmaz eserini tesirlerine ayırdığı bahiste, Kâtib Çelebi (*Fezleke*)'nin ve Naimâ (*Tarih*)'nin bu eserden haberdâr olarak yararlandıklarını, bilahire Hammer (*Geschichte des Osmanischen Reiches*)'in de yararlandığını ortaya koymuştur. XX. yüzyılda ise Osmanlı tarihçileri kitap, makale ve ansiklopedi maddeleri kaleme alırken bu eserden geniş şekilde yararlanmışlardır. Yayınlayanın ifadesine göre (s.XLIII-XLIV) Naimâ, Bazı araştırmacıların kanaatinin aksine Topçular Kâtibi'nden doğrudan değil, *Fezleke* vasıtasıyla istifade etmiştir. Doçent Yılmaz, Kâtib Çelebi'nin Topçular Kâtibi'nden yoğun bir şekilde istifade ettiğini tesbit etmiştir. Kâtib Çelebi birçok bahsi ihtisâr ederek, bazı bahisleri ise imalı ifadelerle eserine almıştır. Yayınlayanın bu tesbitleri, elimizdeki eserin *Fezleke* ve *Naimâ Tarihi* karşısında önemini arttırmaktadır. Bu suretle Topçular Kâtibi'nin gerçekten ana bir kaynak olduğu ortaya çıkmaktadır.

Abdülkadir Efendi'nin olayları bir bütünlük içinde anlattığı anlaşılıyor. Yani anlatmaya başladığı bir olayı sonuca bağladıktan sonra diğerine geçmektedir. Yayınlayanın ifadesine göre şahıslarla fazla uğraşmayıp, yorum ve değerlendirmelerle de pek ilgilenmez. Meselâ II. Osman hadisesine yer vermemiştir. Başka eserlerde görülen vefeyât haberleri elimizdeki eserde yoktur. Ancak rahatsızlık duyduğu anlaşılacak celâlîlik ve eşkıyalık hadiselerine geniş yer verir. Kezâ eserinde uzmanlık alanı olan Tophâne ve topçuluk hakkında bilgiler yoğundur. Devlet teşkilâtı, memuriyetler, bunlarla ilgili çeşitli sıfatlar eserde bolca zikredilmektedir.

Abdülkadir Efendi'nin iyi bir eğitim almadığı eserinden de anlaşılmalıdır. Müverrihlerin birçoğunda görülen konunun gerektirdiği yerde uygun bir beyit veya kıt'a bu eserde yer almamaktadır. Belli bir tarz ve üslûbu bulunmayan müellifin imlâ hataları ve devrik cümleleri dikkati çekmektedir.

Dr. Yılmaz'ın tesbitlerine göre Abdülkadir Efendi eserinde bazı arkaik Türkçe kelimeler kullanmıştır. Bu kelimeleri tesbit eden yayınlayan, manaların anlaşılması için cümle arasındaki halleriyle örnekler vermiştir (s.LVI-LX). Bunların yanında bazı deyimler, benzetmeler ve mübâlağalı ifadeler için de bazı örnekler sıralamıştır.

Yıllar süren titiz bir çalışmanın mahsulü olarak ortaya çıkan Topçular Kâtibi'nin kapsamlı bir dizinle yayınlanması çok isabetli olmuştur. Eser siyâsî tarih, sosyal tarih, teşkilât tarihi, harp tarihi, ateşli silahlar ve teknoloji tarihi üzerinde çalışanlar için önemli bir kaynak eserdir.

MÜCTEBA İLGÜREL

Hanghaus 1 in Ephesos. Funde und Ausstattung, Forschungen in Ephesos VII, 4 (2003), Claudia Lang-Auinger (Editör), 380 s., 165 levha

C.Lang-Auinger tarafından editörlüğü gerçekleştirilen Ephesos Araştırmalarının VII, 4. bandı olarak sunulan çalışmada B.Asamer, M.Arurenhammer, G.Jenewein, S. Jilek, S. Karwiese, S. Ladstätter, C. Lang-Auinger, U.Quatemberve V. Trinkl çalışmanın çeşitli bölümlerine katkıda bulunmuşlardır. Ephesos'ta Kuretlar caddesinin hemen kenarında bulunan Yamaç Evi 1 1960'lı yıllarda F. Eichler ve H. Vettters tarafından gün ışığına çıkarılmaya başlanmış ve 1990'lı yılların başından itibaren bu önemli yapı kompleksinin kendisi ve buluntuları günümüz metodları çerçevesinde değerlendirilmeye başlanılmıştır. Günümüz Ephesos kazılarını yönetmekte olan F. Krinzingler tarafından belirtildiği gibi bu çalışmada sunulan seramik bulgular kentin bu bölgesindeki yapılaşma tarihçesine yeni bir kronoloji kazandıracak niteliktedir.

Kitabın giriş bölümünde (s. 16 v.d. C. Lang-Auinger) 1958 yılında F. Eichler tarafından kuzeybatı köşesi gün ışığına çıkarılan Yamaç Evi 1'in 1960 yılından itibaren H. Vettters tarafından başlatılan çalışmaları kısa bir özet halinde verilmektedir. Yapının evrelerine ve buluntularına ilişkin kısa bir değerlendirme de bu bölüm içerisinde yer almaktadır. Buna göre alandaki en erken yapılaşma MÖ 2.yy'ın sonu ve 1. yy'ın başında gerçekleştirilmiştir. Yamaç Evi 1 MS 7. yy'a değin iskan görmüştür. Arkeolojik veriler ışığı altında yamaç evi çeşitli bölümlerden oluşmaktadır. Bunlardan ilki sekiz küçük oda tarafından çevrelenen merkezi bir avludan oluşan geç Hellenistik Peristylt evdir. Yamaç evinin bulunduğu alandaki en erken evreyi oluşturan Peristylt evin avlusunun bulunduğu alanda tespit edilmiş olan iki farklı zemin daha sonra Peristylt evin üzerine inşa edilen Domus'a aittir. Farklı iki zemin Domus'un farklı iki evresinin olduğunu göstermektedir. Domus içerisinde Atrium'da yer alan kuyu içerisindeki dolgu MÖ 100 yıllarından MS 5-7.yy'a kadar uzanan bir tarihsel süreci bize vermektedir.

İlk bölümde seramik buluntular (s. 22 v.d. S. Ladstätter) ele alınmaktadır. Yamaç evi kompleksinin güneyindeki mekanlarından biri olan SR9c olarak adlandırılan odasından ortaya çıkarılmış olan Hellenistik kuyu içerisinde yapılan çalışmalar neticesinde elde edilen seramik buluntuları bu bölümde detaylıca incelenmiştir. Kuyu içerisindeki ilk dolgu (Dolgu 1) 3 ile 5m arasındaki kesimi oluşturmaktadır. Dolgu içerisinde ilk buluntu Doğu Sigillata A'dır (Eastern Sigillata A=ESA). Toplam altı parça ile temsil edilen bu grup (K1-5) MÖ 2. yy'ın sonu ve 1.yy'ın 1. yarısı arasına tarihlendirilir. Doğu Sigillata B (Eastern Sigillata B=ESB) yalnızca tek bir parça (K6) ile temsil edilir ve MÖ 1. yy'ın son çeyreğine verilir. Siyah firnisli gri seramik (K8-10) yapılan kimyasal analizlerle kesin Ephesos üretimidir. Buluntular Augustus döneminden itibaren MÖ 1.yy'ın sonu ile MS 1 yy'ın erken safhasına verilirler. Geç Hellenistik firnisli kapları (K11-18) bugüne kadara çok az sayıda örnekle tanınmaktadır. Kuyu dolgusundan ele geçen tabak parçalarında baskı biçimli dekorasyonun olmaması onların tarihlendirilmesi için bir ipucu niteliğindedir. Günlük kullanım ve mutfak kapları (K19-31) kıyaslanan örnekler aracılığıyla MÖ 2. yy içine verilir. İki alt form grubuna ayrılan amphoralar (K32-41) dudak kenarlarının profiline göre sınıflanmaktadır. Bu amphoralar Ephesos'un geç Hellenistik döneminde yaygındırlar. MÖ 1. yy'a ait Ephesos Kandili (K42 Howland Tip 49A) bulunan tek kandildir. Cam kaplar (G1-2) MÖ 1.yy'ın 3. çeyreğine verilirler.

İkinci dolgu (Dolgu 2) kuyu içerisinde 5 ile 8. m. arasındaki homojen dolguyu oluşturmaktadır. Dolgudan ele geçen ilk buluntu grubu Hellenistik dönem rölyefli kaselerdir.

Rölyefli kaselerin (s. 26 v.d. K 43-57 C.Rogl) damgalarına, hamurlarına ve firnis kalitelerine bakılarak Ephesos'da lokalize edilen PAR monogramlı atölyeye ait oldukları anlaşılmıştır. PAR atölyesinin üretimi olan bu kaplar MÖ 2.yy'ın 3. çeyreğinden 4. çeyreğine kadar olan sürece aittirler. Beyaz zeminli seramik repertuarı içerisinde Thymiaterion, Pyxis, Krater, Kaseler ve tabaklar ile en sıklıkla görülen Lagynoslar yer almaktadır. Dolgudan ele geçen Lagynoslar iki ayrı tiptedir. Genelde MÖ 2.yy'ın 2. yarısı ve 1.yy'ın 1. yarısına tarihlendirilirler. Aplik seramik (K67) tek örnekle tanınır. Doğu Sigillata A (K68-70a-b) MÖ 2.yy'ın sonu ve 1. yy'ın başına aittir. Hellenistik firnisli kaplar (K71-270), Kaseler, Knidoskaseleri, farklı dudak tiplerine sahip tabaklar (K159-177), amphora ve unguentarium örnekleri (K239-258) çoğunlukla MÖ 2-1.yy tiplerini yansıtmaktadırlar. Mutfak kapları içerisinde (K259-270) çoğunlukla Ege havzasından kaynaklanan formları yansıtan ampahoralar (K271-281) ve kandiller (L1-7) yer almakta olup MÖ 2.yy'ın 2. yarısından Ephesos üretim olan veya olmayan örnekleri göstermektedirler. S. Ladstätter bu bölümün sonunda Dolgu'nun seramik buluntularını genel olarak değerlendirmektedir (s.40). Yamaç evinin güney kesiminde yer alan ve SR 12 olarak adlandırılan mekandan ele geçen Hellenistik döneme ait toplu seramik buluntuları da genel olarak değerlendirilmektedir (s. 70 v.d.). Batı yamacı seramiği (K287-291), Hellenistik firnisli kaplar (K292-328), Hellenistik mutfak kapları (K329-347) bu gurubun içerisinde ele alınan buluntulardır. Yamaç evi 1'in tahrip ettiği geç Hellenistik Peristyl evin tahrip tabakasında ele geçen dört sililindirik formlu kap geç Hellenistik ve erken İmparatorluk dönemi arasına verilirler. Fonksiyonları tam olarak belirlenemeyen bu kaplar belki İtalya'da dağılım gösteren bir tipi temsil etmektedirler. Tüm seramik buluntular ışığı altında geç Hellenistik Peristyl evin tahrip edilme zamanı ve onun üzerine Domus'un kuruluş zamanı tespit edilebilmektedir. Buna göre MÖ 1.yy'ın 3. çeyreğine kadar Hellenistik geleneğe bağlı gözükten seramik bulgular Augustus dönemi ile birlikte değişim göstermiştir. Peristyl evin tahribatı Tiberius dönemine rastlanmaktadır. Domus'un inşası ise MS 2 yy'ın başlangıcında gerçekleşir.

İkinci bölüm olan mimari dekorasyonda (s. 86 v.d. G. Jenewein) Domus'un inşasından sonra bu yapıda kullanılan mimari elemanların tanımlanması ve irdelenmesi gerçekleştirilmektedir. Domus'un mimari dekorasyonuna ilişkin olarak ilk ele alınan Peristyl safhasının ionik başlıklardır (MS 2.yy). Daha geç döneme verilen ionik başlıklar (MS 4 yy'a ve 5.yy'ın başlangıcına kadar uzanan bir sürece verilirler) ve peristyl'in alt katının kaideleri de bu bölüme ele alınır. Kaideler upkı ionik başlıklar gibi iki ayrı gruba ayrılırlar ve Peristyl'in iki ayrı safhasına işaret ederler. Domus'un Korinth başlıkları Trajan dönemine ait Nympheum'un başlıklarına benzerler Korint stiline yaklaşıtıran başlıklar ise MS 2.yy'ın 1. yarısının, Trajan-Hadrian döneminin stilini yansıtmaktadırlar. Domus'un Oturma Birimi 3 ve 5 tekrar kullanılan parçalar ve başka yapılardan getirilen spolien malzemeden oluşturulmuştur. Oturma Birimi 5'de giriş (SR 9b), Taverna III'ün mimari dekorasyonu ele alınmaktadır (s. 94 v.d.)

Üçüncü bölümde erken Bizans dönemi mimarisi (s. 117 v.d. B. Asamer) ve MS 5.yy sonrası Domus'un durumu ve özellikle de Oturma Birimi 2 ele alınmaktadır.

Dördüncü bölümde mermer buluntular incelenmiştir (s. 121 v.d. U. Qutember ve C. Lang-Ainger). Masa, tepsi ve oturak ayaklarının ele alındığı kısımda (M1A-E) ayakların formları ve dekorasyonları detaylıca incelenmiştir. Yapılan incelemeler onların yerel bir atölyede üretilmiş olduklarını göstermiştir. Tarihleri ise MÖ 100 yılları civarıdır. Hayvan biçimli ayaklar-destekler, iki farklı formda verilmiştir. İlki hayvan protomu şeklindedir. Bunlar MS 1 yy ve sonrasına tarihlendirilen örneklerdir. Diğerleri se yırtıcı kedilerin pençelerinin betimlendiği örneklerdir. (M35, 72, 114-115) ve MS 1.yy ve sonrasına tarihlendirilirler. Yuvarlak masalar, çeşmeler, tokmak biçimli destekler bu bölümde ele alınan diğer buluntulardır. Masa tabaları-sigma biçimli olanlar diğer örnekleri oluşturur. Hayvanlar ve kullanım kapları bu grup içerisinde en fazla ele alınan

örneklerdir. Ağırliklar (s. 130 v.d.) kendi içerisinde iki gruba ayrılmaktadırlar. Figürlü olanlar (M7, 28) ve figürsüz olanlar (M23). Farklı formlardaki ağırliklar (köşeli, küre biçimli vb.) ağırlik sistemlerine göre değerlendirilmiştir. El değirmenleri ve farklı taş objeler de bu bölümün sonunda ele alınmaktadır.

Beşinci bölümde geç Hellenistik Peristyl evden ve Domus'un çeşitli mekanlarından ele geçmiş olan 2001 yılına kadar tekrar bulunan ve değerlendirilen heykeltıraşlık eserleri (s. 153 v.d. M. Aurenhammer) incelenmiştir (S1-125). Eserlerin çoğunluğu Domus'un Oturma Birimi 1-3'te ele geçmiştir. Yamaç evinin küçük boyutlu heykeltıraşlık eserleri MS 4.yy depreminden sonra dolgu malzemesi olarak kullanılmaları nedeniyle çok küçük parçalar halinde ele geçmiştir. Eserler Peristyl evden, Domus'un Oturma Birimi 1-3, 5'den ve merdivenli dar sokaklardan gelenler olmak üzere ele alınmıştır. Eserler içerisinde sandalını çözen Aphrodite (S1), Hermeler (S9A;L), tavşan ve köpekle betimlenmiş Eros (S10), çeşitli dönemlere ait kadın ve erkek portreleri (S11 v.d.) burada belirtilmesi gereken eserlerdir. Yamaç evinden çıkarılmış eserler MS 1.yy'da 4.yy'a kadar uzanan bir süreçte yayılacak biçimde tarihlendirme gösterirler.

Altıncı bölümde terrakotta heykelticiler (s. 209 v.d. C.Lang-Auinger) incelenmiştir. Çoğunluğu geç Hellenistik Peristyl evin bulunduğu alandan ele geçen terrakotta heykelticiler (TK1-148) teknikleri bakımından incelenmelerinin yanında gruplara da ayrılmışlardır. Tanrı ve tanrıça betimlemeleri içerisinde Aphrodite, Artemis, Asklepios, Ethena, Dionysos, Eros-Psyche, Nike ve Sarapis yer alır. Hizmetkarlar, Karikatür tipler, oyuncaklar, masklar ve gladyatörler ile kadın ve erkek başlarında diğer grupları oluşturmaktadırlar. Terrakotta heykelticilerin bir bölümü Hellenistik döneme verilirken Roma döneminin erken safhasına da tarihlendirilenler bulunmaktadır.

Yedinci bölümde metal buluntular (s.253 v.d. S.Jilek) farklı kategorilerde ele alınmışlardır (B1-339). Eserler arasında bir atın ayak kısmına ait parça (B31), kolye ve kolye taneleri, fibulalar, yüzükler, saç iğneleri (farklı biçimlerdeki bitimlere sahip olmak üzere) çeşitli metal kap parçaları, aydınlatma amaçlı kullanılan kaplar (Laterne veya lanterna), metal mobilya parçaları günlük kullanıma ait aletler, tıbbi ve kozmetik aletleri, ağırliklar, oyun taşları, sistrum ve çanlar şeklindeki metal buluntular Augustus döneminden başlayarak MS 4 yy'a kadar uzanan bir süreçte ait eserlerdir.

Sekizinci bölümde dokumacılıkla ilgili buluntular (s. 313 v.d. E.Trinkl) ele alınmıştır (T1-50). Buluntular arasında dokuma tezgahlarında kullanılan farklı tipteki ağırliklar (mercimek formu, piramidal, konik ve yuvarlak formu) ve çuvaldızlar irdelenmiştir.

Sonuç olarak Yamaç Evi 1'in yapım alanında MÖ 200'lerden başlayarak bir kullanımın söz konusu olduğu ve Roma döneminin ortalarına kadar bu evde yaşayanların varlıklı insanlar oldukları ele geçen bulgulardan anlaşılmaktadır. Geç Hellenistik Peristyl ev ve beş oturma birimi ile Domus bu alandaki farklı zamanlardaki yapılaşmayı işaret etmektedir. Burada sunulan çalışma farklı inşa ve kullanım evreleri olduğu anlaşılan Yamaç Evi 1'in 1960'lerden başlayıp 2001'e kadar süren araştırmalarının buluntuları ile birlikte ele alındığı çok sistematik bir değerlendirmedir.

ERHAN ÖZTEPE

PETER HEATHER, *The Fall of the Roman Empire: A New History*. (Londra: Macmillan 2005), xvi+572, 16 harita ve 27 levha, ISBN 0-333-98914-7.

BRYAN WARD-PERKINS, *The Fall of Rome and the end of Civilization*, (Oxford: Oxford University Press 2005), viii+239, 47 harita ve levha, ISBN 0-10-280564-9.

Roma İmparatorluğu'nun batı kanadının düşüşü, Batı Eskiçağ tarih literatüründe bugüne kadar çok etraflı bir şekilde tartışılmış ve yüzlerce neden üretilmiştir. Bunlar arasında Roma'nın kuzey komşularının yarattığı baskı, Hristiyanlık, askeri ve ekonomik zayıflıklar, sosyal ve idari bozulmalar, demografik sorunlar ve salgın hastalıklar ilk elde sıralanabilecek olanlardır. Alman tarihçi A. Demandt, Roma'nın düşüşüne ilişkin 210 farklı neden sıralamaktadır. Roma'nın düşüş nedenleri arasında en fazla tartışma yaratanlardan birisi de, IV. yüzyılın sonuna doğru Tuna ve Rhen sınır dengelerinin hareketlenmesi ve kuzey komşularının Roma sınırlarına akmaya başlamasıdır. Kavimler göçü (=Völkerwanderung) olarak da bilinen, Hunlar'ın, Karadeniz'in kuzeyindeki dengeleri bozmasıyla ortaya çıkan bu yeni durum, neticede Roma İmparatorluğu'nun batı kanadının V. Yüzyıl içerisinde tedricen parçellenmesine ve nihayet 476 yılında son imparator Romulus Augustulus'un (=Küçük Augustus) azledilmesiyle bu kanadın dağılmasına yol açtı. Romalıların gözünde bu kuzey komşuları organizasyon bilmeyen, mantıklı düşünemeyen ve ağız sarmısak kokan barbarlardı. 378 yılının 9 Ağustos'u'ndaki Edirne savaşına gelinceye kadar, Roma İmparatorluğu Akdeniz dünyasının rhapsiz tek gücüydü. Neler yanlış gitmişti de, tam bir yüzyıl sonra İmparatorluğun batı yarısı dağılmıştı?

Kuzey komşularının Roma dünyasına etkisi bugüne kadar farklı perspektiflerden ele alınmakla beraber, iki eğilim ön plana çıkmıştı: Bir grup, Roma sınırlarını istila eden bu kuzeylileri sempatik bir ifadeyle İmparatorluğa taze kan enjekte eden Germenler olarak sunarken, bir başka ana akım bu istilaların yıkıcı yönünü ön plana almakta ve işgallerin Roma Uygarlığı'na verdiği telafi edilemez zararları ön plana çıkararak "kriz", "düşüş" ve "çöküş" terimlerini daha çok kullanmaktadır. Bu arada, Eskiçağ tarih yazıcılığında batı dünyasında özellikle yetmişli yıllardan itibaren, daha çok "değişim" ve "devamlılık" gibi kavramlar etrafında örülen Hristiyanlık dininin Akdeniz dünyasının Bizans yarısında "yükselişi" üzerinde yoğunlaşan, dinsel ve kültürel çalışmalara ağırlık verilmeye başlanmıştır. Peter Brown'un önderliğinde gelişen bu tarih yazımında, askerler ve imparatorlardan çok azizler ve piskoposlar ön plandadır.

Kuzeyden gelen komşuların Roma İmparatorluğu'nun özellikle batı yarısını nasıl değiştirdiği ve Avrupa'yı Ortaçağ'a taşıdığına ilişkin 2005 yılı içinde bir siyasi - askeri tarihçi ve bir arkeoloğun kaleminden neredeyse aynı adı taşıyan ve barbarların Roma Uygarlığını dönüştürmediğini aksine sona erdirdiğini savunan iki kitap çıktı. Daha önce Gotlar, Hunlar ve Romalılar üzerine yazdığı onlarca bilimsel makale ve kitaplarıyla tanınan ve Völkerwanderung'un gerisindeki Hun faktörüne vurgu yapan P. Heather, 550 sayfalık hacimli eserine, IV. yüzyılın özellikle ikinci yarısında Roma İmparatorluğu'nun ve komşularının siyasal yapılarını analiz ederek başlamaktadır. İlk bölümdeki bu anlatının amacı, yazara göre, gelecek bölümlerde tartışılan konuların tarihsel arka planını ortaya koymaktır. İkinci kısımda yazar, Romalılar ve komşuları arasındaki kriz üzerine yoğunlaşmaktadır. Heather'a göre bu krizin anahtar faktörü, Karadeniz-

'in kuzeyini hareketlendirerek buralardaki dengeleri bozan ve sınırlar üzerinde adeta "domino etkisi" yaratan Hunlar'ın gelişidir. Bu kısımda yazar, Roma'nın 410 yılında Gotlar tarafından yağmalanışı ve Hristiyanlar ile paganlar arasındaki büyük tartışma ve Augustinus'un bu tartışmaya katkısını analiz etmektedir. Got lider Alarikus'un askerleri 410 yılında Roma'yı yağmaladığı zaman, paganlar, tanrılarını terk eden ve sadakatsiz buldukları Hristiyanları suçlamışlardır. Hristiyanlar adına tartışmaya katılan Aziz Augustinus yazdığı *De Civitate Dei* adlı ünlü eserinde, pagan tanrıların Roma'yı daha önce yaşadığı diğer felaketlerden niçin korumadığını soruyordu. Afrika'nın Vandallar tarafından ele geçirilerek Batı Roma'nın can damarının kesilmesi ve Attila'nın Roma'nın kuzey sınırlarına konuşlandığı imparatorluğunun Roma ile ilişkileri, ikinci kısmın diğer önemli ve ayrıntılı tartışma konularıdır. Bu eserin üçüncü ve son kısmı (s. 351-459) imparatorlukların düşüşünü incelemektedir. Önce, Attila'nın ölümüyle parçalanan Avrupa Hun İmparatorluğu ve sonra Roma İmparatorluğu'nun sonunu ve nihayet çöküşünü ele almaktadır. Görsel yönden de oldukça zengin olan eserin özellikle haritaları detaylı ve bilgilendiricidir.

Heather'ın siyasi tarih analizlerinden farklı olarak, B. Ward-Perkins arkeolojik verileri gündeme almaktadır. *From Classical Antiquity to the Middle Ages* (=Klasik Antikite'den Ortaçağ'a) adlı bir başka önemli eserin yazarı ve nihayet *Cambridge Ancient History* serisinin son cildinin (XIV) de editörleri arasında yer alan Oxford kökenli Ward-Perkins, eserinin "Roma İmparatorluğu Çöktü mü?" başlıklı giriş bölümünde, Batı tarih yazıcılığında 1970'lerden sonra gelişen ve günümüzde çok etkin olarak varlığını sürdüren, yeni bir tarih yazım trendini ele alarak başlamaktadır. Halen Amerika'da Princeton Üniversitesi Tarih Bölümünde çalışan -yukarıda bahsi geçen- P. Brown'un öncülük ettiği bu trend, M.S. IV. ve V. yüzyılları Roma İmparatorluğu'nun gerilemesi ve çökmesi perspektifinden ele almıyor, daha ziyade dinsel ve kültürel tarih yazımı üzerine yoğunlaşarak, M.S. II. - VIII. yüzyıllar arasında Hristiyanlığın ve daha sonra İslam'ın Akdeniz dünyasının kültürel tarihine getirdiği yeni ufuklara dikkat çekmektedir [Bu görüşlerin tamamı P. Brown, *Geç Antik Çağ'da Roma ve Bizans Dünyası*, çev. T. Kaçar, (İstanbul 2000) adlı eserde bulunabilir]. Batı'dan çok Doğu ile ilgilenen bu akımın tarihçilerinin terminolojisinde, "gerileme", "düşüş" ve "çöküş" gibi kavramlar yer almaz, bunların yerine "geçiş/dönüşüm", "yükseliş", "devamlılık" gibi terimler yer almaktadır. Kuzeyden gelen komşularının Roma'yı yıkmaya amacıyla gelmediklerini ve Roma'nın savunulmasına yardımcı olduklarını savunan tarihçilerin görüşlerine de karşı çıkan Ward-Perkins, amacını "barbar işgallerinin Roma toplum hayatını ne derece olumsuz yönde etkilediğini arkeolojik verilerle göstermek olarak ilan etmektedir.

Roma İmparatorluğu'nun düşüşündeki politik faktörü bir kenara bırakan Ward-Perkins, çok daha temel bir soruyu ortaya atmaktadır: Barbar işgallerinin sıradan bir Roma kentlisi için anlamı nedir? Bu işgaller Romalının hayatını ne kadar etkilemiştir? Klasik Roma dünyası, barbar işgalleriyle Ortaçağ'a yumuşak bir geçiş yapabilmiş midir? Bir başka deyişle Roma İmparatorluğunun kuzey komşuları, Roma Uygarlığına ne ölçüde son vermiş ve ne ölçüde bu uygarlığı dönüştürmüştür? Heather'ın hacimli esriyle kıyaslanınca çok daha mütevazı ölçüdeki, Roma'nın çöküşü ve bir uygarlığın sonu başlıklı iki ana kısım ve sekiz bölümden oluşan bu eser, argümanlarını ikna edici ve inandırıcı bir tarzda savunmaktadır. Ward-Perkins, bir zamanlar Henri Pirenne'nin savunduğu 'Akdeniz dünyasının sosyal ve ekonomik birliğinin sonunu "barbar işgalleri" değil Müslüman Arapların getirdiği" tezini yerle bir edercesine (ve Pirenne'nin kemiklerini sızlaturcasına!), kuzeyden gelen işgalcilerin Roma dünyasının yaşam standartlarını nasıl pre-historik dönemlere geri götürdüğünü arkeolojik perspektiften anlatmaktadır. Meslekten arkeolog olan Ward-Perkins, tezini siyasi tarih verilerine değil de, daha önce ifade edildiği gibi, arkeolojik verilere dayandırmaktadır. Seramik buluntularına dayanarak özellikle M.S. 400-700

yılları arasında kırsal yerleşimlerdeki düşüşü işaret eden Ward-Perkins, çömlekçi çarkının ve tuğla-briket kullanımının yine bu yüzyıllar arasında kaybolduğunu ifade etmektedir. Kaliteli çanak çömlek yapım işinin yine aynı dönemde ortadan kalktığını, IV. yüzyıla kadar rahatça bulunan bakır paranın Batı Avrupa'da tedavülden kaybolduğunu savunan Ward-Perkins'in en çarpıcı delillerinden birisi de, daha önce yayınlanmış bir makalenin sonuçlarını başarıyla argümanına entegre etmesidir: Bu çalışma, buz kütlelerinin analizi ile M.S. V-VIII. yüzyıllar arasında Batı Avrupa'daki negatif ekonomik değişimi ortaya koymaktaydı. Bu analiz özetle şöyle yapılmıştır: Kar yağarken (endüstriyel üretim sonucu oluşan) atmosferdeki kirlenmeyi de beraberinde getirmekte ve yağın karlar buza dönüşerek kutuplarda ayırt edilebilir bir yıllık tabakalar oluşturmaktadır. Son zamanlarda teknolojik gelişmelere paralel olarak, bu tabakalardan alınan örneklerin analizlerin sonuçları gösteriyor ki, IV. yüzyıl sonlarına kadar Roma İmparatorluğu'nda yoğun bir endüstriyel üretim (çömlekçilik ve metal işçiliği) görülmesine karşın, V. Yüzyıla birlikte bu üretimde keskin bir düşüşü ve nihayet tamamen üretimin durmuş ve tarih öncesi dönemin özellikleri ortaya çıkmıştır. Ward-Perkins'in eserinin önemi, Batı Roma dünyasının arkeolojisi, epigrafisi, ve nümizmatik üzerine şimdiye kadar yapılmış, bireysel çalışmaları, Roma'nın kuzey komşularının Eskiçağ Batı Avrupası'nın sosyal ve ekonomik yapısı üzerinde oynadıkları negatif rol perspektifinde ikna edici bir biçimde bir araya getirip sunmasıdır. Bu iki eserin aynı yıl içerisinde neredeyse aynı isimle yayınlanması, Roma'nın düşüşü tartışmalarının yükselişte olduğunu göstermektedir.

TURHAN KAÇAR*

* Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

PROF. DR. TAHSİN ÖZGÜÇ
(1916-2005)

AYKUT ÇINAROĞLU

Prof. Dr. Tahsin Özgüç, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü sırasında, kurucusu olduğu ve bir süredir tedavi gördüğü A.Ü. Tıp Fakültesi İbn-i Sina Hastanesi'nde, 27.10.2005 günü hayatını kaybetti.

Prof. Dr. Tahsin Özgüç 1916 yılında Kırcaali'de doğdu. Ankara'da öğrenim gördüğü sırada, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin kurulduğu yılda, Arkeoloji Bölümüne kaydoldu ve 1940 yılında mezun oldu. Aynı yıl fakülteye "İlmi Yardımcı" olarak atandı.

Prof. Dr. Tahsin Özgüç, 1942-1945 yılları arasında askerlik görevini topçu sınıfında yürütürken bir yandan da doktora çalışmalarına da devam etmiştir. 1942 yılında Doktor unvanını kazandı. Savaş yıllarına denk gelen bu süreç içinde, komutanlığını yaptığı topçu bataryasının, kimliği belirsiz bir uçağı vurması üzerine, batarya komutanı olarak Özgüç, bir hafta izinle ödüllendirilmiştir.

1945-1946 yılları arasında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji asistanı olarak görev yapan Prof. Dr. Tahsin Özgüç, 1946 yılında Doçent oldu. 1954 yılına kadar sürdürdüğü doçentlik görevi sürecinde, Ankara-Anıtkabir Tümülsüleri ve Elbistan Karahöyük kazılarını yürüttü. Aynı zamanda Maltepe-Sivas Kalesi kazılarını da gerçekleştirdi. 1954 yılında Profesörlük unvanını aldı.

1948 yılında başlatığı Kültepe kazılarını, vefat ettiği 2005 yılına kadar kesintisiz sürdürdü. Bu aynı zamanda, Anadolu arkeolojisinde bir rekordur. Kültepe kazıları dışında başka bir Türk arkeoloğu tarafından kesintisiz olarak gerçekleştirilen bir kazı yoktur.

Kültepe kazıları, yalnızca bir arkeolojik kazı değildir. Burası aynı zamanda bir arkeoloji okuludur. Burada yabancı bir çok arkeolog yanında, başta Prof. Dr. Kutlu Emre olmak üzere, Prof. Dr. Aykut Çınaroğlu, Prof. Dr. Hayat Erkanal, Prof. Dr. Armağan Erkanal, Prof. Dr. Aliye Öztan, Prof. Dr.

Önder Bilgi, merhum Prof. Dr. Uğur Silistreli, Prof. Dr. Fikri Kulakoğlu, Doç. Dr. Tayfun Yıldırım, Doç. Dr. Tunç Sipahi, merhum Metin Akyurt ve Rüştü Çetinkaya, Prof. Dr. Tahsin Özgüç'ün arkeolojik kazı yöntemleri ile yoğrulmuşlardır. Akademik yaşantılarını sürdüren bu bilim insanları yanında, çok sayıda arkeoloji öğrencisi de Kültepe kazılarında çalışmıştır.

Yukarıda adları dizili Önasya arkeolojisi öğretim üyeleri, günümüzde belli başlı kazıların sorumlu başkanlarıdır. Bu öğretim üyeleri bugün, Prof. Dr. Tahsin Özgüç'ün ekolünü, genç nesillere, geleceğin arkeologlarına aktarmaya devam etmektedirler.

Kültepe kazıları, bir Önasya Arkeolojisi okulu olması yanında, sonuçları ile Anadolu ve Mezopotamya arkeolojisine katkıları da hiçbir zaman yadsınmaz. Özellikle, Kültepe'de açığa çıkartılan ve sayıları yirmi bini geçen Anadolu'nun en eski yazılı belgeleri olan çivi yazılı Eski Asurca tabletler, çok sayıda yerli ve yabancı filoloğa kitap yazdırmıştır ve yazdıracaktır.

Kültepe kazılarında günışığına çıkartılan çeşitli arkeolojik eserler aynı zamanda, birçok bilim insanının akademik aşamasında, belli başlı malzemeyi oluşturmuştur. Eski Anadolu tarihi ile ilgili her yayında, Kültepe'ye ayrı bir yer verilmiş ve bundan sonrada verilecektir. Başka bir deyişle, eski Anadolu tarihini ya da arkeolojisini yazmak, Kültepe'siz olanaksızdır.

Bunların dışında, Kültepe kazılarında açığa çıkartılan eserler, bugün başta Kayseri Arkeoloji Müzesi olmak üzere, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin vitrinlerinin en gözde eserlerini oluşturmaktadır.

Prof. Dr. Tahsin Özgüç, kesintisiz 57 yıl devam eden tek Türk kazısı Kültepe'de çalışmalarını sürdürürken, Tokat Erbaa Horoztepe'de, yine Tokat Zile yakınlarında Maşat Höyük'te, Amasya Kazankaya ve Kayseri Develi Fraktın'da kurtarma kazılarını da gerçekleştirmiştir. Bu kazılarda günışığına çıkarttığı gerek mimarlık eserleri, gerekse küçük eserler Anadolu arkeolojisine projektör büyüklüğünde ışık tutmuştur.

Anadolu arkeolojisi konusunda en fazla makale ve kitap üreten bilim insanı olan Prof. Dr. Tahsin Özgüç, öğrencilerine arkeoloji öğretisi yanında her şeyden önce insan olmayı öğretmeyi düstur edinmiştir.

1968-1969 yılları arasında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi dekanlığını yapan Prof. Dr. Tahsin Özgüç, A.Ü. Rektörlüğüne 1969 yılında seçilmiş, rektörlüğün 2 yıl süreli olduğu dönemde, tam 6 kez seçim kazanarak 11,5 yıl

kesintisiz A.Ü. Rektörlüğünü sürdürmüştür. Bu da Türk üniversite hayatında bir rekordu.

Prof.Dr.Tahsin Özgüç adı, her kesimde Prof. Dr. Nimet Özgüç ile birlikte anılmaktadır.

Prof.Dr.Tahsin Özgüç, 1962-1963 yılları arasında the Institute for Advanced Study, Princeton'da, 1964 yılında Universitat des Saarlandes (Saarbrücken)'de, 1975-1976 ve 1978-1979 yılları arasında Universitat München'da, 1980-1981 yılları arasında The Metropolitan Museum of Art New York'ta misafir ve araştırmacı profesör olarak bulunmuştur.

Avrupa, Amerika Üniversitelerinde, Tokyo Ortadoğu Kültür Merkezi'nde konferans ve seminerler vermiştir.

Prof. Dr. Tahsin Özgüç, 1947-1982 yılları arasında Türk Tarih Kurumu asli üyesi, 1996 yılında ise Türk Tarih Kurumu şeref üyesi olmuştur. 1954 yılında Alman Arkeoloji Enstitüsü (Berlin) üyeliğine, 1969 yılında British Academy şeref üyeliğine, 1976 yılında Amerika Arkeoloji Enstitüsü şeref üyeliğine, 1978 yılında The Society of Antiquaries of London şeref üyeliğine, 1988 yılında Die Bayerische Akademie der Wissenschaften (Münih) üyeliğine, 1996 yılında Türkiye Bilimler Akademisi şeref üyeliğine seçilmiştir.

Prof.Dr.Tahsin Özgüç'e 1980 yılında Doctoris Philosophia Gradum Honoris Causa Ludwig-Maxmilians-Universitaet München, 1989 yılında Rijksuniversiteit-Gent ve 2001 yılında Freie Universitaet Berlin tarafından şeref doktorluğu verilmiştir.

Prof.Dr.Tahsin Özgüç'e 1978 yılında Federal Almanya Cumhuriyeti Büyük Liyakat Haç Nişanı (des Grossen Verdienstfreuzes des Verdienstordens), 1990 yılında Japonya Doğan Güneş Altın-Gümüş Nişanı (The Order of the Rising Sun, Gold and Silver Star), 1991 yılında Belçika Tacı Ulusal Nişanı (La Décoration d'Officier de l'Ordere de la Couronne), 1992 yılında Collage de France Madalyası, 1992 yılında Türk Tanıtma Vakfı Ödülü, 1996 yılında İş Bankası Ödülü tevcih edilmiştir.

Prof. Dr. Tahsin Özgüç'ün en sevdiği Türk Sanat Müziği şarkısı, "Rabbin Bana Bir Nimeti Varsa O da Sensin"di.

Arkeolojik Kazılar:

Ankara Anıtkabir Tümülüsleri
 Karahöyük (Elbistan)
 Kültepe (Kayseri)
 Horoztepe (Tokat)
 Maltepe (Sivas) ve Sivas Kalesi
 Altuntepe (Erzincan)
 Maşat Höyük (Tokat)
 Kazankaya (Amasya)
 Fraktin (Kayseri)

Yayınları:**A: Kitaplar:**

- 1948 Die Bestattungsbraeuche im Vorgeschichtliche Anatolien. Veroeffentlichungen der Universitaet von Ankara. 14 Wissenschaftliche Reihe: 5/Ön Tarihte Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri. TTKY. VII/17 Ankara.
- 1950 Kültepe Kazısı 1948/Ausgrabungen in Kültepe 1948 TTKY. V-10 Ankara.
- 1959 Kültepe-Kaniş. Asur Ticaret Kolonilerinin Merkezinde Yapılan Yeni Araştırmalar/ New Researches at the Center of the Assyrian Trade Colonies. TTKYV-19. Ankara.
- 1966 Altuntepe I. Mimarlık Anıtları ve Duvar Resimleri/ Architectural Monuments and Wall Paintings TTKYV/24. Ankara.
- 1969 Altuntepe II. Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler/Tombs, Storehouse and Ivories. TTKYV/27. Ankara.
- 1969 The Hittites. Ankara Turizmi, Eski Eserleri ve Turizmi Sevenler Derneği Yayınları 7. Ankara (1995 Baskısı: Anadolu Medeniyetleri Müzesini Koruma ve Yaşatma Derneği).
- 1971 Demir Devrinde Kültepe ve Civarı/ Kültepe and Its Vicinity in the Iron Age. TTKYV. /29. Ankara.
- 1978 Maşat Höyük Kazıları ve Çevresindeki Araştırmalar /Excavations at Maşathöyük and Investigations in its Vicinity. TTKYV/38, Ankara.

- 1982 Maşat Höyük II. Boğazköy'ün Kuzeydoğusunda Bir Hitit Merkezi/ A Hittite Center Northeast of Boğazköy. TTKY V-38a Ankara.
- 1986 Kültepe-Kaniş II Eski Yakındoğu'nun Ticaret Merkezinde Yeni Araştırmalar/ New Researches at the Trading Center of the Ancient Near East. TTKY. V-41. Ankara.
- 1988 İnandıktepe. Eski Hitit Çağında Önemli Bir Kült Merkezi. An Important Cult Center in the Old Hittite Period. Giriş/Introduction by R.Temiz. TTKYV-43. Ankara.
- 1999 Kültepe-Kaniş/Neşa Sarayları ve Mabetleri/The Palaces and Temples of Kültepe-Kaniş/Neşa TTKY V.46. Ankara.
- 2003 Kültepe/Kaniş-Neşa. The Earliest International Trade Center and the Oldest Capital City of the Hittites. The Middle Eastern Culture Center in Japan, İstanbul.
- 2005 Kültepe/Kaniş-Neşa. The Earliest International Trade Center of the Ancient World and the Oldest Capital Town, Yapı ve Kredi Bankası Yayınlarından.

B. Makaleler:

- 1941 "Kurs Vücutlu Kültepe İdolları" DTCF, Yıllık Araştırma Dergisi I, 1940-1941, s.852-886, Ankara.
- 1943 "Öntarihte Anadolu İdollarının Anlamı" DTCF Dergisi II/I, s.65-72.
- 1944 "Birinci Truva'yı Kim Kurdu?" DTCF Dergisi II/5, s.697-716.
- 1944 "Yortan Mezarlık Kültürüne Ait Yeni Buluntular" Belleten VIII/29, s.53-70.
- 1944 "Öntarihte Anadolu Kronolojisi"Belleten IX/35, s.341-360.
- 1944 "Öntarihte İsparta Ovası Kültürü ve Yeni Buluntuları" DTCF Dergisi II/3, s.407-418.
- 1944 "Review of K. Bittel, K. und H.Otto, Eine Vorgeschichtliche Siedlung der Phrygisch Bithynischen V/24, DTCF Dergisi III/1, s.94-100.
- 1944 "Samsun Hafriyatının 1941-1942 Yılı Neticeleri" III. Türk Tarih Kongresi, s.393-419.
- 1945 "Beypazarı Çevresinden Getirilen Testi ve Damga Mühür" Belleten IX/34, s.289-292.
- 1945 "Öntarihte Anadolu Yapıları" Arkeoloji Araştırmaları II, No: 47, s.41-47.

- 1945 "Review of Arif M.Mansel, Trakya-Kırklareli Kubbeli Mezarları ve Sahte Kubbe ve Kemer Problemi", Belleten IX/36, s.509-518.
- 1946 "Anadolu'da Arkeoloji Araştırmaları I/ Untersuchungen über Archäologische Funde aus Anatolien" Belleten X/40, s.557-597.
- 1946 "Öntarihte Güney ve Güneydoğu Anadolu'nun Mukayeseli Stratigrafisi" DTCF Dergisi IV/2, s.251-264.
- 1946 "VI. Troia'nın Anadolu Arkeolojisindeki Yeri" Belleten X/37, s.13-28.
- 1947 "Typical Pottery of the Middle Anatolian 'Copper' and 'Bronze Ages' (New Finds from Kültepe Near Kayseri), Artibus Asiae X/4, s.312-323.
- 1947 "Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Maltepe Kazısı /Die Grabung von Maltepe bei Sivas" Belleten XI/44, s.641-672.
- 1947 "Türk Tarih Kurumu ve Sivas İli Adına Topraktepe'de (Sivas Kalesi) Yapılan Kazı/Die Ausgrabungen von Topraktepe der Burg von Sivas", Halil Edhem Haura Kitabı I, s.219-241, Ankara, TTKYVII/5.
- 1947 "Eski Hitit Çağının Eşsiz Bir Eseri-Ein einzigartiges Stück aus althethitischer Zeit" Belleten XI/42, s.331-334.
- 1948 "Elbistan Ovasındaki Tetkik Gezileri ve Karahöyük Kazısı/ Archaeological Journeys in the Plain of Elbistan and the Excavations of Karahöyük", Belleten XII/45, s.226-232/232-237.
- 1948 "Ankara Üniversitesi Adına Yapılan Fraktin Kazısı ve Tetkik Gezileri/Excavations at Fraktin Near Develi and Researches in Anti-Taurus Region" Belleten XII/45, s. 260-266/266-267.
- 1948 "Samsun Hafriyatının 1941-1942 Yılı Neticeleri" III. Türk Tarih Kongresi, Ankara 15-20 Kasım 1943, Kongreye Sunulan Tebliğler. TTKY IX-Seri No:3 TTK Basımevi, Ankara, s.393-419.
- 1950 "Where the Assyrians Built a Commercial Empire in Second Millennium Anatolia: Excavations the Karum of Kaniş" the Illustrated London News, Jan. 4, s.68-71.
- 1953 "Kültepe'de 1950 Yılında Yapılan Kazılar Hakkında Ön Rapor/Grabung von 1950 in Kültepe" Belleten XVII/65, s.101-122.
- 1954 "Kültepe'de 1953 Yılında Yapılan Kazılar/Die Grabungen von 1953 in Kültepe", Belleten XVIII/71, s.357-390.
- 1954 "Koloni Devrinin Geç Safhasına Ait (Ib) Bir Aslan Heykeli Parçası/ Fragment of a Lion Statue in the Late Phase (Ib) of the Colony Period", Belleten XVIII/72, s.441-444/445-447.

- 1955 "Kültepe Hafriyatı 1954 Ib Katı Eserleri /Excavations at Kültepe 1954 Finds on Level Ib" Belleten XIX/73 ,s. 55-63/64-72.
- 1955 "Kültepe Hafriyatı 1954 II. Kat Eserleri/ Excavations at Kültepe Level II Finds" Belleten XIX/76, s. 445-452/453-461.
- 1955 "Koloni Devrinin Geç Safhasına Ait (Ib) Bir Atölye Hakkında/ On a Workshop of the Colony Period Ib" Belleten XIX/73, s.73-80.
- 1956 "Anitta Hançeri", Belleten XIX/77, s.29-32.
- 1956 "Fraktin Kabartması Yanındaki Prehistorik Ev/ Prahistorische Haus Beim Felsrelief von Fraktin" Anatolia I, s.59-64.
- 1957 "The Bitik Vase", Anatolia II, s.57-78.
- 1958 "Bitik Vazosu" A.Ü.D.T.C.F. Dergisi Cilt XVI Sayı 1-2, s.1-18.
- 1958 "The Statuette from Horoztepe" Anatolia III, s.53-56.
- 1959 "A Unique Mother Goddess Statue; a Sistrum; a Bull Standart and "booted" bronzes Tables from Early Bronze Age Anatolia" ILN April 4, s.572-573.
- 1960 "Monuments of the Period of Taşkın Paşa's Principalty", Atti Del Secondo Congresso Internazionale di Arte Turca, Napoli, s. 197-201.
- 1961 "Altuntepe Kazıları/Excavations at Altuntepe", Belleten XXV/98, s.253-267.
- 1961 "Kültepe-Kanesh, Mittelpunkt der Assyrischen Handelskonolien in Anatolien", Kunst und Kultur der Hettiter (Eine Ausstellung des Deutchshen Kunstrates e.v., Berlin).
- 1962 "Mengücöklere Ait Bir Türbe" Milli Birlik Türk Sanat Kongresi 19-24 Ekim 1959, Kongrelere Sunulan Tebliğler, s. 325-324. Ankara.
- 1963 "An Assyrian Trading Outpost", Sientific American. 208/3, s.96-102; and Reading From: Sientific American Hunters, Farmers and Civilizations: Old World Archaeology, 1979, s.234-241.
- 1963 "Fouilles Archéologiques effectuées en Anatolia au Cours des Dernières Années", Synthèses. Revue Internationale, Bruxelles 1963, s.322-331.
- 1964 "Altuntepe'de Urartu Mimarlık Eserleri/Urartian Architecture on the Summit of Altuntepe" Anatolia VII, (1943), s.43-57.
- 1964 "The Golden Period of Early Anatolian Art" Hittite Art and the Antiquities of Anatolia Exhibition Catalogue, London, s.46-59.

- 1964 "Yeni Araştırmaların Işığında Eski Anadolu Arkeolojisi/ Early Anatolian Archaeology in the Light of Recent Research" *Anatolia VII* (1963), s.1-42.
- 1966 "The Art and Architecture of Ancient Kanish" *Anatolia VIII* (1964), s.27-48.
- 1966 "Yeni Horoztepe Eserleri/New Finds from Horoztepe" *Anatolia VIII* (1964), s.19-25.
- 1967 "Ancient Ararat" *Scientific American* 216/3, s.38-46.
- 1969 "Urartu and Aluntepe" *Archaeology* 22/4, s.256-263.
- 1974 "A Bronze Hittite Statuette" *Anatolian Studies Presented to Hans Gustav Güterbock on the Occasion of His 65 th Birthday, İstanbul, Netherlands Historish-Archaeologish Instituut in Heu Nabije*, s.253-255.
- 1974 "A Bull Shaped Drinking Cup, Discovered in the Vicinity of Kırşehir" *Mansel'e Armağan, Ankara*, s.963-965.
- 1974 "Five Vessels Belonging to the Late Phase of the Assyrian Trading Colony Period" *Baghdader Mitteilungen 7- Festschrift A.Moortgat*, s.149-153.
- 1975 "Atatürk ve Arkeoloji" *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara*, s.109-117.
- 1975 "Kululu Hakkında Yeni Gözlemler/New Observations on Kululu" *Anatolia XVII* (1973), s.1-30.
- 1979 "A Figurine of a God from Anatolia in the Hermitage Museum in Leningrad, *Florilegium Anatolicum, Mélanges offerts a Emmanuel Laroche* (Paris), E. Doccard, s.291-296.
- 1979 "Assur Ticaret Kolonileri Çağına Ait İnsan Biçimli Kap/A Vessel in the Form of a Human of the Assyrian Trading Colony Period" *Bellethen XLIII/170*, s.261-272.
- 1980 "Çorum Çevresinde Bulunan Eski Tunç Çağı Eserleri/Some Early Bronze Age Objects from the District of Çorum" *Bellethen XLIV/173*, s.459-474.
- 1980 "Excavations at the Hittite Site, Maşathöyük" *AJA* 84, s.305-309.
- 1982 "Atatürk et l'Archéologia, Mémorial Atatürk (Traduit par H.Gonnet), *Études D'Archéologie et de Philologie Anatoliennes*" *Institut Français D'Etudes Anatoliennes, Paris*, s.5-12.

- 1983 "Jewellery, Gold Votive Plaques and a Silver Belt from Altuntepe" *Anatolian Studies* 33, s.33-37.
- 1983 "Les Cultures Anatoliennes" *Forum Conseil de l'Europe, Civilisations Anatoliennes*, V-VII.
- 1983 "New Finds From Kanesh and What They Mean for Hittite Art" *Festschrift für Kurt Bittel, Mainz-am Rhein, Philipp von Zabern*, s.421-426.
- 1983 "Some Rare Objects from Karum of Kanish, Kani..uwar", A Tribute to Hans G.Güterbock on his Seventy Fifth Birthday. The Oriental Institut of the University of Chicago. *Assyriological Studies No:23*, s.173-178.
- 1986 "Ferzant Hitit Mezarlığı Hakkında Yeni Gözlemler/ The Hittite Cemetery at Ferzant: New Observations on the Finds" *Belleten L/ 197*, s.383-402.
- 1986 "Glazed Faience Objects from Kanish" in *Bibliotheca Mesopotamica Vol.21 Insight Through Images. Studies in Honour of Edith Porada*. Edited by Marilyn Kelly-Buncellati in Collobration with Paolo Matthia and Maurits von Loon. s. 201-208.
- 1986 "New Observations on the Relationship of a Kültepe with Southeast Anatolia and North Syria During the Third Millenium B.C." *Ancient Anatolia, Aspects of Charges and Cultural Development, Essays in Honour of Machteld J. Mellink*, The University of Wisconsin Press, s. 31-47.
- 1988 "Kültepe and Anatolian Archaeology Relating to the Old Assyrian Period" *Essays on Anatolian Studies in the Second Millenium B.C. BMEECJ IV* s. 1-9.
- 1989 "Maşathöyük" *Reallexikon der Assyologie und Vorderasiatischen Archaeologie* 7, s.444-446.
- 1991 "The Newly Discovered Cult Objects from the Karum of Kanesh" *BMEECJ V*, s.319-334.
- 1992 "An Antropomorphic Vase from Karum of Kanesh" *Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp, Sedat Alp'a Armağan/Festschrift für Sedat Alp*, Edited by H. Otten et. al. *Anadolu Medeniyetlerini Araştırma ve Tanıtma Vakfı Yayınları sayı 1. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara*, s.425-428.

- 1992 "New Glazed Faience Objects From Kanish" von Uruk nach Tutul, Festschrift für E. Strommenger, München s. 159-162.
- 1993 "Studies on Hittite Relief Vases, Seals, Figurines and Rock Carvings" Nimet Özgüç'e Armağan, Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbors, Studies in Honour of Nimet Özgüç. Edited by M.J.Mellink et al. TTK Basımevi Ankara, s. 473-499.
- 1993 "Eskiyapar Treasure" Nimet Özgüç'e Armağan Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbors, Studies in Honour of Nimet Özgüç. Edited by M.J.Mellink et al. TTK Basımevi Ankara, s.
- 1993 "Temples of Kanish" Ist Mitt. 43 (Festschrift für P.Neve), s.167-174.
- 1994 "A Cult Vessel Discovered at Kanish" Beitrage zur Altorientalischen Archaologie und Altertumskunde" Festschrift für Barthel Hrouda zum 65. Geburtstag. Herausgegeben von P. Calmeyer, K.Hecker, L.J.-Rost, C.B.F. Walker, Wiesbaden, s.221-227.
- 1994 "A Votive Foundation-Nail in the Temple of Maşathöyük" Altertumskunde des Vorderen Orients Band 4. Beschreiben und Deuten in der Archaologie des Alten Orients, Festschrift für Ruth Mayer-Opificius, s.227-234.
- 1995 "Two Eagle-Shaped Cult Vessels Discovered at Kanish" Beitrage zur Kulturgeschichte Vorderasiens: Festschrift für Rainer Michael Boehmer, con U. Finkbeiner et al. Mainz am Rhein, s.521-526.
- 1996 "A Boat-Shaped Cult-Vessel from the Karum of Kanish" Mezopotamian History and Environment. Occasional Publications Nol II. Cinquante-deux Refleziions sur le Proche-Orient Ancien. Offertes en Hommage a Leon de Meyer. Printed by Oreantaliste, Klein Dalensstraat 42, B-3020 Herent, s.369-375.
- 1996 "Two Antelope-Shaped Cult Vessels Discovered at Kanish" Ist Mitt 46 (Festschrift für K. Tuchelt) s. 61-66.
- 1996 "An Old Babylonian Cylinder Seal from Alaca Höyük" Altertumskunde des Vorderen Orients Band 7. Vom Halys zum Euphrat. Thomas Beran zu Ehren s. 211-214.
- 1996 "An Obsidian Storehouse Close to the Temples Built by Anitta King of Neşa" Collectanea Orientalia. Historie, Arts de L'espace et Industrie de la Tere. Etudes Offertes en Hommage a Angés Spycket. Civili-

- sations Du Proche-Orient. Serie I. Archeologie et Environnement Vol:3, s.279-283.
- 1998 "Boar-Shaped Cult Vessels and Funeral Objects at Kaniş" *Altorientalische Forschungen* Band 25 (Festschrift für H.Klengel), s. 247-256.
- 1998 "Kululu'da Yeni Bulunmuş Bir Sfenks Başı ve Yazıt Parçası" *Light on Top of the Black Hill Studies Presented to Halet Çambel* (ed. G. Arsebük, M.J.Mellink, W.Schirmer) İstanbul, s.615-618.
- 1999 "Karum Kanish as a City of International Trade" *Çağlar Boyunca Anadolu'da Yerleşim ve Konut Uluslararası Sempozyumu, International Symposium on Settlement and Housing in Anatolia Through the Ages*. Ege Yayınları, s.321-330.
- 1999 "Vases used for Ritual Purposes from Eskişar" *BMEECJ* XI, s.1-22.
- 1999 "The Metal Figurines for two Hittite Gods" *BMEECJ* XI, s.23-38.
- 2000 "Kanish-Neşa, The Earliest International Trade Center of the Near East" in *Proceedings of the First International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*. Rome May 18 th-23rd 1998 (Ed. Matthiae, P. Enea, A., Peuronel, L., Pinnock, F.) Roma.
- 2002 "Kurator". *Die Hethiter und Ihr Reich*. Katalog. Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland 18. Januar-28 April 2002.
- 2002 "Frühe Bronzezeit" *Die Hethiter und Ihr Reich*. Katalog. Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland 18. Januar-28 April 2002, s.36-45.
- 2002 "Die Stellung der Hethiter im Kulturellen Erbe der Türkei" *Die Hethiter und Ihr Reich*. Katalog Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland 18. Januar-28 April 2002, s.14-15.
- 2002 "Anatolische Fürstensitze" *Die Hethiter und Ihr Reich*. Katalog. Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland 18. Januar-28 April 2002, s.42-45
- 2002 "Opfer und Libation" *Die Hethiter und Ihr Reich*, Katalog. Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland 18. Januar-28 April 2002, s.122-127.
- 2002 "Karum-Zeitliche Kultgefasse" *Die Hethiter und Ihr Reich*, Katalog. Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland 18. Januar-28 April 2002, s.128-133.

- 2002 "Neşa" Die Hethiter und Ihr Reich, Katalog. Kunst-und Ausstellungshalle der Bundersrepublik Deutschland 18. Januar-28 April 2002,s. 152-155.
- 2002 "Maşathöyük" Die Hethiter und Ihr Reich, Katalog. Kunst-und Ausstellungshalle der Bundersrepublik Deutschland 18. Januar-28 April 2002,s.168-171.
- 2002 "Alaca Höyük" Die Hethiter und Ihr Reich, Katalog. Kunst-und Ausstellungshalle der Bundersrepublik Deutschland 18. Januar-28 April 2002,s.172-175.
- 2002 "Frühe Zeugnisse Religiöser Volkskunst" Die Hethiter und Ihr Reich, Katalog. Kunst-und Ausstellungshalle der Bundersrepublik Deutschland 18. Januar-28 April 2002,s. 240-243.
- 2002 "Die Keramik der Althethitischen Zeit" Die Hethiter und Ihr Reich, Katalog. Kunst-und Ausstellungshalle der Bundersrepublik Deutschland 18. januar-28 April 2002,s. 248-255.

Ortak Yayınlar:

A: Kitaplar

- 1949 (Nimet Özgüç ile birlikte) Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Karahöyük Hafriyatı Raporu 1947 /Ausgrabungen in Karahöyük 1947, TTKYV-7 Ankara.
- 1953 (Nimet Özgüç ile birlikte) Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Kültepe Kazısı Raporu 1949/ Ausgrabungen in Kültepe Bericht über die im Auftrage der Türkischen Historischen Gesellschaft, 1919 durchgeführten Ausgrabungen. TTKYV-12, Ankara.
- 1958 (M.Akok ile birlikte) Horoztepe: Eski Tunç Devri Mezarlığı ve İskan Yeri/An Early Bronze Age Settlement and Cemetery TTKYV/18, Ankara.
- 1965 (S.K.Yetkin, F. Sümer, H.Z. Ülken, N. Çağatay, H. Karamağralı ile birlikte) Turkish Architecture, the Institute of History of Turkish and Islamic Arts. Faculty of Divinity, Ankara University Publication No: 62.

B: Makaleler:

- 1941 (Ş.A. Kansu ile birlikte) "Antropoloji Enstitüsünde Muhafaza Edilmekte Bulunan Bazı Prehistorik Arkeoloji Eşyası" Belleten VI/19, s.255-260.

- 1945 (N.Özgüç, K.Kökten ile birlikte) "1940 ve 1941 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor" Belleten IX/35, s.361-400.
- 1947 (M.Akok ile birlikte) "Türk Tarih Kurumu Adına Anıtkabir Alanında Yapılan Tümülsüz Kazıları /Ausgrabungen an Zwei Tumuli auf dem Mousaleumshügel bei Ankara" Belleten X/41, s.27-56.
- 1948 (Nimet Özgüç ile birlikte) "A Birthplace of the Hittite Empire: The Karum of Kanesh, an Ancient Anatolian Trade-Center" The Illustrated London News, Dec. 18, 1948, s.701-703.
- 1954 (M.Akok ile birlikte) "Melik-Gazi Türbesi ve Kalesi" Belleten XVIII/71, s. 331-336, Ankara.
- 1955 (M.Akok ile birlikte) "Develi Abideleri" Belleten XIX/75, s.377-394, Ankara.
- 1956 (M.Akok ile birlikte) "Sarıhan" Belleten XX/79 s. 379-383, Ankara.
- 1956 (M.Akok ile birlikte) "Ağzıkara Han" Yıllık Araştırmalar Dergisi, Sayı 1, s.93-104, Ankara.
- 1957 (M.Akok ile birlikte) "Alayhan, Öresunhan ve Hızırilyas Köşkü" Belleten XXI/81, s.139-148, Ankara.
- 1957 (M.Akok ile birlikte) "Horoztepe Eserleri/Objects from Horoztepe" Belleten XXI/82, s.201-209/211-219.
- 1958 (M.Akok ile birlikte) "Üç Selçuklu Abidesi: Dolayhan, Kesikköprü Kervansarayı ve Han Camii" Belleten XXII/86, s.251-259., Ankara.
- 1958 (M.Akok ile birlikte) "Afşin Yakınındaki Eshab-ı Kehf Külliyesi" İlahiyat Fakültesi, Türk ve İslam Sanatları Tarihi Enstitüsü, s.77-87, Ankara.
- 1984 (T. Saatçi ile birlikte) "Altuntepe'de Bulunmuş olan Emevi Sikke-leri/Altuntepe Definesi" Belleten LVII/188, s.1191-1205, Ankara.

İngilizce Özetler:

CAHİT GÜNBATTI : *The Texts of Two Treaties Found at Kültepe* (pp. 759-780)

It has been observed that the two tablets with excavation inventory numbers Kt. 00/k 6 and Kt. 00/k 10, found during the Kültepe excavation of 2000 and dated to the late phase of Kültepe (Ib), contain the texts of different treaties.

Kt. 00/k 6 was found broken into two pieces, which were then rejoined. The front side in particular is in a very bad condition and most of the text cannot be deciphered in a way providing us with meaningful sentences. This 90 line tablet contains the text of a treaty between Kaniš and the Assyrian state. In particular it contains many provisions concerning the protection of the lives and properties of Assyrian citizens. Among the main provisions: Assyrians' goods or real estate could not be confiscated or bought for less than their market value; if goods were lost and found they would be given back to their owners, and if they were not found indemnity would be paid for them; blood money would be paid for each Assyrian killed and the murderer would be punished by execution, to be carried out personally by the Assyrians; the commercial activities of an Assyrian indebted to a citizen of Kaniš could not be limited and others would not be considered responsible in his place.

Kt. 00/k 10's dimensions and four columns are unique as far as Kültepe is concerned. The tablet contains the text of the treaty entered into between Hahhum and the Assyrian state. A considerable part of the tablet is missing. Among the treaty's provisions it was also stated that decrees and sentences concerning Assyrians should be just; in case a ship owned by an Assyrian was sunk by someone, the full value of the goods transported would be indemnified; and as in the case of the above-mentioned treaty blood money would be paid for each Assyrian killed and the murderer would be punished by execution, to be carried out personally by the Assyrians.

TUBA ÖKSE: *The Stratigraphic Results of the Salat Tepe Excavations in 2000-2002* (pp. 781-799)

Salat Tepe is one of the ancient settlement on the Salat Çay north of Tigris within the area to be flooded by the Ilisu-Dam. The earliest occupation on the natural hill belongs to Late Chalcolithic Period. The stratigraphical sequence on the southern slope points to a dense occupation during this period. The ceramic and small finds from these layers resemble the North Mesopotamian tradition of the Fourth Millennium BC. The excavations on the mound summit brought out a large mud brick building (Level IV) disturbed by granary pits dug on the mound since the First Millennium BC. The mound summit was occupied also in the Hellenistic (Level III-II) and Medieval (Level I) Periods. After the Medieval Period Salat Tepe was no longer preferred for settling. The mound has been used then as a necropolis since today.

ESİN KAHYA: *Avicenna's Mineralogy Studies* (pp. 801-824)

Since early ages, subjects like the formation of nature within the context of the problem of existence, the elements of existence, the essence of substance and the points by which living and lifeless substance was different have been taken up by both philosophy and science.

True enough, the famous philosopher and scientist Aristotle dwelled upon these subjects in some of his works. Some have claimed that since Aristotle mentioned in his work titled *Meteorologica* the fact that he would write a work titled *Mineralogy*, in which he would explain the origins of natural substances and minerals, Avicenna's work with the same title should actually be ascribed to Aristotle. However, as is clear from the detailed information provided in this article, this book was actually written by Avicenna. The clearest confirmation of this rests on the fact that part of Avicenna's *Şifa* (Cure) was also dedicated to this subject and the explanations provided resemble those in *Mineralogy*.

The work, in which Avicenna collected his explanations concerning Mineralogy are made up of two parts:

1. The formation of meteorites and of the surface of the earth.
2. The formation of minerals.

The main ideas formulated by Avicenna in this work were that each element had its own characteristics and that by utilising some of them you could not obtain other elements.

GÜLNİSA AYNAKULOVA: *About Gregorian Kıpçaks* (pp. 825-839)

This article is about the Kıpçak-Kumans who came to Georgia in various periods upon the invitation of the Georgian kings (King David II, Queen Tamara) and, having converted to Christianity, submitted themselves to the service of the Georgian kings. Of these Kıpçaks, who settled in the Upper-Aras, Middle-Aras and Middle Kür areas, the majority were Georgian Orthodox, but those who conquered the Ani-Şeddad Emirate in 1200 converted to the Gregorian Orthodox version of Christianity, because it was the dominant religion in the lands they had conquered. Even though these Kıpçak-Kumans who had settled in the above-mentioned areas beginning from the 13th century spoke Turkish, they became known as "Georgian" or "Armenian", in the same way that the Ottomans were known as Rum (plural Rumiyan), because having become Georgian Orthodox or in the case of some Armenian Gregorian, they were considered "followers of the cross". From their Collection of Laws (*Töre Bitiği*) and from their works written mostly in the 14th - 16th centuries in the Kıpçak version of Turkish, albeit using the Armenian alphabet, we know that the Gregorian Kıpçaks established colonies in the Galicia and Podolia regions of Ukraine as early as the 14th century during the time of the Golden Horde and we also know about their religious, social, economic, cultural and juridical affairs.

As is well known, these texts contain precious information concerning the story of the Turkish language and the religious, social and cultural history of the Christian Kıpçaks, who followed the Gregorian version of Christianity. However, not only are the above-mentioned texts known very little in Turkey, notwithstanding their great importance, and have not been scientifically analysed, but they also have not been promoted enough. On the other hand, the fact that some of the Kıpçaks became Armenian due to the fact that they were followers of Gregorian Christianity is a striking phenomenon in Turkish history and is especially important nowadays while the Armenian problem is being intensely debated; the clarifying of this point would enlighten a different aspect of this problem and is thus of great importance.

AYŞE SAĞSÖZ - SÜLEYMAN ÖZGEN: *An Analytical Study of the Three Mausolea in the Ancient City of Erzurum, and of Their Surroundings* (pp. 841-857)

The decay of cultural mosaic like historical settings, which reflect the sentiments, thoughts, tendencies and experiences of the times during which they were made, negatively affect the atmosphere of historical cities. Researching, studying, documenting and transferring to the future generations the values carried by these settings, which make up a bridge between the past and the future, is of vital importance for the survival of cities. The analysis of the Three *Kümbet* and of their environs, which carry in them the historical and traditional urban elements of the ancient city of Erzurum, and which include in great number, religious buildings, traditional residences and streets, fountains etc. and in other words which represent the historical nature of the city, has been done with these aims in mind.

The analysis is made up of an introduction, a presentation of the subject area, a study of the buildings in the area, an analysis of the types of traditional streets and residential buildings, and a conclusion. The streets, street types and the characteristics that influence the perception have been analysed and evaluated on the basis of measured drawings and of other studies done *in situ*. The residential buildings on the other hand, have been analysed and evaluated on the basis of their plans and of the elements and characteristics making up their façades.

KOJI IMAZAWA: *A Study of the Two Types of Versions of İdris-i Bitlisî's Heşt Bihişt* (pp. 859-896)

The chronicle *Heşt Bihişt* (Eight Paradises), written in Persian by İdris Bitlisî in the early 16th century, occupies a special space among the sources concerning the early Ottoman period. Except for some research done on its various copies during the 1920's and 1930's, this work has not been sufficiently studied up to now, even though it has long been considered a very important source about Ottoman history.

Recently we have investigated approximately forty copies of *Heşt Bihişt* in Istanbul. At the end of our research, we have reached the conclusion that from the point of view of the choice of words and differences of expression, these copies can be subdivided into two categories. In this article we explain

why and how these two types were born, the differences and characteristics of each type and in the conclusion we attempt to establish which type should be preferred for future research.

In summary, the copies kept as Esad Efendi 2198-2199 in the Süleymaniye Library are termed the B type and derive from the work dedicated to Sultan Bayezid II around the year 913/1507-08, while the copies kept as Esad Efendi 2197 in the Süleymaniye Library are termed the A type and derive from the work dedicated to Sultan Yavuz Selim around the year 919/1513-14.

Clearly, the copy, which we must use for future research is the one included in the A type and which was written down by İdris Bitlisî himself. However, we must also use copies of the B type that include passages that were erased in the A type and that were written by İdris himself.

SÜLEYMAN DEMİRCİ : *Collection of Avârız and Nüzul Levies in the Ottoman Empire: A Case Study of the Province of Karaman, 1620-1700* (pp. 897-912)

The *avariz* and *nüzul* levies were among the most important of the regular sources of government revenue in the Ottoman empire during the seventeenth century, but there has been relatively little study of them. Originating in the late fifteenth century as irregular imposts levied at times of military need, it is clear that by the first quarter of the seventeenth century *avariz* and *nüzul* had become virtually annual levies throughout the majority of the Rumelian and Anatolian provinces. This article examines the nature of these levies as seen through collection procedures in the province of Karaman in the period 1620 to 1700, showing how the Ottoman financial administration developed this relatively new and lucrative source of income in a consistent and fair manner.

MİTHAT AYDIN : *The Effect of Panslavism and the Role of Serbia and Montenegro in the Bosnia and Herzegovina Revolt of 1875* (pp. 913-935)

This study deals with Panslavism which took place and developed at the beginning of 19th century that was very important for Balkans. This research focuses more on Panslavism in terms of its effect on the occurrence and

development of Bosnia-Herzegovina revolt. In this base, it attempts to show the acts of Serbia and Karadağ for supporting revolt to form a big Slav state. Another purpose of this study is to explain the purposes of these acts, their role in revolt for the existence of Balkan crises and the elimination of Ottoman Balkans.

GARY LEISER : *The Dawn of Aviation in the Middle East: The First Flying Machines Over İstanbul* (pp. 937-1014)

This article describes the first heavier-than-air flights over İstanbul, and the public reaction to them, in December 1909. They were carried out by the Belgian Baron Pierre de Caters and then by the Frenchman Louis Blériot. De Caters flew from Şişli and Blériot flew from the Taksim Parade Ground. Their flights were short and of very limited success, but they were a sensation and sparked the interest of the Ottoman Army. Indeed, shortly thereafter the Ottoman Army acquired its first aircraft. This article is based on descriptions of these flights in the leading newspapers of İstanbul and includes full translations of these events from *Yeni Tesvîr-i Efkar* (Turkish) and *The Levant Herald* (French).

MÜMTAZ PEKER : *Population Numbers Debates during the Lausanne Conference* (pp. 1015- 1046)

The population discussions at the Lausanne Conference roughly covered the following issues:

- 1.Exchange of Greek and Turkish peoples, and the exchange of civilian hostages with prisoners of war.
- 2.Establishment of an "Armenian Zone" inside the Turkish borders.
- 3.Determination of the boundaries of Thrace and the population on these boundary lines.
- 4.Determination of the population's ethnic structure in Suleimania, Kerkuq and Mousul.

In this paper, the first two issues are discussed from a demographic point of view, taking into consideration their present impact and reflections.

In the Conference, the Allies constantly claimed to have received the data relating to Greek and Moslem populations from reliable sources. However, when the figures of exchanged populations following the exchange movements are compared with the Turkish, Greek and Ottoman figures, it can clearly be observed that the Allies presented biased figures (overstating the Greek population leaving Turkey and understating the Moslem population leaving Greece) at the Conference. The Greek population in Anatolia cannot have shown such a growth during a period when the birth and death rates were both high (the first period of the transition theory). Furthermore, the Ottoman data for the 1831-1914 reveal no such increase in the Greek population.

The Allies continued their biased attitudes for the Armenian population, too. They based their demands for the establishment of an "Armenian Zone" inside the Turkish borders on similar figures. When the French Ministry of Foreign Affairs figures of 1896 for the Armenian population living in six provinces in Eastern Anatolia are evaluated together with the Ottoman census results, it is not demographically possible to reach an Armenian population size in Anatolia as was claimed by the Allies at the Conference.

The attitudes and behavior of the Allies relating to both ethnic populations clearly indicate the "Double Faces of the West" Demographic theories and concepts help us understand this face and what lies behind it.

CONTENTS

Articles and Studies:	Page
GÜNBAŦTI, CAHİT: The Texts of Two Treaties Found at Kültepe (with 4 plates)	759
ÖKSE, A. TUBA: The Stratigraphic Results of the Salat Tepe Excavations in 2000-2002 (with 10 illustrations)	781
KAHYA, ESİN: Avicenna's Mineralogy Studies	801
AYNAKULOVA, GÜLNİSA: About Gregorian Kıpçaks	825
SAÇSÖZ, AYŞE-ÖZGEN, SÜLEYMAN: An Analytical Study of the Three Mausolea in the Ancient City of Erzurum, and of Their Surroundings (with 65 illustrations)	841
İMAZAWA, KOJI: A Study of the Two Types of Versions of İdris-i Bidlisî's <i>Heşt Bihişt</i>	859
DEMİRÇİ, SÜLEYMAN : Collection of <i>Avârız</i> and <i>Nûzul</i> Levies in the Ottoman Empire: A Case Study of the Province of Karaman, 1620-1700	897
AYDIN, MİTHAT: The Effect of Panslavism and the Role of Serbia and Montenegro in the Bosnia and Herzegovina Revolt of 1875	913
LEISER, GARY: The Dawn of Aviation in the Middle East: The First Flying Machines Over İstanbul (with 16 figures)	937
PEKER, MÜMTAZ : Population Numbers Debates during the Lausanne Conference	1015
Book Reviews:	
AKA, İSMAİL: Mirza Şems-i Buhara-yî: <i>Tarih-i Buhara, Hokand ve Kaşgar (Der şerh-i hükûmrâni-i Emir Mir Haydar der Buhara, Muhammed Ali Han der Hokand ve Cihangir Hoca der Kaşgar)</i> ,	1047
İLGÜREL, MÜCTEBA: <i>Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)</i>	1051
ÖZTEPE, ERHAN: <i>Hanghaus 1 in Ephesos. Funde und Ausstattung, Forschungen in Ephesos VII</i>	1053
KAÇAR, TURHAN: Peter Heather: <i>The Fall of the Roman Empire: A New History – Bryan Ward-Perkins: The Fall of Rome and the end of Civilization</i>	1057
Necrology:	
ÇINAROĞLU, AYKUT : Prof. Dr. Tahsin Özgüç (1916-2005) (with 1 illustration)	1061
Abstracts	1075

BELLETEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXIX

No. 256

December 2005

ANKARA - 2005